

भा. शेठ मनमुक्तालाल कृष्णलाल शेरदलाल आश्रित
“हिन्दुऔरव ग्रन्थमाला”
(प्रथम खण्ड)

गुरु गोविन्दसिंह
अथवा
धुस्वर धर्मसम्प्राप्त

प्रयोगक तथा प्रकाशक
डॉक्टर नारायण विसन

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૧૨૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગુરુ ગોવિંદસિંહ

વિષય ૬ - ૩

ઉઠારાત્મા શ્રીમાન શેઠ મનસુખલાલ જગનલાલ શેર-હલાલ
આશ્રિત 'હિન્દુગૌરવ ગ્રન્થમાળા' પ્રથમ પુષ્પ

ગુરુ ગોવિન્દસિંહ

અથવા

ધુરંધર ધર્મસમ્રાટ્

પ્રયોજક

હંકુર નારાયણ વિસનજી

“ચુકાર અજ હમા હાલતે હર્ગુજસ્ત;
હલાલ્ અસ્ત ખુદન્ વ શમ્શીર્ હસ્ત.”

અર્થાત્: “જ્યારે અન્ય કોઈ પણ ઉપાય ન ચાલી શકતો હોય,
ત્યારે (આત્મરક્ષામાટે) ખૂંચને હસ્તમાં ઉપાડી લેવું એ જ
ન્યાય છે.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહ કૃત જંદરનામા.

પ્રથમ આવૃત્તિ

વ્રત ૨૧૦૦

વિક્રમાર્ક ૧૯૮૪]

[ઇ. સ. ૧૯૨૮

મૂલ્ય રૂપાંચી માહકોમાટે

મૂલ્ય અરૂપાંચી માહકોમાટે

કાચું પૃકું ૦-૧૨-૦ }
પાકું પૃકું ૧- ૨-૦ }

{ કાચું પૃકું ૧-૪-૦
{ પાકું પૃકું ૧-૧૦-૦

(અન્યસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકને સ્વાધીન છે)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૧૨૦

૪-૧૬

પ્રકાશક
ડૉક્ટર નારાયણ વિસનજી
સંપાદક “હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા”
નં. ૧૦૦, બનરગેટ રટ્ટીટ, કોટ, મુંબઈ

મુદ્રક
મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ
“ગુજરાતી”પત્રનું ન્યૂસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
બેક-હાઉસ લેન, કાળાધોડા, કોટ, મુંબઈ

‘હિન્દુગૌરવ યન્ત્રમાળા’ના આશ્રયદાતા

માન્યવર શેઠ શ્રી મનસુખલાલ છગનલાલ શેરદલાલ

જન્મ સંવત્ ૧૯૪૭, વૈશાખ, શુક્લા અષ્ટમી

અન્યોત્સર્ગ

ઉદારાત્મા શ્રીમાન્ શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલ
શેરદલાલની સેવામાં, મુંબઈ,

વર્તમાનકાલિક જે હિન્દુ મહાવીરો વિધર્મીઓના ધૃણાકારક
ધાર્મિક અત્યાચારોને અટકાવવામાટે; વિધર્મીઓના અસહ્ય
અત્યાચારોના યોગે નિરુપાયવશાત્ તથા અનિચ્છાપૂર્વક
વટકીને ધર્મભ્રષ્ટ થયેલા હિન્દુઓના શુદ્ધીકરણદ્વારા પરમ-
પુરાતન, પરમસનાતન તથા પવિત્રતમ હિન્દુત્વને રક્ષવામાટે;
સંગઠન તથા વ્યાપકદ્વારા નિઃસત્ત્વ હિન્દુઓમાં આત્મ-
રક્ષિકા પ્રચંડ શક્તિને ઉત્પન્ન કરવામાટે અને આલસ્ય તથા
પ્રમાદની ધોરતમ નિદ્રાને આધીન થયેલી બહુસંખ્ય હિન્દુ-
જનતાને સાવધાનતાસૂચક ઘંટાનાદ તથા હિન્દુત્વતારણ-
હાર ભૂતકાલિક હિન્દુ મહાવીરોનાં વીરત્વવર્ધક ચરિત્રોદ્ધાર
મંત્રત કરવામાટે અવિશ્રાંત તથા ધારાવાહિક પ્રયત્નો કરી
રહ્યા છે તે વર્તમાનકાલિક હિન્દુ મહાવીરોમાંના આપ પણ
એક અગ્રગણ્ય હિન્દુ મહાવીર હોવાથી અને પ્રસ્તુત 'હિન્દુ
ગૌરવગ્રન્થમાલા'ના પ્રકાશનથી આપે પોતાની એ મહા-
વીરતાને પ્રત્યક્ષ કૃતિદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવેલી હોવાથી
આપની જ ઉદારતાથી પ્રકટ થતી 'હિન્દુગૌરવગ્રન્થમાલા'નો
આ 'ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અથવા ધુરંધર ધર્મસમ્રાટ' નામક
પ્રથમ ગ્રન્થ આપશ્રીના કરકમળમાં જ સાદર સમર્પવાનું હું
સર્વથા ઉચિત ધારું છું.

આપનો ગુણાનુરાગી

ઠંકુર નારાયણ વિસનજી,

અન્ધકાર.

GURU GOVIND'S IDEAL

**"Mother dear, I have been considering how I may
'confer empire on the Khalsa.'" "I shall make men
of all four castes lions and destroy the Mughals."**

Macauliffe's Sikh Religion, V. 109 and 99.

ગુરુ ગોવિન્દનો આદર્શ

“હે પ્રિય જન્મભૂમિ, ખાલસાને મારાથી સામ્રાજ્ય
કેવી રીતે આપી શકાય (અર્થાત્ ખાલસા અથવા
હિન્દુસામ્રાજ્યની સ્થાપના કેવી રીતે કરી શકાય) એ
વિષયનો જ હું વિચાર કરી રહ્યો છું.” હું ચારે વર્ષના
મનુષ્યો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રો)ને સિંહ
બનાવી દઇશ અને મુગલોનો ઉત્થાદ કરી નાખીશ.”

મૅકૉલિફ્ફટ ‘સિખધર્મ,’ ૫, પૃષ્ઠ ૧૦૯ અને ૯૯.

“હિન્દુગૌરવ ગ્રન્થમાળા”ના ઉત્પાદક હિન્દુવામિમાની
શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલ શેરદલાલનો કિંચિત્ પરિચય

水豆蔻

“शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।

वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा” ॥ सुभाषितम्

‘એક સો મનુષ્યોમાં એક ચરવીર પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે; એક હજાર મનુષ્યોમાં એક પંડિત ઉદ્ભવે છે અને દશ હજાર મનુષ્યોમાં એક ઉત્તમ વક્તા પાડે છે; પરંતુ દશ હજાર મનુષ્યોમાં પણ એક દાતા પુરુષ ઉદ્ભવે છે કે જેમ એ સંશયાત્મક ઘટના છે.” સુભાષિત.

પ્રસ્તુત 'હિન્દુગૌરવ ગ્રન્થમાળા'ના આશ્રયદાતા તથા ઉત્પાદક શેઠ મનસુખલાલ બાપના પૂર્વજોની જન્મભૂમિ તથા નિવાસભૂમિ સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની જીર્ણોદ્ધર્ગ અથવા જૂનાગઢ હોવા છતાં વ્યવસાયના કારણથી તેમના પિતાશ્રી જગનલાલબાઈ ગુજરાતના પ્રાંતિજ પાસેના મેઘરજ નામક ગ્રામમાં વસતા હોવાથી એ જ ગ્રામમાં વિક્રમ સંવત ૧૯૪૭ ના વૈશાખ માસની શુકલા અષ્ટમી ને શનિવારને દિવસે શેઠ મનસુખલાલનો જન્મ થયો હતો, તેમના પિતાશ્રીની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ તેવી સારી ન હોવાથી તેઓ ગુજરાતી પાંચમા ધોરણથી વધારે વિદ્યાભ્યાસ કરી શક્યા ન હોતા અને કેવળ સોળ વર્ષની અવસ્થામાં તો મુંબઈમાં આવીને તેમને નોકરીની ઝુંસરીને ગળાપર ધારણ કરી લેવી પડી હતી. તેઓ એક શેરદલાલને ત્યાં પંદર કે વીસ રૂપિયાના નજીવા પમારથી નોકર તરીકે રહ્યા હતા, પરંતુ બાધ્યાવસ્થાથી જ તેઓ ચંચળ તથા બુદ્ધિમાન હોવાથી શેર-બજારના ધંધામાં થોડા વખતમાં જ એવા તો નિપુણ થઈ ગયા કે આજે એ વ્યવસાયમાંથી લાખો રૂપિયા મેળવીને એક પ્રથમ પંક્તિના શેરદલાલ તરીકેની નામના તથા પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને આજે શેરબજારમાં એમનો ખ્વનિ તે એક બલિષ્ઠ તથા પ્રધાન

ધ્વનિ મનાય છે. આવી રીતે શેઠ મનસુખલાલભાઈ એક સ્વયંનિર્મિત Self-made મનુષ્ય હોવા છતાં અને આજે મુંબઈના પ્રથમ પંકિતના લક્ષાધીશ્વર ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની પંકિતમાં વિરાજવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતા ધરાવતા હોવા છતાં પણ સામાન્યતઃ અનેક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોમાં નિત્ય દેખાતા આડંબરપ્રિયતા, દંભ, અસબ્યતા, અવિનય, આર્થિક સ્થિતિમાં પોતાથી ઊતરતી પંકિતના મનુષ્યો પ્રતિ તિરસ્કારયુક્ત વર્તન, મિથ્યાભિમાન તથા પૈસો આપીને રૂપિયાના ઢોલ વગડાવવાની અથવા તો ‘ગજના ગજ ભરી નાખીને તસૂચે ન વેતરવા છતાં’ પોતાને દાનવીર કહી કિંવા પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યના અવતારમાં ખપાવવાની ચેષ્ટા આદિક જે મહાદુર્ગુણો જેવામાં આવ્યા કરે છે તેમાંનો એક પણ દુર્ગુણ મનસુખલાલ શેઠમાં નામમાત્રને માટે પણ નથી જેવામાં આવતો એ એમના કૌલિન્ય તથા સૌજન્યની એક અપવાદરૂપ વિશિષ્ટતા છે અને એવી અપવાદ-રૂપિણી કુલીનતા તથા સુજનતા અપવાદરૂપ કુલીન તથા સજ્જન ધનાઢ્ય પુરુષોમાં જ હોઈ શકે છે.

હિન્દુઓની તેમના નાનાવિધ ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાયો, તેમની કેટલીક રૂઢિપ્રધાન અંધશ્રદ્ધાઓ, વિધાતક રૂઢિયો, તેમના મંદોત્સાહ તથા તેમની અન્યાન્ય ત્રુટિયોના યોગે થયેલી દુર્દશાને જોઈને તેમ જ પારસી, ક્રિશ્ચિયન્સ, યહૂદી તથા મુસલમાન આદિક આર્યેતર ક્રોમો અથવા જાતિઓ પોતાના જાતિબંધુઓને આશ્રય આપવાનો તથા આગળ વધારવાનો જે એક પ્રશંસનીય ગુણ ધરાવે છે તે ગુણનો હિન્દુઓમાં બહુ અંશે અભાવ જોઈને એ હિન્દુત્વાભિમાની મનસુખલાલભાઈના હૃદયમાં અસહ્ય આઘાત થયા કરે છે. પારસીઓ, ક્રિશ્ચિયન્સ, યહૂદીઓ તથા મુસલમાનો જ્યારે પોતા હસ્તક આલતી બૅંકા; ઇમ્પોર્ટ એક્સ્પોર્ટ ઑફિસો; રૂફ્સ, કૉલેજિસ્ તથા મદરસા; વર્તમાનપત્રોના કાર્યાલયો; શૉપ્સ, દુકાનો તથા પેઢીઓ અને એવી જ અન્યાન્ય સંસ્થાઓમાં કેવળ પોતાના ધર્મબંધુ તથા જાતિબંધુઓને જ ભરીને તેમની ઉન્નતિના પ્રયત્નો કરતા રહે છે અને ખીજા ધર્મ તથા ખીજી જાતના માણસને ભાગ્યે અથવા ન છૂટકે જ રાખે છે ભારે

હિન્દુ ધનાઢ્ય વ્યાપારીઓ પોતાના હસ્તક ચાલતી એવી જ સંસ્થાઓમાં પોતાના ધર્મબંધુ તથા જાતિબંધુઓને વિપુલ પરિમાણમાં આશ્રય આપીને આગળ વધારવાને બદલે પારસીઓ, ક્રિશ્ચિયન્સ તથા મુસલમાન આદિક વિધર્મી તથા વિજાતીય મનુષ્યોને આશ્રય આપીને આગળ વધારવામાં જ અભિમાન માની રહ્યા છે એ હિન્દુઓની વિલક્ષણ તથા આત્મધાતિની મનોદશા કયા હિન્દુવાભિમાની સહૃદય પુરુષના હૃદયમાં બેઠ ન ઉપજાવે વાર? ધન્ય છે તે ઉદારાત્મા ધનાઢ્ય પારસી ગૃહસ્થોને કે જેઓ કોઈ પણ જાતના મજદૂબી તથા કામી બેદબાવ વિના અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક સંખાવતો કરવા ઉપરાંત પોતાની પારસી કોમમાટે ખાસ જૂદાં દવાખાનાં, હોસ્પિટલ્સ, સુવાવડખાનાં, ધર્મશાળાઓ તથા ખરેખરાં સસ્તાં બાડાંનાં ધણી જ સારી સગવડોવાળાં આલીશાન મકાનો આદિક બંધાવીને તથા એવી જ બીજી સંખાવતો કરીને પોતાના દીની તથા કામી બાધ બહેનોના આશીર્વાદને પણ મેળવી રહ્યા છે અને એ કાર્યો દ્વારા પોતાના ગહન ધર્મપ્રેમ તથા જાતિપ્રેમને વ્યક્ત કરી રહ્યા છે. ‘Charity begins at home’ અર્થાત્ ‘સંખાવતો આરંભ પોતાના ઘરમાં જ પ્રથમ થવો જોઈએ,’ એ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા વિશ્વના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત અનુસાર હિન્દુઓએ પણ પ્રથમ અન્ય જાતિઓ પ્રમાણે પોતાની હિન્દુજાતિની જ ઉન્નતિ કરવી જોઈએ એવી મનસુખલાલભાઈની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેઓ પોતાના અનેક હિન્દુભાઈઓને પોતાના વ્યવસાયનું શિક્ષણ આપી રહ્યા છે, કેટલાક હિન્દુભાઈઓને પોષી રહ્યા છે અને કેટલાક હિન્દુભાઈઓને વ્યવસાયમાં વિજયને મેળવવાના યોગ્ય માર્ગો દર્શાવી રહ્યા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અન્ય જાતિયોના મનુષ્યો પ્રતિ પણ જેટલી દર્શાવવી જોઈએ તેટલી યોગ્ય અનુકંપા તથા સહાનુભૂતિ દર્શાવતા રહે છે.

અમરયોગીન્દ્ર ભટ્ટહરિએ પોતાના ‘નીતિશતક’માં કહેલું છે કે:-

“દાનં મોર્ગો નાશસ્તિસો ગતયો બવન્તિ વિતત્સ્ય ।

યો ન દદાતિ ન ક્ષંકે તત્સ્ય તૃતીયા ગતિ મેવસિ” ॥

અર્થાત્ “ધનની દાન, ભોગ તથા નાશ એ ત્રણ ગતિયો થતી હોવાથી જે મનુષ્ય પોતાના ધનનો દાન તથા ભોગમાં ઉપયોગ નથી કરતો તેના ધનની તૃતીય ગતિ અવશ્યંભાવી છે, એટલે કે તેના ધનનો નાશ જ થઈ જાય છે” આ ત્રિકાલાપ્યાય નિયમના રહસ્યને શેઠ મનસુખલાલભાઈ સારી રીતે સમજી ગયેલા હોવાથી તેઓ પોતાના પૂર્વપુણ્ય તથા ઉદ્યોગના પ્રતાપે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી ચંચલ લક્ષ્મીનો આવશ્યક ઉપભોગ તથા અનેકવિધ સાર્વજનિક કલ્યાણના કાર્યો (દાન) માં યોગ્ય ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને તે-માટે તેમને જેટલો પણ ધન્યવાદ આપવામાં આવે તેટલો ધન્યવાદ ન્યૂન થવાનો જ સંભવ છે.

શેઠ મનસુખલાલભાઈના હૃદયમાં અંત્યજોદ્ધારના કાર્ય પ્રતિ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હોવાથી એ કાર્યમાટે તેમણે લગભગ પોણા લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમ આપી દીધી છે; ગત વર્ષમાં ગુજરાતમાં થયેલા જલપ્રલયના સમયમાં સંકટમાં સપડાયેલી ગુજરાતની પ્રજાને અન્ન તથા વસ્ત્રની સહાયતા આપવામાટે તેમણે લગભગ રૂપિયા સવા લાખનું ફંડ એકઠું કર્યું હતું, તેમાં પોતે પણ સારી રકમ ભરી આપી હતી અને તે ફંડમાંથી સંકટગ્રસ્ત જનતાને અગાધ પરિશ્રમ વેઠીને અન્ન તથા વસ્ત્ર મોકલી આપ્યાં હતાં, તેમ જ જેમને આવ-શ્યકતા હોય તેવા અનેક હિન્દુભાઈઓને તેઓ નિરંતર ગ્રામ સહાયતા આપતા રહે છે એમ વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યો દ્વારા અમારા જાણવામાં આવી શક્યું છે.

ઉત્તમ ગ્રંથોના વાંચનનો તેમને પ્રથમથી જ શ્રૌક હોવાથી અને ઉત્તમ સાહિત્યના પ્રચાર દ્વારા જ દેશ, ધર્મ તથા જાતિની રક્ષા તથા ઉન્નતિ કરી શકાય છે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાદાનને તેઓ સર્વ દાનો કરતાં પરમ ઉત્તમ દાન માનતા હોવાથી પોતાના એકમાત્ર કિશોરવયસ્ક પુત્ર ભાઈ રમણિકલાલ ઉર્ફે બાબૂના પરલોકવાસની અસહ્ય શોકકારિણી ઘટના ઘટતાં તેના સ્મરણાર્થે રા. કાનજી કાલીદાસ જોશી કૃત ‘નવી બાળપોથી’ની પચાસ હજાર નકલ છપાવવાનો બધો ખર્ચ પોતે

આપીને તે ત્રણ ફરમાની ‘નવી બાળપોથી’ને કેવળ સવા આનાની નજીવી કીમતથી વેચવાની સગવડ તેમણે કરી આપી છે અને ગરીબ બાળકોને હજારો નકલ મફત પણુ વહેંચી આપી છે. એ ‘નવી બાળપોથી’ના કર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં જે નીચેનો દોહરો લખ્યો છે તે સર્વથા સાર્યક છે:-

“એક બાળ જતાં કોંધો, અસંખ્ય બાલોદ્ધાર;

પવિત્ર વિદ્યાદાનમાં, ‘મન-સુખ’ માને સાર.”

એ ઉપરાંત ‘સચિત્ર સ્તવન સમ્મલોકી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા’ની હિન્દી, ગુજરાતી તથા મરાઠી ભાષામાં એકંદર પાંચ હજાર નકલ છપાવીને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ભાવિક પાઠકોને મફત ભેટ તરીકે આપવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરેલી છે; માન્યવર બ્રહ્માનંદ કૃત ‘સંગઠન વ્યાખ્યાનમાળા’ (ભાગ ૨ જે) નામક ‘માત્ર વાંચીને વિચાર કરવો અને બીજાને વંચાવવું’ એટલા મૂલ્યથી જ (અર્થાત્ મફત) અપાતા પુસ્તકની પાંચ હજાર નકલ પોતાના ખર્ચે છપાવી આપી છે; અને પ્રસ્તુત ‘હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા’ પણુ એ મહાનુભાવના ઉદાર આશ્રયથી જ પ્રકટ થાય છે અને તેથી જ પ્રસ્તુત ‘ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અથવા ધુરંધર ધર્મસમ્રાટ’ જેવા ગ્રંથો રચાયા ગ્રાહકોને કેવળ બાર આનાની નજીવી કીમતથી આપવાનું અમો ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક અપૂર્વ સાહસ કરી શક્યા છીએ; કારણ કે, આવી ગ્રંથમાળાના લેખન તથા પ્રકાશનમાં આવા ઉદારાત્મા ગૃહસ્થની સંપૂર્ણ સહાયતા ન હોય, તો ઉત્તમ કાગળ તથા છપામવાળા આવા સચિત્ર દળદાર ગ્રંથો આટલી કીમતે આપવાનું કષ્ટથી પણુ સાહસ કરી શકાય એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય ઘટના છે. અમારી પરમાત્માના ચરણોમાં એ જ અઘોટી પ્રહર અનન્ય અભ્યર્ચના છે કે ઉદારાત્મા મનસુખલાલ શેઠને પરમાત્મા ઉદ્વંડ આયુષ્ય, અખંડ આરોગ્ય તથા પુત્રસુખ સમર્પવા ઉપરાંત તેમની સંપત્તિની પણુ દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિ કરીને તેમને આવાં દેશોદ્ધાર તથા જાત્યુદ્ધારનાં પુણ્યકાર્યોમાં પ્રેરતો રહે અને તેમના હસ્તથી આવાં અનેક શુભ કૃત્યો સુસંપન્ન થઈને તેમના યશ તથા તેમની કીર્તિના સૌરભને વિસ્તારતા રહે.

અહીં એ વાર્તાને જણાવી દેવાની પણ આવશ્યકતા છે કે આ ગ્રંથમાળા સાથે પોતાના નામને જોડવાની શેઠ મનસુખલાલભાઈની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં એમના નામના પ્રકાશનથી અન્ય ધનાઢ્ય હિન્દુ ગૃહસ્થોનાં હૃદયો પણ આવાં હિન્દુત્વરક્ષક કાર્યો પ્રતિ આકર્ષાય અને તેથી હિન્દુસમાજનું કલ્યાણ થાય એટલામાટે તેમની પોતાની ઇચ્છાથી સર્વથા વિરુદ્ધ વર્તીને બળાત્કારે તેમના નામને આ ગ્રંથમાળા સાથે જોડવાનું, તેમના ફોટોગ્રાફને પ્રકટ કરવાનું અને તેમના આ કિંચિત્ પરિચયને આપવાનું મેં જે સાહસ કર્યું છે તે માટે મારે એ મહાનુભાવની ક્ષમા અવશ્ય માગવી જ જોઈએ એટલે હું મારા આ સાહસની તેમની પાસેથી ક્ષમા માગું છું અને આશ્વા રાખું છું કે તેઓ મને મારા આ સાહસની ક્ષમા આપવાની ઉદારતા અવશ્ય દર્શાવશે જ.

રા. મનસુખલાલ શેઠ મને મારાં પુસ્તકોના વાચનદ્વારા ઓળખતા હોવા છતાં અને મેં પણ તેમનું નામ સાંભળેલું હોવા છતાં તેમની સાથે મારો પરિચય કરાવી આપનાર અમદાવાદનિવાસી શેરદલાલ અને મારા એક પરમશુભેચ્છક મિત્ર રા. મણિલાલ મગનલાલ ઉર્ફ મણિલાલ આબા હોવાથી અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં પ્રસ્તુત 'હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા'ના પ્રકાશનમાં તેઓ પણ અમુક અંશે કારણીભૂત થયેલા હોવાથી આવાં હિન્દુગૌરવરક્ષક કાર્યોમાં નિરંતર રસ-પૂર્વક ભાગ લેનાર એ મારા યોગ્ય મિત્રવર્યનો પણ મારે આભાર માનવો જ જોઈએ, અને પ્રભુપાસેથી એમના કલ્યાણની યાચના પણ કરવી જ જોઈએ.

હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિનો એક દીન સેવક

ઠંકર નારાયણ વિસનજી

ગ્રંથકાર.

ઉ પો દ્ધા ત

—૧૪૧૨૦—

“History is the light of truth and the teacher of life”

Cicero.¹

“The great end of history is the exact illustration of events as they occurred, and there should neither be exaggeration nor concealment, to suit angry feelings or personal disappointment. History should contain the truth, the whole truth and nothing but truth.”

Calo Gurwood, in his celebrated work, *The Despatches of the Duke Wellington.*²

કોઇ પણ નિર્જીવ થઈ ગયેલી માનવજાતિના પુનર્જીવન અથવા પુનરુત્થાનને સિદ્ધ કરનારી ઇતિહાસ સમાન અન્ય કોઇ પણ દિવ્ય શક્તિ આ સંસારમાં અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી; કારણ કે, જેવી રીતે એક અંધ મનુષ્ય પોતાના હાથમાંની લાકડીની સહાયતાથી પોતાના માર્ગને શોધતો રહે છે તેવી જ રીતે પોતાના ગૌરવરૂપ નેત્રાને ખોધ બેઠેલી અંધ માનવજાતિ એ ઇતિહાસરૂપ યષ્ટિકાના આશ્રયથી જ પોતાના ગૌરવ, ઉન્નતિ, ઉત્કર્ષ તથા અબ્યુદયના માર્ગને શોધી શકે

૧ “ઇતિહાસ સત્યનો પ્રકાશ અને જીવનનો શિક્ષક છે.” સિસરો.

૨ “જે ઘટનાઓ ઘટી હોય તે ઘટનાઓનું વાસ્તવિક અથવા યથા-સ્થિત આલેખન એ જ ઇતિહાસનો મહાન્ પર્યવસાય છે, અને ઇતિહાસમાં કોપયુક્ત સંવેદનાઓ તેમ જ વૈયક્તિક નિરાશાને અનુકૂલ થનાર અતિશયોક્તિ તથા ન્યૂનોક્તિ એ બેમાંની એક પણ વસ્તુ ન થવી જોઈએ. ઇતિહાસમાં કેવળ સત્ય, સમસ્ત સત્ય જ હોવું જોઈએ અને સત્ય વિના અન્ય કંઈ પણ ન હોવું જોઈએ.”

કેલો ગર્ડુડે પોતાના લખેલા ‘ડ્યૂક વેલિંગ્ટનનાં પત્રો’ નામક પ્રતિષ્ઠા-પાત્ર ગ્રન્થમાં કહેલા ઉદ્દગાર.

છે. અધોગતિની ગતાર્થમાં પછડાઇ પડેલી માનવજાતિયોને તે અધોગતિની ગતાર્થમાંથી બહાર કાઢીને ઉત્પત્તિના શિખરપર પહોંચાડી દેનાર અને ઉત્પત્તિના શિખરપર વિહરતી માનવજાતિયોને તેમની ઉત્પત્તિ સ્થિતિમાં સ્થિર રાખનાર જે ક્રોધ પણ અમોઘ શસ્ત્ર હોય તો તે કેવળ ઇતિહાસ અને ઇતિહાસ જ છે. જે જાતિયો અવનતિના અંધ કૂપમાં પડેલી છે તેમને ઉત્પત્તિના માર્ગનો બોધ કરાવનાર એ ઇતિહાસ જેવો અન્ય ક્રોધ પણ જ્ઞાનપ્રદીપ છે જ નહિ, એ વાર્તા તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ જે માનવજાતિયોની ઉત્પત્તિના દિવાકર આકાશના મધ્યમાં આવીને સ્તંભી રહ્યો છે તે માનવજાતિયોને પણ તેમના ભાવિ કર્તવ્યના માર્ગને દેખાડનાર પણ એ ઇતિહાસ નામક જ્ઞાનપ્રદીપ છે અને તેથી જે ઇતિહાસને એક અલૌકિક દિવ્ય શક્તિ કિંવા અનિર્વચનીય સ્વર્ગીય પ્રદીપના નામથી ઓળખવામાં આવે, તો તેમાં અનિશ્ચયોક્તિ જેવું કંઈ પણ નથી. તાત્પર્ય કે, ઇતિહાસમાં માનવજાતિયોને તેમના ઉત્પત્તિમાર્ગમાં પ્રેરવાની એક અવર્ણનીય મહાભારત શક્તિ રહેલી છે. જેવી રીતે ક્રોધ ઉચ્ચ પર્વતના શિખરપર ચઢવા માટે યજ્ઞિકાના આધારની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા હોય છે તેવી જ રીતે અધઃપતિત માનવજાતિયોના પુનરુત્થાનમાટે ઇતિહાસની આવશ્યકતા સર્વથા અનિવાર્ય છે. અર્થાત્ ઇતિહાસ એક એવા પ્રકારનું વિલક્ષણ શક્તિ છે કે જેના યોગે સૂકાયેલાં અસ્થિઓમાં પણ સજીવન રક્તની ધારા બળપૂર્વક પ્રવાહિત થઇ જાય છે અને મૃત માનવજાતિ નવજીવનને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અનેક પુરંધર વિદ્વાનોની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે ક્રોધ એક જાતિના નાશથી અથવા ક્રોધએક દેશ છીનવાઇ જવાથી જેટલી હાનિ નથી થતી તેટલી તે જાતિના તથા તે દેશના ઇતિહાસના નાશથી ભયંકર હાનિ થાય છે. જે ધીર, ગંભીર તથા સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરવામાં આવે, તો એ કથનમાં લેશમાત્ર પણ અત્યુક્તિ નથી દેખાતી. અર્થાત્ ઇતિહાસનું મૂલ્ય ક્રોધ પણ દેશ અથવા જાતિની સ્વતંત્રતા કરતાં પણ અધિક હોય છે અને તે એટલામાટે કે ક્રોધદેશ અથવા જાતિની સ્વતંત્રતાના યોગે નષ્ટ થયેલા ઇતિહાસની પુનઃપ્રાપ્તિ નથી થઇ શકતી

અને ઇતિહાસના બળથી નષ્ટ થયેલી શક્તિ અથવા સ્વતંત્રતાની અવસ્ય પુનઃપ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. ઇતિહાસની મહત્તા આવા પ્રકારની હોવાથી જ્યારે પણ કોઈ એક રાષ્ટ્રનો પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી અન્ય રાષ્ટ્રને નષ્ટ કરી દેવાનો અભિલાષ થાય છે ત્યારે સર્વથી પ્રથમ તે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી અથવા વિરોધી રાષ્ટ્રની ભાષા તથા ઇતિહાસ એ એ અમૂલ્ય સંપત્તિઓને નષ્ટ કરી નાખવાના નિશ્ચયપર આવી જાય છે; કારણ કે, એ તો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ દેશ અથવા રાષ્ટ્રની ભાષા તથા ઇતિહાસ એ એ વસ્તુઓને નષ્ટ કરી નાખવામાં આવે, તો તે દેશ અથવા રાષ્ટ્રની સમસ્ત સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિનો પોતાની મેળે જ નાશ અથવા ઉચ્છેદ થઈ જાય છે એટલે કોઈ પણ દેશ અથવા રાષ્ટ્રની સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિના વિનાશનો જો કોઈ પણ અમોઘ ઉપાય હોય તો તે કેવળ તે દેશ અથવા રાષ્ટ્રની ભાષા તથા ઇતિહાસ એ એ અમૂલ્ય વસ્તુઓનો વિનાશ જ છે અને એ કારણથી જીવનાર્થ કલહ (Struggle for existence)માં તે જ માનવજાતિયો પોતાના અસ્તિત્વને અવિચલ રાખી શકે છે કે જે માનવજાતિયોનો પોતાનો ભૂતકાલિક ઇતિહાસ નષ્ટ થયેલો નથી હોતો. પોતાના કોઈ પણ પ્રકારના ઇતિહાસને ન ધરાવનારી સ્વતંત્ર તથા મૂઠ જંગલી માનવજાતિયો જીવનાર્થ વિગ્રહમાં પોતાના અસ્તિત્વને કદાપિ નથી ટકાવી શકતી અને આફ્રિકાની હબ્શી, જુહુ, કાફિર તથા હાટનટાટા અને ઑસ્ટ્રેલિયાની વનમનુષ્યજાતિ આદિ જંગલી માનવજાતિયોની અત્યારની મહાદુર્દશા અમારા એ કથનની વાસ્તવિકતાનું જ્વલંત પ્રમાણ છે. એ સર્વ જંગલી જાતિયોની જે આટલી સીમાપર્યન્ત અકલ્પનીય દુર્દશા થઈ ગઈ છે તેનું મૂળ કારણ એ જ છે કે જેના યોગે તેઓ પોતાના કલ્યાણ તથા અકલ્યાણનું કોઈ પણ જ્ઞાન મેળવી શકે અને પોતાના અકલ્યાણને હટાવીને કલ્યાણને સિદ્ધ કરી શકે તેવો પોતાનો ઇતિહાસ પણ તેમની પાસે નથી અને અન્ય કોઈ સાહિત્ય પણ નથી. જે જાતિનો પોતાનો ઇતિહાસ નથી હોતો તે જાતિનાં મનુષ્યો પોતાનાં બાવિ સંતાનોનાં હૃદયમાંથી અજ્ઞાનધિકારને કદાપિ દૂર નથી કરી શકતાં. રાષ્ટ્રોના જીવનાર્થ કલહમાં ઇતિહાસ વિના જીવનની સુરક્ષિતતા કેવળ

અશક્ય જ નહિ, પણ સર્વથા અસંભવનીય છે અને એટલામાટે જ સંસારમાં સર્વત્ર ઇતિહાસને માનવજાતિની એક અમૂલ્ય સંપત્તિ તથા સાહિત્યના એક અત્યંત આવશ્યક અંગ તરીકે માનવામાં આવે છે અને ઇતિહાસશ્રવ્ય સાહિત્ય સાહિત્ય જ નથી મનાવું.

ઇતિહાસની આવી અલૌકિક મહત્તા હોવા છતાં અને ભારત-વર્ષની હિન્દુજાતિનો ઇતિહાસ વિશ્વાળ હોવા સાથે તે ઇતિહાસની સામગ્રીઓ વિપુલ પરિમાણમાં અત્યારે વિદ્યમાન હોવા છતાં મહા-શોકનો વિષય છે કે જે 'ગુજરાતી' પત્રની પ્રતિવર્ષ ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે અપાતી ઐતિહાસિક નવલકથાઓને અને ઇતરસ્તતઃ પ્રકાશિત થતા અત્યંત અદ્વિતીય ઇતિહાસગ્રંથો—અને તે પણ બહુધા ઇતિહાસગ્રંથોના અનુવાદો—ને વર્જ્ય કરવામાં આવે, તો આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ઐતિહાસિક ગ્રંથોના લેખન તથા પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિનો અઘાપિ આરંભ પણ નથી થયો, તો પછી તેના ઉત્કર્ષને જોવાની આશા તો ક્યાંથી જ રાખી શકાય? ઇતિહાસ તથા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રાંથ ગુર્જર હિન્દુ વિદ્વાનોએ હવે તો આ વિષય પ્રતિ અવશ્ય લક્ષ આપવું જ જોઈએ; કારણ કે, ગુર્જર સાહિત્યમાં સાહિત્યના આ એ અંગોની પૂર્તિની આવશ્યકતા અત્યારના સમયમાં તો હવે અનિવાર્ય જ થઈ પડી છે, અને એ આવશ્યકતાની પૂર્તિમાટે મારા એકલાથી જેટલા પ્રયત્નો કરી શકાય તેટલા પ્રયત્નો આજે કેટલાંક વર્ષોથી હું ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખીને કરી રહ્યો છું અને મારા અત્યારના આ પ્રયત્નથી મારા તે પ્રયત્નોમાં એક પ્રયત્નની વૃદ્ધિ થાય છે.

ભારતવર્ષની હિન્દુજાતિના ઇતિહાસમાં સિખખજાતિનું સ્થાન બહુ જ ઉચ્ચ હોવાથી અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની ભયાનક દુર્દશાના સમયમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તથા તેમના પ્રચંડ પ્રયત્નથી નિર્માણ થયેલી વીર સિખખજાતિએ જ હિન્દુધર્મની રક્ષા તથા હિન્દુજાતિના ઉત્કર્ષના પ્રચંડ પ્રયત્નો કરેલા હોવાથી પ્રસ્તુત 'હિન્દુગૌરવ ગ્રન્થમાળા'નો એ સિખખજાતિના ઇતિહાસથી જ આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. સિખખજાતિનો ઇતિહાસ કેટલાક વિષયોમાં મહા-

રાષ્ટ્રના ઇતિહાસથી પણ અધિક અહુત છે; કારણ કે, સિખ્ખ-જાતિના ઇતિહાસની પૂર્વ તથા ઉત્તર બન્ને પીઠિકાઓ વિચિત્ર ઘટનાઓથી આકંઠ ભરેલી છે. પ્રારંભમાં સિખ્ખજાતિ એક ધાર્મિક સંપ્રદાયના સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી હોવા છતાં પણ અદ્ય કાળમાં જ તેના સમક્ષ એવા કઠિન પ્રસંગો અથવા સંયોગો આવીને ઉપસ્થિત થઇ ગયા કે તે કઠિન પ્રસંગોના પ્રતિકારમાં એ નિરીહ, શ્વાંત તથા ધર્મેપિપાસુ સિખ્ખોનો સમુદાય કેવળ શસ્ત્ર-ધર તથા રણવીર યોધ થઇને જ ન વિરમ્યો, કિન્તુ તેણે અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનોમાંથી પસાર થઇને પંજાબમાં એક એવા વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી દીધી કે જેવા સામ્રાજ્યની રાજ્ય અનંગ-પાલના સ્વર્ગવાસની ઘટના પછી પંજાબમાં કેટલાક શતાબ્દિયો પર્યન્ત હિન્દુઓ સ્થાપના કરી શક્યા ન હોતા. ત્યારપછી એ વિશાળ સિખ્ખસામ્રાજ્ય પંજાબનું અંતિમ હિન્દુ સામ્રાજ્ય થયું હતું; કારણ કે, ચપળા સમાન અદ્યકાલિક ચમકાટ બતાવીને એ સિખ્ખસામ્રાજ્ય અચાનક અદૃશ્ય થઇ ગયું હતું, અને એટલામાં જ સિખ્ખ-સામ્રાજ્યની ઉત્તરપીઠિકાને પણ પૂર્વપીઠિકા પ્રમાણે જ આશ્ચર્ય-કારિણી તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. એ જ કારણથી એ વાતને બ્યક્ત કરવી જ પડે છે કે ભારતવર્ષના અર્વાચીન હિન્દુ ઇતિહાસમાં સિખ્ખજાતિ અગ્ર તથા ઉચ્ચ સ્થાનને ભોગવી રહી છે. અરતુ. ભારે હવે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પોતાના અસ્તિત્વના સમયમાં તેમ જ તેમના અવતારથી પૂર્વે દેશ તથા કાલની પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને કેવા સંયોગોમાં મુસ-હ્માનોના પ્રતિકારમાં હસ્તમાં શસ્ત્રો ધારણ કરવાં પડ્યાં હતાં અને નવીન સિખ્ખજાતિને નિર્માણ કરવી પડી હતી એનું આપણે ઐતિહાસિક સત્યના સમર્થનમાં ક્રિચિદ્ અવલોકન કરીશું.

ભારથી મુસહ્માનોનું હિન્દુજાતિના દુર્ભાગ્યવશાત્ ભારતવર્ષમાં આગમન થયું હતું અને તેમનાં રાજ્યો તથા સામ્રાજ્ય આદિક સ્થાપામાં હતાં ત્યારથી મુસહ્માનોએ હિન્દુજાતિપર જે પૈશાચિક અત્યાચારો કરવા માંડ્યા હતા તે પૈશાચિક અત્યાચારોની ભારત-

વર્ષના મુસ્લિમ શાસનકાળના ઇતિહાસના અભ્યાસ વિના અત્યારના શાંતિપ્રિય બ્રિટિશ શાસનના સમયમાં સામાન્ય મનુષ્યોથી કલ્પના-માત્ર પણ બાગ્યે જ કરી શકાય તેમ છે. હિન્દુઓના શિરપર અન્યાન્ય નાનાવિધ કરબાર નાખવા ઉપરાંત ‘જજિયા’ જેવા ગુલામી કર નાખવાની; ક્રાંતિ પણ પ્રકારના અપરાધ વિના હિન્દુઓને કાફિર માનીને મોટાં મોટાં નગરોમાં અમુક પ્રકારનાં ગુલામી ચિહ્નો ધારણ કરીને જ આવવા દેવાની તેમ જ જોડા તથા પાંધડી આદિ ન પહે-રવા દેવાની; હિન્દુઓનાં પવિત્ર દેવમંદિરોને બ્રષ્ટ કરીને તોડી નાખવાની; હિન્દુઓની દેવમૂર્તિઓને મસ્જિદો તથા રાજમહાલોનાં પગથિયાંમાં ચણાવીને મુસલમાનોના પગતળે ચગદાવવાની; હિન્દુ સ્ત્રીઓપર બળાત્કાર કરવાની, હિન્દુ સ્ત્રીઓને બેપાડી જવાની તથા બળાત્કારે વટલાવવાની; હિન્દુઓને મારી મારીને તેમ જ પ્રપંચોના જળમાં ફેંસાવીને મુસલમાન બનાવવાની; હિન્દુઓની સંપત્તિને લૂંટી લેવાની; હિન્દુઓને તેમના સામાન્ય અપરાધમાટે મૃત્યુદંડ જેવી બયાનક શિક્ષા આપવાની; હિન્દુ બાળકો તથા સ્ત્રીઓને ક્રાંતિ નિર્જીવ વસ્તુઓ પ્રમાણે બજારમાં ગુલામ તથા ગુલામડીઓ તરીકે વેચી નાખવાની; હિન્દુઓની ડગલે ને પગલે અપ્રતિષ્ઠા તથા માનહાનિ કરવાની અને હિન્દુઓના ધાતને જ પુણ્ય અથવા સવાબ માનવાની ઘટનાઓ મુસ્લિમ રાજસત્તાના સમયમાં નિત્યની સાધારણ ઘટનાઓ હોવાથી અને મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓના અત્યાચારો, સ્વચ્છંદતા તથા વિષયલોભપતા, નિર્દયતા, કુટિલતા, વિશ્વાસઘાત તથા ધર્મોન્માદ કિંવા ધર્માન્ધતા આદિ અસંખ્ય દુર્ગુણો અંતિમ સીમાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી ગયેલા હોવાથી જો મુસ્લિમ રાજસત્તાના સમયમાં હિન્દુઓપર મુસલમાનોના હસ્તથી થયેલા બીપણ પૈશ્વચિક અત્યાચારો—ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક અત્યાચારો—તેમ જ મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓના ઉપરિકથિત દારુણ દુર્ગુણોના સાધારણ ઉલ્લેખનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પણ તેમાટે એક પ્રચંડ ગ્રંથ લખવાની આવશ્યકતા હોવાથી અહીં તેનો સંકેતમાત્ર જ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ બારતવધમાં મુસ્લિમ શાસનનો ઇતિહાસ તે

કેવળ મુસલમાનોના અમાનુષ અત્યાચારોનો જ કાળો ઇતિહાસ છે અને અમારા એ કથનની વાસ્તવિકતાની મુસલમાન મોરિષો (ઇતિહાસલેખકો)ના લખેલા ઇતિહાસો જ ધોપણા કરી રહ્યા છે એટલે એની વાસ્તવિકતામાટે અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા છે જ નહિ. મહાધર્માન્ધ મુગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં તો મુસલમાનોના હિન્દુઓપરના એ અત્યાચારો એટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધી ગયા હતા કે તે અત્યાચારો હવે હિન્દુઓમાટે અસહ્ય થઈ પડ્યા હતા અને આવાં ઉત્કટ પરિપીડનોનું જે પરિણામ નિરંતર થતું રહે છે તે જ પરિણામ થવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો અને તે એ કે, ભારતવર્ષીય હિન્દુઓ સ્વભાવતઃ અતિશય શાંતિપ્રિય તથા સહનશીલ હોવા છતાં જ્યારે મહાધર્મ ઔરંગઝેબે દિલ્લીમાં બેલાવીને ગુરુ તેગબહાદુરનો અત્યંત નિર્દયતાથી, તેઓ હિન્દુધર્મને ત્યજીને મુસલમાન ન થયા અને તેમને મુસલમાન બનાવીને પંજાબ તથા કાશ્મીરના હિન્દુઓને અનાયાસ મુસલમાન બનાવવાનો તેનો અભિલાષ પૂર્ણ ન થયો એટલા જ તેમના અપરાધમાટે, શિરચ્છેદ કરાવી નાખ્યો ત્યારે પછી હિન્દુઓની સહનશીલતાની પણ કોઈ એક સીમા હોવાથી તેમની સહનશીલતાની સીમાનો પણ અંત આવી ગયો અને માન્યવર ડિક્કેના “જ્યારે રાજાઓ ન્યાયના ખડ્ગને નીચે મૂકી દે છે ત્યારે પછી તેઓ મુકુટધારી હોવા છતાં પણ રાજાઓ નથી હોતા, તેમની પદવી છાયા સમાન થઈ જાય છે અને તેમના રાજમુકુટો રિક્ત વસ્તુઓ જેવા હોય છે એટલે એવા (અન્યાયી) રાજાઓના અંતમાં જ પ્રજાનું કલ્યાણ સમાયલું છે;”^૧ એ કથન અનુસાર શાંતિપ્રિય તથા સહનશીલ હિન્દુઓ પણ હસ્તમાં શસ્ત્રાસ્ત્રને ધારણ કરીને મુરિલમ સામ્રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરી નાખવામાટે અને પોતાની ધાર્મિક,

1 “When kings the sword of justice first lay down,
They are no kings, though they possess the crown;
Titles are shadows, crowns are empty things;
The good of subject is the end of kings.”

Difoe.

સામાજિક તથા રાજનૈતિક આદિક સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત કરી લેવામાટે કમર કસીને તૈયાર થઈ ગયા. જેવી રીતે મેવાડમાં સૂર્યકુલભાનુ મહારાણા પ્રતાપસિંહના, ળંગ દેશમાં વીરવર્ય પ્રતાપાદિત્યના તથા મહારાષ્ટ્રમાં શિવાવતાર શિવાજીના નેતૃત્વતળે રહીને હિન્દુ વીરોએ આર્યોચિત વિક્રમપૂર્ણ સંઘર્ષો કર્યા હતા અને યવન-શક્તિને અસ્તંગત કરી નાખવાના પ્રયંડ ઉઘોગો આદર્યા હતા તેવી જ રીતે પંજાબમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ઉપદેશ તથા નેતૃત્વથી પંજાબી હિન્દુઓએ સિખ અથવા ખાલસા જાતિના નવીન સ્વરૂપમાં પરિણત થઈને મુસલમાનોના આધાતોનાં ઉત્તરો પ્રસાધાત દ્વારા આપવાના, હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિને રક્ષવાના, મુસ્લિમ સામ્રાજ્યને ઉચ્છેદવાના તથા હિન્દુસામ્રાજ્યને સ્થાપી દેવાના કાર્યને પ્રયંડતાપૂર્વક આરંભી દીધું હતું. અર્થાત્ પંજાબની હિન્દુજાતિનાં મૂળ ઉત્પાદક ખીજ મુસલમાનોના હસ્તથી હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિપર થતા મહા-ભીષણ અન્યાય તથા અસહ્ય અસાચારોમાં જ સમાયલાં હતાં, પ્રતિશોધ તથા પ્રતિહિંસા એ સિખજાતિના જાગરણનાં મૂળ હતાં, સિખ સંગઠન તે મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલો વિશાળ તરુરાજ હતો; ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને ઉપદેશ સિખજાગરણનો મહામંત્ર હતો; ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પોતે સિખજાગરણના આત્મા હતા અને યાવન અસાચારો, મુસ્લિમ રાજસત્તાનો નાશ તથા હિન્દુસ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ એ સિખજાગરણનું દીર્ઘકાલેષિત મહામધુર તથા અતિશય સ્વાદિષ્ટ સ્વર્ગીય અમૃતફળ હતું. સિખો ‘વિષત્ત્ય વિષમૌષધમ્’ અથવા ‘કાંટાને કાંટાથી જ કાઢવા’ના સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને લૉડ મેકૉલેના કથન અનુસાર એવા નિશ્ચયપર આવી ગયા હતા કે: “આજે અથવા ચાર દિવસ પછી આ સંસારમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને મૃત્યુની પ્રાપ્તિ તો થવાની જ છે, તો પછી પોતાની જન્મભૂમિ તથા પોતાનાં દેવમંદિરોના ઉદ્ધારમાટે ભયંકર પ્રસંગોની સામા થઈને વીરતાથી શામાટે ન મરવું?”^૧

1 “To every man upon the earth,
Death cometh soon or late;
How can man die better

સિખ્ખસમાજના પ્રથમ સંગઠનકર્તા ગુરુ અર્જુનદેવ હોવાથી બાદશાહ જહાંગીરે ગુરુ અર્જુનદેવને નદીમાં ડૂબાવીને મારી નખાવ્યા હતા; ત્યાર પછી ગુરુ હરગોવિન્દજીને ગવાલિયરના કિલ્લામાં બાર વર્ષ પર્યન્ત બાદશાહ જહાંગીરની આગ્રાથી કારાગૃહમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા હતા અને મહાધર્માન્ધ મુગલ શહનશાહ ઔરંગઝેમે ગુરુ તેગબહાદુરને દિલ્લીમાં બોલાવીને જલ્લાદની તલ્વારથી તેમનો નિર્દયતાથી શિરચ્છેદ કરાવી નાખ્યો હતો. ધર્મરક્ષાના યજ્ઞમાં ગુરુ તેગબહાદુરનું બલિદાન અપાતાં જ પંજાબમાં સ્વાધીનતા તથા ધર્મરક્ષાના યજ્ઞનો પાવક પ્રચંડ પ્રતિહિંસાના રૂપમાં પ્રજ્વલિત થઈ ગયો, ગુરુ તેગબહાદુરના કુલદીપક ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ઉપર સ્વતંત્રતાદેવી અધિક પ્રસન્ન થઈ ગઈ અને તેણે એ સિખ્ખ ગુરુ અથવા ધુરંધર ધર્મસત્રાટના નિમંત્રણને સ્વીકારી લઇને ગંબીર સ્વરથી જણાવી દીધું કે: “જો તમારો સિખ્ખસમુદાય હુતાત્મા થઇને યોગ્ય સ્વરૂપમાં આત્મબલિદાન આપવાને નિરંતર તત્પર રહ્યા કરશે, તો હું આ પવિત્ર પંચનદ પ્રદેશમાં સદેહ પ્રલક્ષ થઇશ.” યદ્યપિ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતાના જીવનકાળમાં જ પંજાબપ્રદેશને મુસલમાનોના અત્યાચારોથી મુક્ત તથા સ્વતંત્ર થયેલો જોઈ શક્યા ન હોતા; છતાં પંજાબના સ્વાતંત્ર્યનિર્માણમાં એમના પરિશ્રમે જ સર્વથી પ્રધાન હતા અને તેમણે પોતાની પ્રચંડ શક્તિથી મુગલસામ્રાજ્યસત્તાના બહુ અંશોનો વિનાશ કરી નાખ્યો હતો એટલી વાર્તા તો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના વિરોધીઓને પણ સ્વીકારવી પડે છે અને એ જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના વિજયનું પ્રખ્યાતમ પ્રમાણ છે.

એવો વિષય માત્ર એટલો જ છે કે બારતવર્ષમાં મુસલમાનોએ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિપર કરેલા અમાનુષ અત્યાચારો અને ઔરંગઝેબના સમયમાં એ અત્યાચારોની થઇ ગયેલી પરમસીમાના યોગે જ હિન્દુજાતિના સહકારને ખોઈ બેસવાથી મુસ્લિમસામ્રાજ્ય-

Than facing the fearful odds,
For the ashes of their fathers
And temples of their Gods ?” Lord Macaulay.

રવિને ભારતગગનમાંથી સદાને માટે અસ્ત થઈ ગયેલો હોવા છતાં હજી અત્યારે મહાપ્રતાપી બ્રિટિશસામ્રાજ્યરવિના પ્રયંત્ર તેજમાં પણ હિન્દુસ્તાનવાસી ધર્માન્ધ મુસલમાનોનો એક વિશાળ સમુદાય ભારત-વર્ષમાં પુનઃ મુસ્લિમ સામ્રાજ્યની સ્થાપનાનાં અસત્ય તથા બ્રામક સ્વપ્ન નિહાળીને શાંતિપ્રિય હિન્દુઓપર નાનાવિધધાર્મિક સામાજિક તથા અન્યાન્ય અત્યાચારો કરવાને તૈયાર થઈ ગયો છે; ઔરંગઝેબના સમયમાં હિન્દુઓપર થતા અત્યાચારોની પુનરાવૃત્તિ કરવા માંડી છે; અનેક હિન્દુઓ, નિરપરાધી તથા ધર્મપ્રાણુ આદર્શ હિન્દુઓની હત્યા તેમનામાંના કેટલાક મજ્જાથી પાગલોએ કરી નાખી છે; અને શુદ્ધિ તથા સંગઠનના હિન્દુત્વરક્ષક કાર્યમાં અગ્રભાગ લેનારા કાર્યકર્તા હિન્દુઓને વારંવાર મારી નાખવાનો ભય દેખાડવો એ તો આજકાલના કેટલાક ધર્મોંધ મુસલમાનોનો એક સાધારણ વ્યવસાય થઈ પડ્યો છે. અત્યાર સ્વધીમાં છેલ્લાં બે વર્ષના કાલાવધિમાં ધર્મોંધ મુસલમાનોએ હિન્દુઓની હત્યાના કરેલાં સદ્ગણ તથા અસદ્ગણ પ્રયત્નોની તાલિકાનો મુખ્ય અંશ આ પ્રમાણે છે:-

૧ ધર્મવીર વીરશિરોમણિ શ્રી સ્વામી શ્રદ્ધાનન્દજી મહારાજની ઇ. સ. ૧૯૨૬ના ડિસેમ્બર માસની ૨૩ મી તારીખે દિવસના પોણાચાર વાગે દિલ્લીમાંના તેમના નિવાસાલયમાં અબ્દુરરશીદ નામક એક હેયકારા તથા કાયર મુસલમાને પોતાની પિસ્તોલની ચાર ગોળીઓ ઉપરાસાપરી છોડીને મારી નાખ્યા હતા, તે ખૂનીને ત્યાંનો ત્યાં જ પકડી લેવામાં આવ્યો હતો અને મુસલમાનોએ પ્રીવી કાઉન્સિલ સ્વધી કેસ લડીને તેને બચાવવાના પ્રયત્નો કરવા છતાં તે છૂટી ન શક્યો અને ઇ. સ. ૧૯૨૭ના ઑક્ટોબર માસની ૨૭ મી તારીખે તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો.

૨ જરવલ જિલ્લા બહરામચનના મ્યુનિસિપાલ કમિશનર શ્રી લાલા બદરીશાહને ઇ. સ. ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસના પ્રથમ સપ્તાહમાં જ્યારે તેઓ ઠાઠ અન્ય સ્થળેથી ઘેર આવતા હતા ત્યારે માર્ગમાં જ કેટલાક મુસલમાન ગુંડાઓએ તેમના નોકરસહિત તેમના પર આક્રમણ કરીને મારી નાખ્યા હતા. તેમના કાતિલોમાંના ઇસ્માઇલ નામક

એક કાતિલ મુસદ્દમાને ચોખ્ખા શખ્દોમાં 'મેં તથા મારા કેટલાક સાથીઓએ મળીને બદરીશાહને કતલ કરી નાખ્યા હતા' આમ જણાવવા છતાં અને તે સાથીઓનાં નામ આપવા છતાં લોકલ ગવર્મેન્ટે કેવળ એક જ કાતિલને પકડ્યો, બીજાઓને પકડવાની કોશિશ જ ન કરી અને જેને પકડવામાં આવ્યો હતો તે ખૂનીપર પણ મુકદ્દમો ચલાવવામાં ન હોતો આવ્યો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

૩ અજમેરના પ્રસિદ્ધ આર્યવીર શ્રીમાન્ બાબૂ ભૈરવસિંહજીને ઇ. સ. ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસની ૧૫ મી તારીખે મુઅજ્જમઅલી નામક એક ધર્મોન્મત મુસદ્દમાન હેચકારાએ આબૂરોડ સ્ટેશન ઉપર જ્યારે તેઓ મધ્યાહ્નભોજન કરી રહ્યા હતા ત્યારે પિસ્તોલની ગોળીથી મારી નાખ્યા હતા. ખૂની પકડાયો અને તેને ફાંસીની સજા પણ સંભળાવવામાં આવી; પરંતુ ઑક્ટોબર માસમાં અપીલ કરતાં તેની ફાંસીની સજા કાળાપાણીની સજા થઈ ગઈ.

૪ મેરઠ જિલ્લાની ગાજિયાબાદ તહસીલના સૈદપુર ગ્રામના નિવાસી ચૌધરી સૂરતસિંહના તેજસ્વી પુત્ર તથા ધર્મવીર હોશિયારસિંહને ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑગસ્ટ માસની ૧૭ મી તારીખે સવારમાં અગિયાર વાગે કેટલાક મુસદ્દમાનોએ તેમના પર આક્રમણ કરીને મહાનિર્દયતાથી તેમના શરીરમાં છરા ભોકી દઈને મારી નાખ્યા હતા. તે ગુંડાઓ હલાની ઘટનાના સ્થળમાં જ પકડાઈ ગયા હતા. નિર્ણય શો થયો તે અમારા જણાવવામાં નથી આવ્યું. એ ધર્મવીર હોશિયારસિંહના પિતાશ્રી શુદ્ધિના કાર્યમાં પ્રેમ દર્શાવતા હોવાથી તેમના હૃદયમાં દુઃખ ઉપજાવવામાટે જ આ પૈશાચિક હત્યાકાંડ કરવામાં આવ્યો હતો.

૫ દિલ્લીના પ્રખ્યાત મલ્લ (પહલવાન) લાલા નાનકચન્દ્રજીને ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑગસ્ટ માસની ૨૨ મી તારીખે રાત્રિના ૧૧ કે ૧૨ વાગ્યાના શુભારે જ્યારે તેઓ રેલ્વેમાં પ્રવાસ કરતાં (દિલ્લી તથા આગ્રાની વચ્ચે) નિદ્રાધીન થઈ ગયા હતા ત્યારે કોઈ મુસદ્દમાન ગુંડાએ પૈશાચિક નિર્દયતાથી કતલ કરી નાખ્યા હતા અને તે મુસદ્દમાન ખૂની છટકી જવાથી પકડાયો ન હોતો.

૬ પીલીભીતના નિવાસી, લોકલખોડના મેંબર તથા ઑનરરી મેંબિસ્ટ્રેટ રાયબહાદુર બાબૂ બહાદુરસિંહજીને ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑગસ્ટ માસની ૨૯ મી તારીખે જ્યારે સંધ્યાકાળે તેઓ ભ્રમણુ કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક મુસલમાન ગુંડાએ બંદૂકની ગોળાથી વીંધી નાખ્યા હતા. ખૂની તે ક્ષણે જ પકડાયો, પણ એક બીજા મુસલમાનની મદદથી છૂટીને ભાગી ગયો. ત્યારપછી તેના મદદગારને પકડવામાં આવ્યો અને કેટલાક દિવસ પછી તે ખરા ખૂનીને પણ પકડવામાં આવ્યો હતો. આનો નિર્ણય અમારાથી અજ્ઞાત છે.

૭ લાહોરનિવાસી લાલા માનિકચન્દને ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑક્ટોબર માસની ૧૦ મી તારીખે રાત્રે સવાદશ વાગ્યાના શુમારે તેઓ પોતાના ઘરમાંથી નીકળીને બહાર જતા હતા તે વેળાએ માર્ગમાં ફયજુદ્દીન નામક એક નીચ મુસલમાને પોતાની છરીથી કતલ કરી નાખ્યા હતા. બીજે દિવસે તે મુસલમાન કાતિલ પકડાયો અને તેને ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑક્ટોબર માસની ૨૭ મી તારીખે સરકારના હુકમથી ફાંસીને લાકડે લટકાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો.

૮ શ્રી પંડિત બનવારીલાલ પહલવાનને (મુરાદાબાદ બિલ્લાના ચન્દૌસી નામક ગ્રામના નિવાસીને) કેટલાક મુસલમાન કસાબઓએ મળીને આસધપુર સ્ટેશનપર લાડીઓ તથા છરીઓ ચલાવીને મહાનિર્દયતાથી મારી નાખ્યા હતા અને તે હેયકારા કાતિલો પકડાઈ જતાં ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑગસ્ટ માસની ૨૬ મી તારીખે તેમનામાંના પાંચ મુસલમાન કસાબઓને ફાંસી આપીને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા.

૯ ‘રંગીલા રસૂલ’ના પ્રકાશક મ. રાજપાલજીને લાહોરમાં ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે ધોળે દિવસે સાડા નવ વાગ્યાના શુમારે તેમની પોતાની દુકાનમાં ખુદાબખ્શ નામક એક હેયકારા મુસલમાને છરો મારીને મારી નાખવાના આશયથી તેમનાપર હલ્લો કર્યો હતો; પરંતુ સ્વામી સ્વતંત્રતાનંદજીની સહાયતાથી તેમના પ્રાણ બચી ગયા હતા અને તે પાછા મુસલમાન લાંબા ત્યાં જ પકડાઈ ગયો હતો. ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે જ એ હેયકારા

મુસલમાનને સાત વર્ષના સપરિશ્રમ કારાગૃહવાસની શિક્ષા ફર્માવીને ન્યાયમૂર્તિએ પાંચ પાંચ હજારના બે જામિન માગ્યા હતા અને જો જામિન ન આપવામાં આવે, તો ત્રણ વર્ષની બીજી સાદી કચદની સજા ફર્માવી હતી.

૧૦ સૌમ્યસ્વભાવસ્વામી સત્યાનંદજી મહારાજ ઇ. સ. ૧૯૨૭ના ઑક્ટોબર માસની ૯ મી તારીખે સાંજે સવાચાર વાગ્યાના શુભારે જ્યારે મહાશય રાજપાલની દુકાનમાં બેસીને તેમના કુશળ સમાચાર પૂછી રહ્યા હતા તે વેળાએ અબ્દુલઅજીઝ નામક એક બુજ્દિલ મુસલમાને તેમના શરીરપર ચાકૂ તથા અસ્તરાના પ્રહાર કર્યા હતા અને તે ખૂતી મુસલમાનને પકડતાં મહાશય નાનકયંદ તથા તેમના ભાઈ પણ જખ્મી થયા હતા. સ્વામીજીના શરીરમાં જખ્મ તો ઊંડા થયા હતા, પણ પરમાત્માની કૃપાથી તેમના પ્રાણ બચી ગયા હતા. ખૂતી પકડાઈ ગયો અને ન્યાયમંદિરમાં ત્રણ દિવસ પછી તેને ૧૪ વર્ષની સખ્ત કચદની સજા તેમજ પાંચ પાંચ હજારના બે જામિન આપવાની આજ્ઞા સંભળાવવામાં આવી ને જો જામિન આપવામાં ન આવે, તો ત્રણ વર્ષની બીજી સાદી કચદનો હુકમ સંભળાવી દેવામાં આવ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના ડિસેમ્બર માસથી ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ઑક્ટોબર માસ સુધીના કેવળ દશ માસના કાલાવધિમાં ધર્મોધ મુસલમાનોના એક સંગઠિત પડ્યંત્રકારક મંડળના હસ્તથી આર્યજાતિ અથવા હિન્દુજાતિના દશ વીરપુરુષોપર આ પ્રાણાન્ત આક્રમણો થયેલાં છે કે જેમનાં નામો આર્યસભ્યતા તથા હિન્દુધર્મદ્વેષના ઇતિહાસમાં સ્વર્ણક્ષિરોથી અંકિત થવાનાં છે અને એમના હૃદયકારા મુસલમાન આક્રમણકર્તાઓનાં નામો ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં કદાપિ ન ભૂંસાય તેવા કાળા ધબ્બા (કલંક)ના રૂપમાં અવિચલ રહેવાનાં છે એ નવીનતાથી જણાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. આ વીર આર્ય પુરુષો ઉપરાંત બીજા પણ ધણા હિન્દુઓ મુસલમાનોના હાથે માર્યા ગયા છે અને અગ્રગણ્ય હિન્દુઓને ધર્મોધ મુસલમાનો મારી નાખવાની ધમકીઓ તો જ્યારે ને ત્યારે આપતા રહે છે એટલે એ ધમકી-

ઓનો તો કશો હિસાબ જ નથી.^૧ મુસલમાનોના આ ધાર્મિક અત્યાચારોનો ઉલ્લેખ અહીં એટલામાટે કરવામાં આવ્યો છે કે જેવી રીતે મુસલમાનોના હસ્તથી હિન્દુઓપર ભૂત કાલમાં થયેલા ધાર્મિક અત્યાચારોના ઇતિહાસથી તે સમયના ઇસ્લામ અથવા તે સમયની મુસ્લિમ મનોદશાનું યથાર્થ સ્વરૂપ આપણા જોવામાં આવી શકે છે તેવી જ રીતે મુસલમાનોના અત્યારના આ પૈશ્ચાતિક અત્યાચારોથી આપણે તો જાણે આ વિધાતક મુસ્લિમ મનોદશાને જોઈ જ રહ્યા છીએ, પણ ભવિષ્યની હિન્દુ પ્રજા તથા અન્યાન્ય પ્રજાઓ પણ વીસમી સદીના ઇસ્લામ અથવા વીસમી સદીની મુસ્લિમ મનોદશાની ભયંકરતાને સારી રીતે જોઈ તથા જાણી શકશે અને હિન્દુઓ હિન્દુ-ધર્મ, હિન્દુજાતિ તથા પોતાના આચાર વિચાર આદિની રક્ષાના યોગ્ય પ્રયત્નો કરતા રહેશે.

સારાંશ કે, મુસલમાનોની અત્યારની ધાર્મિક અત્યાચારશીલતાને જોતાં સ્વાભાવિક જ આપણા મુખમાંથી એ ઉદ્ભવ નીકળી જાય છે કે: “વહી રફતાર બેઠંગી, જો પહુલે થી વહુ અબલી હય.” અર્થાત્ (મુસલમાનોની) “જે બેઠંગી ચાલ પહેલાં હતી તે અત્યારે પણ કાયમ છે” અને તેટલામાટે હિન્દુત્વતારણહાર મહારાણા પ્રતાપસિંહજી, પ્રતાપાદિત્ય, મહાવીર શિવાજી તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના સમયમાં મુસલમાનોના નાનાવિધ પૈશ્ચાતિક અત્યાચારોના પ્રતિકાર અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષામાટે હિન્દુસંગઠન તથા હિન્દુસંઘનું તેમ જ આત્મરક્ષિકા શક્તિની હિન્દુજાતિમાટે જેટલી આવશ્યકતા હતી તેથી પણ અત્યારના સમયમાં હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષામાટે અને ધર્મોધ મુસલમાનોના હિન્દુત્વનાશક જંગપ્રયત્નો તથા પૈશ્ચાતિક અત્યાચારોના પ્રતિકારમાટે હિન્દુજાતિને હિન્દુસંગઠન, હિન્દુસંઘનું તથા આત્મરક્ષિકા શક્તિની અત્યંત અધિક પરિમાણમાં આવશ્યકતા છે એ વાતોનો તો ગમે તેવા જીર્ણમતવાદી હિન્દુથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી.

૧ આ વૃત્તાંત ભારતીય હિન્દુ શુદ્ધિસભાના માસિકપત્ર ‘શુદ્ધિસમાચાર’ના ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના નવેમ્બર માસના અંકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

ત્યારે એ હિન્દુસંગઠન, હિન્દુસંઘળ તથા આત્મરક્ષિકા શક્તિનું નિર્માણ કૃત્રી રીતે કરવું, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ આપણા સમક્ષ આવીને ઊભો રહે છે અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહનું જીવન સમભાવ અથવા બ્રાતૃ-ભાવના પાયાપર નિર્માયલી પંજળની સિખ્ખળતિના નિર્માણદ્વારા આપણને એ હિન્દુસંગઠન; હિન્દુસંઘળ તથા આત્મરક્ષિકા શક્તિના નિર્માણનો યોગ્ય માર્ગ દર્શાવતું હોવાથી એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ; કારણ કે, હિન્દુસમાજ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના સમયમાં અનેક ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ મતમતાંતર, અંધરૂઢિયો તથા નિવૃત્તિપરાયણતા આદિકના યોગે જેવો વિસ્ફલિત હતો તેવો જ આજે પણ હિન્દુસમાજ એ જ વિધાતક વસ્તુઓના યોગે વિસ્ફલિત દશાને ભોગવી રહ્યો છે એટલે અત્યારના સમયમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પ્રમાણે પરમશ્રદ્ધેય તથા હિન્દુત્વતારણહાર સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ હિન્દુસંગઠન તથા ધર્મબળોના શુદ્ધીકરણદ્વારા હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના ઉદ્ધારના જે મંડાણ માંડ્યાં હતાં અને તેમાં પરમવિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે મંડાણને દૃઢ કરવાથી અને આપણા એ હુતાત્મા હિન્દુ મહારથી સંન્યાસીના દર્શાવેલા માર્ગમાં નિર્ભયતાપૂર્વક અગ્રેસર થવાથી જ આપણે આપણા પરમસનાતન તથા પરમપુરાતન હિન્દુધર્મ તથા ગૌરવ-શાલિની હિન્દુજાતિને સુરક્ષિત રાખી શકીશું એ કાંઈ પણ હિન્દુએ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી; કારણ કે, “ધર્મ એવં હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ” અર્થાત્ ‘હણાયલો ધર્મ આપણને હણી નાખે છે અને રક્ષાયલો ધર્મ આપણી રક્ષા કરતો રહે છે’ એ એક ત્રિકાલાબાધ્ય સત્ય સિદ્ધાંત છે અને એ સિદ્ધાંત અનુસાર ધર્મરક્ષાથી જ હિન્દુજાતિ સુરક્ષિત રહી શકવાની છે.

હે મારા હિન્દુ બાંધવો, જે તમારામાં પોતપોતાના સંપ્રદાય, પંથ, મતમતાંતર તથા અંધ રૂઢિયોનાં બંધનને તોડી નાખીને એક જ વીર હિન્દુજાતિના વિરાટ સ્વરૂપને ધારણ કરી લેવાનું આ ક્ષણે જ સિખ્ખળતિ સમાન કદાચિત પ્રયંત આત્મયજ્ઞ ન હોય, તો પણ એવા આત્મયજ્ઞને પ્રાપ્ત કરી લેવાની આકાંક્ષાને હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરીને એ વાસ્તવિક ઉપદેશને તો કદાપિ ભૂલશો નહિ કે સીતા,

સાવિત્રી, સુકન્યા, દમયંતી, મેવાડની પદ્મિની, અકબરમદમારિણી
 જોધાબાઈ તથા ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ આદિ તમારાં અમૂલ્ય
 તથા અનુકરણીય સ્ત્રીરત્નો છે; તમારા પૂજ્ય પુરુષો રાવણ જેવા
 મહાપ્રયંડબલશાલી રાક્ષસરાજના સંહારક શ્રી દાશરથી રામ તેમ જ
 મહાગર્વિષ્ઠમથુરાધીશ કંસ તથા મુર, મધુ તથા કૈટભ આદિક અસુરો-
 ના સંહારક યદુકુલભૂષણ શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર છે; તમારાં વિવાહ, ધન
 તથા જીવન આદિક કેવળ તમારા પોતાના વૈયક્તિક ઉપભોગમાટે જ
 નથી, કે નથી તેમાં કેવળ વિષયતૃપ્તિનો જ હેતુ સમાયલો; કારણ કે, એ
 સર્વમાં ધર્મસેવા તથા જાતિસેવાનો આશય ગર્ભિત રહેલો છે; વળી એ
 તત્ત્વને તમે નિરંતર સ્મરણમાં રાખી લેજો કે તમે જે ક્ષણે જન્મ્યા છો
 તે ક્ષણથી જ તમારી જન્મભૂમિ, તમારા મહાપવિત્ર હિન્દુધર્મ તથા તમારી
 મહાગૌરવશાલિની હિન્દુજાતિના કલ્યાણમાટે તમારાં જીવનનાં બલિદાન
 અપાઈ ચૂક્યાં છે; મહાવિશાળ હિન્દુસમાજ તે અમર્યાદ તથા અસીમ
 મહામાયાની જ છાયા છે; કાંઈ પણ હિન્દુ, તે સનાતનવૈદિક ધર્મા-
 વલંબી હોય; આર્યસમાજ હોય; રામાનુજ, રામાનંદ, વલ્લભાચાર્ય
 કે સ્વામી નારાયણના સંપ્રદાયને માનનારો હોય; કબીરપંથી, દાદ-
 પંથી કે નાનકપંથી હોય; જૈન હોય કે બૌદ્ધ હોય; બ્રહ્મસમાજ કિંવા
 પ્રાર્થનાસમાજ હોય; બંગાલી, હિન્દુસ્તાની, પંજાબી દક્ષિણી, સિંધી,
 મુસ્તાની, કચ્છી, કાઠિયાવાડી, ગુજરાતી, મેવાડી, મારવાડી કે મહા-
 રાષ્ટ્રીય હોય; અથવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કિંવા અંત્યજ
 હોય; તો પણ પ્રેમપૂર્વક મુખમાંથી એવા જ ઉદ્ગારોને કાઢતા રહો
 કે: ‘અમે હિન્દુ છીએ, અમારામાં એક જ હિન્દુજાતિનું રક્ત અભિ-
 સરણ કરી રહ્યું છે અને જે કાંઈ પણ મનુષ્ય પોતાને હિન્દુ નામથી
 ઓળખાવતો હોય તે કદાચિત્ જ્ઞાનહીન, દીન, નિરક્ષર, અજ્ઞાતકુલ-
 શીલ, જાતિહીન તથા જાતિબ્રષ્ટ હોય તોય અમારો સહોદર છે,
 અમારો બંધુ છે અને તેના કલ્યાણથી જ અમારું કલ્યાણ છે. સમસ્ત
 હિન્દુ માનવસમાજ અમારા બાહ્યકાલનું સંગોપનસ્થાન, અમાર
 યૌવનકાલનું આનંદવિહાર-ઉદ્યાન તથા અમારી વૃદ્ધાવસ્થાનું પવિત્ર
 એકાન્ત સ્થાન છે. હિન્દુઓની નિવાસભૂમિ તે જ અમારું ઉચ્ચતમ

સ્વર્ગ છે અને સમસ્ત હિન્દુજાતિની ઉત્તતિ તે જ અમારી ઉત્તતિ છે !' મારા હિન્દુ બાંધવો, પરમાત્માનાં ચરણોમાં અઠ્ઠાઇપ્રહર એ જ અને એ જ અખંડ અભ્યર્થના કરતા રહો કે; 'હે વિશ્વેશ્વર, અમારા મનુષ્યત્વ-યુક્ત હિન્દુત્વને દૃઢ કરી દે અને અમારામાં એવી તો અદ્ભુતશક્તિ, વીરતા તથા નિર્ભયતાને ઉત્પન્ન કરીને સ્થિર કરી દે કે અન્ય જનેા અમોને વીર પુરુષ કહીને ઓળખતા રહે, અમારા હૃદયમાંથી બીરતા પલાયન કરી જાય અને અમો વિધર્મીઓના આધાતનાં ઉત્તર પ્રત્યાધાતથી વાળીને હિન્દુધર્મ, હિન્દુજાતિ તથા હિન્દુગૌરવને સુરક્ષિત રાખવાના સંગ્રામમાં નિરંતર વિજયને મેળવતા રહીએ ! આત્મવંચના એ જ વિનાશ છે અને આત્મવિશ્વાસ એ જ વિજયશાલી જીવન છે એ રહસ્યનું નિમેષમાત્રને માટે પણ વિસ્મરણ ન થવા દેશે અને આત્માવલંબનથી જ ધર્મયુદ્ધમાં વિજયને પ્રાપ્ત કરતા રહેએ.

જો 'હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા'ના પ્રસ્તુત: 'ગુરુ ગોવિન્દસિંહ' નામક ઐતિહાસિક ગ્રંથના પરિશીલનથી ગુર્જરભાષાભાષી પાઠકો તથા પાઠિકાઓનાં હૃદયમાં આવા પ્રકારના અભેદભાવયુક્ત વિશાલ હિન્દુત્વની જ્યોતિનો અંશમાત્ર પણ પ્રકાશ પડશે અને તેઓ હિન્દુત્વરક્ષાના સત્યમાર્ગમાં અગ્રેસર થશે, તો એટલાથી જ અમો અમારા પરિશ્રમની સંપૂર્ણ સાર્થકતા થયેલી માનીશું.

'ગુજરાતી'ની 'સિતમગર સુલ્તાન અથવા તલ્વાર અને કુરાન' નામક છેલ્લી ભેટમાં અમોએ પ્રસ્તુત પુસ્તક સંવત ૧૯૮૪ ના ફાલ્ગુન માસની રંગપંચમીને દિવસે પ્રકટ થશે એમ જણાવ્યું હતું; પરંતુ આ ગ્રંથના લેખનમાટે જોઈતી ઇતિહાસસામગ્રીને મેળવવામાં કાંઈક વિશેષ ક્લિષ્ઠ વીતી જવાથી અને ત્યાર પછી મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઈ જવાથી આ ગ્રંથ લગભગ ત્રણ માસ મોડો બહાર પડી શક્યો છે તેમાટે અમો અમારા ઉદારહૃદય પાઠકો તથા પાઠિકાઓની નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગીએ છીએ, અને હવે પછીનો દ્વિતીય ગ્રંથ યથાસમય પ્રકાશિત કરી શકાય એમાટે અમો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાના અત્યાર સ્પર્ધામાં પાંચ સો સ્થાયી ગ્રાહક થઈ ચૂક્યા છે એ જો કે અત્યારના સમ-

યમાં સંતોષકારક ઘટના છે, છતાં આ ગ્રંથમાળાના ગ્રંથો લગભગ પડતર કીમતથી જ આપવાની વ્યવસ્થા કરાયેલી હોવાથી અને ગ્રંથના બાહ્યાંગને અંતરંગ પ્રમાણે જ સુંદર બનાવવામાં ખર્ચનો અમોઝે લેશમાત્ર પણ વિચાર કરેલો ન હોવાથી જ્યાં સુધી આ ગ્રંથમાળાના ઓછામાં ઓછા બે હજાર સ્થાયી ગ્રાહક ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તો ખોટ જ ભોગવવી પડે તેમ હોવાથી અમારી અમારા સ્થાયી ગ્રાહકોને એટલી જ પ્રાર્થના છે કે તેમણે અવશ્ય બળે સ્થાયી ગ્રાહકો વધારી આપીને હિન્દુત્વરક્ષાના અમારા આ નિઃસ્વાર્થ કાર્યમાં યોગ્ય સહાયતા આપવી, એથી વિશેષ અમો અન્ય કશી પણ સહાયતા નથી માગતા. ધનાઢ્ય હિન્દુ ગૃહસ્થોને અમારી એટલી જ સૂચના છે કે જો તેઓ આ ગ્રંથમાળાના પ્રત્યેક ગ્રંથની પચીસ, પચાસ કે સો નકલ યથાશક્તિ ખરીદીને એ ગ્રંથોનો પોતાના આત્મીય જનો, મિત્રો, પોતાની જાતિસંસ્થાઓ તથા ગ્રંથાલયોમાં પ્રચાર કરવાની ઉદારતા દર્શાવે, તો તેથી તેઓ, ‘એક પંથ ને દો કાજ’ પ્રમાણે અમારા સહાયક થવાના શ્રેયને પ્રાપ્ત કરવા સાથે હિન્દુત્વરક્ષાના શ્રેયને પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે અને તેમના ધનનો સુમાર્ગમાં વ્યય થશે. પરંતુ જો આ વાત તેમને ગળે જતરે તો ! આવી જ રીતે જો ધારે, તો કચ્છ તથા કાઠિયાવાડ તેમ જ ગુજરાતના હિન્દુ રાજા, મહારાજા, ગામઘણી તથા જાગીરદારો પણ આ ગ્રંથમાળાને સંપૂર્ણ સહાયતા આપી શકે તેમ છે; સવાલ એટલો જ છે કે તેમને આ કાર્યમાં સહાયતા આપવાનો ઘૂંટડો ગળે જતરવે જોઈએ.

આ ગ્રંથલેખનના કાર્યમાં બિનબિન ભાષાઓના જે અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથોની સહાયતા લેવામાં આવી છે તે ગ્રંથોની સૂચી જુદી આપેલી છે એટલે તે ગ્રંથોના સદ્ગત તથા વિદ્યમાન સમસ્ત લેખકોનો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવો એ મારું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને તેથી અહીં તે સમસ્ત લેખકોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક એકત્ર ઉપકાર માની લઉં છું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ બહુ જ વ્યાજબી, બદ્દે કાંઈક ઓછા ભાવથી, તથા વખતસર છાપી આપવામાટે મારે મારા શેઠ તથા ‘ગુજ-ના ન્યૂસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ બી.એ.નો અવશ્ય અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવો જ જોઈએ. આ ગ્રંથમાનાં ચિત્રો તથા બ્લૉકો પરિશ્રમપૂર્વક તથા લક્ષ-તૈયાર કરાવી આપવામાટે તેમ જ કેટલાક યોગ્ય પરામર્ષ વામાટે મારા પચ્ચીસ વર્ષના જૂના મિત્ર તથા “ગુજરાતી”ની સના સુયોગ્ય મેનેજર રા. રમણિકલાલ અમૃતરાય મેહતાનો હું સંપૂર્ણ ઋણી છું. એમની સહાયતાથી મારો કેટલોક પરિશ્રમ થ ન્યૂન થઈ ગયો છે અને મારું કાર્ય સરળ થઈ શક્યું છે.

અંતે જે પરમકૃપાળુ પરમદયાલુ પરમાત્માની કૃપાથી ‘હિન્દુ-ગ્રંથમાળા’ના આ પ્રથમ પુસ્તકનું આજે નિર્વિદ્ધ પ્રકાશન થઈ છે તે પરમાત્માપ્રતિ કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને અને તે પરમાત્માનાં આ ‘હિન્દુગૌરવગ્રંથમાળા’ને ચિરંજીવિની, વિજયશાલિની તથા કલ્યાણકારિણી કરવાની વારંવાર પ્રાર્થના કરીને હું અહીં જ વાની આજ્ઞા ઇચ્છું છું.

મુંબઈ
મી મે ૧૯૨૮,
ગુરુવાર

હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિનો દીન સેવક
ડક્ટર નારાયણ વિસનજી
ગ્રંથકાર

પ્રસ્તુત 'ગુરુ ગોવિન્દસિંહ અથવા ધુરંધર ધર્મસમ્રાટ્' નામક
ઐતિહાસિક જીવનકથામાં જે ઐતિહાસિક તથા અન્ય
અંશોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે અંશોની

સૂચી

અંગ્રેજી અંશો

1. A History of the Sikhs, by Joseph Devey Cunningham. Oxford University Press, 1918.

2. Later Mughals, by William Irvine, I. C. S. (ret.), Vol. I. Published by S. C. Sarkar, Calcutta.

3. The Oxford History of India, by Vincent A. Smith, C. I. E.

4. The Transformation of Sikhism, by Dr. Gokulchand M. A., Ph. D., Bar-at-Law.

5. History of Aurangzeb, Vol III., by Jadunath Sarkar, M. A., Published by M. C. Sarkar & Sons, Calcutta, 1916.

6. A History of India, by Mahamahopadhyaya Hara Prasad Sastri, M. A.

7. Sikh Religion, by Macauliffe.

8. English Translation of Dabistan-ul-mazahib, by Troyer and Shed, Published in Oriental Translation Fund, old Series.

9. India of Aurangzeb, by Jadunath Sarkar, M. A., Published by M. C. Sarkar & Sons, Calcutta.

10. An Oriental Biographical Dictionary, by Thomas William Beale. (A New Edition Revised and Enlarged) 1894.

11. History of the Sikhs, by W. L. M'gregor.

12. History of the Panjab from the Remotest Antiquity to the Present Time, by Saiyad Muhammad Latif.

13. Origin of the Sikhs, by H. T. Princep.

14. Anecdotes from Sikh History.

15. Panjab Rajas and Panjab Chiefs, by Sir Lepel Griffin, K. C. S. I.

16. The Land of the Five Rivers, by Hugh Kennedy Trevaskis. I. C. S. (1928).

ગુરુમુખી ગ્રંથો

- ૧ ગુરુ નાનકેશ્વર કૃત 'જપજી સાહબ.'
- ૨ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી કૃત 'વિચિત્ર નાટક.'
- ૩ 'બન્દા બહાદુર' ખાલસા એજન્સી, અમૃતસર.

હિન્દી ગ્રંથો

- ૧ સિખખોંકા પરિવર્તન (માન્યવર ગોકુલચન્દ એમ.એ., પી.એચ્., ડી. બી.એ. ઓટ-લૉ કૃત. 'The Transformation of Sikhism,' નામક અંગ્રેજી ગ્રંથનો સ્વામી સોમેશ્વરનંદ ખી.એ. કૃત હિન્દી અનુવાદ).
- ૨ નંદકુમારદેવ શર્માકૃત 'સિખખોંકા ઉત્થાન ઓર પતન.'
- ૩ વેણીપ્રસાદકૃત 'ગુરુ ગોવિન્દસિંહ.'
- ૪ પંડિત જ્ઞવાલાદત્ત શર્માકૃત 'સિખખોંકે ડરા ગુરુ.'
- ૫ નિર્મલા સાધુ શ્રી ગોવિન્દસિંહજી કૃત 'ઇતિહાસ ગુરુ ખાલસા' (સિખખોંકા ઇતિહાસ.)
- ૬ ભાઈ પરમાનન્દ એમ.એ. કૃત 'વીર વૈરાગી.'
- ૭ આનન્દકિશોર મહતાકૃત 'ગુરુ ગોવિન્દસિંહ.'
- ૮ શ્રીયુત ધર્મપાલજી ખી.એ. કૃત 'વિષલતા'^૧ પ્રથમ ભાગ.

બંગાળી ગ્રંથો.

- ૧ વસન્તકુમાર બેંકોપાધ્યાયકૃત 'ગુરુ ગોવિન્દસિંહ.'
- ૨ શ્રી શરત્કુમાર રાયપ્રણીત 'સિખખ ગુરુ ઓ સિખખનતિ.'
- ૩ બાબુ રજનીકાંત ગુપ્તકૃત 'આર્યકીર્તિ.'

મરાઠી ગ્રંથ

- ૧ શ્રી ગણેશ દામોદર સાવરકરકૃત 'વીર વૈરાગી' નામક હિન્દી ગ્રંથનો મરાઠી અનુવાદ 'વીર વૈરાગી.'

૧ આ ગ્રંથ હિન્દુ યથેલા ભૂતપૂર્વ મુસલમાન અબ્દુલમજીદ ખી.એ. કૃત 'નખ્તે ઇસ્લામ' નામક ઉર્દુ ગ્રંથનો હિન્દી અનુવાદ છે. એ ગ્રંથકારનું ધર્મપાલ નામ હિન્દુધર્મને સ્વીકારી હિન્દુ થયા પછીનું છે. આ ગ્રંથની હિન્દી ભાષામાં બે ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ ગઈ છે.

અનુક્રમણિકા

—૪૩૪—

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	બાલ્યોનો આર્તનાદ	૧
૨ જું	ગુરુ તેગબહાદુરનો પૂર્વવૃત્તાંત	૧૧
૩ જું	ગુરુ તેગબહાદુરની કસોટી	૨૩
૪ થું	વીરાત્મા અંત્યલે	૩૪
૫ મું	ગુરુ તેગબહાદુરનો શિરચ્છેદ	૪૦
૬ હું	અદ્ભુત ગુરુભક્તિ, મૃતદેહમાટે જીવનબલિદાન ...	૫૭
૭ મું	અગ્નિસંસ્કાર અને પ્રચંડ પ્રતિજ્ઞા	૬૯
૮ મું	પ્રતિજ્ઞાપૂર્તિના પંથે	૮૩
૯ મું	સિખખોની સત્ત્વપરીક્ષા અને 'પંજ પ્યારે' ...	૧૧૩
૧૦ મું	ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર	૧૨૭
૧૧ મું	મુસલમાનોના પૈશાચિક અભ્યાચાર	૧૪૫
૧૨ મું	ગુરુનો સંગ્રામવિલાસ	૧૬૧
૧૩ મું	આનન્દપુરનો ઘેરો	૧૭૮
૧૪ મું	આપત્તિ અને અજ્ઞાતવાસ	૧૮૭
૧૫ મું	હુતાત્મા ગુરુપુત્રો	૧૯૬
૧૬ મું	એક અંતિમ યુદ્ધ અને દેશત્યાગ	૨૧૪
૧૭ મું	વૈરાગીની વીરદીક્ષા	૨૪૧
૧૮ મું	જીવનદીપનિર્વાણ	૨૪૮
૧૯ મું	ઉપસંહાર	૨૫૬

હિન્દુત્વતારણહાર

ધુરંધર ધર્મસત્રાદ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી

અવતાર: સંવત્ ૧૭૧૯ પૌષ માસ

સ્વર્ગવિહાર: સંવત્ ૧૭૬૫

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

गुरु गोविन्दसिंह

अथवा

धुरंधर धर्मसम्राट्

प्रकरण १ लुं

आह्वानो आर्तनाद

“What mighty magic can assuage
A woman's envy and a bigot's rage?”

Granville. *The Progress of Beauty*, line 161.

विक्रम संवत् १७३० (भ. स. १६७४)ना वैशाख मासना ऐक
रमणीय संध्याकाले पंजमना आनंदपुर नामक ग्राममांता पोताना
गुरुद्वाराभां जेमने सिष्मधर्मना अनुयायी सिष्मो ‘सम्या आदशाह’
ना गौरवदर्शक नामथी ओणभता हुता अने जेनी योग्यता, उदारता
तथा वीरता वस्तुतः आदशाह करतां पशु अत्यंत अधिक हुती ते
पयास वर्णना वयमां विहरता होवा छतां पांत्रीस वर्णना वयना
दृष्टाता महातेजस्वी तथा सौम्यमूर्ति गुरु तेगबहादुर पोताना धर्मा-
सनपर विराजेला हुता अने तेमना समक्ष लूमिपर भेटेला धर्म-
निज्ञासु सिष्म समुदायने सिष्मधर्मनुं रहस्य समजवी रखा हुता.
ऐवामां गुरुद्वारांनो द्वारपाल सिष्म तां आवी लाज्यो अने गुरुने
यथाविधि नमस्कार करीने कहेवा लाज्यो के:-

“ગુરુદેવ, બહાર કાશ્મીરદેશવાસી શતાવધિ બ્રાહ્મણોના સમુદાય આવી લાગ્યો છે અને તે બ્રાહ્મણો આપ સમક્ષ આવવાની અનુમતિ માંગી રહ્યા છે.”

“આ ગુરુમંદિરનાં દ્વાર સર્વ હિન્દુઓમાટે દિવસ તથા રાત્રિ ખુલ્લાં હોવા છતાં એ ભૂદેવો મારા સમક્ષ આવવામાટે મારી અનુમતિ માંગી રહ્યા છે તેનું કાંઈ કારણ?” ગુરુ તેગબહાદુરે ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“કારણ હું નથી જાણતો. તેઓ કદાચિત્ અહીંના નિયમને નહિ જાણતા હોય. તેમણે આપની અનુમતિ લાવવાનું કહ્યું અને હું આપ સમક્ષ આવીને જિભો રહ્યો.” દ્વારપાલે વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો.

“જા, અને તેમને અત્યંત માન તથા આદરપૂર્વક અહીં લઈ આવ.” ગુરુએ આજ્ઞા આપી દીધી. દ્વારપાલ મસ્તક નમાવીને ચાલતો થયો.

થોડી વારમાં જ બ્રાહ્મણોના સમુદાય ત્યાં આવી લાગ્યો, ગુરુએ પોતાના આસનપરથી જીડીને તેમનો સત્કાર કર્યો અને તેમને ગાલીચા પર આદરપૂર્વક બેસાડીને વિનયસહિત જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે: “પૂજ્ય ભૂદેવો, આ દાસની પર્યુકુટીને પોતાની ચરણધૂલિથી પવિત્ર કરવાનો પરિશ્રમ શા કારણથી લેવો પડ્યો છે તે કૃપા કરીને દર્શાવશો? આ શરીર પાસેથી આપ જે સેવાની ઇચ્છા ધરાવતા હો તે ઇચ્છાને કાષ્ઠ પણ પ્રકારના સંકેત વિના વ્યક્ત કરી દો.”

“કૃપાસિંધો, અમો કાશ્મીરનિવાસી બ્રાહ્મણો છીએ, બાદશાહ ઔરંગઝેબના અસહ્ય ધાર્મિક અત્યાચારોથી પીડિત થઈને અહીં નાસી આવ્યા છીએ અને શ્વેતદ્રુના તીરપ્રાંતમાં પડાવ નાખીને પડ્યા છીએ. કરુણાનિધાન, અત્યારના સમયમાં ગૌ તથા બ્રાહ્મણુજાતિ, ક્રિષ્ણદ્રુના સમસ્ત હિંદુજાતિ મહાસંકટમાં આવી પડ્યા છે; અત્યારે ગૌ તથા હિંદુજાતિપર જે અત્યાચારો મુસલમાનો દ્વારા થઈ રહ્યા છે, તે અસહ્ય તથા અશ્રુતપૂર્વ છે; હવે એ ધાર્મિક અત્યાચારો અમારાથી સહન નથી કરી શકાતા, અને તેથી જ અમો અમારા સંકટને નિવારવાની

પ્રાર્થના કરવામાટે અથવા અમારા ઉદ્ધારની ભિક્ષા માંગવામાટે ભિક્ષુક તરીકે આપ સમર્થ પુરુષના દ્વારમાં આવીને ઊભા છીએ.” તે અત્યાચારપીડિત બ્રાહ્મણોના અગ્રેસર કરુણાશંકર નામક એક વયો-વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કરુણાળનક ભાવથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

એક અન્ય પ્રાંતવચસ્ક બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યો કે: “દયાનિધે, અત્યારે ધર્માન્ધ ઔરંગઝેબ બાદશાહના પાપામિત્રી જ્વાલા આકાશ-ગામિત્રી થવાની ચેષ્ટા કરી રહી છે. સહસ્રાવધિ હિન્દુઓ એ પાપામિત્રી જ્વાલામાં પડીને નિત્ય ભરમીભૂત થઇ રહ્યા છે. આ બાદશાહના રાજત્વકાળમાં હિન્દુઓપર જેવા અત્યાચારો કરાયલા છે અને કરાય છે તેવા અત્યાચારો કદાચિત્ અલાઉદ્દીન ખૂતીના સમયમાં પણ હિન્દુ-જાતિપર નહિ કરવામાં આવ્યા હોય. જે હિન્દુઓ પોતાના પરમપવિત્ર તથા પરમસનાતન વૈદિક હિન્દુધર્મને ત્યજીને ઇસ્લામને પોતાના ધર્મ તરીકે નથી સ્વીકારતા અને હિન્દુ મંદીરને મુસલમાન નથી થતા તે હિન્દુઓને બકરાં તથા મેઠાં પ્રમાણે નિર્દયતાથી રેંસી નાખવામાં આવે છે, કુરાનની શિક્ષા તદ્વાર દ્વારા જ આપવામાં આવે છે અને તેથી અત્યારે અમારા દેશના હિન્દુઓ તો આ કષ્ટમય જીવન કરતાં મૃત્યુને જ અધિક સુખકર માનીને મૃત્યુની જ પ્રતીક્ષા કરતા રહે છે. ઔરંગઝેબના ધાર્મિક અત્યાચારો નિર્દયતા તથા પાશવવૃત્તિની અંતિમ સીમાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી ગયા છે.”

“ધર્માધાર, મારા પુત્રને તથા મારી પુત્રવધૂને શ્રીનગરમાં બળા-તકારે મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યાં છે અને હું વૃદ્ધ તથા અશક્ત હોવા છતાં મારા હિન્દુત્વની રક્ષામાટે અહીં પલાયન કરી આવ્યો છું.” એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાની કર્મકથા સંભળાવી અને એ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાનું અરબલિત વહન થવા લાગ્યું.

“હવે અમારા પ્રાણુની અને પ્રાણો કરતાં પણ અધિક હિન્દુ-ત્વની રક્ષા આપ વિના અન્ય કોઇ પણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી અમે આપના શરણમાં આવી પડ્યા છીએ અને અમારી એ જ એકમાત્ર પ્રાર્થના છે કે ‘ત્રાહિ મામ્, ત્રાહિ મામ્, ત્રાહિ મામ્’.

જો અહીં અમારી રક્ષા નહિ થાય, તો અન્યત્ર ક્યાં અમારી રક્ષા નથી થવાની.” કરુણાશંકર આ ઉદ્ગારો કાઢતો ગુરુ તેગબહાદુરના ચરણોમાં પડી ગયો.

ગુરુ તેગબહાદુર તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને જાણીને આશ્વાસક બાવથી કહેવા લાગ્યા કે: “ભૂદેવ, તમે અમારા પૂજ્ય હોવા છતાં મારાં ચરણોમાં પડીને મને પાતકના બારથી દબાવો એ યોગ્ય ન કહેવાય. જે કાંઈ થાય છે તે અકાલ પુરુષની ઇચ્છાથી જ થાય છે. નિદ્રાધીન હિન્દુજાતિને જાગ્રત કરવામાટે મુસલમાનોના હસ્તથી હિન્દુઓપર આ અત્યાચારો પણ અકાલ પુરુષની ઇચ્છાથી જ થાય છે અને જાગ્રત થયેલી હિન્દુજાતિના હસ્તથી મુસલમાનોના એ અત્યાચારોનો બચકર પ્રતિકાર પણ અકાલ પુરુષની ઇચ્છાથી જ થવાનો છે. આ હિન્દુજાતિના સત્ત્વની પરીક્ષાનો સમય હોવાથી આટલી સીમા પર્યન્ત બચીત, નિરાશ્વ તથા નિરુત્સાહ થઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, પુરુષની ધર્મનિષ્ઠા, ધૈર્યશીલતા, દૃઢતા તથા નિર્ભયતાની, મિત્રોની મૈત્રીની તથા પત્નીની પતિનિષ્ઠાની પરીક્ષા આવી આપત્તિની વેળામાં જ થતી રહે છે.”

એ વેળાયે જેમની અવસ્થા કેવળ સોળ વર્ષની જ હતી અને જેમના લાગ્યમાં વિધાતા પુરુષે હિન્દુજાતિની રક્ષા કરવાના લેખ પ્રથમથી જ લખી રાખ્યા હતા તે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના બાવી રક્ષક તથા યવનમદમારક મહાતેજસ્વી ગોવિન્દસિંહજી, ગુરુ તેગબહાદુરના કુલદીપક પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી, અચાનક લાં આવી લાગ્યા અને પોતાના પૂજ્ય પિતાજી તથા બ્રાહ્મણસમાજને નમસ્કાર કરીને પોતાના પિતાના આસન પાસે બેસી ગયા.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કરુણાશંકર કહેવા લાગ્યો કે: “દીનબંધો, આવા સંકટના સમયમાં મહાત્માઓ જ સંસારની રક્ષા કરતા આવ્યા છે અને આપ સમર્થ મહાત્મા હોવાથી આ પાપના બારથી ભૂમિને મુક્ત કરવાનો બાર હવે આપના શિરપર જ રહેલો છે; કારણ કે, અસારે હિન્દુઓપર ધોરતમ અત્યાચારો તથા અન્યાયો થઈ રહ્યા છે. બાહ-

શાહ નિત્ય હિન્દુઓનાં સવામણુ યજ્ઞોપવીતો ઊતરાવીને અને શતા-
વધિ હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવીને જ ભોજન કરે છે, એટલે હવે જો
આ આતતાયીઓના અત્યાચારોને અટકાવવાના કાર્યમાં વિલંબ કરવામાં
આવશે અને એ પાંચ વર્ષ આવી જ સ્થિતિ અવિચલ રહેશે. તો ભારત
વર્ષની હિન્દુજાતિ રસાતલમાં પહોંચીને નામશેષ થઈ જશે એ સર્વથા
નિઃસંશય હોવાથી હવે આ કાર્યમાં એક પળમાત્રનો વિલંબ પણ
મહાવિધાતક છે. પછી તો જેવી આપ મહાનુભાવની ઇચ્છા.”

ગુરુ તેગબહાદુર વિચારમગ્ન થઈ ગયા અને કેટલોક વિચાર
ક્યાં પછી ગંભીર ભાવથી કહેવા લાગ્યા કે: “હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ-
જાતિની અસારની ભયાનક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં મને તો
એમ જ જણાય છે કે હવે ધર્મબલિદાનનો સમય આવી લાગ્યો છે;
કારણ કે, હિન્દુજાતિનો કોઈ પરમપૂજ્ય તથા પ્રખ્યાત પુરુષ જ્યારે
ધર્મયજ્ઞમાં પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી દેશે ત્યારે જ હિન્દુજાતિના
હૃદયમાં એક પ્રકારના નવજીવન અથવા અગમ્ય ઉત્સાહનો આવી-
ભાવ થશે અને હિન્દુજાતિનો તે નવીન ઉત્સાહ આ અત્યાચારોના
મૂલસ્વરૂપ મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય નામક કંટકપૂર્ણ વૃક્ષનું નિર્મૂલન કરી
નાખશે. સારાંશ કે, બલિદાન જ આ મુસ્લિમ અસાચારના વિનાશ-
નો એકમાત્ર ઉપાય હોવાથી મારો તમોને એ જ ઉપદેશ છે કે તમોને
જે વસ્તુ અત્યંત પૂજ્ય તથા પ્રિય ભાસતી હોય તે વસ્તુનું આનંદપૂર્વક
બલિદાન આપી છો એટલે મુસલમાનોના આ પિશ્ચાયતુલ્ય ધાર્મિક
અસાચારોનો પોતાની મેળે જ અદ્ય કાલમાં અંત આવી જશે.”

બ્રાહ્મણો તો ગુરુ તેગબહાદુરના આ વિલક્ષણ પ્રસ્તાવને સાંભળી
મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યા; પરંતુ ગુરુપુત્ર ગોવિન્દસિંહજી
ઊઠીને ઊભા થઈ ગયા અને ઉત્તેજિત હૃદયથી ઓજસ્વિતાપૂર્વક કહેવા
લાગ્યા કે: “પૂજ્ય પિતાજી, અમારી માન્યતા અનુસાર તો આ વિશ્વમાં
અન્ય એવી કોઈ પણ વસ્તુ છે જ નહિ કે જે અમોને આપ સમાન
પૂજ્ય તથા પ્રિય ભાસતી હોય; અર્થાત્ અમારી એકમાત્ર પૂજ્ય તથા
પ્રિય વસ્તુ આપ અને આપ જ છો.”

દૂરદર્શી નવયુવક ગોવિન્દસિંહજીએ આવી રીતે હિન્દુજાતિ,
હિન્દુધર્મ તથા જનની જન્મભૂમિની રક્ષામાટે પોતાના જન્મદાતા

પિતાના બલિદાનના પ્રસ્તાવને રજૂ કરી દીધો અને તેમના એ પ્રસ્તાવને સાંભળી સર્વ સિખો તથા બ્રાહ્મણો આશ્ચર્યસ્તંભિત થઇને મૌનાવલંબનપૂર્વક નિર્નિમેષ દષ્ટિથી તેમના મુખમંડળને જોઈ રહ્યા.

ગુરુ તેગબહાદુર પોતે પણ પોતાના ભાવી વિજેતા કુલદીપકના આ શબ્દો સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા અને થોડી વાર પછી શાંત ભાવથી કહેવા લાગ્યા કે: “પૂજ્ય બ્રાહ્મણુદેવતાઓ, તમે દિક્ષી જઇને બાદશાહ આલમગીરને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દો કે: ‘અમે દીન બ્રાહ્મણોપર આટલા બધા અત્યાચારો શામાટે કરી રહ્યા છો? પંજ-બમાં ગુરુ તેગબહાદુર ધર્મના આસનપર વિરાજમાન હોવાથી પ્રથમ તેમને મુસલમાન બનાવો એટલે પછી અમે અમારી ઇચ્છાથી જ ઇસ્લામને સ્વીકારી લઇશું અને તેમના લક્ષાવધિ શિખો પણ અનાયાસ મુસલમાન થઇ જશે.’ તમારે હવે જે કાર્ય કરવાનું છે તે આટલું જ છે.”

ગુરુ તેગબહાદુર ‘હું આ સાહસ કરીને મારા મૃત્યુને જ નિમંત્રણ આપી રહ્યો છું’ એ રહસ્યને સારી રીતે જાણતા હતા; છતાં પણ તેઓ સાહસ કરવાને કટિબદ્ધ થઈ ગયા હતા તેનું કારણ એ જ હતું કે ‘હવે આત્મબલિદાન વિના હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષાને અન્ય કોઇ ઉપાય છે જ નહિ,’ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ હતી અને તે સમયની પરિસ્થિતિને જોતાં તેમની એ માન્યતા સર્વથા સત્ય તથા વાસ્તવિક હતી.

“પરંતુ, ગુરુદેવ, આથી તો પ્રથમથી જ આપના વિનાશની પ્રતીક્ષા કરી રહેલો ધર્મોન્મત્ત ઔરંગઝેબ વધારે ઇંછેડાશે અને અવશ્ય આપના શિરપર સંકટની કોઈ નવીન વૃષ્ટિ વર્ષાવશે.” એક સિખે આ શબ્દો ઉચ્ચારીને માર્મિકતાથી ગુરુદેવને એ સાહસથી પરાવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“કદાચિત્ ધર્મોન્મત્ત ઔરંગઝેબ મારો શિરચ્છેદ કરાવી નાખે, તો પણ શી ચિંતા છે? મારા મૃત્યુનો નિશ્ચય કરી લીધા પછી જ હું આ સાહસના માર્ગમાં પદાર્પણ કરી રહ્યો છું.” આવી રીતે તે સિખને ઉત્તર આપીને ગુરુ તેગબહાદુરે તે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે: “બૂદ્ધેવો, જે

મારા વચનમાં તમારો વિશ્વાસ હોય, તો મારી સૂચના પ્રમાણે દિલ્લી જાઓ અને મારા કહેલા શબ્દો ઔરંગઝેબને કહી સંભળાવો.”

“ધન્ય છે આપ જેવા મહાત્મા મહાપુરુષોને કે જેઓ પોતાના ધર્મ તથા પોતાની જાતિના ઉદ્ધારમાટે પોતાના પ્રાણની આકૃતિ આપી દેવાને આવી રીતે નિરંતર તત્પર રહ્યા કરે છે. આપનું તથા આપના પરિવારનું શાશ્વત કલ્યાણ થાઓ.” તેગબહાદુરને આવી રીતે અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપીને કાશ્મીરના અભ્યાસારપીડિત બ્રાહ્મણો જાંધી વિદાય થવામાટે ઊભા.

પરંતુ ગુરુ તેગબહાદુરે કહ્યું કે: “બ્રાહ્મણદેવતાઓ, તમે મારે આંગણે આવ્યા છો, તો આજે અને આવતી કાલે અમારા આતિથ્યને સ્વીકારવાની કૃપા દર્શાવો અને પરમ દિવસના પ્રભાતમાં પ્રયાણ કરી જાઓ; કારણ કે, હવે પછી ભવિષ્યમાં આ શરીરને આપના આદર સત્કારનો અવસર પ્રાપ્ત થઈ શકશે કે કેમ, એ સર્વથા અનિશ્ચિત છે.”

ગુરુ તેગબહાદુરના આગ્રહથી બ્રાહ્મણો તેમના અતિથિ તરીકે ગુરુદ્વારામાં બે દિવસ રહ્યા અને ત્યાં કોઈ રાજા અથવા મહારાજાના રાજમહાલયમાં થતા અતિથિસત્કાર પ્રમાણે તેમનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો. તેમને ત્રીજે દિવસે પ્રભાતમાં જમાડી એક એક સુવર્ણમુદ્રા દક્ષિણ તરીકે આપીને ગુરુ તેગબહાદુરે પ્રયાણની અનુમતિ આપી દીધી અને તેઓ ગુરુના શિરપર શુભ આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતા તથા ગુરુના નામનો જયનાદ કરતા આનંદપુરમાંથી દિલ્લી જવામાટે વિદાય થઈ ગયા.

બ્રાહ્મણોને વિદાય કર્યા પછી ગુરુ તેગબહાદુર તે જ દિવસથી પોતાના ગુરુપદ તથા પોતાના પરિવારની અત્યંત આવશ્યક ભાવિ વ્યવસ્થા કરી રાખવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા.

અહીં કદાચિત્ અમારાં કેટલાંક પાઠકો તથા પાઠિકાઓના મનમાં એવી શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે કે તે સમયની હિન્દુઓની પરિસ્થિતિ એટલી સીમા પર્યંત ભયાનક હતી અને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરવા માટેનો કોઈ હિન્દુ મહાપુરુષના જીવનબલિદાન વિના અન્ય કોઈ ઉપાય હતો જ નહિ? એ શંકાના સમાધાનમાટે અથવા એ સંશયના નિવારણમાટે અમે પ્રથમ અમારાં પાઠકો

તથા પાઠિકાઓને મુસ્લિમ આદશાહોના તે સમયના ધાર્મિક અત્યાચારો તથા હિન્દુઓની તાત્કાલિક મહાભયાનક પરિસ્થિતિનો તેમ જ ગુરુ તેગબહાદુરના પૂર્વજીવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવીશું અને ચાર પછી જ કથાના અનુસંધાનમાં અગ્રગામી થઈશું.

આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના સમયમાં જેને યોગ્ય વ્યવસ્થાના નામથી ઓળખી શકાય તેવી કોઈ પણ રાજ્યવ્યવસ્થા હતી જ નહિ. દિલ્લીના મુગલ અથવા મુસલમાન આદશાહની ઇચ્છા એ જ સમસ્ત દેશનો એકમાત્ર રાજનિયમ હતો અને દેશના શાસકો તથા ઉપશાસકો પણ ‘યશદાકરતિ શ્રેષ્ઠ સ્તત્ત્વેવેતરો જનઃ’ એ ત્રિકાલા-બાધ્ય પ્રણાલિકા અનુસાર આદશાહના વર્તનનું જ અનુસરણ કરતા હતા. સર્વ ન્યાયમંદિરો લાંચ અથવા રિસ્વત લેવાનાં કેન્દ્રસ્થળો અને કેવળ અત્યાચાર તથા લૂટમારનાં આશ્રયસ્થાનો હતાં એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી. જે કોઈ મનુષ્ય શહનશાહત અથવા રાજ્ય વિરુદ્ધ કોઈ અપરાધ કરી બેસે, તો તેની સાથે નામમાત્રને માટે પણ ન્યાયથી વર્તવાની ઉદારતા દર્શાવવામાં આવતી ન હોતી અને શાસન સર્વથા નિષ્ઠુર તથા સ્વેચ્છાચારી હતું. તત્વારના બળથી અને શિશોદિયાને રોઠોડ સાથે, શિશોદિયા તથા રોઠોડોને સવાઇઓ સાથે અથવા તો એ ત્રણેને મરાઠાઓ વિરુદ્ધ રણબૂમિમાં ઊભા કરી દઇને તે સમયના મુસ્લિમ વરિષ્ઠ શાસનના શકટને ચલાવવામાં આવતું હતું. મુસ્લિમ રાજપદ્ધતિના એ સ્વાભાવિક દોષો તથા નૈસર્ગિક દુર્ગુણોને ધર્મોન્મત્ત આદશાહ આલમગીર અથવા ઔરંગઝેબના અંધ પક્ષપાત તથા ધર્મોન્માદે તો વળી એટલા બધા વધારી દીધા હતા કે જેની કોઈ સીમા જ રહી ન હોતી. મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તાએ હિન્દુઓને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા ન આપવાની તેમ જ હિન્દુઓનું રક્ષણ તથા પાલન ન કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી હતી, સમસ્ત સરકારી દફતરોના દરવાજા હિન્દુઓના પ્રવેશ-માટે સદાને માટે બંધ કરી દેવામાં આવ્યા હતા, પ્રત્યેક હિન્દુ પર જજિયા નામનો ગુલામી કર લગાડી દેવામાં આવ્યો હતો, હિન્દુઓને પાલખીમાં બેસીને તેમ જ ચરખી ઘોડાપર સવાર થઇને બહાર

નીકળવાની સખ્ત મનાઈ સંભળાવી દેવામાં આવી હતી, હિન્દુઓનાં પવિત્ર દેવમંદિરોને અપવિત્ર કરવાનો તથા તોડીને ધરાશાયી કરી નાખવાનો વ્યવસાય અઢ્યૌપહર ચાલ્યા કરતો હતો અને હિન્દુઓને તેમનાં યજ્ઞોપવીતોને તોડી નાખીને તસ્વારના જોરથી બળાતકારે મુસલમાન બનાવવામાં આવતા હતા. આજથી આઠ સો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા શેખ નિજામુદ્દીન ગંજવીએ પોતાના પયગંબર હજરત મહમદ સાહબની તારીફ કરતાં એમ લખ્યું હતું કે: “(હજરત મહમદ પયગંબર એક મહાસાગર હતા) હું તે મહાસાગરના સંબંધમાં શું કહું કે જેઓ વર્ષો પડનાર મેઘ સમાન હતા. જેમના એક હાથમાં ગૌહર (અર્થાત્ કુરાન) હતું અને એક હાથમાં તસ્વાર હતી. ગૌહર (કુરાન)વડે તેમણે સંસારને સુધાર્યો (અને) તસ્વારવડે ન્યાય તથા ધર્મ(ના પ્રચાર)ની ઇચ્છા કરી.”^૧ સારાંશ કે, જે શેખ નિજામુદ્દીન ગંજવીના કથન અનુસાર હજરત મહમદ પયગંબરે તસ્વારના બળથી જ ન્યાય તથા ધર્મના પ્રચારની ઇચ્છા કરી હોય, તો બાદશાહ ઔરંગઝેબ પણ પોતાના પયગંબર સાહબ પ્રમાણે તસ્વારના બળથી જ ન્યાય તથા ધર્મના પ્રચારની ઇચ્છા અથવા યેછા કરી રહ્યો હતો એમ કાંઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના કહી શકાય તેમ છે. ‘તસ્વાર અને કુરાન’ એ જ ઔરંગઝેબની રાજનીતિ તથા ધર્મનીતિ હતી. અને તેની એ બંધકર નીતિએ ધર્મપ્રાણી હિન્દુજાતિના હૃદયમાં અસંતોષની મહા-બંધકર જવાલા પ્રકટાવી દીધી હતી. હિન્દુજાતિને એ અસંતોષ એટલી સીમાપર્યન્ત વધી ગયો હતો કે અંતે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ-જાતિની રક્ષામાટે પંજબના સિખ ધર્મચાર્યોને પણ હસ્તમાં શાસ્ત્રને બદલે શસ્ત્રને ધારણ કરવાની ફરજ પડી હતી અને હિન્દુઓ નિરંતર મુસ્લિમ રાજસત્તાના એ અત્યાચારો તથા અન્યાયોનો અંત કરી

૧ “મુહીતે ચિ ગોયમ્ ચિ બારિન્દા મેગ્;

બચહસ્ત ગૌહર, બચહસ્ત તેગ્;

બગૌહર જહાં હો બચા રારતા;

બતેગ્ અજ જહાં ઠાઠો હીં ખ્યાસ્તા.”

શેખ નિજામુદ્દીન ગંજવી

નાખવાના બિચારોમાં જ તદલીન રહ્યા કરતા હતા. તે સમયના શાસકોમાં પણ ઐક્ય અથવા સંગઠનનો અભાવ હતો. પોતાના પિતાને કારાગૃહમાં નાખીને શહનશાહતને મેળવનાર તથા પોતાના બંધુઓનો નિર્દયતાથી વધ કરાવનાર કુટિલનીતિપરાયણ ઔરંગઝેબ ‘પિંડે તેવું બહાડે’ એ ન્યાય અનુસાર પોતા પ્રમાણે સર્વને વિશ્વાસ-ધાતક માનતો હોવાથી તેનો કોઇ પણ મનુષ્યમાં વિશ્વાસ બંધાતો ન હોતો અને તે એટલી સીમા પર્યન્ત શંકાશીલ થઇ ગયો હતો કે પોતાના પુત્રોને પણ શંકાની દૃષ્ટિથી જોયા કરતો હતો. જ્યારે કોઇ પણ દેશના શાસકોના હૃદયમાં સંદેહ, આશંકા, ભય તથા ત્રાસની માત્રા આટલી સીમા પર્યન્ત વૃદ્ધિગત થઇ જાય છે ત્યારે તેમના શાસનનો અંત નિકટમાં આવેલો મનાય છે એટલે એ નિયમ અનુસાર ઔરંગઝેબનો રાજમુકુટ જો કે ડગમગવા તો માંજો હતો છતાં આપણી પ્રસ્તુત નવલકથાના આરંભના સમયમાં ઔરંગઝેબના ઐશ્વર્યનો સ્વર્ય તેના શાસનગગનના મધ્યસ્થાનમાં મસ્તકના ઉપરિ ભાગમાં આવીને સ્તંભેલો હતો અને તેની પોતાની એવી માન્યતા હતી કે ‘એ ઐશ્વર્ય સ્વર્ય કદાપિ અસ્તાચલગામી થવાનો જ નથી,’ પરંતુ તેની એ માન્યતા સર્વથા ભ્રાંતિમૂલક તથા પ્રમાદમૂલક હતી; કારણ કે, મેવાડમાં મહારાણા રાજસિંહ, દક્ષિણમાં શિવાવતાર શિવાજી મહારાજ તથા મારવાડમાં યશવંતસિંહ અને બાર પછી દુર્ગાદાસ રાઠોડ એ સર્વ હિન્દુ વીરોને તેણે પોતાના વિનાશમાટે પોતાના શત્રુ કરી લીધા હતા તેવી જ રીતે પંજાબના સિખ ગુરુઓને પણ પોતાના શત્રુ બનાવીને ઔરંગઝેબ પોતાના હાથે જ પોતાના પગમાં કુહાડો મારવાનો અથવા તો પોતાના ઐશ્વર્યસ્વર્યને પોતાના કુટ્યોવડે શીઘ્ર અસ્તાચલમાં ઢાળી દેવાનો ઉદ્દેશ કરી રહ્યો હતો. ઔરંગઝેબે સિખ ગુરુઓપર કરેલા પૈશ્ચાતિક અભ્યાચારોનો પ્રસ્તુત નવલકથામાં પાઠકો તથા પાઠિકાઓને પ્રત્યક્ષ પરિચય થવાનો હોવાથી અત્યારે તેના અભ્યાચારી સ્વભાવનો આટલો પરિચય પર્યાપ્ત છે.

ચાલો ત્યારે હવે આપણે ગુરુ તેગબહાદુરના પૂર્વજીવનનું કિચિદ્ અવલોકન કરી લઇએ.

પ્રકરણ ૨ જી
ગુરુ તેગબહાદુરનો પૂર્વવૃત્તાંત

—:૦:—

શરીર વયનું વિશ્વમાં, નથી થતું સન્માન;
ગુણી જનોમાં ગુણ સદા, છે પ્રજનું સ્થાન.
ભવભૂતિ

સિખખોના છઠ્ઠા ગુરુ હરગોવિંદના મૃત્યુની ધટના ધઘ્યા પછી તેમના પુત્ર ગુરુદિત્તાનો કનિષ્ઠ પુત્ર હરરાય કેવળ ચૌદ વર્ષની અવસ્થામાં જ ગુરુના આસનપર વિરાજમાન થયો હતો. હરરાય પ્રથમથી જ શાંતચિત્ત તથા વિચારશીલ હોવાથી વિવાહ, વિગ્રહ તથા મૃગયા આદિમાં પોતાના સમયનો વ્યય કરવાને બદલે નિર્જન સ્થાનમાં ખેસી ધ્વિરસ્મરણ તથા યોગાભ્યાસ આદિક પવિત્ર કાર્યોમાં જ પોતાના સમયને વીતાવ્યા કરતો હતો. એ ગુરુ હરરાયના સમયમાં શાહજહાદા ઔરંગઝેબે પોતાના પિતા બાદશાહ શાહજહાનને કચ્છ કરીને તથા પોતાના બાધઓને મારી નાખીને દિલ્લીમાં બારતના રાજમુકુટને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી લીધો હતો, એટલે ગુરુ હરરાયે પોતાના મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે: “અભારે નવીન બાદશાહ ઔરંગઝેબના રાજત્વકાલમાં શસ્ત્રાઓને ધારણ કરીને યુદ્ધભૂમિમાં અવતીર્ણ થવા કરતાં સિખખસમાજની શક્તિઓનું સંગઠન કરી લેવું એ જ વિશેષ ઉત્તમ છે.” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવવાનું એક કારણ પણ હતું અને તે એ કે સિખખો બાદશાહ સાથે અનેક વાર લડી લડીને થાકી ગયેલા હોવાથી તેમને કેટલાક સમય પર્યન્ત વિશ્રાંતિના ઉપભોગની અને પોતાની ખર્ચાલિ શક્તિઓને પાછી મેળવી લેવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હતી. પરંતુ ઇચ્છાપૂર્વક આટલી સીમાપર્યન્ત શાંતિને ધારણ કરવા છતાં પણ ગુરુ હરરાયને એક વાર પોતાના હસ્તમાં શસ્ત્રને ધારણ કરવા જ પડ્યા અને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વિગ્રહને આરંભવો જ પડ્યો.

શહનશાહ શાહજહાનનો સર્વથી મોટો શાહજહાદો દારા શિકોહ વેદાંતી હોવાથી નામમાત્રનો જ મુશ્કેલમાન તથા હિન્દુઓનો પક્ષપાતી

હતો. તેણે જ ઉપનિષદોનો ફાર્સી ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો હતો અને તે ગુરુ હરરાયનો પણ ભક્ત હતો. એક વાર તે માંદો પડીને મૃત્યુના મુખમાં પડવાની અણીપર આવી લાગ્યો હતો અને મોટા મોટા હકીમોએ તેના જીવનની આશાને લજી દીધી હતી તે વેળાએ ગુરુ હરરાયના મોકલેલા ઔષધના સેવનથી તેને આરોગ્ય અથવા નવજીવનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અને તેથી તે ગુરુ હરરાયનો પરમભક્ત થઈ ગયો હતો. ગુરુ હરરાયનો પણ તેનામાં અતિશય પ્રેમભાવ હતો. જ્યારે ઈ. સ. ૧૬૫૮માં ઔરંગઝેબની સેના દારા શિકોહને પકડવા માટે દારા શિકોહની પાછળ પડી હતી અને દારા શિકોહ પોતાના જીવનની રક્ષામાટે આશ્રયસ્થાનને શોધી રહ્યો હતો તે વેળાએ ગુરુ હરરાયે દારા શિકોહના પ્રાણુની રક્ષામાટે પોતાની એક સિખ્ખ સેનાને મોકલી દીધી હતી અને તે સિખ્ખ સેનાએ વ્યાસ નદીના તીરપ્રાંતમાં ઔરંગઝેબની મુસ્લિમ સેનાને, તેની સાથે યુદ્ધ કરીને જ્યાં સુધી દારા શિકોહ એક અધિક સુરક્ષિત સ્થાનમાં નિર્વિધને પહોંચી જાય ત્યાં સુધી, નદીપાર પહોંચવા દીધી ન હોતી. ઔરંગઝેબ એવા મનુષ્ય ન હોતો કે જે સિખ્ખ ગુરુના પોતા સાથેના આ વ્યવહારને બૂલી જાય એટલે દિલ્લીના રાજસિંહાસન પર વિરાજતાંની સાથે જ તેણે ગુરુ હરરાયને પોતાના દર્બારમાં આવવાનું ફર્માન મોકલી દીધું; પરંતુ ગુરુ હરરાયે પોતે દિલ્લી ન જતાં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામરાયને દિલ્લી મોકલી દીધો. રામરાયને વિદાય કરતી વેળાએ ગુરુ હરરાયે એટલી સૂચના બાર મૂકીને આપી દીધી હતી કે: “ઔરંગઝેબ આગળ કોઈ એવી વાત ન કરીશ કે જેથી પંજાબના સિખ્ખ ગુરુની અપ્રતિષ્ઠા થવાનો સંભવ હોય.”

રામરાય દિલ્લીમાં પહોંચીને ઔરંગઝેબને મળ્યો અને ઔરંગઝેબના પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ચાતુર્યપૂર્વક તેણે એ વાર્તા સિદ્ધ કરી બતાવી કે: “ગુરુ હરરાય એક સર્વસંમપરિભાગી સાધુપુરુષ છે અને રાજનૈતિક વિષયો સાથે તેમનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ છે જ નહિ.” ઔરંગઝેબ એથી અતિશય પ્રસન્ન થયો અને તેણે ધન આદિકથી રામરાયનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. છતાં પણ રામરાયને ઔરંગઝેબે

એટલામાટે દિલ્લીમાં રાખ્યો કે પંખામાં ગુરુ હરરાય શ્રાંતિના ભંગની ચેષ્ટા ન કરે. એક વાર ઔરંગઝેબે રામરાયને પૂછ્યું કે: “ગુરુ નાનક સાહબે એક સ્થળે એમ લખેલું છે કે:

‘ મિટ્ટી મુસલમાનકી પેટે પઈ કુમ્હાર;
ધટ ભાડે ઈદ્દાં ક્રિયા, જલતી કરે પુકારા.’

અને એનો એવો અર્થ થાય છે કે: ‘એક કુંભારે મુસલમાનના શરીરની માટી બનાવી અને તેનાં ઈંટો તથા વાસણ બનાવીને નિભાડામાં મૂકી અગ્નિને પ્રકટાવ્યો એટલે તેમાંથી ‘હાહાકાર’ શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો, અર્થાત્ તે માટી પોકાર કરવા લાગી.’ આથી એમ નથી જણાતું કે ગુરુ નાનક સાહબ મુસલમાનોને ઘૃણા તથા તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને મુસલમાનોને હિન્દુઓથી નીચા માનતા હતા?” એના ઉત્તરમાં રામરાયે જણાવ્યું કે “એમાં ગુરુ નાનક સાહબની નહિ, પણ લખનારની ભૂલ થયેલી હોવી જોઈએ; કારણ કે, એ સ્થાનમાં મૂળ ‘બેઇમાન’ શબ્દ હોવા છતાં લહિયાની ભૂલથી જ ‘મુસલમાન’ શબ્દ લખાઈ ગયો છે.” આ ઉત્તર સાંભળીને ઔરંગઝેબ અતિશય પ્રસન્ન થયો; પરંતુ જ્યારે આ ઘટનાના સમાચાર ગુરુ હરરાયના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ અતિશય ક્રોધાવધાન થઈ ગયા અને તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્ગારો તત્કાળ નીકળી ગયા:—

“મારો પુત્ર આટલી સીમાપર્યન્ત નીચ તથા બીરુ નીવડશે એ હું ન હોતો જાણતો. ઔરંગઝેબને પ્રસન્ન રાખવામાટે તેણે ગુરુ નાનકદેવની વાણીનું પરિવર્તન કરી નાખવાની ધૃષ્ટતા કરીને પોતાની અક્ષમ્ય નીચતાનો જ પરિચય કરાવ્યો છે.” ગુરુ હરરાયે એક સંદેશવાહકને બોલાવીને કહ્યું કે: “તું દિલ્લી જ અને નીચ રામરાયને મારી એ આજ્ઞા સંભળાવી દે કે ‘તેં બાદશાહની કૃપાને મેળવવામાટે ગુરુ નાનકદેવની વાણીને બદલવાનું પાતક કરેલું હોવાથી મારા સમક્ષ આવીશ પણ નહિ અને મને તારું કલંકિત મુખ બતાવીશ પણ નહિ.” ત્યાર પછી પોતાના સિખસમાજને એકત્ર કરીને તેમણે ગંભીરતાથી કહ્યું કે: “આજથી જે કાંઈ પણ સિખ રામરાય સાથે કાંઈ

પશુ પ્રકારનો સંબંધ રાખશે તેનો સિખ્ખોના સમાજમાંથી બહિષ્કાર કરવામાં આવશે; કારણ કે, એ દુષ્ટાત્માએ બાદશાહ જેવા એક સાધારણ પુરુષને પ્રસન્ન રાખવા માટે ઈશ્વરના મહાભક્ત ગુરુ નાનકદેવની વાણીનું પરિવર્તન કરેલું હોવાથી એ મહાપાપી છે અને એના જેવા પાપી પુરુષ સાથે સંબંધ રાખવો એ પવિત્ર સિખ્ખોના ધર્મ નથી.”

જ્યારે ગુરુ હરરાયના ઢાપના આ સમાચાર દિલ્લીમાં રામરાયના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તે ઔરંગઝેબની આજ્ઞા લઈને પંજાબમાં આવી લાગ્યો અને કર્તારપુરમાં રહીને અન્ય મનુષ્યો દ્વારા પોતાના પિતાની ક્ષમાને મેળવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. પરંતુ ગુરુ હરરાયે ક્ષમા આપવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનિચ્છા દર્શાવીને કહી દીધું કે: “જે મનુષ્ય આ સંસારના ક્ષણિક સૌખ્ય તથા ક્ષણભંગુર જીવનના લોભથી ગુરુ નાનકદેવની વાણીની અપ્રતિષ્ઠા કરવાને કટિબદ્ધ થઈ ગયેલો હોય તે પાપાત્માના મુખને જોઈ, તો હું પશુ તેના જેવો જ પાપાત્મા થઈ જઈ.” જ્યારે રામરાયના પોતાના પિતાની ક્ષમાને મેળવવાના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઈ ગયા એટલે પછી નિરુપાય થઈને તે પાછો દિલ્લી ચાલ્યો ગયો, તેણે પોતાના પિતાના ઢાપના સમાચાર ઔરંગઝેબને સંભળાવ્યા અને ઔરંગઝેબે તેને દેહરાદૂન પાસે કેટલીક જગીર આપીને સંતુષ્ટ કરી દીધો. રામરાય પોતાની એ નવીન જગીરમાં જઈને રહેવા લાગ્યો.

ગુરુ હરરાય ત્યારપછી બાદશાહ વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ન ઉપાડતાં હિન્દુ-સમાજના પ્રશ્નાંત સંગઠનના કાર્યમાં લાગી ગયા અને તેમણે અનેક પ્રભાવશાલી હિન્દુ કુટુંબોને સિખ્ખ ધર્મનાં તત્ત્વો મનાવીને પોતાના સંપ્રદાયમાં મેળવી લીધાં. પટિયાલા, જિંદ તથા નાભાના રાજાઓના પૂર્વજ દૂલ તથા લોહગઢના પહેલા સદાર કાલા આદિને પશુ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ તથા મહત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર ગુરુ હરરાયનો જ અનુગ્રહ હતો.

ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં ગુરુ હરરાયે પોતાની સંસારયાત્રાની સમાપ્તિના સમયને નિકટમાં આવેલો જોઈને પોતાના દ્વિતીય પુત્ર હરકિશનને ગુરુ પદ પર અભિષેક કરી દીધો. એ સમયમાં હરકિશનજીની

અવરથા કેવળ પાંચ વર્ષની જ હતી. એ વેળાયે રામરાય દિલ્લીમાં વસતો હોવાથી અને ઔરંગઝેબનો અનુગ્રહપાત્ર હોવાથી તેણે ઔરંગઝેબને કહ્યું કે: “ગુરુપદવીનો અધિકારી હું હોવા છતાં મારા પિતાએ ક્રોધના કારણથી મારા અધિકારને મારી નાખ્યો છે અને હરકિશન જેવા એક અદ્વપવરક બાળકને ગુરુના આસનપર બેસાડી દીધો છે એટલે એનું પરિણામ એ જ આવવાનું છે કે અમારા પૂર્વજોનાં બહુ પ્રયત્નથી સિદ્ધ કરેલાં કાર્યોનો સર્વનાશ થઇ જશે અને મહત્વાકાંક્ષી સિખો કાઠપણુ પ્રકારનો પ્રતિબંધ ન હોવાથી પંજાબમાં શહનશાહ વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને ઊભા કરી દેશે એટલામાટે મારો અધિકાર મને અપાવી દો તો એમાં મારું તથા આપનું બનેનું કલ્યાણ છે.” રામરાયની આ યુક્તિઓ વિચારણીય હોવાથી ઔરંગઝેબે બાલક ગુરુ હરકિશનને દિલ્લી આવવાની આજ્ઞા મોકલી આપી અને સમ્રાટની આજ્ઞા અનુસાર ગુરુ હરકિશન દિલ્લીમાં આવી લાગ્યા. હરકિશન એક મહાબુદ્ધિમાન બાલક હોવાથી અને બાદશાહની બેગમોની તેમને જોવાની ઇચ્છા થવાથી એક દિવસ તેમને દિલ્લીના શાહી મહલમાં બોલાવવામાં આવ્યા, ત્યાં સર્વ બેગમો એક જ પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકારો વડે પોતાનાં શરીરોને શૃંગારીને તેમના સમક્ષ આવી ઊભી રહી અને તેમનામાંની એક બેગમ પૂછ્યું કે: “ગુરુજી, અમારા સમુદાયમાં બાદશાહ બેગમ અથવા સમ્રાણી કેણુ છે તે બતાવો જોઇએ.” ગુરુ હરકિશને બાદશાહ બેગમને તેક્ષણે જ ઓળખી લીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ પોતે બાદશાહ બેગમની ગોદમાં બેસી ગયા. એ વેળાયે ઔરંગઝેબ પણ ત્યાં વિદ્યમાન હોવાથી બાલક ગુરુની આ બુદ્ધિમત્તાને જોઇને અતિશય પ્રસન્ન થયો અને તેમની બુદ્ધિમત્તાની અધિક પરીક્ષા લેવાના આશયથી તેમને પોતા પાસે બોલાવી તેમના બંને હાથોને પોતાના એક હાથમાં ઝાલી લઇને કહેવા લાગ્યો કે: “હું તમારા માલપર અત્યારે તમારો લગાવી દઉં, તો તમારાથી શું કરી શકાય તેમ છે?” એના ઉત્તરમાં બાલક ગુરુએ ગંભીરતાથી કહ્યું કે: “બાદશાહોના બાદશાહ જેનો માત્ર એક જ હાથ ઝાલે છે તે મનુષ્ય પણ સર્વથા નિર્ભય થઇ જાય છે તો આપે મારા બંને હાથ ઝાલેલા હોવાથી આપ મારા માલ-

પર તમારો લગાવશે. અથવા મારા ગાલપર ખીજ ફાઇને તમારો મારવા દેશે. એ બધા મારા હૃદયમાં છે જ નહિ, અને હોષ શકે પણ નહિ.” બાલક ગુરુ હરકિશનની આવી અલૌકિક શુદ્ધિમત્તાને જોઇને ઔરંગઝેબે રામરાયને અન્ય પ્રકારે સંતોષીને હરકિશનને જ સિખખોના ગુરુ તરીકે કાયમ રાખ્યો; પરંતુ હરકિશનના બાગ્યમાં દીર્ઘકાલ પર્યન્ત ગુરુપદનો ઉપભોગ લખાયલો ન હોવાથી ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શીતલાના રોગથી તેમનો દેહાંત થઇ ગયો. ગુરુ હરકિશને પોતાના અંતકાળને નિકટમાં આવેલો જોઇને ગુરુત્વના ચિહ્નને પોતાના પિતામહના નાના બાઇ અથવા પોતાના પિતાના કાકા તેગબહાદુર પાસે મોકલી દીધાં હતાં કે જેઓ બકાલા નામક ગ્રામમાં એકાન્તસેવન તથા ઈશ્વરચિંતનમાં પોતાના દિવસો વીતાડી રહ્યા હતા. અહીં એ વાર્તા પણ લક્ષમાં રાખી લેવા યોગ્ય છે કે સિખગુરુની પદવી પૈતૃક કરી દેવાયલી હોવા છતાં પણ યોગ્ય પુરુષને જ ગુરુના આસનપર બેસાડવાની પ્રથા તો ચાલુ જ હતી અને આઠ વર્ષના બાલક હરકિશનજીએ પણ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ તથા પોતાના કાકાને ગુરુની પદવી ન આપતાં તેગબહાદુરને ગુરુ તરીકે ચૂંટી કાઢીને એ નિયમનું સંપૂર્ણ પાલન કરી બતાવ્યું હતું.

તેગબહાદુર એક અત્યંત શાંતચિત્ત તથા દયામૂર્તિ પુરુષ હતો તે પોતાના પિતા ગુરુ હરગોવિન્દ સાથે યુદ્ધમાં અનેક વાર જતો હતો અને તેના પિતાએ પોતાના શસ્ત્રાસ્ત્રો તેને જ સોંપેલાં હતાં, છતાં પણ તે પોતાને પોતાના ક્ષત્રિયોચિત ‘તેગબહાદુર’ નામથી ઓળખાવવાને બદલે ‘ધર્મવીર’ના નામથી ઓળખાવવામાં અધિક ગૌરવ માનતો હતો. પોતાના ધર્મનિષ્ઠા, અતિથિસેવા તથા દયાલુતા આદિ સદ્ગુણોના યોગે અત્યંત અદ્ય સમયમાં દૂરદૂર પર્યન્ત તેની ખ્યાતિ વિસ્તરી ગઈ હતી અને સિખખો સર્વ સ્થાનોમાંથી તેના દર્શનમાટે તેના આંગણે આવીને એકત્ર થયા કરતા હતા. પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં તે એક અત્યંત વિનીત, દીન તથા નિરભિમાની પુરુષ હોવા છતાં તેનો દબાર સદાસર્વદા રાજશોભા તથા રાજવૈભવોવડે મંડિત રહ્યા કરતો હતો, તેને સિખખો ‘સચ્ચા બાદશાહ’ કહેતા હતા અને

એ નામથી જ બોલાવતા હતા. રામરાય એ વેળાયે પશુ બાદશાહ ઔરંગઝેબના અનુમ્રહબાગી તરીકે દિલ્લીમાં જ વસતો હતો અને શાહી દર્બારમાં તેની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. તેના હૃદયમાં અઘાપિ એ આશા અવિચલ હતી કે: “શહનશાહ ઔરંગઝેબની મારાપર અનન્ય કૃપા હોવાથી આજે નહિ, તો ચાર દિવસ પછી હું અવશ્ય મારા પિતાના ગુરુપદને મેળવી શકીશ અને ગુરુના આસનપર વિરાજવાનું બાગ્ય અવશ્ય મને પ્રાપ્ત થઇ જશે.” ગુરુની પદવીપર આવ્યા પછી ગુરુ તેગબહાદુર બકાલા ગ્રામને ત્યજીને અમૃતસરમાં આવી વસવા લાગ્યા હતા અને ત્યાં તેમનો પ્રભાવ અતિશય વધવા લાગ્યો હતો. ઔરંગઝેબના ઇસ્લામપ્રચાર વિષયક ઉત્સાહના માર્ગમાં ગુરુ તેગબહાદુર એક મહાપ્રબલ અવરોધ અથવા કંટક સમાન હોવાથી ઔરંગઝેબ તેમના વિનાશના નિમિત્તને તો શોધી જ રહ્યો હતો એવામાં રામરાયે તેને કહ્યું કે: “શહનશાહ સલામત, આજકાલ ગુરુ તેગબહાદુર પંજાબમાં પોતાના અનુયાયી સિખોને ઇસ્લામ તથા મુસલમાનો વિરુદ્ધ બડકાવીને અશાંતિને ઉપસ્થિત કરવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે એટલામાટે તેને આધીન કરી લેવાની અને તેના બળને દાબી દેવાની આવશ્યકતા હવે મને પોતાને તો અનિવાર્ય જણાય છે.” ઔરંગઝેબને જે નિમિત્ત જોઇતું હતું તે મળી ગયું અને તેણે ગુરુ તેગબહાદુરને દિલ્લી બોલાવ્યા. પરંતુ અંબરનરેશ જયસિંહ તે સમયમાં દિલ્લીમાં વિદ્યમાન હોવાથી અને તે ગુરુ તેગબહાદુરના પ્રશંસકોમાંના એક પ્રથમપંક્તિનો પ્રશંસક તથા ગુણપૂજક હોવાથી તેણે ગુરુને ક્ષમા આપવાની પ્રાર્થના કરીને ઔરંગઝેબને કહ્યું કે: “આવા મહાત્માએ તો રાજ્યની આકાંક્ષાને હૃદયમાં સ્થાન આપવા કરતાં તીર્થયાત્રામાં સમય વીતાડવાને જ ઉત્તમ માને છે. હું હવે પછી જ્યારે બંગાળા જવાનો છું ત્યારે ગુરુજીને મારી સાથે લેતો જઇશ. તેઓ પંજાબમાં હશે જ નહિ, તો પછી પંજાબમાં અશાંતિને કાણ ફેલાવશે?” ઔરંગઝેબે મહારાજ જયસિંહની એ પ્રાર્થનાને માન્ય રાખી અને એ પ્રસંગે તો ગુરુ તેગબહાદુરના શિરપર આવનારી વિપત્તિનું નિવારણ થઇ ગયું. રામરાયનો મનોરથ સફળ ન થઇ શક્યો.

ત્યાર પછી ગુરુ તેગબહાદુર જયપુરનરેશ^૧ સાથે બંગદેશમાં જવાને રવાના થયા. એ વેળાયે તેમનો પરિવાર તેમની સાથે જ હોવાથી તેમણે પોતાની પત્ની તથા અન્ય પારિવારિક જનોને પટનામાં જ રાખ્યા; કારણ કે, જયપુરનરેશ આસામના રાજાને પરાજિત કરવા- માટે નીકળેલો હોવાથી યુદ્ધમાં ઓળોને સાથે ન રાખી શકાય એ સ્વાભાવિક હતું. આસામના રાજાને પરાજિત કરવાના કાર્યમાં ગુરુ તેગબહાદુરે જયપુરનરેશને એટલી અને એવી તો અમૂલ્ય સહાય- તાઓ આપી કે તેથી જયપુરનરેશ તેમના ઉપકારના બારથી દુબાઈ ગયો અને ગુરુમાં તેનો જે પ્રથમથી જ પૂજ્યભાવ હતો તે શતગુણ વધી ગયો. એ ઘટના પછી આસામનો રાજા^૨ પણ ગુરુ તેગબહાદુરનો અનુ- યાથી, ભક્ત તથા ઉપાસક બની ગયો. ગુરુ તેગબહાદુર પોતાના પરિવા- રને પટનામાં મૂકીને જયપુરનરેશ સાથે બંગાળા તથા આસામ મયા હતા તે વેળાયે તેમનાં ધર્મપત્ની ગૃજરીબાઈ સમર્થા હોવાથી તે વીર- પત્નીએ પટનામાં જ એક વીરપુત્ર અથવા પુત્રરતનને જન્મ આપ્યો હતો અને તે જ પુત્ર તે આપણી પ્રસ્તુત નવલકથાનો નાયક ગુરુ ગોવિન્દ- સિંહ. ગુરુ તેગબહાદુર આસામમાં હતા તે વેળાયે તેમની અનુપસ્થિતિમાં ગોવિન્દસિંહનો જન્મ થયેલો હોવાથી જ્યારે ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેમણે પોતાના ગૃહમાં થયેલા પુત્રજન્મની વાર્તા સંભળી ત્યારે તેમના

૧ સમસ્ત ગ્રંથોમાં આ અંબરનરેશ અથવા જયપુરનરેશનું નામ જય- સિંહ દર્શાવેલું છે, પરંતુ ટૉડ સાહેબ ‘રાજસ્થાન’ નામક ગ્રંથમાં લખે છે કે એ વેળાયે જે રાજાએ આસામપર ચઢાઈ કરી હતી તે જયપુરનરેશ જય- સિંહનો પુત્ર રામસિંહ હતો અને ‘પંથપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથમાં એવું વિધાન કરાયેલું છે કે આસામપર જયસિંહના પુત્ર રામ કૃષ્ણસિંહે (કિશનસિંહે) ચઢાઈ કરી હતી. આથી કહાયિત્ એ બન્ને રાજકુમારોએ આસામપર ચઢાઈ કરેલી હોવી જોઈએ એવા અનુમાનપર આવી શકાય છે. હર્નિંગ્હામે પોતાના ‘A History of the Sikhs’ નામક ગ્રંથમાં ટૉડ સાહેબના મતનું જ પ્રતિષ્ઠાન કરેલું છે. ૨ ‘પંથપ્રકાશ’ નામક ગ્રંથમાં આસામના એ રાજાનું નામ ‘રામરાય’ આપવામાં આવ્યું છે; અન્ય ગ્રંથોમાં એ રાજાના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં નથી આવ્યો.

આનંદનો અવધિ થઈ ગયો. ગુરુ તેગબહાદુરે કેટલોક સમય પટનામાં જ રીતાઓ અને પોતાના પુત્ર ગોવિન્દસિંહમાં જે નૈસર્ગિક વીરચિત્ત ગુણો રહેલા હતા તે તેના આત્મખેલદ્વારા જ ગુરુ તેગબહાદુરના જેવા તથા જાણવામાં આવી ગયા; કારણ કે, ધણીક વાર ગોવિન્દસિંહ બાળકોની જે સેનાઓ બનાવીને એક સેનાનું નાયકત્વ પોતે સ્વીકારી અન્ય સેના સાથે યુદ્ધ કરતા હતા, કેટલીક વાર રાજા મહારાજ પ્રમાણે દર્બાર ભરતા હતા અને કામળની નૌકા બનાવીને જળમાં તરાવતા હતા. ગોવિન્દસિંહ આવી રીતે આત્મકાલમાં જ બાવી વીરનર તથા મહાપુરુષ તરીકેના પૂર્વચિહ્નોને દર્શાવી રહ્યા હતા. જેવી રીતે ગોવિન્દસિંહનો દેહ હજુપુષ્ટ, સુંદર તથા બલિષ્ઠ હતો તેવી જ રીતે તેમના બળ, ઉત્સાહ તથા બુદ્ધિમત્તા આદિ પણ અદ્વિતીય તથા અલૌકિક જ હતાં.

કેટલાક સમય પછી પટનાને ત્યજીને ગુરુ તેગબહાદુર પોતાના પરિવાર સહિત પાછા પંજાબમાં આવી લાગ્યા અને આનંદપુર નામક ગ્રામમાં તેમણે સ્થાયી નિવાસ કર્યો. એ ગ્રામ શતદુ નદીના તીર-પ્રાંતમાં વસેલું હતું અને અત્યંત રમણીય હતું. આનંદપુરમાં સ્થિર થયા પછી ગુરુએ પોતાના પુત્ર ગોવિન્દસિંહને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી અને ગોવિન્દસિંહજી ફાર્સી ભાષાના યોગ્ય જ્ઞાતા થઈ ગયા. ગોવિન્દસિંહનો રામાયણ, મહાભારત તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આદિ ગ્રંથોના વાચન તથા અભ્યાસમાં અતિશય અનુરાગ હતો અને એના પરિણામે જ તેઓ સિખોની ઉન્નતિ તથા મુસ્લિમ રાજ-સત્તાના નાશની યથાસાધ્ય યોજના કરી શક્યા હતા. ગુરુ તેગબહાદુર ‘પ્રથમથી જ મારાપર ધર્માન્ધ બાદશાહ ઔરંગઝેબની વક્ષ દષ્ટિ હોવાથી જ્યારે પણ કોઈ એવું નિમિત્ત મળી જશે ત્યારે ઔરંગઝેબ મારાપર બંધકર અત્યાચાર કર્યા વિના નથી જ રહેવાનો’ એ વસ્તુ-સ્થિતિને સારી રીતે જાણતા હોવાથી અને ઔરંગઝેબના હસ્તથી તેમના જીવનદીપનું ક્યારે અને કઈ વેળાએ નિર્વાણ થઈ જશે એનો કશોય નિશ્ચય ન હોવાથી તેમણે ગોવિન્દસિંહના લમનો પ્રબંધ કરી નાખ્યો અને વિક્રમ સંવત્ ૧૭૩૦ માં ગોવિન્દસિંહને તેમની કેવળ

સાત વર્ષની અવસ્થામાં જ હરજસ નામક એક પ્રતિષ્ઠિત ખત્રીની જેતોળ નામક કન્યા સાથે ધામધૂમથી પરણાવી દીધા.

ગુરુ તેગબહાદુરમાં સિખ્ખોનો પ્રથમથી જ અતિશય પૂજ્યભાવ હોવાથી તેમના પંખબમાં થયેલા પુનરાગમનના સમાચાર સાંભળતાં જ પંખબના સર્વ ભાગોમાંથી સિખ્ખો આવી આવીને આનંદપુરમાં એકત્ર થવા લાગ્યા હતા અને ગુરુ તેગબહાદુરનો પ્રભાવ દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક વૃદ્ધિગત થયા કરતો હતો. સર્વ સિખ્ખો પોતાની કમાણીનો દશમે ભાગ ગુરુને પરોપકાર તથા ધર્મરક્ષાના કાર્યમાટે બેટ આપતા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હાફિજ આદમ નામક એક પરમોત્સાહી મુસલમાન ફકીર પણ ગુરુનો અનુયાયી થયેલો હોવાથી તે પોતાના ધનાઢય મુસલમાન અનુયાયીઓ પાસેથી પણ ગુરુનો કર ઉધરાવતો હતો અને ગુરુના ચરણોમાં સમર્પી દેતો હતો. સિખ્ખો ગુરુ તેગબહાદુરના દર્બારને ‘સચ્ચે બાદશાહકા દર્બાર’ કહેતા હતા અને વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે તો ગુરુ તેગબહાદુરની ઉદારતા બાદશાહ કરતાં પણ વધારે જ હતી. આવી રીતે ગુરુ તેગબહાદુરનો પ્રભાવ જ્યારે અતિશય વધી ગયો ત્યારે દુષ્ટ રામરાયને ગુરુ વિરુદ્ધ ઔરંગઝેબને ભડકાવવાનો એક નવીન અવસર મળ્યો. તેણે ઔરંગઝેબને કહ્યું કે: “આલમપનાહ, ગુરુ તેગબહાદુર પંખબમાં ધીમે ધીમે ગુરુના આસનને રાજસિંહાસનના રૂપમાં ફેરવીનાખવાના અને પંખબમાં સિખ્ખરાજ્યની સ્થાપના કરી પોતે તુર્કસ્તાનના ખલીફા પ્રમાણે ધર્મગુરુ તથા રાજા ઉભય પદવીઓને ધારણ કરવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે છતાં આપની આંખો હજી નથી ઊધડતી એ જોધને મને આશ્ચર્ય જ થયા કરે છે.” ઔરંગઝેબે પણ પંખબમાં ગુરુ તેગબહાદુરના વધતા જતા પ્રભાવની અને ફકીર હાફિજ આદમ જેવા મુસલમાનોના પણ ગુરુના પક્ષમાં ચાલ્યા જવાની કથાઓ સાંભળેલી હોવાથી ઔરંગઝેબ ગુરુને દિલ્લીમાં બોલાવીને તેમના એ માની લીધેલા અપરાધનો ઉચિત દંડ આપવાનો વિચાર કરી જ રહ્યો હતો એવામાં ગુરુ તેગબહાદુરના મોકલેલા કાશ્મીરી બાલણી દિલ્લીમાં આવી લાગ્યા અને તેમણે દર્બારમાં પહોંચીને ગુરુ તેગ-

બહાદુરની આજ્ઞા અનુસાર બાદશાહ ઔરંગઝેબને ૨૫૦૮ શબ્દો-
માં જણાવી દીધું કે: “અમે દીન બાહાણોપર આપ કાઈ પણ
પ્રકારના અપરાધ વિના આટલા બધા અસાચારો શામટે કરી
રહ્યા છો? અસારે પંજબમાં ધર્મના આસનપર ગુરુ તેગબહાદુર વિરા-
જમાન છે તેમને પ્રથમ ધસ્લામની દીક્ષા આપીને મુસલમાન બનાવી લ્યો
એટલે પછી અમે અમારી પોતાની ઇચ્છાથી જ મુસલમાન થઈ જઈશું
અને તેમના અસંખ્ય સિખો પણ અનાયાસ ધસ્લામને સ્વીકારીને
મુસલમાનોના સમુદાયમાં ભળી જશે.” ઔરંગઝેબના હૃદયમાં ગુરુ-
વિષયક દ્વેષનો અગ્નિ તો પ્રથમથી જ પ્રજ્વલિત હતો, રામરાયના
ઉપદેશવાયુથી તે કાંઈક વિશેષ તીવ્ર થયો હતો અને બાહાણોના આ-
વાક્યોએ તેમાં ધૂન હોમીને તેના દ્વેષાગ્નિને તીવ્રતમ કરી દીધો.
ઔરંગઝેબે બાહાણોને દિલ્હીમાં રહેવાની આજ્ઞા સંભળાવીને તે જ
દિવસે કેટલાક સૈનિકોને “બહુ જ વેગપૂર્વક પંજબમાં પહોંચી જાઓ
અને ગુરુ તેગબહાદુર તથા ફકીર હાફિઝ આદમને ‘તમેને બાદશાહ
સલામત યાદ ફરમાવે છે’ એમ કહીને તમારી સાથે જ દિલ્હી લઈ
આવો. એકદમ જબ્દસ્તી કરશો નહિ, પણ જો તેઓ સીધી રીતે
ન જ આવે, તો પછી જબ્દસ્તીથી પકડીને તેમને લઈ આવજો.”
તે જ દિવસે સૈનિકો દિલ્હીમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા.

*

*

*

*

ઔરંગઝેબના સૈનિકોએ આનંદપુરમાં આવીને જ્યારે ગુરુ-
તેગબહાદુરને બાદશાહનો સંદેશ સંભળાવ્યો એટલે ગુરુએ એને યમ-
રાજનો સંદેશ માનીને પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે: “હવે
મારા જીવનના બલિદાનનો સમય આવી લાગેલો હોવાથી હવે હું
દિલ્હીથી જીવતો પાછો આવું એ બહુ ધા અશક્ય તથા અસંભવનીય
ઘટના છે.” ગુરુ તેગબહાદુરનો આવા પ્રકારનો નિશ્ચય થઈ જતાં
તેમણે સૈનિકોને કહ્યું કે: “તમે બાદશાહ સલામતની આજ્ઞાથી મને
દિલ્હી લઈ જવામાટે આવેલા હોવાથી અમારા અતિથિ છો, જે
દિવસ અહિં રહો અને અમારા આતિથ્યને સ્વીકારો. જે દિવસમાં હું

પ્રવાસની તૈયારી કરી લઘશ એટલે પછી આપણે દિલ્લી જવાને રવાના થઈશું.” ફરી હાફિજ આદમ પણ તે જ દિવસે આનંદપુરમાં આવી પહોંચ્યો એટલે સૈનિકાનો તેને શોધવાનો પરિશ્રમ પણ બચી ગયો.

ખીજે દિવસે સિખખોના વિશ્વાળ સમુદાય સમક્ષ ગુરુ તેગબહાદુરે પોતાના પુત્ર ગોવિન્દસિંહને ગુરુ હરગોવિન્દની તલ્વાર વડે વિભૂષિત કરી સિખખગુરુના આસનપર અભિષિક્ત કરી દીધો. એ વેળાએ પૂરે જણાવ્યા પ્રમાણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહની અવસ્થા કેવળ સોળ વર્ષની જ હતી, છતાં તેમનામાં ગુરુપદને દીપાવનારા સર્વ ગુણો વિદ્યમાન હોવાથી અને સિખખોની તેમનામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી સિખખોએ પોતાના ગુરુ તરીકે તેમને સર્વાનુમતિથી સ્વીકારી લીધા અને ભક્તિભાવથી તેમના ચરણોમાં પોતાના મસ્તકોને નમાવીને પોતાની આધીનતાનો પરિચય કરાવી દીધો.

ત્રીજે દિવસે દિલ્લી જવામાટે આનંદપુરમાંથી વિદાય થતી વેળાએ ગુરુ તેગબહાદુરે ગુરુ ગોવિન્દસિંહને સંબોધીને અત્યંત ગંભીર મુખમુદ્રા, ગંભીર ભાવ તથા ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે: “મારો આત્મા મને એ જ કહી રહ્યો છે કે વિશ્વાસઘાતક તથા હિન્દુઘાતક ઔરંગઝેબે આ વેળાએ મારો શિરચ્છેદ કરાવવામાટે જ મને દિલ્લી ખેલાવ્યો છે. જે એવી જ કાંઈ ઘટના ઘટી જાય, તો મારો મૃત દેહ શ્વાનો તથા શૂંગાલોનો ભક્ષ ન થાય એ વાર્તાને અત્યારથી જ લક્ષમાં રાખી લેજો અને પિતાની હિંસાનો બદલો હિંસક પાસેથી હિંસા દ્વારા જ વાળી લેવાના પુત્રના કર્તવ્યનું કદાપિ વિસ્મરણ થવા દષ્ટશ નહિ. તું યુવક હોવા છતાં તારી શુદ્ધિ પ્રૌઢા હોવાથી અને તું મારો સુયોગ્ય પુત્ર હોવાથી તને આનાથી અધિક સૂચના આપવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી. જે મારા જીવનનો અંત થઈ જાય, તો તારી વિધવા માતા તથા પારિવારિક જનોને બરાબર સંભાળજો અને મારી ખોટ જણાવા દષ્ટશ નહિ.”

“હું આપનો જ પુત્ર હોવાથી આપની આજ્ઞાના એક એક અક્ષરનું ચર્ચાર્ય પાલન કરી બતાવીશ. આપ નિશ્ચિન્ત થાઓ.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહે પિતાની આજ્ઞાના પાલનનું વચન આપી દીધું.

કેટલાક સિખખોએ શુરુ તેગબહાદુરને દિલ્લી ન જવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને જે ઔરંગઝેબના સૈનિકો બળાતકારે તેમને લઈ જવાની ચેષ્ટા કરે, તો તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમને યમધામમાં પહોંચાડી દેવાની પણ ઇચ્છા દર્શાવી; પરંતુ શુરુએ એ સાહસ ન કરવાનાં કારણે દર્શાવીને તેમને શાંત કરી દીધા. સિખખો શુરુને દિલ્લી જતા અટકાવી ન શક્યા એટલે સમુદાયબદ્ધ થઈને તેમની સાથે દિલ્લી જવાને રવાના થયા. શુરુએ કેટલાક અંતર પર્યન્ત તો તેમને પોતાની સાથે આવવા દીધા, પરંતુ ત્યાર પછી તેમનામાંના માત્ર પાંચ સિખખોને પોતાની સાથે રાખીને અન્ય સર્વ સિખખોને એમ કહીને પાછા મોકલ્યા કે: “આ પાંચ સિખખો દિલ્લીમાં મારા પહોંચ્યા પછી જે કાંઈ પણ બળુવા યોગ્ય ઘટના ઘટતી રહેશે તે ઘટનાના સમાચાર મથાસમય આનંદપુરમાં પહોંચાડતા રહેશે. જ્યાંસુધી અકાલ પુરુષની મને જીવિત રાખવાની ઇચ્છા છે ત્યાં સુધી કાંઈ પણ મને મારી શકે તેમ નથી અને અકાલપુરુષની મને મારી નાખવાની જ ઇચ્છા હશે, તો કાંઈ પણ મને બચાવી શકે તેમ નથી.”

—:૦:—

પ્રકરણ ૩ જી

શુરુ તેગબહાદુરની કસોટી

—:૦:—

“ધીરજ ધર્મ મિત્ર અરુ નારી;
આપતકાલ પરખિયે ચારી.”

મહાત્મા તુલસીદાસ

શુરુ તેગબહાદુર ઔરંગઝેબના સૈનિકો સાથે પોતાના પાંચ સિખખો સહિત જે વેળાયે દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા તે વેળાયે સંખ્યા-કાળ થઈ ગયો હતો અને નિશાદેવીના આગમનમાં અધિક વિલંબ ન હતો. શુરુ તેગબહાદુરના આગમનના સમાચાર ઔરંગઝેબને તે ક્ષણે જ પહોંચાડવામાં આવ્યા એટલે તેણે હુકમ કર્યો કે: “અત્યારે તો એને તમા એના સહચર સિખખોને શાહી મેદાનશરમાં રાખો

અને પ્રભાતમાં દર્બારમાં હાજર કરી દેજો.” તે આખી રાત ગુરુ તેગ બહાદુરે બાદશાહી અતિથિશાળામાં અકાલ પુરુષના સ્મરણુ તથા ભજનમાં વીતાડી દીધી. એ વેળાએ વિક્રમ સંવત ૧૭૩૧ ના કાર્તિક માસનો પ્રથમ સપ્તાહ હોવાથી વિશ્વમાં શરદ્ઋતુનો અધિકાર વ્યાપેલો હતો, દિલ્હીની એ સમયની શીતલતા અસહ્ય હતી અને ગુરુની પ્રકૃતિ પ્રવાસજન્ય પરિશ્રમના યોગે કાંઈક અસ્વસ્થ પણ થયેલી હતી, છતાં પણ અરુણોદયથી પૂર્વે જ ગુરુ તેગબહાદુર હિમતુલ્ક શીતલ જલથી સ્નાન કરીને અકાલ પુરુષના ધ્યાનમાં જે નિમગ્ન થયા તે જ્યારે મુસ્લિમ સૈનિકોએ દર્બારમાં જવામાટે તૈયાર થવાની તેમને સૂચના આપી ત્યારે જ તેમના તે ધ્યાનનો ભંગ થયો. તેઓ તથા તેમના સહચર પાંચ સિપ્પો તેમ જ ફકીર હાફિજ આદમ થોડી વારમાં જ વસ્ત્ર ધારણ કરીને શહનશાહ આલમગીર અથવા ઔરંગઝેબના દર્બારમાં જવામાટે તૈયાર થઈ ગયા, અને સૈનિકોના સમુદાયથી ઘેરાયલા દિલ્હીના રાજમાર્ગમાં પગે ચાલતા અને તેમના દર્શનમાટે માર્ગમાં ઊભેલા દિલ્હીવાસી સિપ્પો તથા અન્યાન્ય હિન્દુઓને પોતાના દર્શનનો લાભ આપતા અંતે મુસ્લિમ દિલ્હીશ્વરના ‘દીવાને આમ’ નામક વિશ્વવિખ્યાત તથા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સભાભવનના દ્વારપર દિલ્હીશ્વરની આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરતા ઊભા રહ્યા.

સિપ્પ ગુરુને પોતાના અપરિમિત રાજવૈભવથી આંજી નાખવામાટે આજે ‘દીવાને આમ’ નામક રાજભવનને અતિશય સુસજ્જિત કરવામાં આવ્યું હતું; રાજકર્મચારીઓ, અમીરો, રાધસો તથા કેટલાક હિન્દુ માંડલિકો ઉજ્જવલ તથા બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો, અલંકારો તથા શસ્ત્રોને ધારણ કરીને પોતપોતાના પંક્તિબદ્ધ ગોઠવેલાં આસને પર વિરાજેલા હતા અને બાદશાહ ઔરંગઝેબ પોતાના બંધુઓ તથા ભત્રીજાઓના રક્તથી રંજિત થયેલા મયૂરસિંહાસન-તખ્તે તાઊસ-ઉપર પોતાના શાહી પોશાકને તથા રાજમુકુટને ધારણ કરીને વિરાજેલો હતો. આજના દર્બારની એક વિશેષતઃ લક્ષમાં રાખી લેવા યોગ્ય વિશિષ્ટતા અથવા નવીનતા એ હતી કે ‘દીવાને આમ’ના દ્વાર પાસે જ

એ ચાંડાલો કિંવા જલ્લાદોને તેમના માનવધાતક તીવધાર નગ્ન શસ્ત્રોસહિત ઊભા રાખવામાં આવ્યા હતા. ગુરુ તેગબહાદુર ચાણુક્ય-બુદ્ધિ હોવાથી એ જલ્લાદોને જોતાંની સાથે જ બાદશાહ સાથેની આજની મુલાકાતનું જે પરિણામ આવવાનું હતું તે પરિણામને તેમણે તત્કાળ જાણી લીધું અને તેથી પોતાના સિખ્ખોને સાંકેતિક આગ્રા આપી દીધી કે: “ગમે તેવી ભયંકર ઘટના ઘટી જાય તો પણ અનુચિત સાહસ કરીને પોતાના પ્રાણોને ભયમાં ન નાખશો અને અહીંના સમાચાર તત્કાળ ગુરુ ગોવિન્દસિંહને પહોંચાડી દેજો.” ગુરુ તેગબહાદુરને ત્યાર પછી બાદશાહની આગ્રાથી દર્બારમાં લાવવામાં આવ્યા, તેમણે બાદશાહને મસ્તક ન નમાવ્યું અને સિંહાસનથી થોડા જ અંતરપર તેમનામાટે જે એક સામાન્ય આસન રાખવામાં આવ્યું હતું તે આસનપર તેઓ બેસી ગયા. ગુરુ તેગબહાદુરે પોતાના કુહાડાના હાથારૂપ શત્રુ રામરાયને પણ દર્બારમાં વિરાજેલો જોયો, ગુરુના સિખ્ખોને ગુરુથી બહુ દૂર સભાભવનના દ્વાર પાસે જ ઊભા રાખવામાં આવ્યા હતા. એ વેળાએ દિલ્લીમાં જે કેટલાક સિખ્ખો વસતા હતા તેઓ ‘દીવાને આમ’ના બાહ્યભાગમાં આવીને એકત્ર થઈ ગયા હતા અને કદાચિત્ તેઓ કાંઈ સાહસ કરી બેસે તો ત્યાં જ તેમનો સંહાર કરી શકાય એટલામાટે ‘દીવાને આમ’ના બાહ્ય ભાગમાં ઔરંગઝેબની આગ્રાથી પાંચ સો મુગલ સૈનિકો પંકિતબદ્ધ થઈને સુસ્તાને વક્તના ફર્માનની રાહ જોતા શાહી હુકમની તામીલ કરવામાટે તૈયાર થઈને ઊભા હતા. તે દિવસના શાહી દર્બારનો બંદોબસ્ત આવા પ્રકારનો હતો.

ગુરુ તેગબહાદુરે મસ્તક ન નમાવવાથી ઔરંગઝેબના હૃદયમાં તેમના પ્રતિ જે તિરસ્કાર વસી રહ્યો હતો તે શતગુણ અધિક થઈ ગયો; છતાં પોતાના ક્રોધને વ્યક્ત ન થવાં દેતાં ક્રોધ એક કુશળ અભિનેતા પ્રમાણે મુખમંડળમાં કૃત્રિમ ગંભીરતાને ધારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગુરુ તેગબહાદુરને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“તમારાપર રાજદ્રોહનો આરોપ હોવાથી જ મારે તમોને અત્યારે અહીં બોલાવવા પડ્યા છે. પંજબમાંના મારા વિશ્વાસપાત્ર અમલ-

દારો પાસેથી મને સમાચાર મળ્યા છે કે તમેએ હાંસી તથા સત-
લજ વચ્ચેનાં જંગલોને લૂટમારની ભૂમિ બનાવી દીધી છે અને ત્યાં
લૂટફાટ કરીને તમે આનંદપુરમાં બાદશાહી ઠાઠથી અમનચમન કરતા
રહો છો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કોઇ એક રાજા પ્રમાણે તમે
હિન્દુઓ પાસેથી તેમની આવકનો દશમે ભાગ કર તરીકે ઉધરાવ્યા
કરો છો અને તમારો સાથી ફકીર હફિજ આદમ મુસલમાનો પાસેથી
તેમની આવકના દશમા ભાગને કર તરીકે ઉધરાવીને તમારી તીજેરીને
તર કરતો રહે છે. વળી અહીંથી બાગી છૂટેલા શાહી ગુનાહગારોને
તમે પનાહ આપતા રહો છો અને પંજાબમાં સિખખરાબ્યની સ્થા-
પના કરવામાટે પોતાની શક્તિ તથા લોકપ્રિયતાને વધારતા તથા
દહાવતા રહો છો એ ભેદ પણ વિશ્વાસપાત્ર સાધનો દ્વારા મારા
જાણુવામાં આવી ગયો છે,^૧ તો તમે પોતાના એ અક્ષમ્ય અપરાધને
સ્વીકારો છો કે કેમ ?”

“હું એ સર્વ અપરાધોનો અસ્વીકાર કરું છું; મારા હસ્તથી આ
અથવા આવા પ્રકારના અન્ય અપરાધો થયા જ નથી; કારણ કે, હાંસી
તથા સતલજ વચ્ચેનાં જંગલોમાં મેં પોતે અથવા મારા અનુયાયી સિ-
ખોએ કદાપિ લૂટફાટ કરી જ નથી. પંજાબના હિન્દુઓ મને પોતાની
આવકનો દશમે ભાગ ધાર્મિક કર તરીકે આપે છે, રાજકર તરીકે નથી
આપતા તેમ જ ફકીર હફિજ આદમ તથા તેના મુસલમાન અનુયાયીઓ
પણ મારામાં તેમની શ્રદ્ધા હોવાથી પોતાની આવકનો દશમે ભાગ ધા-
ર્મિક કર તરીકે જ આપતા રહે છે અને તે પણ તેમની પોતાની ઇચ્છાથી
જ; એ કરને વસૂલ કરવામાટે તેમના પર કોઇ પણ પ્રકારનો બળાત્કાર
કરવામાં આવતો જ નથી. પંજાબમાં સિખખરાબ્યને સ્થાપવામાટે
નહિ, પણ અમારા હિન્દુધર્મ તથા અમારી હિન્દુભૂતિને સુરક્ષિત

૧ ‘સચરસ્મુતાખરીન’ના પક્ષપાતી શ્રેષ્ઠ સેવક ગુલામહુસેનના વિધાનને
પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને ઈર્નિગૂદામે પોતાના ‘સિખોનો ઇતિહાસ’ નામક
ગ્રંથમાં આ વૃત્તાન્ત લીધેલો છે તેમ જ ‘પંથપ્રકાશ’ના શ્રેષ્ઠ પણ એ
વૃત્તાન્તને ઉદ્ધૃત કરેલો છે, છતાં ‘પંથપ્રકાશ’ના શ્રેષ્ઠ એ વૃત્તાન્તને સત્ય તરીકે
તો નથી જ સ્વીકાર્યો. અમે પણ એ વૃત્તાન્તને અસત્ય જ માનીએ છીએ.

રાખવામાટે જો એક હિન્દુ ધર્માચાર્ય તરીકે મારા હસ્તથી સિખ-ધર્મની શક્તિ તથા લોકપ્રિયતાને વધારવા તથા દહાવવાના પ્રયત્નો થતા હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા સંભવનીય છે, અને પોતાના ધર્મ તથા પોતાની જાતિની રક્ષા કરવી એ હિન્દુ તથા મુસલમાન સર્વને સામાન્ય ધર્મ તથા જન્મસિદ્ધ અધિકાર હોવાથી એ તો હું મારા કર્તવ્યનું જ પાલન કરી રહ્યો છું. આપ એને અપરાધ માનતા હો તો એ આપની ઇચ્છાનો વિષય છે.”

“તમારા સિખો તમોને ‘સચ્ચા બાદશાહ’ના નામથી બોલાવે છે અને તમો તેમને તેમના એ અયોગ્ય કાર્યથી નથી અટકાવતા, એ વાર્તા પણ અસત્ય છે કે કેમ ?” ઔરંગઝેબે જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“ધર્મ તથા ધર્માચાર્યની પદવી કોઈ પણ કાળમાં તથા કોઈ પણ દેશમાં સદાસર્વદા જિંચી જ રહેલી છે અને બવિખ્યામાં પણ જિંચી જ રહેવાની છે; કારણ કે, રાજપદવી સ્વાર્થમૂલક તથા ભોગમૂલક છે અને ધર્મપદવી પરમાર્થમૂલક તથા ત્યાગમૂલક છે. એટલામાટે રાજ્ય તથા રાજાની પદવીથી ધર્મ તથા ધર્માચાર્યની પદવીની ઉચ્ચતાની કદાપિ સ્પર્ધા કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. મુસલમાનો જેવી રીતે ફકીરોને ‘શાહ સાહબ’ કહીને બોલાવે છે તેવી જ રીતે હું હિન્દુજાતિનો ફકીર હોવાથી મારા સિખો મને ‘સચ્ચા બાદશાહ’ કહીને બોલાવે છે એટલે એમાં સિખોનો અપરાધ શો છે કે હું તેમને એ શબ્દો ઉચ્ચારતા અટકાવી દઉં ? મને ‘સચ્ચા બાદશાહ’ કહીને બોલાવવાના કાર્યને સિખોનો અપરાધ અને એ સંબોધનને સ્વીકારવાના કાર્યને મારો અપરાધ માનવામાં આવતો હોય, તો એ જ અપરાધ મુસલમાનો તથા મુસલમાન ફકીરો પણ કરી રહ્યા છે એટલે પ્રથમ મુસલમાનો તથા મુસ્લિમ ફકીરોને એ અપરાધ કરતા અટકાવી દો, તો અમે એ અપરાધ કરતા પોતાની મેળે જ અટકી જઈશું. જો મુસલમાનોનો પોતાના ફકીરોને ‘શાહ સાહબ’ કહીને બોલાવવાનો અને મુસ્લિમ ફકીરોનો એ સંબોધનને સ્વીકારવાનો અધિકાર હોય, તો સિખોનો મને ‘સચ્ચા બાદશાહ’ કહેવાનો અને મારો પોતાનો એ સંબોધનને

સ્વીકારવાનો તેમના કરતાં વિશેષ અધિકાર છે.” ગુરુ તેગબહાદુરે કોઈ પણ પ્રકારના ભય કિંવા સંકોચ વિના એક હિન્દુ ધર્માચાર્ય તરીકે ‘સર્યા બાદશાહ’ના સંબોધનને સ્વીકારવાના પોતાના અધિકારને સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો.

શહનશાહ આલમગીર, તેનામાં ગુરુના એ અખંડનીય વાદનો યથાર્થ પ્રતિવાદ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી, કાપવશ થઈને કહેવા લાગ્યો કે: “જો તમારો એક ખુદાપરસ્ત ફકીર હોવાનો જ દાવો હોય અને તમે પોતાને એક સ્વાર્થલાગી સાધુપુરુષ જ માનતા હો, તો સાધુ પુરુષોમાં ચમત્કારોને દર્શાવવાની શક્તિ રહેલી હોવાથી આ દર્બારમાં કોઈ એવો ચમત્કાર કરી બતાવો કે જેથી અમોને તમારી સાધુતાનો નિશ્ચય થઈ જાય; નહિ તો આ દિલ્લીમાં સૂકાઈ ગયેલા ફૂવા તથા તળાવમાં પળમાત્રમાં જ પાણી ભરી દેનારા તેમ જ બળતી આગમાં ચાલ્યા જનારા મુસલમાન ઔલિયા વિઘ્નમાન હોવાથી તેમના એ ચમત્કારો સમક્ષ મસ્તક નમાવીને તમારા કાફિર મજહબને છોડીને મુસલમાન થઈ જાઓ.”

“શહનશાહ સલામત,” ગુરુ તેગબહાદુર ગાંભીર્યયુક્ત હાસ્ય-છટાથી બોલવા લાગ્યા: “હું નથી માનતો કે દિલ્લીમાં અથવા તો હિન્દુસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન કે પૃથ્વીના અન્ય કોઈ પણ દેશમાં શુબ્ધ થયેલા જળાશયોમાં જલ ભરી દેનારા તેમ જ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં ચાલનારા મુસલમાન ઔલિયા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય; કારણ કે, જો એવા મુસલમાન ઔલિયા અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય, તો જે દેશમાં ઇસ્લામનો જન્મ થયો છે તે અરબસ્તાન નામક દેશમાં પાણીની આટલી તંગી હોય જ નહિ અને અરબસ્તાનના મુસલમાનો ધણીક વાર પાણીની તંગીના કારણથી જ મરી જાય છે તે મરી જાય જ નહિ. હિન્દુસ્તાનને તો પરમાત્માએ અસંખ્ય સરિતા, સરોવર, વાપી, કૂપ તથા ઝરણાં આદિ આપવાની પ્રથમથી જ વિપુલ ઉદારતા દર્શાવેલી હોવાથી અને હિન્દુસ્તાનના વતનીઓને એથી અધિક જળાશયોની આવશ્યકતા ન હોવાથી જો દિલ્લીમાં એવા

ઔલિયા હોય, તો તેમને તેમના એ ચમત્કારના પ્રભાવને દર્શાવવા- માટે અરબસ્તાનમાં મોકલી આપો અને જુઓ કે તેઓ અરબસ્તાનમાં સિંધુ, ગંગા, યમુના, શતદ્રુ, રાવી, કાવેરી તથા તુંગભદ્રા આદિ ભારતીય સરિતાઓ જેવી એક પણ સરિતાને ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે કેમ ? જો તેઓ ત્યાં એવી સરિતાઓને ઉત્પન્ન કરીને અરબસ્તાનની મરુભૂમિને નંદનવનના રૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખશે, તો તેમના એ ચમત્કારના પ્રભાવથી લક્ષ્યાવધિ હિન્દુઓ તથા અન્ય ગયરમુસ્લિમો પોતાની મેળે જ ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થઈ જશે. વસ્તુ- રિથિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં ધડીબર આપણે એમ માની લઈએ કે ફેટલાક મુસલમાન ઔલિયા આવા ચમત્કારો અથવા આવી કરા- માતો કરી બતાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; તો પણ આવા નજરબંદીના ખેલ કરી બતાવવા એ જાદૂગરોનું કાર્ય હોવાથી સાધુતા સાથે એ ચમત્કારોનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ નથી. ઈશ્વરભક્ત સાધુ પુરુષ અથવા ધર્માચાર્યનો જો કોઈ પણ ચમત્કાર હોય, તો તેની ઈશ્વરવિષયક ભક્તિ અથવા ઉપાસના જ છે. આપ પોતાના મુસલમાન ઔલિયાના એવા હજાર જાદૂઈ ખેલો બતાવો, તો પણ હું એક અકાલ પુરુષ વિના અન્ય કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યક્તિ સમક્ષ મારા મસ્તકને નમાવવાનો નથી અને મારા પરમપુરાતન, પરમસનાતન તથા મહાપવિત્ર હિન્દુધર્મને લજ્જે મુસલમાન થવાનો નથી, એ આપ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેશો.”

“તો પછી તમારો આ હઠવાદ તમોને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દેશે.” ઔરંગજેબે અંતે મૃત્યુની ભીતિ દર્શાવી અને તે સાથે પ્રલોભન દર્શાવતો તે કહેવા લાગ્યો કે: “જો ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થશો, તો તમારા જાહોજલાલને હું એટલી હદ સૂધી વધારી આપીશ કે તમો એક સારામાં સારા રાજાની હારમાં આવી જશો.”

“શબ્દનશાહ સલામત, જેણે જન્મ લીધો છે તેનું મૃત્યુ તો એક દિવસ થવાનું જ છે; કારણ કે, જન્મ લેનારનું મૃત્યુ અવશ્યંભાવી છે. આ સમસ્ત સંસાર જ નશ્વર છે, તો પછી આ નશ્વર શરીરનો મોહ શો ? આપ અસારે ભાગ્યબળથી આ વિશાલ ભારતવર્ષના કર્તા

હતાં તથા બાબ્યવિધાતા હોવા છતાં, આપની માન્યતા અનુસાર ઇસ્લામ જેવો અન્ય કોઈ પણ સાચો તથા ઇશ્વરપ્રેષિત ધર્મ ન હોવા છતાં અને આપ પોતે કદા મુસલમાન હોવા છતાં આપથી એવું પ્રમાણ-પત્ર લખીને આપી શકાય તેમ છે ખરું કે ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થવાથી આ શરીર મૃત્યુના આધાતથી બચી જ જશે અને અમર રહેશે; અરે, આપ પોતે પણ સર્વભક્ષક કાળના ગ્રાસ નહિ થાઓ એવો આપનો નિશ્ચય છે ખરો કે ? નહિ. અર્થાત્ જ્યાં મૃત્યુ શરીર-ધારીનો નૈસર્ગિક ધર્મ જ છે, મૃત્યુને આવતું અટકાવવાની શક્તિ કોઈમાં પણ નથી અને રાજ તથા રંક, સ્ત્રી તથા પુરુષ તેમ જ પુણ્યાત્મા તથા પાપાત્મા સર્વને એક દિવસ મૃત્યુના ગ્રાસ તો થવાનું જ છે; ત્યાં આ ક્ષણભંગુર સંસારના ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસ તથા અનિશ્ચિત જીવનના મોહમાં મુગ્ધ થઈને પોતાના ધર્મને વેચી નાખવો, ધર્મ-બ્રજતાનો સ્વીકાર કરી લેવો અને મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક દુઃખ-દાયક અપકીર્તિયુક્ત જીવનને ધારણ કરવું એ તો અધર્મ, પાપાત્મા તથા વર્ણસંકરોનું જ કાર્ય છે. ગુરુ તેગબહાદુર જીવન તથા ઐશ્વર્યના મોહથી અથવા યંત્રણા તથા મૃત્યુના ભયથી પોતાના પવિત્રતમ હિન્દુ-ધર્મને તિલાંજલિ સમર્પિને ઇસ્લામને સ્વીકારી હિન્દુ મટી મુસલમાન થઈ જશે અને ગોમાંસભક્ષક થશે એવી આશા બે આપ રાખતા હો તો આપની એ આશા બ્રાતિમૂલક છે. પરમપ્રજ્ઞ ગુરુ નાનક-દેવના વંશમાં કદાપિ એવો કોઈ કુલાંગાર ઉત્પન્ન થયો નથી અને ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થવાનો પણ નથી.” ગુરુ તેગબહાદુરે કોઈ પણ રીતે સ્વધર્મને ત્યજીને પરધર્મ ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન ન થવાનો પોતાનો નિશ્ચય દઢતા તથા નિર્ભયતાપૂર્વક દર્શાવી દીધો.

“જો એમ જ હોય, તો તમારા શિરચ્છેદમાટે જલ્લાહોને તૈયાર રાખવામાં આવ્યા છે.” ઔરંગઝેબના મુખમાંથી ‘જલ્લાહો’ શબ્દ નીકળતાં જ પ્રથમથી આપી રાખેલી સૂચના અનુસાર જલ્લાહો ગુરુ તેગબહાદુર સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા અને ઔરંગઝેબ આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે: “મારી આજ્ઞાની જ વાર છે. મારી આજ્ઞાનો ઇશ્વારો

થતાં જ આ જલ્લાદોની તલ્વારો તમારી ગર્દનપર આવી પડશે અને તમારા માથાને ધડથી જૂદું કરી નાખશે. હજી પણ વિચાર કરો અને ઇસ્લામને સ્વીકારી પોતાની જાનને બચાવી લ્યો. હું તમોને વિચાર કરવામાટે થોડોક સમય આપવાની ઉદારતા દર્શાવું છું.” ગુરુ તેગબહાદુરને આવી રીતે મૃત્યુના પૂર્વસ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને બાદશાહે એક મુસાહિબને હુકમ કર્યો કે: “તેગબહાદુરના મુસલમાન મદદગાર ફકીર હાફિજ આદમને લાવીને હાજર કરો.”

બાદશાહની આજ્ઞા થતાં બહાર બેસાડી રાખેલા ફકીર હાફિજ આદમને લાવીને ત્યાં હાજર કરવામાં આવ્યો. એટલે બાદશાહ ઔરંગઝેબ પોતાની આંખોને લાલચોળ કરીને કહેવા લાગ્યો કે: “ફિટકાર છે તમારાપર કે તમો મુસલમાન હોવા છતાં એક કાફિરના મદદગાર થઈને પોતાના મુસલમાન મુરીદોની કમાણીનો દક્ષમો હિસ્સો કાફિર ફકીરને આપી રહ્યા છો અને પોતાના પાક મજહબ ઇસ્લામની તોહીન કરી રહ્યા છો. તમો મુસલમાન હોવાથી અને તમારો આ પહેલો ગુનાહ હોવાથી હું તમોને, તમો મૌતની સજાને લાયક હોવા છતાં, મૌતની સજા નથી ફર્માવતો, પણ કયદની સજા ફર્માવું છું એટલે મારો બીજો હુકમ થતાં સુધી તમારે જિન્દાનમાં જ રહેવું પડશે. કયદખાનામાંથી છૂટ્યા પછી જો તમો હિન્દુ કાફિરો સાથે આવી જાતનો સંબંધ રાખશો અને પોતાની મુસલમાનીને બદલો લમાડશો, તો તમારામાટે પણ જલ્લાદની તલ્વારને ગર્દનપર ઝીલવાનો વકત આવી લાગશે એ બરાબર યાદ રાખી લેજો. કાફિરને તેના મજહબને ફયલાવવાના કામમાં મદદ આપવી એના જેવો મુસલમાનનો બીજો કાઈ પણ અજીમ ગુનાહ છે જ નહિ.” આવી રીતે મુસલમાન ફકીર પ્રતિ રહમ દર્શાવીને બાદશાહે ગુરુ તેગબહાદુરને પૂછ્યું કે: “કેમ કાઈ વિચાર કર્યો?”

“હા, જે વિચાર કરવાનો હતો તે કરી લીધો.” ગુરુ તેગબહાદુરે પ્રજ્ઞાંત બાવથી ઉત્તર આપ્યું.

“શો વિચાર કર્યો?” બાલમગીરે જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“મૃત્યુને આનંદથી સ્વીકારી લેવાનો, ધર્મભ્રષ્ટ ન થવાનો અને ધર્મરક્ષાના યજ્ઞમાં બલિદાન થઈ જવાનો.” ગુરુ તેગબહાદુરે પોતાના કરી લીધેલા વિચારને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“તો શું, તમારા મનમાં મૃત્યુની લેશમાત્ર પણ ચિંતા નથી?” બાદશાહે કાંઈક આશ્ચર્યદર્શક બાવથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ધર્મપ્રાણુ ગુરુએ એના ઉત્તરમાં અત્યંત ગંભીર તથા શાંત બાવથી ગુરુ નાનકદેવની નિમ્નલિખિત વાણીને ઉચ્ચારી સંભળાવી:—

“ચિંતા તાકી કાઢિયે, જે અનહોની હોય;
યહ મારગ સંસારકો, નાનક થિર નહિ કોય.
જે ઉપજે સો વિનશિયે, આજ મરે કો કાલ;
નાનક હરગુણ ગામયે, છોડ સકલ જંગલ.”

ગુરુ તેગબહાદુરની આવી સાહસિકતા, દૃઢતા તથા નિર્ભયતાને જોઈને ઔરંગઝેબ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને તેનો આત્મા હઠવાદી તથા ધર્મોધ હોવા છતાં પણ ગુરુ તેગબહાદુરની અવિચલ ધર્મ-નિષ્ઠાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. તેણે દુર્બારમાં આવીને વિરાજેલા કુરાનવેત્તા કાજીએ તથા મૌલવીઓને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે: “આવા જિંદીઓમાટે કુરાન શરીફમાં શી સજા મુકર્ર કરવામાં આવી છે?”

સર્વથી મોટા કાજીએ પોતાના આસનપરથી ઊભા થઈને કહ્યું કે: “સિતૂને દીન વ નૂરે ધરલામ શહનશાહ, આવા જિંદી અને દુસ્મને ધરલામ કાફિરોમાટે કુરાન શરીફમાં મૌતની સજા જ મુકર્ર કરવામાં આવી છે; છતાં આપ નામદારને અમારી એવી સલાહ છે કે સિખ્ખો કાફિર હોવા છતાં એક જ ખુદાના માનનારા હોવાથી અને ખુતપરસ્ત ન હોવાથી એને જે પંદર દિવસ અથવા એક મહિનાની મોહલત આપીને બંદોબસ્તથી જિન્દાનમાં રાખવામાં આવશે અને ત્યાં એને વિચાર કરવાનો સમય તથા અમારા જેવા મુસ્લિમ ઉદ્દમાના ધર્મોપદેશોને સંભળવાનો અવસર મળશે, તો કદાચિત્ એ મુસલમાન થઈ જશે, તો એને એટલો અવસર આપવાની મેહરબાની થવી જોઈએ. ત્યાર પછી પણ જે એ પોતાના હઠવાદને ન છોડે અને મુસલમાન

ન થાય, તો પછી એના કલ્લ માટે જહાદની તદવાર ક્યાં દૂર છે?”

“ભણે, એને તમારી સિદ્ધારિશ્વથી એક મહિનાની મોહલત આપવાની મેહરબાની હું કર્માવું છું.” ઔરંગઝેમે મોટા કાજની સલાહને માની લીધી અને ત્યાર પછી ગુરુ તેગબહાદુરને કહ્યું કે: “જો એક મહિનાની મુદતમાં વિચાર કરીને તમે ઇસ્લામને નહિ સ્વીકારો, તો હું તમેને જીરુર જહાદના હાથે કલ્લ કરાવીશ, તમારી લાશને, તે સડીને તેમાં કીડા પડી જશે ત્યાં સુધી તમારા જેવા હઠીલા કાહિરોને ઠેકાણે લાવવાના ઇલાજ તરીકે બતાવવામાટે, બાજરમાંના એક મકાનમાં રખાવીશ અને જે કાંઈ પણ સિખ્ખ તમેને જિન્દાનમાંથી નસાડવાની અથવા તો તમારા મરી ગયા પછી તમારી લાશને લઈ જઈને બાળવાની કાશિશ કરશે તેના પણ તમારા જેવા જ હાલ કરી બતાવીશ. જો ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થશે, તો હું તમેને પંખબના નવાબ બનાવીશ અને તમારી જહોહશ્મત દુબાલા થઈ જશે.”

ગુરુ તેગબહાદુરે મૌનનું અવલંબન કરી લીધું. ઔરંગઝેબના સંકેતથી મુસ્લિમ સૈનિકો તેમને ત્યાંથી તેમના હસ્તોમાં લોહશુંખલા નાખીને કારાગૃહમાં લઈ ગયા. ગુરુ સાથે આવેલા પાંચ સિખ્ખોમાંના બે સિખ્ખો તે જ દિવસે પોતાના દુતગામી અશ્વોપર આરુઢ થઈને એ સર્વ સમાચાર ગુરુ ગોવિંદસિંહને યથાસમય પહોંચાડવામાટે પંખબની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા. બાકીના ત્રણ સિખ્ખો દિલ્લીમાં જ રહ્યા. ફકીર હાફિજ આદમને પણ બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે કારાગૃહમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો.

—:૦:—

પ્રકરણ ૪ થું
વીરાત્મા અંત્યંજે

—:૦:—

“.....Be just and fear not;
Let all the ends thou aim'st at be thy country's,
Thy God's, and truth's; then if thou fall'st, o Cromwell,
Thou fall'st a blessed martyr.”

Shakespeare. *Henry VIII, Act III., Sc. II.*

દિલ્લીથી રવાના થયેલા ગુરુ તેગબહાદુરના બે સહચર સિખખો જે દિવસે પ્રભાતમાં આનંદપુરમાં આવી લાગ્યા તે દિવસે તરુણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ગુરુદ્વારામાંના પોતાના ધર્માસનપર વિરાજીને આદિ અન્યસાહબ અથવા ગુરુ નાનકદેવજીકૃત ધર્મતત્ત્વોના સંગ્રહનું પઠન કરવાના અને ભાં એકત્ર થયેલા ધર્મજિજ્ઞાસુ સિખખોની ધર્મજિજ્ઞાસાને તે વાણીના અર્થોદ્ધારા તૃપ્ત કરવાના પવિત્ર કાર્યમાં નિમગ્ન થયેલા હતા. તે બંને સિખખો ભાં આવ્યા અને તેમને તથા તેમના મુખ-મંડળોમાં પ્રસરેલા બયસ્યક ચિહ્નોને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ જોયાં, છતાં પણ અધીર થઈને તેમણે પોતાના પવિત્ર કાર્યને ન અટકાવતાં તેમને શાંતિપૂર્વક બેસવાનો સંકેત કરી દીધો અને જ્યારે અન્ય-સાહબનો નિયત ભાગ વંચાઈ રહ્યો ભારે જ તે સિખખોને પૂછ્યું કે: “તમે ક્યારે આવ્યા છો અને દિલ્લીથી ગુરુદેવના શા સમાચાર લાવ્યા છો?” તે સિખખોએ દિલ્લીમાં જે ઘટના ઘટી હતી તેનો ધ્રુવ્યંત્ર વૃત્તાન્ત ભાં એકત્ર થયેલા પાંચ સો સિખખો સમક્ષ ગુરુ ગોવિન્દસિંહને કહી સંભળાવ્યો અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ તે વૃત્તાન્તને અશ્રુતપૂર્વ શાંતિ તથા ધૈર્યપૂર્વક સાંભળી લીધો. થોડી વાર વિચારમગ્ન રહ્યા પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતાના અનુયાયી સિખખોને સંબોધીને ગંભીર બાવથી જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે:

“વીર સિખખો, દિલ્લીના આ સમાચાર તમેએ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ્યા કે કેમ?”

“હા, ગુરુદેવ, અમોએ આ દુઃખદાયક સમાચાર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ્યા અને એથી અમારા હૃદયમાં જે શોક થાય છે તેની તીવ્રતાને અમોજ જાણીએ છીએ.” પાંચ સો સિખખોએ ભવનનિનાદક એકત્ર સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું.

“ઔરંગઝેબ એક મહાધર્માન્ધ તથા અત્યન્ત હઠવાદી બાદશાહ હોવાથી અને માનવહત્યા કરવાનો તેનો નિત્યનો અભ્યાસ તથા અવસાય થઈ ગયેલો હોવાથી ગુરુદેવ ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થવાના નથી અને તે નીચ બાદશાહ ગુરુદેવનો શિરચ્છેદ કરાવ્યા વિના રહેવાનો નથી. ગુરુદેવ ધર્મબલિદાન થઈ જાય એનો મારા હૃદયમાં લેશમાત્ર પણ શોક નથી; કિન્તુ તેમના મૃતદેહની અપ્રતિષ્ઠા તથા દુર્દશા તો કાઈ પણ પ્રકારે ન જ થવી જોઈએ. અભારે આપણી એટલી શક્તિ નથી કે આપણા શત્રુના બળથી ગુરુદેવને આપણે દિલ્હીના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને લઈ આવીએ; પરંતુ કુટિલ નીતિથી કદાચિત્ આપણે એ કાર્ય કરી શકીએ એમ હોવાથી મારી એવી ઇચ્છા છે કે કાઈ પણ બે ચાર સિખખો પોતાના પ્રાણોપર ઉદાર થઈને દિલ્હી જવાને તૈયાર થાય, તેઓ ગુરુશ્રી તેમબહાદુરને યુક્તિપ્રયુક્તિથી કારાગૃહમાંથી નસાડવાના તથા સુરક્ષિતતાપૂર્વક પંજાબમાં પહોંચાડી દેવાના પ્રયત્નો કરે; છતાં તેમના એ પ્રયત્નો સફળ ન જ થાય અને બાદશાહની આજ્ઞાથી ગુરુદેવનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવે, તો તેમના મૃતદેહને તો કાઈ પણ ઉપાયે અહીં લાવ્યા વિના ન જ રહે. ઔરંગઝેબ એક વજ્રહૃદય તથા નિર્દય બાદશાહ હોવાથી અને તેના કારાગૃહમાં પ્રહરીઓ આદિનો અલન્ત કઠોર પ્રબન્ધ હોવાથી જેના હૃદયમાં જીવનની લાલસા તથા મૃત્યુનો ભય ન હોય તેનાથી જ આ કાર્ય કરી શકાય તેમ છે એનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી જ આ કાર્યના ભારને મસ્તકપર ધારણ કરવાનો છે અને આ કાર્યની સફળતામાટે માથાપર કદન બાંધીને જ દિલ્હી જવાનું છે એ બરાબર જાણી લીધા પછી જ જે કાંઈ બોલવાનું હોય તે બોલજો.” ગુરુ ગોવિંદસિંહે અત્યંત ગંભીર બાવથી સિખખસમુદાયને સંબોધીને આ ઇચ્છા દર્શાવી.

સિખખોની સભામાં મૌનનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું અને સર્વ સિખખો વિચાર તથા ચિંતામાં પડી જતાં કોઇ પણ સિખખ કેટલાક સમય પર્યંત જ્યારે કોઇ પણ ન બોલ્યો અને એ કાર્યના ભારને શિરપર ઉપાડી લેવામાટે કટિબદ્ધ ન થયો ત્યારે સિત્તેર વર્ષના વયનો એક સિખખ જીડીને જીભો થઇ ગયો અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને સંબોધીને અલનત ઓજસ્વિતા તથા નિર્ભયતાથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“કૃપાસાગર, આ કાર્યના ભારને આપનો આ દાસાનુદાસ અલનત આનંદપૂર્વક પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી લેવાને તૈયાર છે. હું તથા મારો યુવક પુત્ર દિલ્હી જઇશું, અમે ગુરુ તેગબહાદુરને યુક્તિપ્રયુક્તિદ્વારા ઔરંગઝેબના કારાગૃહમાંથી જીવતા નસાડી લાવવાના અમારાથી કરી શકાશે તેટલા પ્રયત્નો કરીશું અને જે દુર્ભાગ્ય-વશાત્ અમારા એ પ્રયત્નો સફળ નહિ જ થાય, અને ઔરંગઝેબ તેમનો શિરચ્છેદ જ કરાવી નાખશે, તો જ્યાં સૂધી અમારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સૂધી અમે તેમના મૃતદેહની અપ્રતિષ્ઠા તથા દુર્દશા તો નહિ જ થવા દઇએ અને તેમના મૃતદેહને અવશ્ય અહીં લઇ આવીશું. આ પુણ્યકાર્યમાટે જે અમારે અમારા જીવનનાં બસિદાન આપવાં પડશે, તો તે આપવાને પણ અમે તૈયાર રહીશું એ અમારી પ્રતિજ્ઞા છે અને આપશ્રીના આશીર્વાદથી અમારી એ પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય પૂર્ણ થશે એવી અમારી અચલ શ્રદ્ધા છે.”

અહીં એ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે કે પાંચ સો સિખખો-માનો જે વયોવૃદ્ધ સિખખ ધર્મ તથા ધર્મગુરુની સેવામાટે આવી રીતે પોતાના તથા પોતાના યુવક પુત્રના જીવનને મૃત્યુના મુખમાં સમર્પવાને કટિબદ્ધ થઇ ગયો હતો તે સિખખ પંજાબમાં ‘મેહતર’ નામથી ઓળખાતી અરપૃથ્થ અથવા અંત્યજ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, છતાં પોતાના હિંદુધર્મ તથા પોતાના આદર્શ ગુરુ વિષયક તેનો પૂજ્યભાવ એટલો પ્રબળ હતો અને તેની ધર્મશ્રદ્ધા એટલી પ્રચંડ હતી કે ઉચ્ચ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા સિખખો જે બચંકર કાર્યના ભારને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરવાની હિંમત દર્શાવી શક્યા ન હોતા.

તે ભયંકર કાર્યના ભારને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરવાની હિંમત તે નીચ જાતિમાં જન્મેલા તથા વયોવૃદ્ધ પુરુષે દર્શાવી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાના એકમાત્ર યુવક પુત્રને પણ એ કાર્યની સફળતામાટે મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દેવાને તત્પર થઈ ગયો હતો. તે વીરાત્મા વયોવૃદ્ધ અંત્યજનું નામ ધર્મદાસ હતું અને તેના પુત્રનું નામ નાનકદાસ હતું.

ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ તેના આવા અલૌકિક ઉત્સાહ તથા સાહસને જોઈને તેનું તથા તેના પુત્રનું નખથી શિખા પર્યંત લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરી લઈને પૂછ્યું કે: “તમારી આ ધર્મપ્રિયતા તથા ગુરુ-ભક્તિમાટે હું તમોને અનંત ધન્યવાદ આપું છું; પરંતુ તમારો પુત્ર પણ તમારી પેઠે જ આ કાર્યની સફળતામાટે પોતાના જીવનની લાલસાને ભજી દઈને કર્તવ્યભૂમિમાં અવતીર્ણ થવાને નિર્ભયતાથી તૈયાર છે કે કેમ?”

“કૃપાસિંધો, મારા પિતાએ મારી સંમતિ લીધા પછી જ આ કર્તવ્યભૂમિમાં અવતીર્ણ થવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે એટલે હવે આવા પ્રકારના સંશયને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું કાંઈ પણ કારણ છે જ નહિ. મૃત્યુનો લેખ તો જન્મ સાથે જ પ્રત્યેક મનુષ્યના ભાગ્યમાં લખાયેલો હોય છે, તો પછી મૃત્યુનો ભય શામાટે રાખવો જોઈએ;? એવાં અમારાં સહભાગ્ય ક્યાંથી કે ધર્મ તથા ગુરુદેવની સેવા કરતાં અમારાં મૃત્યુ થઈ જાય અને ધર્મસેવક તથા સાચા સિખ્ખો તરીકે સંસારમાં અમારાં નામો અમર થાય? કૃપાનિધાન, અમો અંત્યજ-જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં ગુરુ તેગમહાદેવે અમોને સિખ્ખ-ધર્મની દીક્ષા આપીને અમારી અરપૂશ્યતાને ટાળી દીધી છે અને અમારી યોગ્યતાને વધારી દીધી છે એ તેઓશ્રીનો અમારાપર એટલો મહાભારત ઉપકાર થયેલો છે કે જે તેમના કલ્યાણમાટે અમો સાત અવતારમાં અમારાં શરીરોનાં બલિદાન આપતા રહીએ, તો પણ તેઓશ્રીના એ ઉપકારના ભારથી અમો મુક્ત થઈ શકીએ તેમ નથી. અમો અંત્યજ છીએ અને અજ્ઞાન છીએ, છતાં ઈશ્વર, ધર્મ તથા ગુરુ-

દેવમાં અમારી અચલ શ્રદ્ધા હોવાથી અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે ધર્મશર તથા ગુરુદેવની કૃપાથી અમે અમારા સ્વીકૃત કાર્યને અવશ્ય પૂર્ણ કરી શકીશું. કૃપા કરીને અમેને વિદાય થવાની આજ્ઞા આપી દો.” અંત્યજ યુવક નાનકદાસે પોતાની જિજ્ઞાસી પોતાના ધર્મોત્સાહને આવી રીતે વ્યક્ત કરીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના સંશયનું નિવારણ કરી નાખ્યું.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને તેમનો આત્મા કહેવા લાગ્યો કે: “આ અંત્યજ પિતાપુત્ર અવશ્ય સ્વીકૃત કાર્ય કરી બતાવશે, એટલામાટે એમના વચનમાં વિશ્વાસ રાખ અને એમને દિક્ષી જવાની આજ્ઞા આપી દે.” પોતાના એ આત્મનાદને કર્તા પુરુષનો આદેશ માનીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહે તેમને સંબોધીને કહ્યું કે: “વીરાત્માઓ, ‘પાળે તેનો ધર્મ અને મારે તેની તસ્વાર’ એ ન્યાય ત્રિકાલાખ્ય હોવાથી અને તમે પિતાપુત્ર ધર્મપાલક હોવાથી તમારો જન્મ અંત્યજ જાતિમાં થયેલો હોવા છતાં કર્મથી તમે ઉચ્ચથી પણ ઉચ્ચ જાતિના છો; કારણ કે, ‘જાતપાત પૂછે નહિ કાષ્ઠ, હરિકા બજે વેા હરિકા હોષ!’ તમેને પ્રવાસમાં જીવનનિર્વાહ તથા અન્ય કાર્યોમાટે જે પૈસા ટકા જોઇએ તે ગુરુદ્વારાના ક્રોધાખ્યક્ષ પાસેથી લઇ લ્યો અને આજે અથવા આવતી કાલે જ દિક્ષી જવામાટે રવાના થઇ જાઓ. કર્તાપુરુષ તમારો સહાયક થશે અને તમારી ધર્મશ્રદ્ધા અવશ્ય તમેને વિજય અપાવશે એવો મારો તમેને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ છે.”

ધર્મદાસ તથા નાનકદાસે ગુરુના ચરણોમાં દંડવત્ પડીને પ્રણામ કર્યા અને ચાર પછી તેઓ સિખ્ખોના જયનાદ વચ્ચે પ્રવાસની તૈયારી અને પોતાના કુટુંબના યોગક્ષેમની વ્યવસ્થા કરવામાટે લાંથી ચાલ્યા ગયા. તેમના જવા પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહ સિખ્ખસમુદાયને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા કે:-

“જેમના પ્રતિ ઉચ્ચજાતિના હિન્દુઓ નિરંતર ધૃણા, તિરસ્કાર તથા અનાદર દર્શાવતા રહે છે અને જેમના સ્પર્શમાત્રથી પોતાને અપવિત્ર થયેલા માને છે તે અસ્પૃશ્ય અંત્યજોમાં પણ કેટલી સીમા પર્યંત ધર્મશ્રદ્ધા, ગુરુભક્તિ, વીરતા તથા સાહસિકતાનો નિવાસ હોય

છે એ રહસ્ય આજે સંપૂર્ણ બાવથી તમારા જોવામાં આવી ગયેલું હોવાથી મારે તમોને એ જ ઉપદેશ છે કે એ ધર્મશ્રદ્ધાલુ અંત્યજ્ઞે પ્રતિ કદાપિ ધૂણી, તિરસ્કાર તથા અનાદર ન દર્શાવશે; જો તેમના આચાર તથા વિચાર શુદ્ધ હોય, તો તેમને પોતાના બંધુ માનીને આલિંગન આપતાં પણ ન અચકાશે, તેમને દેવદર્શન તથા ધર્મ-કથાના શ્રવણમાટે દેવમંદિરોમાં આવતા ન અટકાવશે અને પોતાના હિન્દુ બાંધવો તરીકે તેમનો નિરંતર આદર કરતા રહેશે; નહિ તો એ અંત્યજ્ઞ અથવા અસ્પૃશ્ય જાતિઓ પ્રતિ અત્યંત તિરસ્કાર તથા ધૂણી દર્શાવવાનું પરિણામ એ ચશે કે તમારાં એ તિરસ્કાર તથા ધૂણીથી કંટાળીને તેઓ ઇસ્લામને સ્વીકારી લેશે, મુસલમાન થઈ જશે અને ત્યાર પછી તેઓ તથા તેમના વંશજો હિન્દુઓએ તેમના કરેલા તિરસ્કાર તથા અનાદરનો બદલો હિન્દુઓ પાસેથી વાળી લેવામાટે અને હિન્દુઓને તેમના એ બંધુદ્રોહનો દંડ દેવામાટે હિન્દુઓના હાડવૈરી થઈને હિન્દુજાતિની ધર્મબ્રષ્ટતા તથા હત્યાની જ ચેષ્ટા કરતા રહેશે. અંત્યજ્ઞે પ્રતિ દર્શાવવામાં આવતા તિરસ્કાર તથા અનાદરનું આ પરિણામ અવશ્યંભાવી હોવાથી એ પરિણામનો વિચાર કરીને અત્યારથી જ ચેતીને ચાલવામાં હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિનું કલ્યાણ છે; કારણ કે, પ્રેમ પ્રેમને જ આકર્ષે છે અને તિરસ્કાર તિરસ્કારને જ ખેંચી લાવે છે.”

ભવિષ્યમાં હિન્દુધર્મ, હિન્દુજાતિ તથા દેશના કલ્યાણમાટે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના હસ્તથી હિન્દુઓના અનંત જાતિબેદોનો જે ઉચ્છેદ થવાનો હતો તેનો આજે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના મુખથી પ્રસંગવશાત્ આ અચાનક સૂત્રપાત થયો હતો એમ માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. પંજાબની હિન્દુજાતિઓના સંગઠનનું આ ઇચ્છનીય મંગલાચરણ હતું. અસ્તુ: હવે આપણે પુનઃ દિલ્લી પ્રતિ દષ્ટિપાત કરીશું.

પ્રકરણ ૫ મું
ગુરુ તેગબહાદુરનો શિરચ્છેદ

—:૦:—

“Were a star quenched on high
For ages would its light
Still travelling downward from the sky
Shine on mortal sight.
So when a great man dies
For years beyond our ken
The light he leaves behind him lies
Upon the paths of men.”

Longfellow.

ગુરુ તેગબહાદુરને કારાગૃહમાં પૂરાવ્યા પછી ઔરંગઝેમે તેમની સાથે આવેલા પાંચ સિખખોમાંના બે સિખખોને પણ પકડીને કારાગૃહમાં પૂરાવી દીધા હતા; કારણ કે, બે સિખખો તે પાછા પંજાબ ચાલ્યા ગયા હતા અને બાકીનો એક સિખખ જે વેળાએ દિલ્લીમાં એ મોતીરામ તથા દયાલદાસ નામક બે સિખખોને પકડવામાં આવ્યા તે વેળાએ જો અવસર મળી શકે તે પોતાના ગુરુ તથા ગુરુઅંધુઓને ઔરંગઝેમના બંધનથી મુક્ત કરવાના પોતાથી કરી શકાય તેટલા ગુમ પ્રયત્નો કરવામાટે પલાયન કરી ગયો હતો અને બે ચાર દિવસ પછી વેપરિવર્તન કરી દિલ્લીમાં આવી એક ધનાઢ્ય હિન્દુગૃહસ્થને ત્યાં સારથી તથા મુખ્ય અશ્વપાલ તરીકે નોકર રહી ગયો હતો.

કારાગૃહમાં ઔરંગઝેમની આજ્ઞાથી ગુરુ તેગબહાદુર અને તેના બે અનુયાયી સિખખો મોતીરામ તથા દયાલદાસને નિર્દય મુસ્લિમ અધિકારીઓ અનેક પ્રકારની અસહ્ય શારીરિક યંત્રણાઓ આપ્યા કરતા હતા અને આવમગીરના આદેશ અનુસાર ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થવાનો રાત અને દિવસ સતત આમ્રહ કર્યા કરતા હતા; વારંવાર બખ્ષે ને ત્રણ ત્રણ દિવસ પર્યંત તેમને અન્ન તથા જળ પણ આપવામાં આવતાં ન હોતાં અને થાંભલા સાથે બાંધીને ચાલુકનો ચામડાં ફાડી નાખે તેવા

માર મારવામાં આવતો હતો. વીસ દિવસ પર્યન્ત આવી ભયંકર શારીરિક યંત્રણાઓ આપવા છતાં પણ જ્યારે ગુરુ તેગબહાદુરે ધર્મભટ્ટ ન થવાના નિશ્ચયને રજમાત્ર પણ ડગવા ન દીધો અને તેના અનુયાયી બને સિખખો પણ પ્રાણાન્ત પર્યન્ત પોતાના પરમપવિત્ર હિન્દુધર્મને ન ત્યજવાના પોતાના અચલ નિશ્ચયને જ વળગી રહ્યા ત્યારે ઔરંગ-જેએ ગુરુ તેગબહાદુરના હૃદયમાં ભય ઉપજાવવામાટે તેમના દેખતાં બાઇ મોતીરામને^૧ કારાગૃહમાં કર્વેતવડે નિર્જીવ કાંઈ પ્રમાણે બેરાવી નાખ્યો અને દયાલદાસને^૨ બળતા અગ્નિપર રખાયલી લોઢાની મોટી દેગમાં નાખીને જીવતો ભુંગરી નાખ્યો; છતાં તે બંને વીરાત્મા સિખખોએ ન માગી ઔરંગજેબની દયા, ન ક્યો ઇસ્લામનો સ્વીકાર, ન નીકળવા દીધી નેત્રામાંથી અશ્રુની ધારા કે ન ક્યો એક પણ ચીત્કાર. તે ઉભય વીરોએ હાસ્યમંડિત મુખ તથા આનંદપુલકિત હૃદયથી પોતાના ધર્મમાં દૃઢ રહીને એ યંત્રણાયુક્ત મૃત્યુને સ્વીકારી લીધું અને અત્યાચારી ઔરંગજેબને બતાવી આપ્યું કે: ધર્મની રક્ષા-માટે પોતાના પ્રાણોનું બલિદાન આપનાર હિન્દુ હુતાત્માઓ આવા હોય છે. જે વેળાયે મોતીરામ તથા દયાલદાસને આવી પૈશ્ચાત્તિક પદ્ધતિથી મારી નાખવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી તે વેળાયે ગુરુ તેગબહાદુર શાંત તથા ગંભીર ભાવથી ગુરુ નાનકદેવની વાણી ઉચ્ચારી રહ્યા હતા અને પોતાના એ પ્રિય સિખખોના આત્મબલિદાન વિષયક ઉત્સાહને વધારી રહ્યા હતા. એ ઘટના ઘટી ગયા પછી બીજે દિવસે જ્યારે કારાગૃહપાલે ગુરુ તેગબહાદુરને કારાગૃહમાં ઔરંગ-જેબ બાદશાહનો એવો સંદેશ સંભળાવ્યો કે: “હવે બાકી રહેલા દશ દિવસના અવધિમાં જે તમે વિચાર કરીને ઇસ્લામને નહિ સ્વીકારી શ્યો અને મુસલમાન નહિ થાઓ, તો જે દશ ગઠ કાલે તમારા સિખખોની

૧ આ મોતીરામ જેહલમ જિલ્લાના કરયાલા નામક સ્થાનના બાઇ-વંશનો મુખી હતો, કેટલાક ગ્રંથોમાં એનું નામ મોતીદાસ પણ લખેલું છે, પરંતુ મોતીરામ નામ સર્વમાન્ય છે. ૨ આ દયાલદાસ નામક સિખખને પંજાબમાં બાઇ દયાલરામ અથવા બાઇ દયાલા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

થઈ છે તે જ દશા તમારી પણ થશે અને તમારો હિન્દુધર્મ તમોને મૃત્યુના પંખમાંથી બચાવી શકવાનો નથી.” એટલે એના ઉત્તરમાં ગુરુ તેગબહાદુરે અતિશય ગંભીરતાથી જણાવ્યું કે : “તમારા બાદશાહને જઈને કહો કે : ‘જેના શિષ્યો પણ પોતાના ધર્મથી વિચલિત નથી થતા અને ધર્મની રક્ષામાટે હસતા હસતા પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી દે છે તેનો ધર્મોપદેશક ગુરુ મૃત્યુના નામથી બચતીત થઈને પોતાના ધર્મને ત્યજ દેશે અને ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન એટલે કે ધર્મ-ભ્રષ્ટ થશે એવી જો તું આજ્ઞા રાખતો હોય, તો આ સંસારમાં તારા જેવો મુર્ખશિરોમણિ મનુષ્ય અન્ય કોઈ છે જ નહિ; કારણ કે, હિન્દુધર્મ એ જ હિન્દુનો આત્મા અને એ જ હિન્દુના પ્રાણ હોવાથી જો ધર્મ જાય, તો આ જીવિત શરીર પણ મૃત સમાન છે. તારી ઇચ્છા હોય તો આ ક્ષણે જ મારા પ્રાણ લઈ લે; પરંતુ હું મારા હિન્દુધર્મને તો નથી જ ત્યજવાનો અને સ્વધર્મનો દ્રોહ કરી મુસલમાન નથી જ થવાનો.’ મારો આ અંતિમ નિર્ધાર છે.”

કારાગૃહપાલે ગુરુ તેગબહાદુરનું આ ઉત્તર ત્યાંથી જઈને ઔરંગ-જેખને અક્ષરશઃ સંભળાવી દીધું અને તે સાંભળીને ઔરંગજેખ આશ્ચર્યથી મોઢામાં આંગળાં નાખી ગયો. છતાં પણ તે ગુરુ તેગબહાદુરના જીવનદીપને છુટાવી નાખવાના અને પોતાના ધર્મોન્માદ અથવા પોતાની ધર્માન્ધતાને અંત પર્યન્ત સિદ્ધ કરી બતાવવાના પોતાના નિશ્ચયથી તિલમાત્ર પણ વિચલિત ન થયો તે ન જ થયો. ઔરંગજેખે કારાગૃહ-પાલને આજ્ઞા આપી કે : “તેગબહાદુરને જિન્દાનમાંથી બહાર કાઢીને ચાંદનીચૌકમાંના કાતવાલીની પાસેના ગંચા મકાનમાં ઠેઠ ઉપરના મંજિલામાં કબદ્દ કરી રાખો અને સખ્ત બંદોબસ્ત રાખો કે તે ભાગી પણ ન જાય અને ખુદકુશી (આત્મધાત) કરીને મરી પણ ન જાય.” તે જ દિવસે ગુરુ તેગબહાદુરને ચાંદનીચૌકમાંના કાતવાલી પાસેના ગંચા મકાનના ઉપરના મંજિલામાં લાવીને રાખવામાં આવ્યા અને આ પ્રહરીઓનો કઠિન પ્રબંધ કરી દેવામાં આવ્યો.

જે મકાનમાં ગુરુ તેગબહાદુરને બંદિ તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા તે મકાન એટલું તો જિંચું હતું કે તે સમયમાં કેવળ બાદશાહના શાહી મહલ વિના એના જેટલું જિંચું બીજું એક પણ મકાન ન હોતું; તેના સાત મંજિલા હતા અને સાતમા મંજિલાની અગાસીમાંથી શાહી મહલના જૂનાનખાનાવાળા ભાગમાં દષ્ટિ પડી શકતી હતી. ધણીક વાર ગુરુ તેગબહાદુર, તેઓ સાતમા મંજિલામાં બંદિ તરીકે રખાયલા હોવાથી, અગાસીમાં આવીને જિભા રહેતા હતા અને આકાશમાં પોતાની દષ્ટિને સ્થિર કરીને ગુરુ નાનકદેવની વાણીને ઉચ્ચાર્યા કરતા હતા. એક વાર ઔરંગઝેબે પોતાના જૂનાનખાનાવાળા ભાગની અગાસીમાંથી ગુરુ તેગબહાદુરને તે અગાસીમાં જોએલા જોયા અને તેણે એમ માની લીધું કે તેઓ તેના જૂનાનખાના તથા જૂનાનખાનાની બેગબેગે એતા જિભા હતા. એ દિવસે ગુરુ તેગબહાદુરને વિચારમાટે આપેલા અવધિમાં માત્ર બે દિવસ જ બાકી રહેલા હોવાથી ઔરંગઝેબે એ વાર્તાને પોતાના સ્મરણપટમાં અંકિત કરી રાખી. જ્યાં યુગોના યુગો વીતી જાય છે ત્યાં બે દિવસ જેટલો સ્વપ્નથી પણ સ્વપ્ન સમય વીતી જતાં શી વાર લાગે? અર્થાત્ બે દિવસ પણ વીતી ગયા અને તૃતીય દિવસ આવી લાગ્યો.

એ દિવસ તે વિક્રમ સંવત્ ૧૭૩૧ (ઇ. સ. ૧૬૭૫)ના માર્ગશીર્ષ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ‘માસાનાં માર્ગશીર્ષોદ્દમ’^૧ એ વચન પોતાના શ્રી મુખમાંથી ઉચ્ચારીને જે માસને અલૌકિક મહત્તા તથા પૂજ્યતા સમર્પી દીધી છે તે મહાપવિત્ર માર્ગશીર્ષ માસની શુકલા એકાદશી^૨નો પવિત્ર દિવસ હતો. શહનશાહ ઔરંગઝેબની આજ્ઞાથી જે

૧ “वृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोद्दमतृणांकुसुमाकरः” મગધપ્રીતા; અ. ૧૦ શ્લોક ૩૫.

અર્થાત્ “સામેમાં હું વૃહત્સામ હું, હંદોમાં ગાયત્રી, માસોમાં માર્ગશીર્ષ અને ઋતુઓમાં વસંત ઋતુ હું હું.” શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, અ. ૧૦ શ્લો. ૩૫

૨ કેટલાક ઇતિહાસલેખકોની માન્યતા એવી છે કે એ દિવસ માર્ગશીર્ષ માસની એકાદશીનો દિવસ હતો અને કેટલાક ઇતિહાસલેખકોએ નિશ્ચિત દિવસ નથી કરાવ્યો. સંવત્ તથા માસના સંબંધમાં સર્વ ઇતિહાસલેખકોની એકવાક્યતા છે.

ઉચ્ચ આગારમાં ગુરુ તેગબહાદુરને બંદિ તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા તે આગારના વિશાલ પ્રાંગણમાં બાદશાહ સલામત તથા તેના અમીરો તેમજ અમલદારોના બેસવામાટે આસનો ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા, જહાદોને તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા અને હિન્દુઓ ઉસ્કેરાઈને કદાચિત બળવો જગાડે તો તેમના બળવાને દબાવી દેવામાટે તથા તેમને તસ્વારોને ધાટ ઊતારી દેવામાટે આસપાસ સૈનિકોને દુર્ગબંધના સ્વરૂપમાં ગોઠવી દેવામાં આવ્યા હતા; કારણ કે; એ દિવસે કાં તો ગુરુ તેગબહાદુરને મુસલમાન બનાવવાનો અને કાં તો જહાદની તસ્વારથી ગુરુ તેગબહાદુરનો હજારો માણસોના દેખતા શિરચ્છેદ કરાવી નાખવાનો મહા દુરામહી તથા હઠવાદી ઔરંગઝેબ બાદશાહે પોતાના મનમાં વજ્રકોર નિશ્ચય કરી લીધો હતો, અને પોતાનો એ નિશ્ચય તેણે પ્રથમથી જ સર્વને જણાવી દીધેલો હોવાથી આજે ચાંદનીચૌક, ત્યાં હિન્દુ તથા મુસલમાનો હજારોની સંખ્યામાં આવીને એકઠા થયેલા હોવાથી. લોકાર્પણના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો; પરંતુ ત્યાં આવેલા એ હિન્દુઓ તથા મુસલમાનોની ત્યાં આવીને એકત્ર થવાની ભાવનાઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હતી. હિન્દુઓ ‘જો ધર્મોધ બાદશાહ આલમગીર આજે ગુરુ તેગબહાદુરનો શિરચ્છેદ કરાવી નાખશે, તો પછી આપણને ગુરુજીના અંતિમ દર્શનથી નેત્રો તથા આત્માને પવિત્ર કરી લેવાનો અવસર નહિ મળી શકે એટલે આપણે આજે ગુરુજીના દર્શનનો લાભ તો મેળવી જ લેવો જોઈએ’ એવી ભાવનાથી ત્યાં આવ્યા હતા અને તેમનાં મુખમંડળોમાં શોક તથા નિરાશાદર્શક કાલિમા વ્યાપેલી સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થતી હતી; પરંતુ મુસલમાનો ‘આજે એક મોટા કાફિરને કતલ કરવામાં આવશે અને તેને તડપતો જોવાની બહુ મજા પડશે’ એવી નીચ ભાવનાથી આવેલા હોવાથી તેમનાં મુખમંડળોમાં સ્વાભાવિક આનંદની છટા વિલસી રહી હતી. હિન્દુઓનાં હૃદયો મુસલમાનોના એ આનંદને જોઈને અને તેમના મુખથી હિન્દુધર્મ તથા ગુરુ તેગબહાદુરની અશ્લીલ નિંદા સાંભળીને ક્રોધાગ્નિ વડે બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જતાં

હતા; પણ ઔરંગઝેબ જેવો મહાબલાદય તથા કૂર બાદશાહ મુસ-
માનોનો પૃથ્વોપક તથા સહાયક હોવાથી અને તેનો હિન્દુધર્મ તથા
હિન્દુભક્તિ વિષયક દ્વેષ તથા તિરસ્કાર પ્રચંડ હોવાથી નિરુપાયવશાત્
તેઓ પોતાના એ કોષનું કાંઈ પણ પરિણામ નિપજાવી શકતા ન હોતા.

શરદ્ઋતુનો સૂર્ય તીવ્ર હોય છે એ નિયમ અનુસાર આજનો
સૂર્ય પણ જ્યારે ઊગ્યો ત્યારે તીવ્ર જ હતો અને સૂર્યોદય પછી અર્ધ-
પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો, પ્રથમ અમીરો તથા અમલદારો
આવી ગયા તેમ જ અંતે બાદશાહ ઔરંગઝેબ પોતે ત્યાં આવીને
પોતાના ઉચ્ચ આસનપર વિરાજ્યો ત્યાં સૂધી તો સૂર્યની સ્થિતિમાં
તેમ જ વિશ્વતી નૈસર્ગિક અવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થયું
ન હોતું; પરંતુ જ્યારે ઔરંગઝેબની આગ્રાથી ઊંચી હવેલીના સાતમા
મંજિલા પરથી ગુરુ તેગબહાદુરને ચાર સૈનિકોએ શુંખઢાળદ્વ અવ-
સ્થામાં લાવીને ઔરંગઝેબના આસન સમક્ષ ઊભા રાખ્યા તે ક્ષણે જ
જાણે એ સ્થાનમાં હવે પછી થનારા એક મહાપુરુષના પૈશ્વાચિક
હત્યાકાંડને જોવાની પોતાની ઇચ્છા ન હોવાથી જ ત્યાંથી અદૃશ્ય થવાની
ચેષ્ટા કરી રહ્યો હોય ની! તદ્વત્ સૂર્યનારાયણે પોતાના મુખમંડલને
મેઘપટલમાં છુપાવી દીધું; સર્વ દિશાઓમાં મેઘની ધારી ધટાઓ
વિસ્તરી જતાં દિવસ પ્રકાશહીન, નિસ્તેજ તથા ઝાંખો થઈ ગયો અને
ન્યાયશીલ મનુષ્યોને એ દિવસ અત્યાચારી ઔરંગઝેબની અવનતિ
અથવા અધોગતિના આરંભદિવસ સમાન ભાસવા લાગ્યો.

ઔરંગઝેબે શુંખલાળદ્વ ગુરુ તેગબહાદુરને પૂછ્યું કે: “કેમ, તેગ-
બહાદુર, તમેને આપવામાં આવેલા સમયનો કાંઈ પણ સદુપયોગ કર્યો?”

“જી હા, જહાંપનાહ, એ સમયનો મારાથી કરી શકાય તેટલો
સદુપયોગ મેં કરી લીધો છે.” ગુરુ તેગબહાદુરે જેટલો પ્રશ્ન હતો તેટલું જ
ઉત્તર આપ્યું.

“તમેએ સમયનો સદુપયોગ શી બાબતમાં કર્યો છે?” આલમગીરે
કટાક્ષપૂર્વક જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“અકાલ પુરુષના ધ્યાનમાં, ગુરુ નાનકદેવની ભવસાગરતારિણી પવિત્રવાણીના ઉચ્ચારમાં અને સ્વધર્મને સુરક્ષિત રાખીને હુતાત્મા થઇ જવાના ચિંતનમાં જ મને આપવામાં આવેલા સમયનો મેં યથાશક્ય સદુપયોગ કરેલો છે.” ગુરુ તેગબહાદુરે ગંભીર મુદ્રા તથા ભેદક દૃષ્ટિથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

જેમના શરીરનો વર્ણ તમ કાચન સમાન હતો, જેમની સ્વેતકેશ-મિશ્રિત કૃષ્ણ દાઢી નાભિ પર્યન્ત વિસ્તરેલી હતી, જેમનાં વિશાળ તથા આકર્ષણભિત નેત્રોમાંથી એક પ્રકારનું ચમત્કારિક તથા વિલક્ષણ તેજ બહિર્ગત થઇ રહ્યું હતું અને જેમના મુખમંડળમાં આગાધ શાંતિ તથા ગંભીરતાનો અધિકાર વ્યાપેલો હતો તે શાંતરસની સજીવન પ્રતિમા સમાન ગુરુ તેગબહાદુરના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દોને સાંભળીને ઔરંગઝેબ મહાકૂરાત્મા તથા નિઝુરાત્મા હોવા છતાં પણ હતપ્રભ થઇ ગયો અને ગુરુના તેજને સહન ન કરી શકવાથી તેણે એક અથવા બે ક્ષણને માટે પોતાના મુખને ડાઘ એક નિમિત્તથી અન્ય દિશામાં ફેરવી દીધું. થોડી વાર સુધી ત્યાં મૌન તથા નિઃસ્તબ્ધતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો. પરંતુ ઔરંગઝેબે ધર્મના પ્રભાવથી પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રવેશેલી નિર્બળતાને અધર્મની સહાયતાથી બહિષ્કૃત કરી દીધી અને પુનઃ પોતાની સ્વભાવિક નિર્દયતાને ધારણ કરી બંધને ગુરુ તેગબહાદુરને સંબોધીને નિઝુરાત્મા થી કહ્યું કે:-

“તેગબહાદુર, હિન્દુધર્મગુરુઓ તો પરનારીઓને પોતાની માતા, ભગિની તથા પુત્રી તુલ્ય માને છે અને પરનારીને કદાપિ પાપદષ્ટિથી નથી જોતા; એ વાર્તા સત્ય છે કે કેમ?”

એના ઉત્તરમાં ગુરુ તેગબહાદુર ઓજસ્વિતાથી બોલ્યા કે: “એ વાર્તા અક્ષરશઃ સત્ય છે; કારણ કે, કેવળ ધર્મગુરુઓને જ નહિ, પણ હિન્દુનામધારિણી સમસ્ત જનતાને પરનારીને માતા, ભગિની તથા પુત્રી તુલ્ય માનીને અને પરપુરુષને પિતા, બાપા તથા પુત્ર તુલ્ય માનીને વિકૃત દષ્ટિથી ન જોવાનો હિન્દુધર્મનો કઠિન આદેશ છે,

ખરા હિન્દુઓ હિન્દુધર્મના એ આદેશનું અખંડ પાલન કરતા રહે છે અને એ જ હિન્દુજાતિના ગૌરવનું એક પ્રધાન કારણ છે.”

“હિન્દુધર્મગુરુઓને તેમના ધર્મનો, આવા પ્રકારનો આદેશ હોવા છતાં અને તમારી પોતાની માન્યતા અનુસાર તમે પોતે એક સર્વશ્રેષ્ઠ હિન્દુધર્મગુરુ હોવા છતાં આ જિંદી હવેલીના સાતમા મંજિલાની અગાસીમાં જીભા રહીને મારા જનનાનખાનાની ખુબ્સરત બેગમોને ધણીક વાર તાકી તાકીને બોલ્યા કરતા હતા તે શામાટે ? તમે પરનારીને માતા, બાગિની તથા પુત્રી તુલ્ય માનતા રહો છો એટલામાટે કે શું ?” ઔરંગઝેબે માર્મિકતાથી ગુરુ તેગબહાદુરના શિરપર પોતાની બેગમોને વિકારપૂર્ણ દષ્ટિથી જોવાના અપરાધને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ શબ્દો ગંભીર્યપૂર્વક ઉચ્ચાર્યા.

ગુરુ તેગબહાદુર તેના એ અસત્ય આક્ષેપના ઉત્તરમાં અત્યંત શાંત મુદ્રા તથા શાંત બાવથી કહેવા લાગ્યા કે: “સંશયાત્મા મુસ્લિમ સમ્રાટ, જેની આંખો કમળા નામક રોગનો ભોગ થયેલી હોય છે તેને સંસારની સર્વ વસ્તુઓ પીળી જ દેખાયા કરે છે એવો એક નિયમ હોવાથી તને સર્વ મનુષ્યો પાપી તથા વિકારી દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. સત્ય વાર્તા તો એ જ છે કે હું મારા આ કારાગૃહના સાતમા મંજિલાની અગાસીમાં જીભો રહીને તારા જનનાનખાનાને અથવા તારી બેગમોને તાકીને ન હોતો જોઈ રહ્યો, કિંતુ, અત્યાચારી ઔરંગઝેબ, પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્રપરતીરવર્તી દેશમાંથી જે એક ગૌરાંગ પ્રજા તારા પદાને છિન્નલિન્ન કરી નાખવામાટે અને તારા સામ્રાજ્યનો ઉચ્છેદ કરી નાખવામાટે વેગપૂર્વક હિન્દુસ્તાનની દિશામાં આગળ વધી રહી છે તે ગૌરાંગ પ્રજાને જ તાકી તાકીને બોલ્યા કરતો હતો.”^૧

1 “According to a famous story he was accused while imprisoned at Delhi of turning his gaze in the forbidden direction of the imperial female apartments. He replied to the charge by saying:

“સારે તમે મુગલિયા અથવા મુસ્લિમ શહનશાહતના હવે પછી સત્વર જ થનારા વિનાશને જ જોઈ રહ્યા હતા કેમ?” ઔરંગઝેબે કૂરતા તથા કઠોરતાદર્શક ભાવથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“જ્યારે કોઈ પણ રાજા, મહારાજા, સુલ્તાન અથવા બાદશાહના ગર્વ તથા અત્યાચાર સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે સારે તેના રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્યના વિનાશનો પ્રસંગ વેગપૂર્વક આવી લાગે છે એ એક ત્રિકાલાબાધ્ય સત્ય હોવાથી અને તારા ગર્વ, ધર્મોન્માદ તથા હિન્દુજાતિપરના અત્યાચારો સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયેલા હોવાથી આ મુગલિયા અથવા મુસ્લિમ શહનશાહતનો વિનાશ હવે સત્વર થવો જ જોઈએ અને તે થવાનો જ છે. હિન્દુસ્તાનની ઇસ્લામી હકૂમત અત્યંત વેગપૂર્વક વિનાશની દિશામાં જ આગળ વધી રહી છે અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના ઉત્કર્ષ તથા ઉદ્ધારનો સમય હવે નિકટમાં આવતો જાય છે.” ગુરુ તેગબહાદુરે કોઈ પણ પ્રકારના ભય અથવા સંકોચ વિના અત્યાચારિણી મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તાના વિનાશનું ભવિષ્યકથન કરી દીધું.

“તેગબહાદુર, આ ભવિષ્ય બાખવામાં તમારી ભૂલ થાય છે; કારણ કે, અમારો દીન ઇસ્લામ જ એકમાત્ર સાચો દીન અથવા ધર્મ હોવાથી અમે તત્વારના જોરથી કાફિરોને દીન ઇસ્લામમાં

‘Emperor Aurangzeb, I was on the top story of my prison, but I was not looking at thy private apartments, or at thy queen’s. I was looking in the direction of the Europeans who are coming from beyond the seas to tear down thy hangings (pardas) and destroy thy empire.’

“The anecdote was firmly believed by the Sikhs, who used the prophecy as a battle-cry during the siege of Delhi in 1857. A somewhat similar prophecy is attributed to Guru Govind.”

Vincent A. Smith’s The Oxford History of India;
(1920)

Page 454.

લાવીને કાઢિરોને જન્મતના હિસ્સેદાર બનાવીએ છીએ અને સવાબને હાસિલ કરીએ છીએ; એટલામાટે મુસ્લિમ શહનશાહનનો વિનાશ થવાનો જ નથી; બદલે એક સમય એવો પણ આવી લાગશે કે જ્યારે સયદે ઇસ્લામ દુનિયાના ખીજ બધા ખોટા મજહબોને મટાડી દબને, એકે એક ઇન્સાનને ઇસ્લામના ઝંડા તળે લાવી મૂકશે અને દુનિયામાં ઇસ્લામ વિના ખીજે કાંઈ મજહબ નહિ હોય, કુરાન વિના ખીજે કાંઈ ધર્મગ્રંથ નહિ હોય અને મુસલમાન વિના ખીજ કાંઈ જાતિ નહિ હોય.” હઠવાદી ઔરંગઝેબે તસ્વારના જોરથી આખી દુનિયાના મનુષ્યોને મુસલમાન બનાવી દેવાનાં મિથ્યા સ્વપ્ન જોવા માંડ્યાં.

“મિથ્યાભિમાની બાદશાહ, જો તમે મુસલમાનોને તમારો દીન ઇસ્લામ દુનિયાના ખીજ સર્વ ધર્મોથી શ્રેષ્ઠ તથા સાચો ધર્મ બાસતો હોય, અને લોકોના કલ્યાણમાટે જ સંસારમાં ઇસ્લામને પ્રચારવાની તમે મુસલમાનોની ઇચ્છા હોય, તો અન્યધર્મીય લોકોને બુદ્ધિ તથા યુક્તિથી ઇસ્લામની શ્રેષ્ઠતાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરો, તાર્કિક યુક્તિઓ તથા પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહારદ્વારા અન્યધર્મીઓનાં હૃદયોને ઇસ્લામ પ્રતિ આકર્ષવાનો ઉદ્દેશ કરો અને એ કાર્યની સફળતામાટે સદાચારી તથા કામલહૃદય ઉપદેશકોને નિયત કરી લો. આ ઉદ્દેશ તથા પ્રયત્નથી જેઓ મુસલમાન થાય તેમને મુસલમાન બનાવો અને જેઓ મુસલમાન ન થાય તેમને તેમનો પોતાનો ધર્મ પાળવા દબને તેમનાપર અત્યાચાર ન કરો; કારણ કે, નિર્બળ તથા અસત્ય ધર્મના પ્રચારમાટે જ પશુબળ તથા અત્યાચારની આવશ્યકતા હોવાથી ‘એક હાથમાં તસ્વાર અને ખીજ હાથમાં કુરાન’ના સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને તો તમે પોતાના દીન ઇસ્લામને એક નિર્બળ, નિઃસત્ત્વ તથા અસત્ય ધર્મ તરીકે જ સિદ્ધ કરી રહ્યા છો. મારા આ શબ્દોને બરાબર યાદ રાખી લેજો કે તમારી માન્યતા પ્રમાણે સયદે ઇસ્લામ (ઇસ્લામની તસ્વાર) ખીજ બધા ધર્મોને મટાડી દબને સર્વ મનુષ્યોને ઇસ્લામની પતાકા તળે લાવી મૂકે, વિશ્વમાં ઇસ્લામ વિના ખીજે કાંઈ ધર્મ જ ન રહે, કુરાન વિના ખીજે કાંઈ ધર્મગ્રંથ જ ન રહે અને મુસલમાન વિના ખીજ કાંઈ જાતિ જ ન રહે એવો સમય તો કદાપિ નથી જ આવવાનો; પરંતુ

એથી વિપરીત એવો સમય તો અવશ્ય તથા નિર્વિવાદ આવવાનો છે કે ઇસ્લામ વિષયક શ્રદ્ધાથી નહિ, કિંતુ તમારા મુસલમાનોના પશુ-બળ, શસ્ત્રબળ તથા પૈશ્વાયિક અત્યાચારોથી બાણતઃ મુસલમાન થવા છતાં હિન્દુધર્મને જ પોતાનો સત્ય તથા શાશ્વત ધર્મ માનનારા હિન્દુઓ જ્યારે પણ ભારતવર્ષમાં તેમનો કાષ્ઠ ઉદ્ધારક મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે અનુકૂળ પ્રસંગ મળતાં કેવળ જીવનરક્ષા તથા વંશ-રક્ષામાટે જ ધારણ કરેલા મુસ્લિમ મજહબ નામક કૃત્રિમ વેશને તિરસ્કારપૂર્વક છોડી દેશે, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રના વિધિથી શુદ્ધ થઈને પોતાના સત્ય ધર્મને ધારણ કરી પોતાની હિન્દુજાતિમાં ભળી જશે, કેવળ શસ્ત્રબળ તથા અત્યાચારના યોગે વૃદ્ધિમત થયેલું ઇસ્લામ નામક વૃક્ષ મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તાનો અંત થતાં જ્યારે તેને શસ્ત્ર-બળ તથા અત્યાચાર નામક જળ મળતું અટકી જશે ત્યારે પોતાની મેળે જ સૂકાઈ જવા માંડશે અને કદાચિત્ સમસ્ત વિશ્વમાં નહિ, તો પણ એ શસ્ત્રબળ તથા અત્યાચારના જળથી પોષાયેલું ઇસ્લામ વૃક્ષ આ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં તો અવશ્ય નામશેષ થઈ જશે. ભારતવર્ષના આ મહોજ્જવલ ભવિષ્યને હું અત્યારે હસ્તામલકવત્ જોઈ રહ્યો છું અને તેથી મારો આત્મા અત્યારે એક પ્રકારના અનિર્વચનીય દિવ્ય આનંદને અનુભવી રહ્યો છે.” ગુરુ તેગબહાદુરે ઔરંગઝેબના મિથ્યા સ્વમયી સર્વથા વિપરીત અને વાસ્તવિક અથવા સત્ય બાવિસ્થિતિનો ઓજસ્વિની વાણીથી મહાધિ ઔરંગઝેબને પરિચય કરાવી દીધો.

“તમે આવા ભવિષ્યને જોઈ રહેલા હોવાથી મારે હવે એવી આશા તો નથી જ રાખવાની કે તમે ઇસ્લામને પોતાની ઇચ્છાથી જ સ્વીકારી લઈને મુસલમાન થશો અને જલ્લાહની તલ્વારથી બચી જશો; છતાં પણ એક વાર હું તમોને કહું છું કે તમારા પોતાના તથા તમારા વંશજોના કલ્યાણમાટે આ હઠધર્મને છોડી દો, દીન ઇસ્લામને સ્વીકારી લ્યો, મુસલમાન થઈ જાઓ અને પંજાબના તાજેતખ્તના માલિક થાઓ; નહિ તો તમારા નસીબના ફયસલાનો આછેલ્લો દિવસ હોવાથી જલ્લાહની તલ્વાર મારી આપનો ઇશ્વારો થતાં એક જ વારના પ્રહારથી તમારી ગર્દનને છટકાવી દેશે અને તમારા કાદિર આત્માને જલ્લન-

મનો સીધો રસ્તો બતાવી દેશે.” અંતે શુદ્ધિવાદ કથા યુક્તિપ્રયુક્તિથી ગુરુ તેગબહાદુરને મુસદ્દમાન બનાવવાની પોતાની આશાની સફળતાનો સંભવ ન જોઇને ઔરંગઝેબ પોતાના અંતિમ ઉપાયને યોજવાના નિશ્ચય પર આવી લાગ્યો અને પોતાના મનમાં ગુરુ તેગબહાદુરને કતલ કરાવવાનો દૃઢ નિર્ધાર કરી લઇને જ ગુરુ તેગબહાદુરને ખૂનઝરતી આંખોથી જોઇને તેણે આ કઠોર શબ્દોને પોતાની ખૂની બિઝહાથી ઉચ્ચાર્યા.

“મદોન્મત્ત તથા હઠવાદી બાદશાહ, તને મેં સો વાર મારો નિશ્ચય જણાવી દીધો છે અને એક વાર વળી પણ જણાવું છું કે હું આત્મબલિદાન આપીને હુતાત્મા થવાની ઇચ્છાથી જ દિલ્લીમાં આવેલો હોવાથી જો તારામાં મને આ સમસ્ત વિશ્વનું સામ્રાજ્ય આપી દેવાનું સામર્થ્ય રહેલું હોય અને મારા ધર્મના મૂલ્ય તરીકે તે વિશ્વસામ્રાજ્ય મને આપી દેવાને તું તૈયાર થઇ જાય, તો પણ મારા ધર્મને વેચી નાખવાની અને ધર્મ-બ્રષ્ટ થવાની મારી લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા થાય તેમ નથી. જેટલો તને તારો પોતાનો ધર્મ પ્રિય છે તેનાથી અધિક મને મારો પરમપવિત્ર તથા પરમસનતાન વૈદિક હિન્દુધર્મ પ્રિય છે. હિન્દુધર્મ એ જ પ્રત્યેક હિન્દુનું સત્ત્વ જીવનહોવાથી ધર્મહીન જીવન પ્રાણહીન શરીર કરતાં પણ અધમતર તથા હાનિકારક છે. બચાવહ પરધર્મના સ્વીકારથી ધર્મબ્રષ્ટ થઇને જીવવા કરતાં પોતાના ધર્મમાં રહીને મારું મૃત્યુ થઇ જાય એ જ હું ધર્મપ્રાણ હિન્દુ હોવાથી મારા માટે આ લોક તથા પરલોકમાં અધિક શ્રેયસ્કર છે. તું મને બળાતકારે મુસદ્દમાન બનાવવાના હઠવાદને છોડી દેવાની ઉદારતા બતાવવાનો નથી અને હું મારા પોતાના ધર્મને સુરક્ષિત રાખવાના સત્યાગ્રહને ત્યજી દેવાનો નથી એટલા માટે આ વાદ-વિવાદમાં અમૂલ્ય સમયનો જે વ્યય થાય છે તે સર્વથા બ્યર્થ, અકારણ તથા નિષ્ફળ છે. જેવી રીતે અત્યારે મારા માટે એ જ બે માર્ગ રહેલા છે કે કાં તો મુસદ્દમાન અથવા ધર્મબ્રષ્ટ થઇને જીવવું અને કાં તો પોતાના ધર્મને સુરક્ષિત રાખીને જલ્લાદની તસ્વારથી મસ્તક કપાવી નાખવું તેવી જ રીતે તારા માટે પણ એ જ બે માર્ગ બાકી રહેલા છે કે કાં તો પરધર્મસહિષ્ણુતા તથા મનુષ્યતા દર્શાવીને આ દેહને બંધનમુક્ત કરીને ધર્મસ્વાર્ત્ત્ત્વ આપી દેવું અને કાં તો પોતાના

ધર્મોન્માદનો. ડંકા વગડાવવામાટે જલ્લાદની તલ્વારથી આ દેહના બે કકડા કરાવી નાખવા. તું આમાંના આ બીજા માર્ગને જ સ્વીકારીશ એ નિશ્ચિત હોવાથી જલ્લાદને તારે જે હુકમ ફર્માવેલો હોય તે ફર્માવી દે અને આ ઝમડાનો જેમ બને તેમ સત્વર અંત લાવી દે.” ગુરુ તેગબહાદુરે વળી પણ અત્યંત દૃઢતાથી હુતાત્મા થવાની જ ઇચ્છા દર્શાવી દીધી.

“તેગબહાદુર, જે તમે સાચા ધર્મગુરુ હો, તો હજી પણ હું તમોને એક વાર કાંઈ પણ ચમત્કાર બતાવવા માટેનો અવસર આપવાની ઉદારતા દર્શાવું છું તે અવસરનો લાભ લઈ લ્યો અને ચમત્કાર બતાવીને કાળના મુખમાંથી છટકી જાઓ.” ઔરંગઝેબે હજી પણ ગુરુ તેગબહાદુરને મુસદ્દમાન બનાવવાની આશ્ચાથી તેમના વધના કાર્યને લંબાવવાનો ઉદ્યોગ કર્યો.

ગુરુ તેગબહાદુરે પોતાના શિરચ્છેદના કાર્યને વધારે લંબાવવા ન દેવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લઇને જણાવ્યું કે: “મૂઠ બાદશાહ, હજી પણ તારા મનમાં હિન્દુધર્મગુરુના અલૌકિક ચમત્કારને જોવાની અભિલાષા બાકી રહી ગઇ હોય, તો મને એક કાગળ, કલમ તથા સિયાહી આપ અને હિન્દુધર્મગુરુના વાસ્તવિક ચમત્કારનો સાક્ષાત્કાર કરી લે.”

ગુરુ તેગબહાદુરને તેમની ઇચ્છા અનુસાર એક કાગળ, કલમ તથા સિયાહી આદિ લેખનસામગ્રી આપવામાં આવી; ગુરુ તેગબહાદુરે તે કાગળમાં કાંઇક લખીને તે કાગળને પોતાના ગળાની આસપાસ લપેટી તેનાપર એક દોરો બાંધ્યા પછી કહ્યું કે: “ચમત્કાર-દર્શનના અભિલાષી બાદશાહ, આ મારા ગળાની આસપાસ વીંટાળેલા કાગળમાં મેં એક મંત્ર લખેલો છે અને એ મંત્રનો એવો ચમત્કાર છે કે જ્યાં સુધી એ મંત્ર ગળાને વળગેલો હોય છે ત્યાં સુધી તલ્વારથી ગળું કપાતું જ નથી. હું આ સામેના વટવૃક્ષની છાયામાં આ કાગળમાં લખેલા મંત્રનો જાપ કરતો ધ્યાનમગ્ન થઇને બેસું છું, તું જલ્લાદને મારી ગર્દનપર તલ્વારને ચલાવવાનો હુકમ ફર્માવી દેજે એટલે

ગુરુ તેગબહાદુરનો શિરચ્છેદ

જહાદે તે મસ્તકને આદર્શાદને બતાવવામાટે પોતાના હાથમાં ઊપાડી લેતાં તેમાંથી વાદન કરતા પવિત્ર રક્તની ધારા બુમિને રંજિત કરવા લાગી. પૃષ્ઠ ૫૩

હિન્દુધર્મગુરુ તથા હિન્દુધર્મનો અશ્રુતપૂર્વ અદ્ભુત ચમત્કાર તારા તથા આ સમસ્ત જનસમુદાયના જોવામાં આવી જશે.”

આ સ્ખંદો અતિશય ગંભીરતાથી ઉચ્ચારીને ગુરુ તેગબહાદુર તે જિંદી હવેલીના વિશાળ આંગણામાં શોભી રહેલા વિશાળ વટવૃક્ષ (વડના ઝાડ) તળે ભૂમિને સ્વચ્છ કરીને પદ્માસન વાળી બેસી ગયા અને નેત્રોને બંધ કરી ગુરુ નાનકડેવકથિત જપજીનો મનોમત પાઠ કરવા લાગ્યા. તેમને ધ્યાનમગ્ન થયેલા જોઇને ઔરંગજેબે જલ્લાદને તેમની ગર્દનપર તલ્વાર ચલાવવાનો સંકેત કરી દીધો અને બાદશાહના હુકમની તામીલમાટે ત્યાં તૈયાર બેઠેલા જલ્લાદે પોતાની વજનદાર તલ્વારનો ગુરુ તેગબહાદુરની ગર્દનપર બળપૂર્વક પ્રહાર કરતાંની સાથે જ તેમનું મસ્તક ધડથી જુદું થઇને પૃથ્વીપર દૂર જઇ પડ્યું; જલ્લાદે તે મસ્તકને બાદશાહને બતાવવામાટે પોતાના હાથમાં બિપાડી લેતાં તેમાંથી વહન કરતા પવિત્ર રક્તની ધારા ભૂમિને રંજિત કરવા લાગી. જલ્લાદની તલ્વારના એક જ પ્રહારથી ગુરુ તેગબહાદુરનું મસ્તક કપાઇ જવાથી પ્રથમ તો ઔરંગજેબ તથા અન્યાન્ય મુસલમાનોને એમ જ ભાસ્યું કે: “એ કાફિર ધર્મગુરુ કાંઈ પણ ચમત્કાર ન બતાવી શક્યો અને જલ્લાદની તલ્વારે તેની ગર્દનને છટકાવી નાખી;” પરંતુ જ્યારે ગુરુ તેગબહાદુરના ગળાની આસપાસ વીંટાયેલા અને ગર્દન છટકાવવા છતાં પણ ગર્દનને ચોટી રહેલા કાગળને મંજાવીને ઔરંગજેબે વંચાવ્યો ત્યારે તેમાં એ જ મહામંત્ર લખાયેલો જોવામાં આવ્યો કે:—

“સર દિયા, પર સાર ન દિયા” અર્થાત્ હિન્દુઓ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી દે છે, પરંતુ ધર્મનું બલિદાન નથી આપતા; અને હિન્દુઓ મૃત્યુના મુખમાં ધસી જાય છે, પરંતુ ધર્મ સાથે સરખાવતાં આ સંસારના સર્વ પદાર્થોને તેમ જ પોતાના જીવન સુદ્ધાને પણ સર્વથા તુચ્છ માને છે એ જ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના હૃદયમાં પડેલા તેના શાશ્વત પ્રભાવનો અશ્રુતપૂર્વ અદ્ભુત ચમત્કાર છે અને એ ચમત્કારને દર્શાવવાથી જ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક અત્યારસુધી સજીવન રહી શક્યા છે અને એ ચમત્કારના યોગે-

જ ભવિષ્યમાં પણ તેમનું અસ્તિત્વ અચલિત રહેવાનું છે એ જ એ સંક્ષિપ્ત વાક્ય અથવા સૂત્રનો માર્થિક અર્થ થતો હતો. ગુરુ તેગ-બહાદુરનો એ આશય ચાલુક્યશુદ્ધિ ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવી જવાથી અને ગુરુ તેગબહાદુરને મુસલમાન બનાવીને તેમની સહાય-તાથી પંજબના સર્વ હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવવાના પ્રયત્નને પ્રાપ્ત કરવાની ઔરંગઝેબની સર્વ આજ્ઞા ધૂળમાં મળી જવાથી ઔરંગ-ઝેબના મુખમંડળમાં નિરાશાજન્ય કાલિમા વ્યાપી ગઈ, તેણે એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક એ ઉદ્ગાર નીકળી ગયા કે:-

“હિન્દુ અથવા હિન્દુધર્મગુરુના અન્ય ચમત્કારો કરતાં આ આત્મબલિદાનને ચમત્કાર મહાભયંકર તથા અલૌકિક છે એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ; કારણ કે, હિન્દુઓના અન્ય ચમત્કારોથી ઇસ્લામના પ્રચારમાં જેટલી બાધા થવાનો સંભવ નથી, તેટલી આ આત્મબલિદાનથી બાધા થવાનો સંભવ છે. હિન્દુઓનાં આ આત્મબલિદાન હિન્દુસ્તાનમાં મારા હસ્તથી અત્યારે ચાલી રહેલા ઇસ્લામપ્રચારના પ્રવાહને અવશ્ય મંદ કરી નાખશે અને હિન્દુસ્તાનને મુસ્લિમિસ્તાન બનાવી દેવાની મારી એકમાત્ર અભિલાષાને કદાચિત મારા જીવનકાળમાં તો પૂર્ણ નહિ જ થવા દે.”

પરંતુ તત્કાળ તે સાવધાન થઈ ગયો, પોતાના આવા નિર્બળ વિચારો એ ઉદ્ગારોદ્ધાર પોતાની આસપાસ ખેડેલા અમીરો આદિકના જાણવામાં આવી ગયા એમણે તેના મનમાં પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને તેથી અધિક કરતા દર્શાવીને પોતાની એ નિર્બળતાને આચ્છાદિત કરવાના આશયથી તેણે પોતાના સૈનિકોને એવી આજ્ઞા સંભળાવી દીધી કે:-

“વડના આ જે ઝાડ નીચે આ કાફિરને કતલ કરવામાં આવ્યો છે તે ઝાડ ચાંદનીચૌકમાં આવનારા સર્વ ખાસો આમની નજરે પડે તેવી જગ્યામાં આવેલું હોવાથી એ કાફિરનાં ધડ તથા માથાને તમારે સ્વા-રથી સીંઝી સૂધી આ વડના ઝાડપર લટકાવી રાખવાં અને રાતે આ જગ્યા હવેલીના ચોથા મંજિલાપર આ ધડ તથા માથાને ઓરડામાં રાખી નીચે સખ્ત ચોટી પહેરા રાખવા કે જેથી હિન્દુઓ અથવા સિખો

એની લાશને ચોરી કુપીથી લઇ ન જાય અને એનો અગ્નિસંસ્કાર ન કરી નાખે; કારણ કે, તેગબહાદુર પંજાબના હિન્દુ કાદિરોનો એક મોટો ધર્મગુરુ હોવાથી એની લાશની આવી ખુરી હાલત કરીને મારે હિન્દુ કાદિરોને ખતાવી આપવું છે કે અલ્કુરાન તથા શહનશાહ આલમ-ગીરના ફર્માનની તૌહીન કરવાનો કેવો અને કેટલો ખુરો અંગમ ભોગ-વવો પડે છે કે મરી ગયા પછી લાશ પણ રઝળી જાય છે. જ્યારે આ લાશ સડી જાય, એમાંથી અતિશય દુર્ગંધ નીકળવા માંડે અને ઝાડપર લટકાવવા જેવી ન રહે ત્યારે મને ખબર આપજો એટલે હું તે વેળાએ વિચાર કરીને આ લાશને જંગલમાં નખાવી દેવાનો હુકમ ફર્માવીશ.”

આ હુકમ ફર્માવતાની સાથે જ ઔરંગઝેબ લાંથી ઊઠીને ચાલતો થઇ ગયો એટલે અમીરો તથા અમલદારો પણ ઊઠીને ચાલતા થયા અને સૈનિકોએ બાદશાહના ફર્માન પ્રમાણે ગુરુ તેગબહાદુરનાં ધડ તથા માથાને ઔરંગઝેબની પૈશ્વાચિક ફરતાના પ્રદર્શનરૂપે વટવૃક્ષની શાખા-ઓપર લટકાવી દીધા. જેઓ કાંઈક વિચારશીલ મુસલમાનો હતા અને જેઓ ઔરંગઝેબ જેટલા ધર્મી ન હોતા તે મુસલમાનો તો ગુરુ તેગબહાદુરની અકારણ હત્યાથી અવશ્ય શોકાતુર થયા, પણ અન્ય અધિક-સંખ્ય મુસલમાનો તેમની માન્યતા અનુસાર એક બડા કાદિરને કતલ થયેલો જોઇને અતિશય આનંદને દર્શાવવા લાગ્યા. ગુરુ તેગબહાદુરના ધર્મી ઔરંગઝેબની આજ્ઞા તથા જલ્લાહની તસ્વારથી થયેલા શિર-ચ્છેદ તેમ જ તેમના મૃતદેહને પહોંચાડવામાં આવતા ભયંકર અપ-માનને જોઇને હિન્દુઓનાં હૃદયો કરુણ રોદન કરીને ઔરંગઝેબના શિર-પર અભિશાપોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યા; પરંતુ ઔરંગઝેબના અત્યાચારોના બળથી તેઓ ગુરુ તેગબહાદુરના મૃત્યુના સંબંધમાં પોતાના શોકને પણ વાણીદ્વારા દર્શાવી શકતા ન હોતા, તો પછી ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કારમાટે માગી લેવાની ક્ષિપ્ર લાંથી બળપૂર્વક ઊપાડી જઇને તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરી દેવાની ધૃષ્ટતા તો તેઓ ક્યાંથી જ દર્શાવી શકે? અભાચારપીડિત, અસહાય, અનાથ તથા નિરુપાય હિન્દુઓએ મુસલમાનોના જાણુવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે તે દિવસે પોતાના બ્યવસાયોને બંધ રાખીને આખો દિવસ તથા

આખી રાત અન્ન તથા જળને સ્પર્શ ન કરતાં નિરાહાર તથા નિર્જલ અપવાસમાં જ વીતાડી દીધાં અને એટલા પરિમાણમાં પોતાના શોકને દર્શાવીને સંતોષ માની લીધો.

ગુરુ તેગબહાદુર સાથે પંજાબથી આવેલા પાંચ સિખજોમાંનો જે એક સિખ અરંગજેબના અભાચારના પંજાબથી છટકીને વેશ બદલી દિલ્હીના એક ધનાઢ્ય હિન્દુ ગૃહસ્થને ત્યાં સારથી તથા અશ્વ-પાલ તરીકે રહ્યો હતો તે જોધારામ નામક સિખ ગુરુ તેગબહાદુરના શિરચ્છેદના સમયમાં એકત્ર થયેલા જનસમુદાયમાં વિભ્રમમાં હોવાથી ગુરુ તેગબહાદુરના શિરચ્છેદની ઘટના તેણે પોતાનાં નેત્રાથી જોઈ હતી અને તેનો ક્રોધ અનિવાર્ય થતાં તેનાં નેત્રા ખદિરાંગાર સમાન રક્તવર્ણુ થઈ ગયાં હતાં. આજે પ્રભાતમાં જ સંધ્યાકાળપર્યન્ત નોકરીપર ન આવવાની તેણે પોતાના શેઠ પાસેથી રજા લઈ લીધેલી હોવાથી અને ગુરુ તેગબહાદુરના શિરચ્છેદે તેના મસ્તિકને ભ્રમિષ્ટ તથા તેના હૃદયને વિક્ષુબ્ધ કરી દીધેલું હોવાથી તે આવેશમાં ને આવેશમાં ક્રોધ એક ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે દિલ્હીના લાહોરદર્વાજામાંથી બહાર નીકળીને દિલ્હીથી લાહોર અથવા પંજાબ તરફ જતા માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. નિરાશા તથા ક્રોધના આવેશમાં તે સર્વથા આત્મવિસ્મૃત થઈ ગયેલો હોવાથી તે પોતે ક્યાં જતો હતો અને શામાટે જતો હતો એનું તેને પોતાને ક્રોધ પશુ પ્રકારનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન હતું જ નહિ.

ત્યારે આનંદપુરમાંથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહ સમક્ષ ગુરુ તેગબહાદુરને સજીવન છોડાવી લાવવાની અને જો તેમ ન જ બની શકે તો તેમના મૃતદેહને લઈ આવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને દિલ્હી પહોંચવામાટે રવાના થયેલા વીરાત્મા અંત્યજ પિતાપુત્ર ધર્મેન્દ્રાસ તથા નાનકદાસદિલ્હી પહોંચ્યા કે કેમ અને પહોંચ્યા હોય તો ક્યારે પહોંચ્યા તેમ જ તેમણે ગુરુ તેગબહાદુર અથવા તેમના મૃતદેહના ઉદ્ધારમાટે શા સફળ પ્રયત્નો કર્યા એ સર્વ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો હવે પછીના પ્રકરણમાં પાઠકો તથા પાઠિકાઓને મળી શકશે.

પ્રકરણ ૬ કું

અદ્ભુત ગુરુભક્તિ, મૃતદેહમાટે જીવનબલિદાન

—:૦:—

“Cowards die many times before their deaths;
The valiant never taste of death but once.”

Shakespeare *Julius Caesar (Caesar)*, Act I., Sc. II.

દિવસના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ સાથે ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થયો હતો; પરંતુ પ્રભાતકાલથી જ મેધાચ્છાદિત થયેલા સૂર્ય-નારાયણ અઘાપિ મેધાચ્છાદિત રહીને જ આકાશપ્રવાસ કરતા હોવાથી દિવસનો કેટલો સમય વીતી ગયો હતો અને કેટલો સમય અવશિષ્ટ રહ્યો હતો એની કલ્પના કેવળ અનુમાનથી જ કરી શકાતી હતી. ગુરુ તેમજ હાદુરનો અનન્ય શિષ્ય ક્ષત્રિયકુલભૂષણ જોધારામ પંજાબના રાજમાર્ગની જમણી બાજુએ માર્ગથી લગભગ પચાસેક હાથ જેટલા દૂર અંતરે એક વિશાળ વટવૃક્ષ નીચે પડેલી વિશાળ શિલાપર તેના હૃદયમાં શોક તથા નિરાશાનો અતિરેક થઈ ગયેલો હોવાથી આત્મવિસ્મૃત અવસ્થાને ભોગવતો નિશ્ચેષ્ટ થઈને બેસી રહ્યો હતો. તે એવા સ્થાનમાં બેઠો હતો કે માર્ગમાં જતા આવતા વટે-માર્ગુઓ તેને બાજ્યેજ જોઈ શકતા હતા; પરંતુ જો તે પોતે માર્ગ-પ્રતિ દ્રષ્ટિપાત કરે, તો તે પોતે વટેમાર્ગુઓને બરાબર જોઈ શકે તેમ હતું. અંતે તેણે પોતાના હૃદયને વજ્રકઠોર કરી ત્યાંથી જીડીને સંખ્યા-કાળ પૂર્વે દિલ્લીમાં પહોંચી જવાનો વિચાર કર્યો અને તે શિલાપરથી જીડીને રાજમાર્ગ પ્રતિ આવતો હતો એટલામાં એક સિત્તેર વર્ષના વૃદ્ધ તથા એક પાંત્રીસ વર્ષના તરુણ એવી રીતે બે સિખ્ખોને તેણે નિકટમાં આવી લાગેલા જોયા અને તેમણે જો કે જોધારામને ન ઓળખ્યો, પરંતુ જોધારામે તેમને ધર્મદાસ તથા નાનકદાસ તરીકે તે ક્ષણે જ ઓળખી લીધા અને તેમને ઓળખતાંની સાથે જ બિગ્લાસા દર્શાવી કે:-

“ભાઈ ધર્મદાસ અને ભાઈ નાનકદાસ, તમો પિતાપુત્ર અચાનક અહીં ક્યાંથી ? શું ગુરુ તેમજ હાદુરજીના શિરચ્છેદના સમાચાર આટલી

વારમાં પંખખમાં પહોંચી ગયા અને તમે ગુરુના મૃતદેહના અંતિમ દર્શનમાટે અત્યારે દિલ્હીની દિશામાં પ્રયાણ કરી રહ્યા છો ?”

જેધારામને તેઓ તત્કાલ ઓળખી શક્યા ન હોતા તેનું કારણ એ હતું કે જેધારામે પોતાના વેશને બદલી નાખ્યો હતો, પરંતુ જ્યારે જેધારામે તેમને સંબોધીને આવા પ્રકારના ઉદ્દગાર કાઢ્યા એટલે પછી તેની આકૃતિ તથા તેના કંઠસ્વરથી તેમણે તેને જેધારામ તરીકે તરત ઓળખી લીધો અને તેને ઓળખ્યા પછી ધર્મદાસે જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે:-

“તો શું, દુષ્ટ ઔરંગઝેમે અંતે ગુરુદેવનો શિરચ્છેદ કરાવી નાખ્યો અને પોતાની દુષ્ટતાનો પરિચય કરાવી દીધો ?”

“અને અમેને ગુરુદેવના અંતિમ દર્શનનો લાભ પણ ન મળ્યો ?” નાનકદાસે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“આ રાજમાર્ગ હોવાથી મારી સાથે અહીં ઐકાન્તિક સ્થાનમાં આવો એટલે ત્યાં બેસીને આપણે આવશ્યક વાર્તાલાપ કરી લઈએ; કારણ કે, આપણે ગુરુના સિખ્ખ છીએ અને ગુરુના સંબંધમાં કાંઈક મંત્રણા કરી રહ્યા છીએ એ વાર્તા અહીં ભટકતા કોઈ જાસસદ્ધારા જે નિષ્ઠુર ઔરંગઝેબના જાણુવામાં આવી જશે, તો આપણા શિરપર બે દિવસ પછી આવનારું સંકટ આજે અને આ ક્ષણે જ આવીને અચાનક ટૂટી પડશે.” આમ કહીને જેધારામ તે પિતા તથા પુત્રને તે પોતે અત્યાર સુધી જે સ્થાનમાં બેઠો હતો તે સ્થાનમાં લઈ ગયો; ત્યાં બીજી પણ એક શિલા પડેલી હોવાથી જેધારામ એક શિલા પર તથા તે પિતા પુત્ર બીજી શિલા પર સામસામા બેસી ગયા અને ત્યારપછી જેધારામ તેમને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“આપણા પૂજ્યપાદ ગુરુ શ્રી તેગબહાદુરે પરમપવિત્ર હિન્દુ-ધર્મનો ત્યાગ અને ઇસ્લામનો સ્વીકાર ન કરવાથી; હિન્દુ મટીને મુસલમાન ન થવાથી અત્યાચારી ઔરંગઝેમે આજે પ્રભાતમાં જ તેમનો જલ્લાહની તલ્વારથી શિરચ્છેદ કરાવી નાખ્યો છે અને તેમના મૃતદેહના દર્શનદ્વારા હિન્દુઓના હૃદયમાં નવીન આઘાત કરવા તથા બચને ઉપજવવામાટે તેમની લાશને નિત્ય સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યન્ત ચાંદનીચૌકમાંના જે વટવૃક્ષ તળે તેમનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

છે તે જ વિશાળ વટવૃક્ષની શાખામાં લોટા જેમ શકે તેવી રીતે લટકાવી રાખવાની અને રાત્રિના સમયમાં પાસેની ઊંચી હવેલીમાં રાખી મૂકવાની પોતાના સૈનિકાને કઠિન આજ્ઞા આપી દીધી છે; કારણ કે, ગુરુના મૃતદેહની તે સડી જાય અને તેમાં કીડા પડી જાય ત્યાં સુધી આવી દુર્દશા કરવાનો અને તેમના મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર ન થવા દેવાનો એ નાતરજ તથા બેરહમ બાદશાહે દબ નિર્ધાર કરી લીધો છે.”

આ સમાચાર સંભળાવતાં બેધારામનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેનાં નેત્રોમાંથી અરુપસિત અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું. પરંતુ વૃદ્ધ ધર્મદાસ તરુણ કરતાં પણ અધિક દબતાને ધારણ કરીને પોતાના અશ્રુપ્રવાહને બળાતકારે અટકાવી દઈ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“બાપ બેધારામ, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે; અકાલ પુરુષની એવી જ ધૃત્તિ હશે અને એનું પણ કાંઈક સારું જ પરિણામ થવાનું હશે. આ અશ્રુપાતથી હવે આપણને કશો પણ લાભ થવાનો નથી. જે ગુરુ તેગબહાદુર જીવિત હોય તો તેમને કાંઈ પણ ઉપાયે કારાગૃહમાંથી નસાડી જવાની અને જે અસાચારી ઔરંગઝેમે તેમનો શિરચ્છેદ કરાવીને તેમના મૃતદેહની દુર્દશા કરવાની વ્યવસ્થા કરી હોય, તો તે દુર્દશા ન થવા દેતાં તેમના મૃતદેહને ઊપાડી જમીને આનંદપુરમાં પહોંચાડવાની આપણા વર્તમાન ગુરુ ગોવિંદસિંહજી સમક્ષ પાંચ સો સિખોના દેખતાં પ્રતિજ્ઞા કરીને અમો પિતાપુત્ર અહીં આવ્યા છીએ એટલે હવે આપણે કાંઈ પણ ઉપાયે ગુરુદેવના મૃતશરીરને દિલ્લીમાંથી ઉપાડી જમીને આનંદપુરમાં યથાસમય પહોંચાડી દેવાનો જ પ્રયત્ન કરવાનો છે. તમો દિલ્લીના બોમ્બા હોવાથી અને અમો દિલ્લીના પાદરમાં પ્રથમ વાર જ આવેલા હોવાથી આ કાર્યને તમારી સહાયતા વિના અમારાથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી.”

“પણ તમારી જોડે જ ગુરુદેવ સાથે દિલ્લી આવેલા બાપ મોતીરામ તથા બાઈ દયાલ ક્યાં છે? કારણ કે, જે તેઓ દિલ્લીમાં

હશે, તો તેઓ પણ આપણા સહાયક થયા વિના નાહ જ રહે.” નાનકદાસે મોતીરામ તથા દયાલની પૃચ્છા કરી.

“બાઈ નાનકદાસ, બાઈ મોતીરામને કવંતથી ઝેરાવીને તથા બાઈ દયાલને બળતા ચૂલાપર રખાયલી લોઢાની ધગધગતી દેગમાં નખાવીને ગુરુ તેગબહાદુરના દેખતાં જ નીચ ઔરંગઝેબે મારી નખાવ્યા હતા એટલે તેઓ તો ગુરુદેવની સેવામાટે પ્રથમથી જ સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા છે. પરિસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી હવે તો જે કાર્ય કરવાનું છે તે આપણી ત્રિપુટીએ જ કરવાનું છે અને તે પણ એવો નિશ્ચય કરીને કે: ‘કાર્ય સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ;’ અન્યથા આ અશક્ય તથા અસંભવનીય કાર્યને આપણાથી કદાપિ શક્ય તથા સંભવનીય કરી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, આ કાર્ય ધારવા કરતાં બહુ જ કઠિન છે.” જોધારામે ગંભીર બાવ તથા ગંભીર સ્વરથી કહ્યું.

“અમો પિતાપુત્ર એ નિશ્ચય કરીને જ ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા છીએ કે કાં તો ગુરુદેવના મૃતદેહને લખને જ પાછા આવવું અને કાં તો પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી દેવું. અમારાં કદનને અમોએ માથાપર જ બાંધી રાખ્યાં છે એટલે દેહના પાતની અમારા હૃદયમાં બીતી જ નથી.” વૃદ્ધ ધર્મદાસે કાર્યસિદ્ધિ અથવા દેહપાતનો નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

“જો એમ જ હોય, તો હું પણ તમારી સાથે જ છું; કારણ કે, હું પણ એક વીર ક્ષત્રિયકુમાર છું અને ગુરુ તેગબહાદુરનો એક અનન્ય સેવક છું એટલે આ કાર્યમાં અંત પર્યન્ત તમારી સાથે જ રહેવાનો અને મારાથી જેટલી પણ આપી શકાય તેટલી સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપવાનો મારો પરમધર્મ છે. પોતાના ધર્મ તથા કર્તવ્યને બૂઠી જનારા તો વર્ણસંકરો જ હોય છે.” જોધારામે એ કાર્યમાં તેમની સાથે જ રહેવાના અને પોતાથી આપી શકાય તેટલી સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપવાના નિર્ધારને વ્યક્ત કરી દીધો.

“તો તમો અમોને શી સહાયતા આપશો?” નાનકદાસે પૂછ્યું.

“હું આગળ પણ કાર્યવશાત્ એક વાર દિલ્લીમાં આવીને બખ્તે મહિના રહેલો હોવાથી, અહારે પણ દિલ્લીમાં મને એક માસ કરતાં

વધારે સમય થઈ ગયેલો હોવાથી અને હું એક ધનાઢ્ય હિન્દુ ગૃહ-
સ્થને ત્યાં સારથી તરીકે નોકર રહેલો હોવાથી દિલ્હીમાં એવો એક
પણુ માર્ગ તથા એક પણુ ગલી ગૂંચી નથી કે જે મારા જાણવામાં
ન હોય અને જ્યાં હું ભૂલો પડી જાઉં. જે જાગી હવેલીમાં ગુરુને બંદી
તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા અને અત્યારે તેમના મૃતદેહને જે
હવેલીમાં રાખવામાં આવે છે તે હવેલીનો ખૂણેખૂણે મારા ધ્યાનમાં
છે, તેમાં રાત્રિના સમયમાં કાઢના પણુ જોવા કે જાણવામાં ન આવી
શકે તેવી રીતે પ્રવેશવાના જુદા જુદા ત્રણ માર્ગોને મેં શોધીને મારા
લક્ષમાં રાખી લીધા છે અને તે માર્ગોમાંના એક માર્ગે હું તમારો તે
હવેલીમાં પ્રવેશ કરાવી દઈશ. જે ધનાઢ્ય હિન્દુ ગૃહસ્થનો હું સારથી
અથવા વરિષ્ઠ અશ્વપાલ છું તેની રથશાળામાં સારામાં સારા
પાંચ રથો હોવાથી અને અશ્વશાળામાં પંદર દુતગામી અગ્રવો હોવાથી
તેમનામાંના એક રથને તેમાં અત્યંત દુતગામી અગ્રવોને બેડી હું
એક નિયત સ્થાનમાં નિયત સમયે તૈયાર રાખીશ અને તમે જ્યારે
ગુરુદેવના મૃતદેહને લઈ આવશો ત્યારે રથમાં માનપૂર્વક પધરાવીને
આપણે આનન્દપુર પહોંચાડી દઈશું. આ નોકરી તો દિલ્હીમાં
અગ્રાત રહેવામાટે જ મેં સ્વીકારેલી છે; મારો હમેશા આ નોકરી
કરવાનો અને દિલ્હીમાં રહેવાનો મનોબાવ હતો પણુ નહિ અને છે
પણુ નહિ.” જોધારામે તે પોતે જે સહાયતા આપી શકે તેમ હતું તે
સહાયતાનો નિર્દેશ કરી દીધો.

“અમેને પણુ તમારી એટલી જ સહાયતાની આવશ્યકતા
છે. ચાલો, ત્યારે હવે આપણે દિલ્હી પ્રતિ પ્રયાણ કરી જઈશું ? કારણ
કે, સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલગામી થવાની તૈયારીમાં હોવાથી અને
અમારા સાંભળવા પ્રમાણે દિલ્હી આ સ્થાનથી એક ગાઉ કરતાં પણુ
કાંઈક વધારે દૂર હોવાથી ત્યાં પહોંચતાં આપણને રસ્તામાં જ રાત
પડી જશે.” ધર્મદાસ આ શબ્દોને ઉચ્ચારતો સિલાપરથી જડીને
જોતો થઈ ગયો.

ધર્મદાસ તથા નાનકદાસ જોધારામ સાથે દિલ્હીમાં પહોંચીને
તેના અતિથિ તરીકે તેના નિવાસસ્થાનમાં તેની સાથે રહ્યા; બીજો

દિવસે જોધારામે તેમને ચાંદનીચૌકમાં લાઇ જઇને વટવૃક્ષની શાખામાં લટકાવવામાં આવેલા ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહનાં દર્શન કરાવ્યાં, રાત્રિના સમયમાં ગુરુનાં ધડ તથા મસ્તકને વટવૃક્ષ પરથી ઊતારીને જે જાંચી હવેલીમાં રાખવામાં આવતાં હતાં તે હવેલી પશુ બતાવી દીધી અને તેમાં ગુપ્ત રીતે પ્રવેશ કરવાના પોતે શાધી રાખેલા માર્ગો પશુ બતાવી દીધા. તેમણે તે જ દિવસે રાત્રિના સમયમાં કાઠ પશુ પ્રકારે પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો દઢ નિશ્ચય કરી લઇને કાર્યસિદ્ધિમાટે જે વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા હતી તે વ્યવસ્થા વિષયક મંત્રણા કરી લીધી અને જોધારામનો શેઠ તે જ દિવસે કાઠ એક આવશ્યક કાર્યમાટે જાંટપર ખેસીને આગ્રા ચાલ્યો જતાં તેમની કાર્ય-સિદ્ધિનો માર્ગ અધિક પ્રશસ્ત તથા નિઃકંટક થઇ ગયો. સૂર્યાસ્તપૂર્વે જ ભોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થઇને તેઓ સ્વીકૃત કાર્યની સિદ્ધિમાટે કટિ-બદ્ધ થઇ ગયા.

* * * *

રાત્રિનો એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો અને એ માર્ગશીર્ષ માસના શુકલ પક્ષની દ્વાદશીની રાત્રિ હોવાથી ગગન-વિહારી ચંદ્રદેવનો પ્રકાશ વિશ્વમાં વિસ્તરીને અંધકારનો પ્રતિકાર કરી રહ્યો હતો. અન્ય પ્રસંગે નેત્રોને આનંદ અર્પેનારી તથા હૃદયને પ્રપ્રુલ્લ કરનારી ચંદ્રિકા અસારે જાંચી હવેલીમાં પ્રવેશ કરવામાટે ત્યાં આવી લાગેલા અને અત્યંત અધીર થઇ રહેલા અંત્યજ પિતા-પુત્ર ધર્મેદાસ તથા નાનકદાસનાં નેત્ર તથા હૃદયને એટલામાટે કાલસ્વરૂપિણી ભાસી રહી હતી કે એ ચંદ્રિકાના યોગે તેમની કાર્ય-સિદ્ધિમાં વિલંબ થવાનો અથવા તો વિઘ્ન આવી પડવાનો તેમને સંપૂર્ણ સંભવ દેખાયા કરતો હતો. પરંતુ એક અન્ય અનુકૂલતા તેમને દેખાવા લાગી અને તે એ કે, ધીમે ધીમે શીતલતા વધવા લાગી અને અંતે તે એટલી બધી વધી ગઇ કે ભાં જે સિંપાહીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા તે સિંપાહીઓ ટાઢ તથા ઠારથી થયરવા લાગ્યા અને “આ હવેલીમાં ક્યાં હીરામોતી તથા અક્ષરશીઓ ભરી રાખવામાં આવ્યા છે કે કાઠ આવીને ભરે જશે? આ કલ્પ થયેલા કાદિર-

નાં ધડ તથા માથાને ઊપાડી જવામાટે પોતાની જાનને જોખમમાં નાખવાને કયો ખેલકૂદ તૈયાર થવાનો હતો? બાદશાહ તો પામલ થઈ ગયો છે કે કાદિરની લાશને સંભાળવામાટે ચોકી પહેરા રખાવ્યા છે! ચાલો, અલ્લાહનું નામ લઈને ગોદડાં ઓઢીને આપણે સુધ જઈએ; નહિ તો આવી શરદીમાં ખેસી રહેતાં અને કાદિરની લાશની નજર રાખતાં આવતી કાલે આપણી લાશોને કબ્રમાં દફનાવવાનો વખત આપણા લાગતા વળગતાઓને પ્રાપ્ત થશે અને આપણાં જોરુ બચ્ચાં રૂઝળી જશે.” આવા પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તેઓ શરીરમાં ઉખ્યુતાને લાવવામાટે ગાંજ તથા ચરસની ચલમોના દમ લગાવી પોતાની કોટડીમાં જઈ બબ્બે ગોદડાં ઓઢી ખાટલામાં સૂઈ ગયા. એ જ વેળાએ આકાશમાં અચાનક મેઘ ચઢી આવતાં ચંદ્રમા મેઘા-ચ્છાદિત થઈ ગયો અને ચંદ્રિકાના સ્થાનમાં તરલ અંધકાર બાપી રહ્યો. જાંચી હવેલીને એક દર્વાજો પાછળની સાંકડી ગલીમાં પડતો હતો, પણ તે અંદરથી બંધ હતો અને આગળના દર્વાજાને તાળું વાસેલું હતું એટલે કાં તો આગળના દર્વાજાને વાસેલા તાળાને ઊધાડવામાં અથવા તોડી નાખવામાં આવે અને કાં તો પાછલા દર્વાજાને અંદરથી ઊધાડી નાખવામાં આવે તો જ જાંચી હવેલીમાં તેમનાથી પ્રવેશ કરી શકાય તેમ હતું. અંતે પરિસ્થિતિને વિચાર કરીને તેઓ પાછલા દર્વાજાને અંદરથી ઊધાડી નાખીને જ પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યા.

નાનકદાસ પાછળની દીવાલપર ચઢીને જાંચી હવેલીના પહેલા મંજિલાની એક ઊધાડી બારીમાં પહોંચી ગયો, અંદર પેસી નીસરણી પરથી ઊતરીને નીચે આવ્યો અને નીચે આવીને પાછલા દર્વાજાને ઊધાડી તેણે પોતાના પિતાને હવેલીમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. દર્વાજાને અંદરથી સાંકળ ચઢાવીને તે સાહસી પિતાપુત્ર ઉપર ચઢ્યા અને ચોથા મંજિલાપરના એક ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં ગુરુતેજબહાદુરનાં ધડ તથા મસ્તકને તેમણે જોયાં. બનેએ પોતાના ગુરુદેવના મૃત-દેહને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણિપાત કર્યા અને શુદ્ધ ધર્મદાસના હૃદયમાં ગુરુ વિષયક પ્રેમ ઉભરાઈ જતાં ગુરુની સ્તુતિ કરતો તે સદ્ગુણિત કંઠથી કહેવા લાગ્યો કે:-

“ગુરુદેવ, આપ અમે ભક્તજનોને લગ્ન દધને બહુ જ સત્વર સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરી ગયા અને અમેને નિરાધાર અવસ્થામાં મૂકી ગયા. આપ વિના હવે અમે કેવી રીતે જીવિત રહી શકીશું? હવે અમેને ઉપદેશામૃતનું પાન કેાણુ કરાવશે અને ધર્મનો સત્ય માર્ગ કેાણુ બતાવશે? ગુરુદેવ, આ આપનો સ્વર્ગપ્રયાણનો સમય ન હોતો, આપની અત્યારના સમયમાં હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિને અતિશય આવશ્યકતા હોવાથી આટલી ઊતાવળ ન હોતી કરવી જોઈતી. આપ તો સર્વ ચિંતાઓથી મુક્ત થયા, પરંતુ.....”

પોતાના પિતાના હસ્તથી આવી રીતે અમૂલ્ય સમયનો અકારણ વ્યય થતો જોઈને નાનકડાસે પોતાના પિતાને વચ્ચે જ બોલતો અટકાવીને વિનયપૂર્વક કહ્યું કે: “પિતાજી, મધ્યરાત્રિ થવા આવી છે, સમય જલના પ્રવાહ પ્રમાણે ચાલ્યો જાય છે અને આપણે હજી તો આપણા કાર્યનો આરંભમાત્ર જ કરી શક્યા છીએ એટલે જો આપણે આપણા સમયને આવી રીતે વીતાડી દઈશું, તો આપણા સ્વીકૃત કાર્યને સિદ્ધ કરાવે કરી શકીશું?”

ધર્મદાસ ગુરુસ્તુતિરૂપ નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયો અને પોતાના પુત્રને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “તાત, મારા હૃદયમાં અત્યારે એક નવીન ચિંતાનો ઉદ્ભવ થયો છે કે જેની કલ્પના અત્યાર સુધી આપણે કરી જ નહોતા શક્યા.”

“તે શી ચિંતા છે, પિતાજી?” નાનકડાસે જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“એ જ કે ગુરુદેવના મૃતદેહને આપણે અત્યારે તો લઈ જઈશું અને કદાચિત સૂર્યોદય થતાં સુધી દિલ્લીથી પાંચ ગાઉ છેડા નીકળી જઈશું; પરંતુ પ્રભાતમાં જ્યારે ગુરુદેવનો મૃતદેહ અહીં જોવામાં નહિ આવે અને મૃતદેહના ચોરાઈ જવાની વાર્તા પ્રકાશમાં આવશે તે વેળાએ શી સ્થિતિ થશે? એ જ કે ઔરંગઝેબ ચારે દિશામાં પોતાના ઘોડેસવારોને દોડાવશે, આવતી કાલે સંખ્યાકાળ સુધીમાં આપણે ગુરુદેવના મૃતદેહસહિત પાછા ઔરંગઝેબના પંજમાં સપડાઈ જઈશું અને ઔરંગઝેબ આપણને પણ કતલ કરાવી નાખશે. આપણા મૃત્યુની આપણા હૃદયમાં બીતિ નથી; પરંતુ ગુરુદેવના મૃતદેહને

આપણે આનંદપુરમાં પહોંચાડીને આપણી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ નહિ કરી શકીએ અને ગુરુદેવના મૃતદેહનો અગ્નિસંસ્કાર નહિ થાય એ જ મારી ચિંતાનો મુખ્ય વિષય છે.” વૃદ્ધ ધર્મદાસે પોતાની ચિંતાને વાણી-દ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવી.

“આપની આ ચિંતા વાસ્તવિક હોવાથી મારી આપનાં ચર-જીભમાં એ જ પ્રાર્થના છે કે આપ પોતાની તત્ત્વારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખો અને મારા મૃતદેહને અહીં રાખી ગુરુદેવના શયને લઈને અહીંથી પ્રયાણ કરી જાઓ. એ મૃતદેહ કોનો છે અને કોનો નહિ એની કાંઈ પણ જાણી તપાસ નહિ કરે, ગુરુદેવની લાશ ચોરાઈ જવાની વાર્તા પ્રકાશમાં નહિ આવે, તેથી ઘોડેસવારોન પણ ઔરંગઝેબ નહિ દોડાવે અને ગુરુદેવની લાશ નિર્વિદ્ધ આનંદપુરમાં પહોંચી જતાં આપણી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ જશે. આપણી પ્રતિજ્ઞાની પૂર્ણિ તથા ભીતિના નિવારણનો આ ઉપાય વિના અન્ય કાંઈ ઉપાય છે જ નહિ; તો ખેંચી લ્યો મ્યાનમાંથી તત્ત્વાર અને કરી નાખો ધર્મની રક્ષામાટે મારો શિરચ્છેદ.” આ અંતિમ શબ્દો ઉચ્ચારીને નાનકદાસ પોતાના મસ્તકને કપાવવામાટે પોતાના પિતા સમક્ષ ગોઠણમંડીએ બેસી ગયો.

“ધન્ય છે, મારા કુલદીપક, તારી ધર્મનિષ્ઠા, ગુરુભક્તિ તથા પિતૃભક્તિનો” આતીરીતે પોતાના પુત્રને ધન્યવાદ આપતો વૃદ્ધ ધર્મદાસ કહેવા લાગ્યો કે: “પરંતુ, નાનકદાસ, પિતા પોતાના પુત્રનો પોતાના હસ્તથી શિરચ્છેદ કરે એ સર્વથા અસંભવનીય છે. મારી અવસ્થા સિત્તેર વર્ષની થયેલી હોવાથી અને સંસારનાં કાર્યો મેં પર્ણામ પરિ-માણ્યમાં કરી લીધેલાં હોવાથી હવે મારા મનમાં જીવનની એટલી બધી લાલસા રહી જ નથી; કારણ કે, કદાચિત્ હું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવું તો પણ પાંચ કે દશ વર્ષથી વધારે તો નથી જ જીવવાનો. તું હજી પાંત્રીસ વર્ષની અવસ્થામાં વિહરતો તરુણ હોવાથી, તારે હજી બહુ વર્ષ જીવવાનું હોવાથી અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની બહુ સેવાઓ કરવાની હોવાથી મારી તને એ જ આજ્ઞા છે કે તું આ ક્ષણે જ તારી તત્ત્વારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખ અને મારી લાશને અહીં રાખીને ગુરુદેવના મૃતદેહને નિમેષમાત્રના પણ વિલંબ વિના અહીંથી લઈ જા.”

મારો તને એ જ અંતિમ ઉપદેશ છે કે નિરંતર શુરુ ગોવિન્દસિંહજીની આજ્ઞા અનુસાર હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની સેવા કરતો રહેજે અને જો એવો જ પ્રસંગ આવી લાગે તો હિન્દુધર્મની રક્ષામાટે પુણ્નિ વહનથી જીવન સમર્પી દેજે.”

પિતાનાં આ વચનો સાંભળીને નાનકદાસ દિગ્ભૂત થઇ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે: “પુત્રના હસ્તથી પોતાના જન્મદાતા પિતાની હત્યા ? પિતાજી, આપ મને પાપના માર્ગમાં પ્રેરી રહ્યા છો અને રૌરવ-નરકનો માર્ગ બતાવી રહ્યા છો એ જોઈને મારા હૃદયમાં આશ્ચર્ય થાય છે.”

“નાનકદાસ, પિતાની આજ્ઞાનું પાલન એ જ હિન્દુ પુત્રનો પરમ-ધર્મ હોવાથી બ્રાહ્મજાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન્ શ્રી પરશુરામે પોતાના પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની જન્મદાત્રી માતાનો, જે માતાની પદવી પિતા કરતાં પણ અધિક પૂજ્ય મનાય છે અને પૂજ્યતા પોતે પણ જેના ચરણોમાં મસ્તક નમાવે છે તે સ્વર્ગાદિપિગરીયસી માતાનો, તત્કાળ સ્થિરચ્છેદ કરી નાખ્યો હતો એ ધટનાનું સ્મરણ કર અને મારી આજ્ઞા અનુસાર મારો સ્થિરચ્છેદ કરી નાખ.” ધર્મદાસે પોતાના પુત્રને ભગવાન્ પરશુરામના અનુસરણનો આદેશ કરી દીધો.

“પૂજ્ય પિતાજી, ભગવાન્ પરશુરામ ભગવદતાર હતા એટલા-માટે મારા જેવા એક ક્ષુદ્ર આત્માથી જો તેમનું અનુસરણ ન કરી શકાય તો મને એની ક્ષમા આપશો. પિતાની આજ્ઞાનો અનાદર કરવાથી જે પાપ લાગશે તેને મારાથી સ્વીકારી શકાશે, પરંતુ પિતાનો સ્થિરચ્છેદ તો મારાથી નહિ જ કરી શકાય.” નાનકદાસે અંતે પિતૃહત્યા ન કરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

ધર્મદાસ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “અહીં અન્ય મૃતદેહને રાખ્યા વિના શુરુદેવના મૃતદેહને આનંદપુરમાં પહોંચાડી શકાય તેમ નથી અને મારા પુત્રથી મારી હત્યા કરી શકાય તેમ નથી; વાદ-વિવાદમાં સમય નષ્ટ થાય છે અને બનેલો ખેલ બગડી જવાની અણી પર આવતો જાય છે; એટલામાટે જે કાર્ય મારા પિતૃભક્ત પુત્રથી નથી કરી શકાતું તે કાર્ય મારે મારા પોતાના હસ્તથી જ કરી નાખવું

જેમએ કે જેથી ધણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જાય.” આવા પ્રકારના નિશ્ચય-પર આવીને ધર્મદાસે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે: “જો તારાથી મારી હલા ન કરી શકાતી હોય, તો ગુરુદેવના મૃતદેહને આનંદપુર પહોંચાડવામાટે મારે જ તારી હલા કરવી પડશે. નેત્રાને બંધ કરી મારા સમક્ષ બેસી જ અને મૃત્યુને સ્વીકારવામાટે તૈયાર થા.”

નાનકદાસ નેત્રાને બંધ કરીને ગોઠણમંડીએ બેસી ગયો અને ધર્મ-દાસે પોતાની તફવારને આનમથી બહાર કાઢી લીધી; પણ તે તફવારને પોતાના પુત્રની મદનપર ન ચલાવતાં તેણે પોતાની જ મદન પર ચલાવી દીધી અને તેનું મસ્તક તેના ધડથી જુદું પડતાં તેનો મસ્તકહીન દેહ નીચે પડી ગયો. તે દેહના પડવાથી જે જ્વનિ થયો તે જ્વનિને સાંભળી નાનકદાસે પોતાનાં માથેનાં નેત્રાને ઊધાડતાં પોતાના પિતાનાં ધડ તથા મસ્તકને જુદાં થયેલાં તથા નીચે પડી ગયેલાં જોયાં. નાનક-દાસ સમજી ગયો કે: “મારાથી પિતૃહલાનું પાતક ન કરી શકાયું એટલામાટે મારા પિતાશ્રીએ મારાં નેત્રાને બંધ કરાવીને સ્વીકૃત કાર્યની સિદ્ધિમાટે પોતે જ પોતાના હસ્તથી પોતાની હલા કરી નાખી છે, અને પોતાની આદર્શ તથા અલૌકિક ગુરુભક્તિનો વિશ્વને પરિચય કરાવી દીધો છે. અસ્તુ: જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે એટલે હવે એક પળમાત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં મારે ગુરુદેવના મૃતદેહને અહીંથી ઊપાડી જવો જોઈએ.”

નાનકદાસે પોતાના પિતાના મૃતદેહને અંતિમ પ્રણામ કરીને લાં જેવી રીતે ગુરુ તેગબહાદુરના દેહને રાખવામાં આવ્યો હતો તેવી રીતે ગોઠવીને રાખી દીધો; ગુરુના મસ્તકને એક વસ્ત્રમાં લપેટી કટિભાગમાં તે વસ્ત્રને બાંધી લીધું અને ત્યાર પછી ગુરુ તેગબહા-દુરના ધડને પોતાની પીઠપર ઊપાડી લઇને તે ત્યાંથી નીચે ઊતરી આવ્યો. ધડને નીચે રાખી તે પાછો ઉપર આવ્યો, ત્યાં તેણે પોતાના પિતાના શિરચ્છેદના યોગે નીકળેલા રક્તને લુછી નાખ્યું અને પો-તાના પિતાની તફવારને પણ લઈ લીધી કે જેથી પ્રભાતમાં ઔરંગ-જેખના સૈનિકાના મનમાં કંઈ પણ સંશય ઉત્પન્ન ન થાય. તે પાછો નીચે આવ્યો અને જગી હવેલીના પાછલા દર્વાજાને ઊપાડીને ગુરુના

ધડને બહાર દીવાલ પાસે રાખી, અંદરથી દર્વાજાને સાંકળ ચઢાવી પહેલા મંજિલાની બારીમાંથી જેવીરીતે તે અંદર આવ્યો હતો તેવી જ રીતે બહાર ઊતરી ગયો અને ગુરુના ધડને ઊપાડીને ત્યાંથી ફેટલાક અંતરપર રથ જોડીને તેની વાટ જોતા ઊભેલા જોધારામ પાસે આવી લાગ્યો. જોધારામ ગુરુના મૃતદેહને રથમાં રાખીને પોતાની રથ-શાળામાં આવી લાગ્યો અને ઉપક્રાંતમાં જ્યારે નગરનાં દ્વાર ઊધડવાનો સમય થયો ત્યારે તેઓ રથને હાંકીને પંજાબના પંથે પડી ગયા.

પ્રભાતમાં જ્યારે સૈનિકો ગુરુ તેગબહાદુરની લાશને નીચે લાવવામાટે ઉપર ગયા ત્યારે નાનકદાસે પોતાના પિતાની લાશને બરાબર ગોઠવીને રાખેલી હોવા છતાં તેમ જ રક્તને લૂછી નાખેલું હોવા છતાં પણ લાશ અદલાધ જવાનો સંશય સૈનિકોના મનમાં આવ્યા વિના ન જ રહ્યો; કારણ કે, ત્રણ દિવસ પૂર્વની લાશ અને તરતના કપાયલા મનુષ્યની લાશનાં ચિહ્નોમાં જે તફાવત હોય છે તે તફાવત તેમ જ ગુરુ તેગબહાદુર તથા અંલ જ ધર્મદાસના શરીર તથા મુખમંડળ આદિની ભિન્નતા તે કાણે જ તેમના જેવા તથા જાણુવામાં આવી ગયાં અને તેઓ જાણી ગયા કે સિખો અવશ્ય ગુરુ તેગબહાદુરની લાશને લઈ ગયા હતા; પરંતુ એ વાતનિ પ્રકાશ કરવાથી તેમની પોતાની જ ગર્દનો કપાઈ જાય તેમ હોવાથી ઔરંગઝેબના ક્રોધ તથા મૃત્યુથી બચવામાટે તેમણે એ વાતનિ પ્રકાશિત ન કરવાનો નિશ્ચય કરી લઈને ધર્મદાસનાં મસ્તક તથા ધડને ન ઝોળખાય તેવા સ્વરૂપમાં વિકૃત કરી નાખી નીચે લાવી ગુરુ તેગબહાદુરનાં મસ્તક તથા ધડ તરીકે વટવૃક્ષની શાખામાં નિત્ય પ્રમાણે લટકાવી દીધાં. જોધારામનો શેઠ જ્યારે આગ્રાથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેના એક બીજા અશ્વપાલે તેને જોધારામનો એક કાગળ આપ્યો. તે કાગળમાં એમ લખેલું હતું કે: “અમે અમારા ગુરુ તેગબહાદુરની લાશને રથમાં નાખીને પંજાબ લઈ ગયા છીએ એટલામાટે તમારા રથ તથા અશ્વને હું ચોરી ગયો છું એમ ધારીને આ વાતનિ પ્રકાશિત કરશો નહિ; નહિ તો ઔરંગઝેબ તમારા શિરપર આકૃત વર્ષાવી દેશે. હું હવે તમારી નોકરી કરવા-માટે જો કે દિલ્લીમાં નથી આવવાનો, છતાં તમારો રથ તથા તમારો

અથ થોડા દિવસમાં જ તમેને પાછા મળી જશે અટલે એની ચિંતા ન રાખશો.” આ કાગળ વાંચીને તે શેઠ પશુ મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યો અને ગુરુ તેમજ હાદુરની લાશ દિલ્લીમાંથી વીરાત્મા અંત્ય જ પિતાપુત્ર તથા ક્ષત્રિય વીર જોધારામના અપૂર્વ સાહસ તથા આત્મબલિદાનના પ્રતાપે આનંદપુરમાં પહોંચી જવાના બેદનો અંત પર્યન્ત પ્રકાશ ન થયો તે ન જ થયો.^૧

—:૦:—

પ્રકરણ ૭ મું

અગ્નિસંસ્કાર અને પ્રયંડ પ્રતિજ્ઞા

—:૦:—

“Tortures were framed to dread the baser eye;
And not t' appal a princely majesty.”

T. Lodge. *The Wounds of Civil War (Cornelia) Act IV*.

“Beware the fury of a patient man.”

Dryden. *Absalom and Achitophel Pt. I, line 1005*.

જોધારામ તથા નાનકદાસ ગુરુ તેમજ હાદુરના મૃતદેહને લઇને કાંઈ પણ પ્રકારના વિધિ વિના આજે પ્રભાતમાં આનંદપુરમાં આવી લાગ્યા હતા અને તત્કાળ આસપાસનાં ગ્રામોમાં સંદેશવાહકોદ્વારા એ સમાચાર પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા થઇ ગયેલી હોવાથી તૃતીય પ્રહર થતાં સૂધીમાં તો ગુરુના બે હજાર સિખો આવીને આનંદપુરમાં ગુરુના મૃતદેહના દર્શન તથા ગુરુની અંત્યેષ્ટિક્રિયામાં ભાગ લેવામાટે એકત્ર થઇ ગયા હતા. નિકટનાં ગ્રામોમાંથી અનેક સિખ અહીં પહોંચી પોતાના અસ્પર્શ્ય સંતાનોને લઇને આનંદપુરમાં આવી લાગી

૧ ચાંદની ચોકમાંની જે હવેલીના આંગણમાં ગુરુ તેમજ હાદુરનો ધર્મોન્ધ ઔરંગઝેબની આજ્ઞાથી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને ધર્મ-કાશ, નાનકદાસ તથા જોધારામ તેમના મૃતદેહને જે સ્થાનમાંથી ઊપાડી ગયા હતા તે સ્થાન એ જ છે કે અત્યારે દિલ્લીમાં જ્યાં એ ચિરસ્મરણીય મટનાના સ્મારક સ્વરૂપ સિખોનો ગુરુદ્વારો ગુરુ તેમજ હાદુરના શિરચ્છેદ તથા અંત્ય ધર્મકાસના આત્મબલિદાનનું હિન્દુભવિતે અખંડ સ્મરણ કરાવતો અને હિન્દુ-ભવિતના ધર્મોત્સાહને વધારતો રોબી રહ્યો છે.

હતી. ગુરુ તેગબહાદુરના ધડથી વિભક્ત થયેલા મસ્તકને ધડપર રેશ-
મની પટ્ટીઓ વડે બાંધી લખને, સ્નાન કરાવીને તથા ઉત્તમ વસ્ત્રો
પરિધાન કરાવીને તેમના મૃતદેહને ગુરુદ્વારાના બાજુ ભાગના ઊંચા
ઓટલા ઉપર જાણે તેઓ ધ્યાનમગ્ન થયેલા હોય તેવી રીતે પદ્માસન
વાળી આસનપર ઓટલામાટે બેસાડવામાં આવ્યા હતા કે ત્યાં એકત્ર
થયેલા સર્વ સિખોથી તેમના અંતિમ દર્શનનો લાભ લઈ શકાય.
સર્વ સિખો ગુરુદ્વારાના વિશાળ આંગણુમાં શોકમગ્ન હૃદયથી ગુરુ
તેગબહાદુરના મૃતદેહ સમક્ષ મસ્તક નમાવીને ઊભા હતા અને
ગુરુ ગોવિન્દસિંહ ઓટલાપર અત્યંત શાંત તથા ગંભીર મુદ્રાથી દંડાય-
માન થયેલા હતા. એ શાંત તથા ગંભીર દશ્યને નિહાળતાં જાણે
સાક્ષાત્ શાંતિ તથા ગંભીરતા પોતે જ ત્યાં આવી આકાર ધારીને
દંડાયમાના થયેલી હોયની! એવો જ ભાસ થતો હતો. અચાનક
ગુરુદ્વારાના દ્વારમાંથી પાંચ શ્વેતવસ્ત્રપરિધાના હિન્દુ દેવીઓ બહાર નીકળી
આવી અને તેમનામાંની એક દેવી ઓટલા ઉપર જ્યાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહ
ઊભા હતા ત્યાં તેમની સામે ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહના વામ-
પાર્શ્વમાં આવીને ઊભી રહી. તેણે પ્રથમ ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહને
હસ્તદ્વય જોડી મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા અને ત્યાર પછી અનાવૃત્ત
મુખથી તે સિખસમુદાય સમક્ષ ઊભી રહી. એ હિન્દુ દેવી તે અન્ય
કોઈ નહિ, પણ ગુરુ તેગબહાદુરની ધર્મપત્ની તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહ-
જીની જન્મદાત્રી માતા ગૂજરીબાઈ પોતે જ હતી. ગૂજરીબાઈ એક
અનન્યરૂપસુંદરી હોવા ઉપરાંત સતી શિરોમણી, પતિપરાયણા તથા
ક્ષાત્ર તેજની સજ્જવન પ્રતિમા આર્ય મહિલા હોવાથી અને તેની અવસ્થા
ચાળીસ વર્ષથી વિશેષ હોવા છતાં તેના સૌન્દર્યમાં તારુણ્યની સ્વર્ગીય
છટા તેના સદાચારના યોગે અવિચલ રહેલી હોવાથી તેના ચંદ્રપ્રતિ-
સ્પર્ધી મુખમંડળને જોતાં અને તેની અશ્રુતપૂર્વ ગંભીરતાને નિહાળતાં
સિખોના હૃદયમાં તેના પ્રતિ એક પ્રકારનો અનન્ય પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન
થવા લાગ્યો અને જાણે તેઓ કોઈ એક દિવ્યધામવાસિની દેવીનાં જ
દર્શન કરી રહ્યાં હોયની! એવો જ તેમને ભાસ થવા લાગ્યો. ભાંજે
મૌન તથા નિસ્તબ્ધતાનો અધિકાર વ્યાપેલો હતો તે મૌન તથા

નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને દેવી ગૂજરીબાઈ અથવા વીરતનયા, વીર જાયા તથા વીરમાતા ગૂજરીબાઈ સિખ્ખસમુદાયને સંબોધીને પોતાના વીણાવિનિન્દિત હોવા છતાં સર્વના સ્ખાલણવામાં આવી શકે તેવા સ્પષ્ટ કંઠસ્વરથી કહેવા લાગી કે:-

“મારા સિખ્ખ પુત્રો, હું તમારા ગુરુની ધર્મપત્ની હોઈને આ ગોવિન્દની માતા પ્રમાણે તમારી પણ ધર્મમાતા હોવાથી અને માતાને પોતાનાં સંતાનો સમક્ષ પોતાના મુખમંડળને અવગુંઠન અથવા છુકાંમાં છુપાવી રાખવાની કશી પણ આવશ્યકતા ન હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અભારે અને આ ક્ષણે જ તમેને માતા તરીકે તમારા ધર્મ તથા કર્તવ્યના માર્ગમાં પ્રેરવાની પરમ આવશ્યકતા હોવાથી મારા પતિદેવના અકાલ મૃત્યુથી ધવાયલા હૃદયને વજ્રકઠોર કરીને મારે તમારા સમક્ષ આવીને દંડાયમાન થવાની ધૃષ્ટતા નિરુપાયવશાત્ કરવી પડી છે.....”

“પૂજ્ય માતા, અમો તમારા પુત્રો છીએ; અમોને અમારા ધર્મ તથા કર્તવ્યનો માર્ગ દર્શાવો.” કેટલાક સિખ્ખોએ વચ્ચે જ આવા આશયના ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“જનની ભરતભૂમિનાં વીર હિન્દુ સંતાનો, પરમપૂજ્ય ગુરુ નાનકદેવના દર્શવિદ્યા વેદવિહિત ધર્મમાર્ગમાં વિચરતા પંજાબના હિન્દુ વીરો અને મારા નિર્ભય સિખ્ખ પુત્રો ! જેમનો મૃતદેહ અભારે તમારાં નેત્રો સમક્ષ વિદ્યમાન છે તે તમારા પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ, મારા પરમપૂજ્ય પતિદેવ અને ગોવિન્દના પરમપૂજ્ય પિતાનો અત્યંત નિર્દયતાથી શિરચ્છેદ કાણે કરાવ્યો છે અને તમેને ગુરુહીન, મને વિધવા તથા ગોવિન્દને પિતૃહીન કરનાર કાણુ છે ? આ પ્રશ્નોનું એ જ એક ઉત્તર છે કે આ સર્વ અનાચાર કરનાર અન્ય કોઈ નહિ, પણ મહાધર્માન્ધ, મહાહઠવાદી તથા મહામદોન્મત્ત મુસદ્દમાન સુસ્તાન ઔરંગઝેબ અથવા બાદશાહ આલમગીર જ છે. ઔરંગઝેબના હસ્તથી આ તમારા ગુરુનો, મારા પતિદેવનો અને ગોવિન્દના પિતાનો શિરચ્છેદ નથી થયો; પણ જે વાસ્તવિકતાથી જેવામાં આવે, તે ભારતવર્ષના હિન્દુઓનાં ધર્મ પ્રતિષ્ઠા, ધર્માભિમાન તથા હિન્દુત્વનો જ શિરચ્છેદ થયો છે. અને અત્યારે પુણ્યભૂમિ ભારતવર્ષમાં પરશુરામ રામચંદ્ર, ભીષ્મ તથા દયીચી

આદિ પુણ્યશ્ર્લોક પુરુષોનાં વીર સંતાનો અવશિષ્ટ ન હોવાથી જ ઔરંગઝેબ જેવા વિધર્મી રાજ્યકર્તાઓ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની આટલી સીમાપર્યન્ત ઘેર વિડંબના કરી રહ્યા છે. હિન્દુઓ પોતાને પુરુષ તરીકે ઓળખાવે છે છતાં તેમનાથી મુસલમાનોના હસ્તથી થતી તેમના ધર્મ, તેમના આચાર વિચાર, તેમના ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અને તેમની માતા, ભગિની, પત્ની તથા પુત્રીઓ આદિકની આટલી વિડંબના કેવી રીતે સહન કરી શકાય છે, એનું જ મારા મનમાં નિરંતર આશ્ચર્ય થયા કરે છે. હિન્દુઓ, તમે બહુ ઉધ્યા, હવે જાગો; વિધર્મીઓના અનંત અત્યાચારોને સહન કર્યા, હવે આધાતનું ઉત્તર પ્રત્યાધાતથી આપવાને કટિબદ્ધ થાઓ; પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જીવો અથવા ધર્મબલિદાન સ્વર્ગજાઓ અને ધર્મની રક્ષામાટે મારવા કે મરવાના એક જ સિદ્ધાંતને સ્વીકારી લ્યો; નહિ તો હિન્દુજાતિનો વિનાશ અવશ્યંભાવી છે. આ તમારા શુરુનો શિરચ્છેદ નથી થયો, પણ તમેને અકાલ પુરુષે ધર્મ-રક્ષા નામક કર્તવ્યભૂમિમાં અને ધર્મના શત્રુઓને સંહારવાના કાર્ય-ક્ષેત્રમાં વીરતા તથા નિર્ભયતાથી અવતીર્ણ થવાની અંતિમ સૂચના જ આપેલી છે; કારણ કે ધર્માન્ધ વિધર્મીઓ દ્વારા ધર્મનિષ્ઠ હિન્દુઓની કરવામાં આવતી આવી હત્યાઓ કેવળ પંઢોના હૃદયમાં જ ભય તથા નિરાશાને ઉપજાવી શકે છે; વીર પુરુષોનાં નિર્ભય હૃદયોને લેશ-માત્ર પણ ચળાવી શકતી નથી. અને હિન્દુઓ પંઢ છે એમ માનવાની મારો આત્મા મને ના પાડે છે. તમે એમ ન માનશો કે બાદશાહ ઔરંગઝેબની શક્તિઓ અગ્રાધ છે અને તમે પોતે શક્તિહીન છો. માત્ર તમેએ પોતાની જે શક્તિઓને વિરક્ષિત કરી નાખી છે તે શક્તિઓને એકેશ્વરવાદ, સંપ, ઐક્ય તથા સંગઠનદ્વારા એકત્ર કરી લ્યો એટલે પછી ઔરંગઝેબ જેવા પચાસ અલાચારી વિધર્મી બાદશાહો પણ ભારતવર્ષની મહાપ્રચંડ હિન્દુશક્તિ સમક્ષ પળમાત્ર પણ ટકી શકવાના નથી. માત્ર હિન્દુઓએ જાગ્રત થવાની, વ્યર્થ આડંબરોને ત્યજ દેવાની, જડતાને દૂર કરી નવચેતનવડે વિશુદ્ધિત થવાની, સત્ય ધર્મના માર્ગમાં વિચરવાની અને મૃત્યુના ભયને તિલાંજલિ સમર્પી દેવાની જ સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.....”

“અમે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની પ્રતિષ્ઠાની રક્ષામાટે આનંદ-પૂર્વક અમારા પ્રાણોના અલિદાન આપવાને તૈયાર છીએ.” સર્વ સિખ્ખોએ મગનભેદક મર્જનાના રૂપમાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“વત્સ ગોવિન્દ,” માતા ગૂજરીબાઈ પોતાના પુત્ર ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહને સંબોધીને કહેવા લાગી: “જો તારા હૃદયમાં પરશુરામ, રામ-ચંદ્ર, ભીષ્મ તથા દધીચિ આદિ પ્રાતઃસ્મરણીય આર્ય પૂર્વજોના ધર્મ-પ્રેમ, જાતિપ્રેમ, કર્તવ્યપાલન તથા આત્મસમર્પણનો પ્રકાશ પડેલો હોય; જો તારામાં તારા આ પિતાના વીર્ય તથા મારા કુગ્ધના પાનનું યોગ્ય પરિણામ થયું હોય અને મેં તને મારા ઉદરમાં દશ માસ પર્યન્ત રાખીને વેઠેલો પરિશ્રમ વ્યર્થ ન થયો હોય, તો અત્યારે અને આ ક્ષણે જ તારા જન્મદાતા પૂજ્ય પિતાના મૃતદેહ સમક્ષ કેવળ પોતાના પિતાની હિંસામાટે જ પ્રતિહિંસા કરવાની નહિ; પણ ભારત-વર્ષની સમસ્ત હિન્દુ જાતિપર મુસદ્દમાનો દ્વારા થતા ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક પૈશ્ચાતિક અત્યાચારોના પ્રતિરોધની, હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના શત્રુઓને સંહારવાની, હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિને બચાવવાની, જો બની શકે તો સમસ્ત ભારત-વર્ષમાં અને નહિ તો છેવટે પંજાબમાં મુસ્લિમ રાજસત્તાનું નિર્મૂલન કરીને હિન્દુરાજ્યને સ્થાપવાની, શાસન સાથે હસ્તમાં શસ્ત્રને ધારણ કરવાની અને જેઓ કેવળ ધર્મોપતાયી પ્રેરાધને હિન્દુ મહિલાઓને મહાદુઃખદ વૈધવ્ય તથા હિન્દુ બાળકોને પિતૃહીનતા સમર્પી રહ્યા છે તે વિધર્મીઓની બીબીઓને બેવા બનાવવાની, તેમનાં સંતાનોને યતીમ બનાવવાની; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુઓ અણપિ જીવિત છે અને હિન્દુઓની વીરતા અણપિ સજીવન છે એનો સમસ્ત વિશ્વને પરિચય કરાવી દેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી લે. જો એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતાં તારા પોતાના જીવનનો અંત ચર્ષ જશે અને તે પ્રસંગને જોવાનો અવસર મને પ્રાપ્ત થશે, તો અત્યારે તારા પિતાની ધર્મ-વીરતાના સાક્ષાત્કારથી મારો આત્મા એક વીરપત્ની તરીકેના જે અનિર્વચનીય આનંદ તથા ઉચિત અભિમાનને અનુભવી રહ્યો છે તેથી પણ અધિક આનંદ તથા અભિમાનને એક વીરમાતા તરીકે

મારો આત્મા અનુભવશે અને મારા આર્યનારીજન્મ તથા તને જન્મ આપવાના પરિશ્રમની સંપૂર્ણ સાર્થકતા થયેલી દેખાશે.”

“પરમપૂજ્યા જનની દેવી, મારા પિતાશ્રીના આ ધર્મધર્મ જીવન બલિદાન તથા તમારા આ વીરવચનોથી મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે હું યોગબ્રહ્મ હોવાથી જ તમારા જેવા મહાપવિત્ર તથા ધર્મપ્રાણ માતાપિતાના ગૃહમાં મારો જન્મ થયો છે; કારણ કે, શુભકર્મ કરનાર કોઈ પણ મનુષ્ય પુણ્યકારક સ્વર્ગલોક તથા તપલોક આદિને પ્રાપ્ત કરી ત્યાં દીર્ઘકાળ નિવાસ કર્યા પછી પવિત્રચરિત્ર શ્રીમાનના ગૃહમાં, યોગીશ્વરના ગૃહમાં અથવા તો બુદ્ધિમાનના ગૃહમાં જ યોગબ્રહ્મ તરીકે અવતરે છે અને એટલામાટે આવો જન્મ અત્યંત દુર્લભ છે એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતે જ પોતાના શ્રીમુખથી ગીતામાં કહેલું છે. અત્યારે ઔરંગઝેબ તથા તેના આજ્ઞાધારક મુસલમાનો આતતાયી? થઈ ગયેલા હોવાથી અને આતતાયીઓને હણવાની મનુ ભગવાનની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હોવાથી? હું આજે અકાલ પુરુષ તથા સૂર્યનારાયણની સાક્ષીથી મારા પિતાના મૃતદેહ, તમે સજીવન પવિત્રતા તથા આ વિશ્વાળ સિખખસમુદાય સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે: અત્યારના ક્ષણથી હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષામાટે જ હું જીવનને ધારણ કરીશ; ઔરંગઝેબ તથા તેના જેવા અન્ય ધર્મોધ મુસલમાનો પાસેથી મારા

૧ “અમિદો ગરદક્ષેષ શત્નોન્મત્તો ધનાપદઃ ।

ક્ષેત્રનારદેહંતાવ ષડ્ વિદ્યાદાતતાયિનઃ ” ॥ શુક્નીતિઃ

અર્થાત્ “આગ લગાડનાર, વિષ દેનાર, શત્રુના બળથી હન્યમાન થયેલો, ધન હરનાર, ભૂમિને હરિ દેનાર તથા સ્ત્રીનો અપહારક એ હ આતતાયી છે એમ માનવું.” શુક્નીતિ.

૨ “ગુરં વા વાલ્મદૃસૌ વા વ્રાહ્મણં વા વહુશ્રુતમ્ ।

આતતાયિનમાયાન્તં દન્યાદેવા વિચારયન્ ” ॥ મનુઃ

અર્થાત્ “ગુરુ, બાલક, વૃદ્ધ અથવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણ પણ જો મારવા-માટે આવે અને જો પોતાના જીવનની રક્ષાને અન્ય કોઈ પણ ઉપાય ન હોય, તો કોઈ પણ પ્રકારનો વિશેષ વિચાર કર્યા વિના તે આતતાયીનો વધ કરી નાખવો.” મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૮ મો; શ્લોક ૩૫૦.

પિતાશ્રીની હયા તથા તેમના હસ્તથી હિન્દુજાતિપર થતા નાનાવિધ પૈશ્વાચિક અત્યાચારોનો બરાબર બદલો વાળીશ; હિન્દુજાતિને એકતાના સૂત્રમાં બદલ કરીને ધર્મરક્ષા, જાતિરક્ષા તથા આત્મરક્ષાના સમરક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ કરીશ અને જેવી રીતે ભગવાન પરશુરામે પોતાની માતાને આપેલા વચન અનુસાર પોતાના પિતાના ખાતક સહસ્રાર્જુનનંદન મહોન્મત દમન, તેના કુલ તથા તે સમયના આતતાયી ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો તેવી જ રીતે, હે પૂજ્ય માતા, અત્યારે તમોને આપેલા વચન અનુસાર હું પણ મારા પૂજ્ય પિતાના ખાતક મહોન્મત બાહ્યાહ ઔરંગજેબ તથા તેના કુળના સંહારનો, આતતાયી મુસદમાનોને ધરાશાયી કરી નાખવાનો અને બારતવર્ષમાંથી અત્યાચારિણી મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તાને નિર્મૂલ કરી નાખવાનો મારાથી કરી શકાશે તેટલો પ્રચંડ પ્રયત્ન કરીશ. તમારા આશીર્વાદથી કદાચિત્ત મારા એ પ્રયત્નને સફળ થયેલો પણ તમો જોઇ શકશો અને જ્યારે તમારા હૃદયને હું સંતુષ્ટ કરી શકીશ ત્યારે જ મારા જીવનની સાર્થકતા થયેલી માનીશ. મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે અકાલ પ્રરુપની કૃપા, તમારા આશીર્વાદ અને આપણા ધર્મપ્રાણ તથા મુરુબક્ત સિખખોની સહાયતાથી મારી આ શુભતમ આકાંક્ષા અવશ્ય પૂર્ણ થશે અને નિદ્રાધીન હિન્દુજાતિ જાગૃત થઇને અવશ્ય પોતાના મત ઔરવ તથા વર્ચસ્વની પુનઃપ્રાપ્તિમાટે કર્તવ્યભૂમિમાં અવતીર્ણ થઇને વિજય-શાસિની થઇ જશે.

“મારો આશીર્વાદ છે કે તારા હસ્તથી હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષા થાઓ અને તારી આ બીજમપ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાઓ!” માતા ગૃજરીબાઇએ પોતાનાં ચરણોમાં પડેલા ગુરુ ગોવિંદસિંહને તેમના મસ્તકપર પોતાના હક્ષિણ હસ્તને સ્થાપીને ગંભીર સ્વરથી આશીર્વાદ આપ્યો.

“જય, વેદ ભગવાનનો જય, હિન્દુધર્મનો જય અને હિન્દુજાતિનો જય! ગુરુ નાનકદેવનો જય, ગુરુ તેમજહાદુરનો જય અને ગુરુ ગોવિંદસિંહનો જય!” સિખખોએ આ જયનાદથી વાલાવરણને નિનાદિત કરી દીધું.

થોડી વાર સૂધી ત્યાં ગંભીર મૌનનો અધિકાર વ્યાપી ગયો અને ત્યાર પછી ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહને પાલખીમાં પધરાવીને વાઘવાદન તથા ભજનમંડળીના ભજનાલાપ સહિત સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જવાની તૈયારી કરવામાં આવી. સરિતા ક્ષતદ્રુની તીરપ્રાંતસ્થા સ્મશાનભૂમિમાં પ્રથમથી જ ચંદનકાઠની ચિતા ખડકાવીને તૈયાર રખાવવામાં આવેલી હોવાથી ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહને માનપૂર્વક પાલખીમાંથી ઊપાડીને ચિતાપર ચૂકવામાં આવ્યો અને ત્યાર પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ યથાવિધિ ચિતાને પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાના પિતાના જમણા પગના અંગૂઠાને અગ્નિનો સ્પર્શ કરાવ્યો એટલે અન્ય સિખ્ખોએ ચિતાને ઘૂત હોમીને પ્રજ્વલિત કરી દીધી. જ્યારે ચિતાની જ્વાલાએ બીપણુ સ્વરૂપને ધારણ કરી લીધું ત્યારે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે ત્યાં ગુરુ તેગબહાદુરની સ્મશાનયાત્રામાં આવેલા સિખ્ખોના પ્રયંડ સમુદાયને સંબોધીને ગંભીર મુખમુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે:-

“આ મહાપવિત્ર હુતાત્મા ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહને બાળીને ભસ્મીભૂત કરનારા ચિતાગ્નિની જ્વાલા નથી; પરંતુ બાદશાહ ઔરંગઝેબે ભારતવર્ષની હિન્દુજાતિના હૃદયમાં પ્રગટાવેલા વૈરાગિ તથા ક્રોધાગ્નિની કેવળ અત્યાચારી તથા આતંતરાથી વિધર્મીઓના રક્તસિંચનથી જ જ્ઞાંત થનારી ગગનગામિની મહાભયંકરી જ્વાલા છે એ વાતને તમે કદાપિ ભૂલી જશો નહિ અને આ મહાભયંકરી જ્વાલાને વિધર્મીઓના રક્તસિંચનથી જ્ઞાંત કરવાના પોતાના ધર્મ તથા કર્તવ્યથી કદાપિ ચ્યુત થશો નહિ; નહિ તો આ જ્વાલા તમેને જ બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે અને ભારતવર્ષમાં હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિ નામશેષ થઈ જશે.”

“આ વૈરાગિનીની જ્વાલાને અમે વિધર્મીઓના રક્તસિંચનથી જ્યાં સૂધી અમારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સૂધી નિરંતર જ્ઞાંત કરતા રહીશું; કારણ કે, હવે એ જ અમારો ધર્મ છે અને એ જ અમારું કર્તવ્ય છે.” સર્વ સિખ્ખો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા.

“શ્રદ્ધાળુ સિખ્ખો, એ વાર્તા, તો તમારા જણવામાં હોવી જ જોઈએ કે ગુરુ અર્જુનદેવ તથા ગુરુ હરગોવિન્દજીની એ જ

૪૨૭ હતી કે સિખખોમાં ક્ષત્રિયધર્મનો પ્રચાર તથા વિસ્તાર થાય, સિખખળતિ યુદ્ધવિદ્યાને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી લે અને સિખખળતિ એક આદર્શ લડાયકળતિ અથવા વીરળતિ ધર્મ જાય; પરંતુ અનેક પ્રતિકૂલ સંયોગોએ એ ઉભય ગુરુઓના મહાન્ ઉદ્દેશને તેમના જીવનકાળમાં સફળ થવા દીધો ન હોતો અને તેઓ સિખખોનું સૈનિક સંગઠન કરી શક્યા ન હોતા એટલે અત્યારે હવે સિખખોના સૈનિક સંગઠનની જ સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે; કારણ કે, આપણી આજની પ્રતિજ્ઞાને આપણાથી આપણા સૈનિક સંગઠન વિના પૂર્ણ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. અભારની મારી આટલી સૂચનાને લક્ષમાં રાખી લેજો અને જેમ બને તેમ સૈનિક સંગઠનના નિર્માણનો ઉદ્દેશ કરતા રહેજો; કારણ કે, આપણા માટે અભારની પરિસ્થિતિ સર્વથા નિરાશાજનક હોવા છતાં એ નિરાશાને આપણે આશાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કરી નાખવાની છે અને એનો એકમાત્ર ઉપાય સિખખોનું સૈનિક સંગઠન, સિખખોની ધાર્મિક એકવાક્યતા, પરસ્પર બેદલાવનો લોપ અને આત્મસમર્પણ વિષયક તત્પરતા જ છે. આ ઉપાયદ્વારા જ આપણાથી અભારની મહાસમર્થ મનાતી મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તા અથવા મુસ્લિમ સામ્રાજ્યશક્તિનો ઉચ્છેદ કરી શકાશે. હવે જીવન-લાલસા, સાંસારિક ઐશ્વર્યના મોહ તથા કૌટુંબિક આકર્ષણને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનો સમય નથી એ તત્ત્વને કદાપિ બૂલશો નહિ અને નિરંતર હુતાત્મા થવામાટે કટિબદ્ધ રહેજો. તમારા આત્માઓનો નાદ નિરંતર આવા જ પ્રકારનો હોવો જોઈએ:—

“હમ રખે દુકડે ખાયેંગે, હમ સખે અને ચખાયેંગે;
હિન્દુ હિ સદા કહલાયેંગે, નિજ ધર્મ સદૈવ બચાયેંગે;
હમ નંગે ઉમર બિતાયેંગે, પાવકપર દૌડે જાયેંગે;
હિન્દુત્વ ન રંચ ધટાયેંગે, દુશ્મનકો માર બિટાયેંગે;
આશાકો પાસ બિટાયેંગે, નહિ કબી નિરાશા લાયેંગે;
કાંટો પર રાત બિતાયેંગે, ફિર બી આનંદ દિખાયેંગે;
દુશ્મનસે જંગ મચાયેંગે, હમ બિગડા કામ બનાયેંગે;
હમ મોહદુર્ગકો ઠાયેંગે, નિર્મમ નિર્મોહ સુહાયેંગે;

હમ રાગ ઐક્યકા ગાયેગે, હમ ભેદભાવ હુકરાયેગે;
તત્વારોંકા ચમકાયેગે, દુસ્મનકા ગલા દબાયેગે;
આગે હી બહુતે જાયેગે, નહિ પીછે પાંવ હટાયેગે;
સર કાટૈ યા કટવાયેગે, જયકા ડંકા બજવાયેગે;
નહિ દુઃખોંસે ઉકતાયેગે, હમ આત્મકા ઉકસાયેગે;
રિપુજીવનદીપ જુઝાયેગે, તબ ચૈન કહીં હમ પાયેગે;
સબ રિસ્તે નાતે- તોડેગે, વિષયોંસે મુંહકા મોડેગે;
હમ બોલા બચન ન તોડેગે, જીવત ન સત્રુકા છોડેગે.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના શ્રી મુખમાંથી નીકળેલા આ નવચેતન-
પ્રેરક કાવ્યની બે અંતિમ પંક્તિઓનો સર્વ સિખખોએ આવેશપૂર્ણ
તથા ઉત્સાહપૂર્ણ હૃદયથી ઉચ્ચાર કર્યો કે:-

“સબ રિસ્તે નાતે તોડેગે, વિષયોંસે મુંહકા મોડેગે;
હમ બોલા બચન ન તોડેગે, જીવત ન સત્રુકા છોડેગે !”

જ્યારે ગુરુ તેગબહાદુરના મૃતદેહને સર્વભક્ષક અમિનારાયણે
બાળીને બસીભૂત કરી નાખ્યો ત્યારે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ સર્વ
સિખખોને પુનઃ એક વાર તેમણે આજે ગુરુ તેગબહાદુરની ચિતા સમક્ષ
સ્મશાનભૂમિમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવીને અને તે પ્રતિજ્ઞાના
પાલનમાં દૃઢ રહેવાનો ઉચિત ઉપદેશ આપીને પોતપોતાના સ્થાન
પ્રતિ જવાની રજા આપી દીધી; પરંતુ સિખખો ત્યાંથી જ ન ચાલ્યા જતાં
રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયેલો હોવા છતાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને
ગુરુદ્વારામાં પહોંચ્યા પછી જ પોતપોતાના સ્થાને જવાને રવાના
થયા. તે દિવસે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ગૃહમાં ચૂંલો ન સળગે અને
રસોઇ ન થાય એ સ્વાભાવિક હોવાથી કેટલાક સિખખો પોતાનાં
ગૃહોમાં રસોઇ તૈયાર કરાવીને લઇ આવ્યા અને તેમણે ગુરુ ગોવિન્દ-
સિંહ, તેમનાં માતૃશ્રી તથા તેમનાં પત્ની આદિને આગ્રહ કરીને
જમાવ્યા. તેઓ આજે રુચિપૂર્વક ભોજન કરી શકે એ સર્વથા અશક્ય
તથા અસંભવનીય હોવાથી કેવળ સિખખોના સંતોષ માટે તેમણે આસ-
બીની આખોથી અન્નના ચાર ચાર કાળિયાં મોઢામાં નાખ્યા એટલું જ.
જમ્યા પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી આડું પડખું કરવાને ચટાઇપર પડ્યા

અને તેમનો સમસ્ત દિવસ પરિશ્રમમાં વીતેલો હોવાથી થોડી વારમાં જ તેમની આંખ લાગી ગઈ; પરંતુ આંખ લાગતાની સાથે જ તેમણે સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જોયા અને શ્રી કૃષ્ણના મુખમાંથી અર્જુનને ‘સંમોધીને નિઃસૃત થતી નિમ્ન સુધાવાણી તેમનાં શ્રવણમાં પ્રવેશ કરવા લાગી:—

“નપુસકતા નહિ સ્વીકાર તું પ્રરુપત્વને ત્યાગી;
હૃદયની તુચ્છ દુર્બલતા ત્યજ દે, હે મહાભાગી;
નથી કર્તવ્ય જે તે શોકની લગની તને લાગી;
કરે છે પ્રૌઢ ભાષણ પંડિતો સમ વીર વૈરાગી;
મૃતો કે જીવિતોનો શોક પંડિત કે નથી કરતા;
નથી અંતઃકરણમાં પંડિતો વ્યામોહ આ ધરતા.

વિચરવું ધર્મયુદ્ધે ધર્મ તારો છે વિચારી લે;
સદા કલ્યાણકર્તા ક્ષત્રિયોનો માર્ગ ધારી લે;
ન કંપી જ ભયંકર બૂલ પોતાની સુધારી લે;
મળ્યો છે ધર્મપાલનનો સમય મેદાન મારી લે;
અકારણ બીરુતાને તે હૃદયમાં આજ પાળી છે;
મળે જેને સમય આવો સુભટ તે ભાગ્યશાળી છે.

નહીં ઝૂંઝીશ જે તું આજ, અર્જુન, ધર્મસંગ્રામે;
થઈશ પાપી, જશે નિજ ધર્મ ને નહિ કીર્તિ તું પામે;
જનો તારા નિરંતર અવગુણો મારશે પુરે ગ્રામે;
તને બોલાવશે રણવીર નર ‘રણુબીર’ના નામે;
સદા સંભાવિતોની વિશ્વમાં એ સત્ય નિષ્ઠા છે;
મરણથી પણ વધારે દુઃખદાયક અપ્રતિજ્ઞા છે.

ધનંજય, શત્રુ તારા સર્વ એ હિત્તારસે વાણી;
‘નથી બાકી રણુ મહાવિધરમાં કે હવે પાણી;
વિજયનાદી મહારણવીરને આવ્યા રણે જાણી;
લપાયો એક ખૂણે પંદ અર્જુન ધૂંધટો તાણી;

રણો અઘાતવાસે જે બનીને તાળિયજવૈયો;
ધરે ધનુ હસ્તમાં ક્યાંથી કહેા ભયભીત પાવૈયો !

રણે તું શત્રુઓને મારતો પોતે મરી જાશે;
થશે તું સ્વર્ગસુખભોગી, ગુણો તારા જગત્ ગાશે;
યદા જીવીશ ને તારો વિજય સંગ્રામમાં થાશે;
સકલ ઉપભોગ પૃથ્વીના સતત તારા ભણી ધાશે;
કરીને યુદ્ધનો નિશ્ચય ધરી લે શત્રુને હાથે;
અભય થઇ જૂંઝ રણમાં આજ, અર્જુન, શત્રુ સંગાથે.

ગણી લે દુઃખસુખને સમ તથા લાભો અલાભોને;
સદા નીહાળ સમભાવે અજય જયના પ્રતાપોને;
પછી જોડાઇ જા યુદ્ધે જપી કર્તવ્યજપોને;
ન સાંભળ હર્ષનાદોને, ન સાંભળ તું વિલાપોને;
હશે સમભાવ જો આવો તને કેં પાપ નહિ લાગે.
ન પશ્ચાત્તાપનો પાવક કદાપિ પ્રાણમાં જાગે.

સખા નહિ ભૂલ, કેવળ કર્મમાં અધિકાર તારો છે;
નિરંતર ઇશ્વર જ એ કર્મનું ફળ આપનારો છે;
ન ફળની રાખ અભિલાષા કદા, એ માર્ગ સારો છે;
અકર્મે પ્રીતિ નહિ રાખીશ, એ ઉપદેશ મારો છે;
ત્યજ આસક્તિને સમશુદ્ધિથી તું કર્મ કર ભાવે;
ખરો છે યોગ એ, નહિ પંડિતો સંશય જરા લાવે.

વિરોધી સૈન્યમાં આત્મીય ને સંબંધો જન બાળી;
ન તું નિર્વર્ધિ થા ભારત, અકારણ મોહને પાળી;
કદા કર્તવ્યને સંબંધ એ શકતો નથી ગાળી;
પ્રથમ કર્તવ્યપાલન છે, પછી સમ્બન્ધ જંગળી;
હતો માતૃલ છતાં મેં કંસને નિજ હસ્તથી માર્યો;
કર્યું કર્તવ્યનું પાલન અને સંબંધ સંહાર્યો.

થયો તવ જન્મ ક્ષત્રિયવંશમાં ગત કર્મના થોગે;
પ્રથમ કર્તવ્ય તારું ધર્મરક્ષા પ્રાણના ભોગે;
અસાધ્ય જો જશે તું આમ આ સંમોહના રોગે;
થશે બીજાનું કર્મબ્રહ્મ આ સંમોહસંયોગે;
સદા સામાન્ય જન એ ધર્મને સંસારમાં પાળે;
જતા જ્યાં શ્રેષ્ઠ નર સામાન્ય જન તે માર્ગમાં ચાલે.

થશે આત્મીય ને સંબંધિ જનનો પક્ષપાતી તું;
થશે નિજ ધર્મને બૂલી બચંકર આત્મધાતી તું;
કરી લેશે વિનાશકારણ રડીને આંખ રાતી તું;
કરી દેશે સુવેળાને, ત્યજીને શસ્ત્ર, જાતી તું;
વચન એ સત્ય માની લે નરકમાં વાસ તારો છે;
પતિત આત્મા ન તારો મોક્ષપદને પામનારો છે.

યતી સંગ્રામમાં હિંસા અહિંસા સ્થાપવામાટે;
અચિર છે એ અસુખ ચિર સુખ જગતને આપવામાટે;
અદ્યતા એ ક્ષણિક છે દુષ્ટતાને કાપવામાટે;
સજી રણભૂમિ પાણી વીર નરનાં માપવામાટે;
મપાશે આજ તારી વીરતાનું યુદ્ધમાં પાણી;
ઉપાડી શસ્ત્ર ઊભો થા, શિથિલ ઉચ્ચાર નહિ વાણી.

કહે, એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ્યો ઉપદેશ આ મારો ?;
તથા અચાનક તો લળ્યો સંમોહ છે તારો ?;
હજી સંદેહદર્શક કાઢવા છે કાંઈ ઉદ્ધારો ?;
હજી આત્મીયતાના શું નથી દૂરી ગયા તારો ?;
હજી પણ શું નથી તારા હૃદયમાં ઉગ્રતા આવી ?;
હજી પણ શું નથી નિમિત્ત કર્યું તે દેશનું ભાવી ?

જિગીવાને ધરી બોલ્યો ધનંજય તે ધનુર્ધારી;
'મયો સંમોહ મારો એ કૃપા, શ્રીકૃષ્ણ, છે તારી;

ગયો બેદાર્થ મારો આજ સંશયદુર્ગ સુખહારી;
રણે રૈસું હવે રિપુને, લડું કર્તવ્ય સંભારી;
હવે નિજ શત્રુનો સંહાર કેવળ ધર્મ મારો છે;
અમારા પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ છે તો જય અમારો છે.’

‘તમારો જય, પરાજય આજ કૌરવનો થનારો છે;
તમે ધર્મિષ્ઠ, કૌરવપક્ષના પાપી વિચારો છે;
‘સદા જય ધર્મનો, ક્ષય પાપનો’ એ નિલ ધારો છે;
વિજય તેથી જ આજે ધર્મના પક્ષે જનારો છે;
શિરે તં પ્રેમથી લીધો ધરી ઉપદેશને મારા;
થયો હું સારથી તારો મનોરથ સિદ્ધ છે તારા.’ ”^૧

સ્વપ્રેમમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને જાણે શ્રી કૃષ્ણ એક સમયમાં પોતે પોતાના પ્રિય સખા અર્જુનને આપેલા ઉપદેશનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને ગોવિન્દસિંહજીના શત્રુસંહાર વિષયક ઉત્સાહને વધારી રહ્યા હોયતી । એવો જ ભાસ થવા લાગ્યો અને તેથી તેમની નિદ્રાનો ભંગ થવા છતાં જાગૃત્વસ્થામાં તેમના મુખમાંથી એ આવેશપૂર્ણ ઉદ્ઘોષારો નીકળી ગયા કે:-

“ગયો બેદાર્થ મારો આજ સંશય દુર્ગ સુખહારી;
રણે રૈસું હવે રિપુને, લડું કર્તવ્ય સંભારી;
હવે નિજ શત્રુનો સંહાર કેવળ ધર્મ મારો છે;
અમારા પક્ષમાં શ્રી કૃષ્ણ છે તો જય અમારો છે!
ગુરુદ્વારાના ગુંથજમાં એનો પ્રતિધ્વનિ થયો કે:-
“હવે નિજ શત્રુનો સંહાર કેવળ ધર્મ મારો છે;
અમારા પક્ષમાં શ્રી કૃષ્ણ છે તો જય અમારો છે.”

૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના કેટલાક શ્લોકોના આધારે આ કાવ્યની સ્વતંત્ર રચના કરાયેલી છે. આ કાવ્ય મારા ‘કાવ્યકુસુમાકર’ નામક અદ્ય સમયમાં પ્રકટ થનારા કાવ્યસંગ્રહમાં છપાયેલું છે અને તેમાંથી આ કથાનમાં ઉદ્કૃત કરવામાં આવ્યું છે.

માતા ગૂજરીબાઈ ચટાઈ ઉપર જાગતા પડ્યા હતા, તેમણે પોતાના વીર પુત્રના આ ઉદ્ધાર સાંભળ્યા અને એ ઉદ્ધાર સાંભળીને તેમના મુખમાંથી અચાનક નિમ્ન ઉદ્ધાર નીકળી ગયા:—

“વસે જે સ્થાનમાં યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ ગિરિધારી;
તથા જે સ્થાનમાં છે હિન્દુઓ નિર્ભય ધનુર્ધારી;
વિજય તે સ્થાનમાં છે નીતિ લક્ષ્મીત્યાંજ વસનારી;
ન એમાં લેશ પણ શંકા નિરંતર માન્યતા મારી;
સદા, હે પુત્ર, થા તું ધર્મરક્ષક હિન્દુહિતકારી;
વગાડો દે વિજયડંકા અચલ રણવીરતા ધારી.”

પ્રકરણ ૮ મું પ્રતિજ્ઞાપૂર્તિના પંથે

—:૦:—

“કો દેશઃ ક્ષાન્તિ મિત્રાણિ કઃ કાલઃ કૌ વ્યયાગમૌ ।
ક્ષત્રાહં કા જ મે શક્તિ રિતિ ચિન્ત્યં શત્રુર્હત્તુઃ”
સામાન્ય નીતિ:

ગુરુ તેગબહાદુર દશ વર્ષ પર્યન્ત ગુરુના આસનપર વિરાજમાન રહેવા છતાં નિરંતર બાદશાહ ઔરંગઝેબના દ્રેષ તથા આત્મીય જનોની અસૂયાના કારણથી કલેશમાં જ તેમનો સમય વીતી જવાથી સિપ્પોની સાંત્રામિક વ્યવસ્થાને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઉત્તર કરી શક્યા ન હોતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઔરંગઝેબની અનંત શક્તિના બળથી કદાચિત્ તેમના કાર્યનો અવરોધ ન પણ થયો હોત, તો પણ તેમને પોતાના પિતાની વિસ્ફલિત યદ્ધત્યેલી સિપ્પ સેનાને એકત્ર કરીને શાહી ફૌજ સાથે બડાઈ કરવાનો અવકાશ મળવાનો સંભવ હતો જ નહિ, એ વાર્તા સત્ય હોવા છતાં પણ તેમના પોતાના લખેલા ‘તેગબહાદુરની યાત્રા’^૧ નામક પુસ્તકના વાચનથી આપણા

૧ એ ‘ગુરુ તેગબહાદુરની યાત્રા’ નામક ગ્રંથનો લદોરના ચીફ સર્કાર અલ્પરસિંહે અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કરેલો છે અને તે વાંચવા યોગ્ય છે.

જાણુવામાં આવી શકે છે કે તેમણે માલવા દેશમાં પર્યટન કરીને જે કાર્ય તેમના પૂર્વાધિકારીઓએ માઝા તથા દોઆખા આદિ પ્રદેશમાં કરી બતાવ્યું હતું તે કાર્યને પૂર્ણ કર્યું હતું; પરંતુ તેમના જીવનકાલનાં સર્વ કાર્યો કરતાં તેમનું મૃત્યુ અથવા ધર્મર્થ જીવનબલિદાન અધિક પરિણામકારક અથવા ફળદાયક થઈ પડ્યું. ઉત્તરભારતના સર્વ હિન્દુઓ ગુરુ તેગબહાદુરને પોતાને તથા તેમની યોગ્યતાને સારી રીતે જાણતા હતા, રાજપૂતાનાના રાજપૂતો તેમનો અત્યંત આદર કરતા હતા અને પંજાબના કૃષિકારો—ખેડુતો—તો તેમને સાક્ષાત્ દેવપુરુષ તરીકે પૂજતા હતા. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી સમસ્ત હિન્દુજાતિએ ગુરુ તેગબહાદુરના શિરચ્છેદને ધર્મબલિદાન તરીકે સ્વીકારી લીધો અને તેના પરિણામે સમસ્ત પંજાબના હિન્દુઓના હૃદયમાં ક્રોધ તથા પ્રતિકારનો પ્રયંડ પાવક ભભકી ઊઠ્યો. માઝા તથા માલવાના બલાદય જાટોને કેવળ એક નેતાની આવશ્યકતા હતી કે જેની પતાકાતળે દંડાયમાન થઈ હિંદુધર્મના શત્રુઓ સાથે લડીને તેમની પાસેથી તેમણે કરેલા પોતાના ધર્મના અપમાનનો તેઓ ખરાખર બદલો લઈ શકે અને નવવચસ્ક ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તેમને એવા પ્રકારના યોગ્ય નેતા દેખાવા લાગ્યા. આ એક અનુકૂલ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ તે સમયની અન્ય પરિસ્થિતિઓ સર્વથા પ્રતિકૂલ હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો પોતાનો મુરિલભ સામ્રાજ્યવૃક્ષને નિર્મૂલ કરી નાખવાનો ગમે તેવો તથા ગમે તેટલો દૃઢ સંકલ્પ હોવા છતાં અને તેમના બકતોનો ગુરુ તેગબહાદુરની હલાનો વિધર્મી બાદશાહ પાસેથી બદલો લેવાનો પ્રયંડ અભિલાષ હોવા છતાં પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી જેવા સોળ વર્ષના વયના એક નવયુવકમાટે સંસારના એક સર્વથી મહત્તમ સામ્રાજ્ય વિરુદ્ધ યુદ્ધ લલકારી દેવાની વાર્તા આત્મહત્યા સમાન હતી અને એ વાર્તાને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતે તથા તેમનાં મહાશુદ્ધિમતી માતૃશ્રી ગૂજરીબાઈ પણ સારી રીતે જાણતા હતા.

પ્રથમ પ્રતિકૂલતા તો એ હતી કે મુગલોએ પંજાબ પ્રાંતને સર્વથી પ્રથમ જીતી લીધેલો હોવાથી જે મુગલ રાજસત્તા ક્રોધ પણ સ્થાનમાં અધિક દૃઢતાપૂર્વક રથપાયલી હોય તો તે પંજાબમાં જ

સ્થપાયલી હતી. પંજાબ પ્રાંત કાબુલ તથા હિંદુસ્તાનના મધ્યવર્તી સ્થાનમાં આવેલો હોવાથી પંજાબ પ્રાંતનું અત્યંત પૂર્ણતાથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવતું હતું અને લાંબું શાસન પણ અત્યંત દૃઢતા તથા બળપૂર્વક કરવામાં આવતું હતું, વળી પંજાબમાં મુસ્લિમ પ્રજાની સંખ્યા સર્વથી અધિક હતી અને મુસલમાનો બહુધા ખેડુત હોવાથી સર્વથી અધિક બલવાન હતા. યદ્યપિ પંજાબના સર્વસાધારણ મુસલમાનો તે સમયમાં હિન્દુઓ હાથે હળીમળીનેને રહેતા હતા તથા ભાષ્યારાથી વર્તતા હતા અને ઔરંગઝેબના અભ્યાસારોને ધિક્કારતા હતા; છતાં પણ મુસ્લિમ રાજસત્તાને પંજાબમાંથી ઉખેડી નાખવાના કાર્યમાં હિન્દુઓને તેઓ સહાયતા આપે એટલી બધી ઉદારતાની તો તેમની પાસેથી આશ્ચર્યની શકાય તેમ હતું જ નહિ. બીજી પ્રતિકૂલતા એ હતી કે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પિતામહ ગુરુ હરગોવિન્દે સાત હજાર યોદ્ધાઓને એકત્ર કરીને પોતાની તે અવ્યવસ્થિત સેનાની સહાયતાથી બે ત્રણ યુદ્ધોમાં શાહી ફૌજનો પરાજય કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ ગુરુ હરગોવિન્દનો તે વિજય અભારે ગુરુ ગોવિન્દસિંહના માર્ગમાં અવરોધ રૂપે આવીને બોમો રચ્યો હતો; કારણ કે, સિખ્ખોના વિજય પછી મુગલ શાસકો પંજાબના સંબંધમાં પ્રતિકૂલ અતિશય સાવધાન રચ્યા કરતા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હવે મૃદુસ્વભાવ શકનશાહ શાહજહાનના સિંહાસન પર વજ્રસ્વભાવ ઔરંગઝેબ વિરાજેલો હતો કે જે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ-જાતિનો પરમદ્રેષ્ટા તથા મહા અત્યાચારી હતો. અને સિખ્ખ સેનાની શી સ્થિતિ હતી? સિખ્ખ સેનાને મુગલ સરકારે વિરકલિલ કરી નાખેલી હતી અને ત્યાર પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહના તાત્કાલિક પૂર્વવર્તી સિખ્ખ ગુરુઓએ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ અનુસાર અથવા તો તે સમયની પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિથી વિવશ થઇને જે શાંત નીતિના અનુસરણનો આરંભ કરી દીધો હતો તે શાંત નીતિદ્વારા તેઓ સિખ્ખોમાં કાંઈ પણ પ્રકારના ક્ષાત્રભાવને ઉન્નત કરી શક્યા ન હોતા કે જે ક્ષાત્રભાવને છઠ્ઠા ગુરુએ પોતાના સિખ્ખસમુદાયમાં ઉત્પન્ન તથા ઉન્નત કર્યો હતો. એ ઉપરાંત ગુરુ ગોવિન્દસિંહના પોતાના જ કુટુંબી જનો હિંદીના શાહી દર્બારમાં અખીપ્રહર ગુરુ ગોવિન્દસિંહના વિનાશના

પ્રચંડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા એનો પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહને વિચાર કરવાનો હતો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પિતાને તેમના સર્વથી મોટા ભાઈના પુત્રનો તિરસ્કાર કરીને ગુરુની ગાદી સોંપવામાં આવી હતી એ તો પૂર્વે જણાવવામાં આવેલું જ છે, એટલે એથી, ‘અમારા અધિકારને છીનવી લેવામાં આવ્યા છે અને અમેને અન્યાય આપવામાં આવ્યો છે’ એમ માની લઈને તેમના બંધુજનો પોતાના હૃદયમાં ગુરુ તેગ-બહાદુર વિષયક દ્વેષને અવિચલ રાખીને ઔરંગઝેબને નિરંતર એવા આમહ કરતા રહ્યા હતા કે: “તેગબહાદુર રાજદ્રોહી તથા અધર્મી હોવાથી તેને મારી નખાવવામાં જ મુગલસામ્રાજ્યનું કલ્યાણ છે.” એ કુટુંબશત્રુઓ અથવા કુહાડાના હાથા તે રામરાય તથા ધીરમદ્ભ હતા. રામરાયનો પરિચય તો પ્રથમ કરાવવામાં આવ્યો છે. રામરાય ગુરુ હરરાયનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો અને ધીરમદ્ભ ગુરુ હરરાયનો કનિષ્ઠ બંધુ હોવાથી રામરાયનો કડકો થતો હતો. એ કાકા બત્રીએ ગુરુ તેગ-બહાદુરના શિરચ્છેદથી પણ શાંત તથા સંતુષ્ટ ન થતાં ગુરુ તેગબહાદુરે ગુરુપદવી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને આપેલી હોવાથી અને સિખખોએ ગોવિન્દસિંહજીને પોતાના ગુરુ તરીકે કોષ્ઠ પણ પ્રકારના વિરોધ વિના સ્વીકારી લીધેલા હોવાથી હવે તેમણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી વિરુદ્ધ મુગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના કાન બરવાના તથા તેના હૃદયમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહ વિષયક દ્વેષને ઉત્પન્ન કરવાના નીચ કાર્યને આરંભી દીધું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અભ્યાચારી તથા મહાધર્મી બાદશાહ ઔરંગઝેબના ક્રિયાત્મક પક્ષપાતના કારણથી સમસ્ત પંજાબનો હિન્દુસમાજ બયથી ચરચર કંપી રહ્યો હતો અને હિન્દુઓથી પોતાના ધાર્મિક ઉત્સવો પણ ન હોતા કરી શકાતા.^૧ આવી પરિસ્થિતિમાં જ્યાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી

૧ “તેણે—ઔરંગઝેબ—મુકાહોને નિયુક્ત કરી રાખ્યા હતા અને પ્રત્યેક મુકાહને એટલામાટે કેટલાક ઘોડેસવાર સિપાહીઓ આપેલા હતા કે તેમની સહાયતાથી તે મુકાહો હિન્દુઓના સર્વ ધર્મોત્સવો અથવા ધાર્મિક ઉત્સવોને અટકાવી દે.” લતીફ કૃત ‘પંજાબનો ઇતિહાસ’ પૃષ્ઠ ૧૭૬. અભારે પણ મુસલમાનો વારંવાર હિન્દુઓના ધાર્મિક ઉત્સવોમાં બાધા નાખીને ઔરંગઝેબના મુકાહોની કામગીરી ક્યાં નથી બળવતા ?

પોતાના જીવનન પશુ નિર્ભય તથા સુરક્ષિત માની શકતા ન હોતા, ત્યાં તેમનાથી નિર્ભય થઇને પોતાના મતને પ્રચાર કરી શકાય અને ઔરંગઝેબ સાથેના વિરોધને આરંભી શકાય એ તો બની જ કેમ શકે વારુ ? અર્થાત્ એકલા જાટોની સહાયતા તથા શક્તિથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરી શકાય એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય હોવાથી અને સમસ્ત કાર્યને નવીનતાથી આરંભવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તથા તેમનાં માતૃશ્રી ગૂજરીબાઈ ગહન ચિંતામાં પડી ગયાં.

ગુરુ તેગબહાદુરના અગ્નિસંસ્કાર અને ત્યાર પછીની તેમની સર્વ ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયાઓ થઇ ગયા પછી એક દિવસ માતા ગૂજરીબાઈ પોતાના પુત્રને એકાન્તમાં બોલાવી પોતાની પાસે બેસાડીને કહેવા લાગ્યાં કે:-

“ અત્યારે હવે પંજાબના આ સમતલ પ્રદેશમાં નિવાસ કરીને આપણી પ્રતિષ્ઠાપૂર્તિના કાંઇ પણ ઉપાયો કરવા અને અસંદિગ્ધ મૃત્યુને આહ્વાન કરવું એ ઉભય કાર્યો સમાન હોવાથી જો તારા માટે સર્વથી પ્રથમ કાંઇ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા હોય, તો આ સ્થાનને ત્યજ દેવાની અને કાંઇ પણ નિર્ભય સ્થાનમાં જઇને વસવાની જ આવશ્યકતા છે. પંજાબમાં કેવળ પર્વતો જ એવાં સ્થાનો છે કે જે સ્થાનો મુસલમાનોથી જીતી શકાયાં નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મુસલમાનોથી બહુધા અચાત રહી શક્યાં છે. એ વાર્તા તો તારા જાણવામાં પણ હોવી જ જોઇએ કે જે જે મહાપુરુષોએ પોતાના દેશ તથા પોતાની જાતિના ઇતિહાસમાં પોતાનાં અનુસરણીય પદચિહ્નો છોડેલાં છે તેમનામાંના અધિકતર મહાપુરુષોએ વિવિક્તતા તથા ઐકાતિકતાનું સેવન કરેલું છે અને પર્વતો, જંગલો, મઠો અથવા મરુસ્થલોની નિર્જનતામાં એકાગ્રતાનો અભ્યાસ તથા તપસ્યા આદિ કરેલાં છે; કારણ કે, પોતાના આત્માપર વિજય મેળવવાનો એ વિના અન્ય કાંઈ માર્ગ જ નથી અને આત્મવિજય વિના સંસારવિજયની આશા આકાશ-પુષ્પ સમાન છે. ભગવાન્ પરશુરામને પણ દીર્ઘ કાલ પર્યન્ત તપસ્યા કરવી પડી હતી, ભગવાન્ શુકદેવ દીર્ઘ કાલ પર્યન્ત અરણ્યમાં નિવાસ

કરી રહ્યા હતા અને પ્રાતઃસ્મરણીય મેવાડાધીશ મહારાજા પ્રતાપ-
સિંહજીને પણ પોતાના બળને વધારવા તથા મેવાડમાંથી અકચરના
આધિપત્યને હાંકી કાઢવામાટે વનવાસને સ્વીકારવો પડ્યો હતો.
અભારે તારા માટે પણ મને એ મહાપુરુષોના અનુસરણની આવશ્યકતા
અનિવાર્ય જણાય છે; કારણ કે, એવા કાંઈ ઐકાતિક નિર્ભય તથા
નિર્જન સ્થાનમાં તારાથી પોતાના ક્રોધને પર્યાપ્ત પરિમાણમાં પુષ્ટ
કરી શકાશે અને પદ્દક્ષિત હિન્દુજાતિના ઉદ્ધાર તથા પોતાના જન્મ-
દાતા પિતાના વધના બદલાના ઉપાયોને પણ ચોજી તથા નિશ્ચિત
કરી શકાશે.”

પોતાના માતૃશ્રીની આ મંત્રણા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તથા આદરણીય
હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આનંદપુરને ત્યજીને હિમાલય પર્વતના
એક ઐકાતિક સ્થાનમાં પોતાના કુટુંબ તથા વિશ્વાસપાત્ર અનુચરો
સહિત નિવાસ કરી આત્મોન્નતિની પ્રાપ્તિના કાર્યને આરંભી દીધું;
કારણ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને તેમના પોતાના સ્વીકૃત કાર્યની સફળતા-
માટે વિશ્વાભ્યાસદ્વારા પ્રાપ્ત થતા સમસ્ત લાભોને મેળવી લેવાની અને
પોતાની શક્તિઓને જેટલા વિશેષ પરિમાણમાં કરી શકાય તેટલા
વિશેષ પરિમાણમાં પરિપક્વ તથા સંપૂર્ણ કરી લેવાની સર્વથી પ્રથમ
આવશ્યકતા હતી અને એ વાર્તાને તેઓ પોતે સારી રીતે જાણતા
હતા. તેમણે પટના-પ્રાચીન પાટલીપુત્ર-તથા બનારસ-કાશીક્ષેત્ર-માંથી
સંસ્કૃત ભાષાના કેટલાક મોટા મોટા પંડિતોને અને પંજાબમાંથી
કેટલાક ફાર્સી ભાષાના ઉત્તમ જ્ઞાતાઓને પોતાની પાસે બોલાવી
લીધા. આવી રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પાસે જે અનેક પંડિતો, ઉદ્ધમા
તથા કવિઓ વૈતનિક તરીકે આવીને રહ્યા હતા તેમનામાંના સાઠ
પુરુષોનાં નામો તો પ્રસિદ્ધ છે. એ લોકો જે કાંઈ પણ શીખરી શકે તેમ
હતું તે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતાની તૈજાશુદ્ધિની સહાયતાથી અદ્ય
પરિશ્રમે જ શીખી લીધું અને કાવ્યરચના તેમના કુલમાં વંશપરંપરાથી
ઊતરી આવેલી હોવાથી તેમણે હિન્દી કવિતાની એક એવા પ્રકારની
લેખનપદ્ધતિનો આવિષ્કાર કર્યો કે જે અભારના સમય પર્યન્ત પણ
અદ્વિતીય મનાય છે અને કદાચિત્ હવે પછી પણ દીર્ઘ કાલ પર્યન્ત

અદ્વિતીય મંનાતી રહેશે. તેમણે સંસ્કૃત ભાષાના સમસ્ત પૌરાણિક સાહિત્ય-
નો પર્યાપ્ત અભ્યાસ કરીને મહાભારત તથા અન્યાન્ય પુરાણોની ઉત્તેજક
તથા ઉત્સાહવર્ધક કથાઓને પોતાના મસ્તિષ્કમાં ધારણ કરી લીધી.
સમસ્ત પૌરાણિક સાહિત્યમાં જે કોઈ પણ પ્રધાન તત્ત્વ હોય તો તે એ જ
છે કે ધર્મની રક્ષા તથા અધર્મનો નાશ કરવા માટે, પુણ્યની સ્થાપના
તથા પાપના નિર્મૂલન માટે અને સાધુ પુરુષોના ઉદ્ધાર તથા દુષ્ટ
પુરુષોના સંહાર માટે યુગયુગમાં પરમાત્મા બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપમાં
સંસારમાં અવતરતો રહે છે. પુરાણોના આ પ્રધાન તત્ત્વનો ગુરુ ગોવિ-
ન્દસિંહજીના હૃદયમાં એવો તો પ્રબળ પ્રભાવ પડી ગયો કે રામ-
ચંદ્રજીના હસ્તથી લંકાપતિ રાવણના થયેલા વિધ્વંસની, શ્રી કૃષ્ણના
હસ્તથી થયેલા મથુરાધીશ કંસના નિકંદનની, અને વિશેષતઃ ધર્મ-
મૂર્તિ કિંવા ઈશ્વરીય શક્તિની પ્રતિમા દુર્ગાદેવીના પરાક્રમ અર્થાત્
મહાલક્ષ્મી દુર્ગાએ મહિષાસુર તથા અન્ય અસુરોના કપાલમોક્ષ કરીને
કરેલા તેમના રુધિરપાન આદિકની કથાઓએ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના
હૃદયમાં એક પ્રકારની અવર્ણનીય આશા, સ્વર્ગીય શ્રદ્ધા તથા દિવ્ય
ભાવનાને ઉત્પન્ન કરી દીધી. એ સર્વ કથાઓના શ્રવણ તથા મનન
પછી તે સમયના વિધર્મી શાસકોના અત્યાચાર, અન્યાય તથા હિંદુ-
પીડન અને હિન્દુઓની નિર્દોષતા તથા નિર્બલતાને જોઈને ગુરુ ગોવિન્દ-
સિંહના મનમાં ‘શ્રી કૃષ્ણની દુષ્ટ જનોનો સંહાર કરીને અસહાય
જનોની રક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિનો સમય આવી પહોંચે તો હોવાથી
અત્યારે પ્રભુના અવતારની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે અને પરમા-
ત્માએ પોતાના એ કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ મને સંસારમાં મોકલ્યો છે,’
એવા પ્રકારનો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો. પરંતુ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી
પોતે મનુષ્યપૂજના વિરોધી હોવાથી તેમણે પોતાના અનુયાયીઓને
સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે: “હું પરમાત્માનો કાર્યકર્તા હોવા છતાં
તે પરમપિતાનો એક સામાન્ય સેવક અથવા કિંકર હોવાથી જે કોઈ
પણ મને પરમાત્મા માનશે અથવા ઈશ્વર કહીને બોલાવશે તે પ્રત્યેક
જન્મમાં નરકને ભોગવતો રહેશે; હું અવતાર એટલા પૂરતો જ છું
કે મારે પરમાત્માનું સોંપેલું એક વિશિષ્ટ કાર્ય કરવાનું છે.”

જેવી રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહ સંસ્કૃત તથા ફાર્સી ભાષાના અભ્યાસ અને હિન્દુ જાતિના ઇતિહાસના પરિશીલનમાં લક્ષ રાખતા હતા તેવી જ રીતે અસ્ત્રવિદ્યા તથા શસ્ત્રવિદ્યામાં પોતે નિષ્ણાત થઇને પોતાના સિખ્ખોને પણ નિષ્ણાત કરવાનો અવિશ્રાંત ઉદ્યોગ કર્યા કરતા હતા. પોતાની ધનુર્વિદ્યાના વિકાસ માટે પોતાના સિખ્ખોને સાથે લઇને ચારંવાર તેઓ મૃગયા અથવા શિકાર કરવાને નીકળતા હતા અને સિંહો તથા વ્યાઘ્રો આદિકો શિકાર કરીને પોતાની શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા-વિષયક નિપુણતાની પરીક્ષા કરતા હતા; કારણ કે, જેવી સ્કૉટલેન્ડના વીર વૉલેસે પોતાની ધર્મપત્નીના કરાયલા વધ પછી પોતાના શત્રુઓને સંહારવાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેવી જ રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે પોતાના પિતાના શિરચ્છેદકારકોના સંહારની બીજમ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી હતી અને એ પ્રતિજ્ઞાનું તેમના હૃદયમાં અઠટામ્રહર સ્મરણ રહ્યા કરતું હતું. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો સ્વાર્થભાગ તથા આત્મભાગ પણ અપૂર્વ હતો તેઓ દઢતા, સ્વાર્થભાગ, આત્મભાગ તથા વીરતાની સજીવન પ્રાતમા સમાન હતા. તેઓ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં હોય, તો પણ નિરંતર ઇશ્વરના સ્વાતંત્ર્યવિધાયક મહાત્મા મેંજિની પ્રમાણે તેમના મનમાં પોતાના કર્તવ્યપાલનની અખંડ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. મહારાણા પ્રતાપ તથા ગેરિબાદ્શી પ્રમાણે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્તિના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરતા હતા અને તેઓ નિર્ભયતામાં શિવાવતાર શિવાજી તથા વીર વૉલેસની પર્યાપ્ત પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકે તેવા જ હતા. સાંસારિક ઐશ્વર્ય તેમને તેમના કઠિન વ્રતથી પરાદ્મુખ કરી શકે તેમ હતું જ નહિ; કારણ કે, તુચ્છ સાંસારિક સુખોની લાલસામાં લપટાઈ જવાથી સ્વીકારેલા મહાવ્રતને સફળ કરી શકાય તેમ નથી એ રહસ્યને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા અને તેથી તેઓ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ સંન્યાસી સમાન જીવન વીતાડતા હતા. જેવી રીતે મહારાણા પ્રતાપસિંહે ચિત્તોડના ઉદ્ધાર માટે પોતાનાં સમસ્ત ઐહિક સુખોને પ્રતાપહાર કરી દીધો હતો તેવી જ રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે પણ હિન્દુ-ધર્મ, હિન્દુ જાતિ તથા હિન્દુત્વના ઉદ્ધાર માટે પોતાનાં સર્વ ઐહિક સુખ મોગવિલાસ આદિકના મોહને હૃદયમાંથી સંપૂર્ણ બહિષ્કાર આપી

ધો હતો. જેમ જેમ દિવસ વીતતા જતા હતા તેમ તેમ તેમની પ્રતિ-
જ્ઞાવિષયક ભાવના અધિકાધિક બીષણ થતી જતી હતી.

તેમના એકાંતવાસના સમયમાં પણ તેમના અનેક શ્રદ્ધાલુ
કર્તા અથવા સિદ્ધિઓ પ્રવાસના પરિશ્રમેને વેડીને પણ તેમની પાસે
મના પર્વતાશ્રમમાં આવતા હતા અને નિલ સંખ્યાકાળે ગુરુ ગોવિન્દ-
સિંહજી પોતાના આસનપર વિરાજીને પરસ્પર બ્રાતૃભાવને સ્થાપવાને
પને નિર્ભય રણુવીર બનવાનો તેમને પ્રભાવપૂર્ણ ઉપદેશ આપતા હતા;
|| ત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમને યુદ્ધવિદ્યાનું શિક્ષણ આપી તેમના
સ્તથી સિંહ, બ્યાઘ તથા વરાહ જેવાં જયાનક પ્રાણીઓની મૃગયા
રાવીને; તેમની નિર્ભયતા, વીરતા તથા આત્મસ્વરૂપને ઓળખવાની
કિતને વધારવામાટે તેમની સાથે કાઠ વાર પોતે યુદ્ધ કરીને તો
|| વાર તેમનાં પરસ્પર દ્વંદ્વયુદ્ધો કરાવીને અને જેનો વિજય થાય
ને યોગ્ય ધન્યવાદ તથા પારિતોષિક આપીને તેમના યુદ્ધકૌશલ્યની
રીક્ષા લેવાના તથા તેમના ઉત્સાહને વધારવાના ક્રમે પણ ગુરુ
|| ગોવિન્દસિંહજીએ ચાલુ રાખ્યો હતો.

એક વાર ઘટના એવી ઘટી કે સિંધુદેશવાસી એક ભક્તે આવીને
રત્નજડિત સુવર્ણકંકણ^૧ ગુરુનાં ચરણોમાં ભેટ તરીકે ધર્યાં. પ્રથમ
|| ગુરુએ તે બહુમૂલ્ય કંકણને સ્વીકારવાની ના જ પાડી દીધી, પરંતુ
સિદ્ધિઓના વિશેષ આગ્રહથી તેમણે જો કે તે કંકણને પોતાના કરમાં
|| રાખ્યું તો કર્યાં; તથાપિ થોડી વારમાં જ તેમાંના એક કંકણને પોતાના
સ્તમાંથી ઊતારીને તેમણે, એ વેળાયે તેઓ નદીના તીરપ્રાંતમાં
|| બેસા હોવાથી, નદીના જલપ્રવાહમાં નાખી દીધું. પ્રથમ એ તેમની
|| તે કાઠના જોવામાં ન આવી, પરંતુ થોડી વાર પછી એક સિદ્ધિએ
|| મના એક હસ્તને કંકણહીન જોઈને પ્રશ્ન પૂછ્યું કે: “ગુરુદેવ, આ હાથ-
|| નું કંકણ ઊતારી નાખ્યું કે શું?”

૧ જી.મ. સી. ગ્રેગર (M. O. Gregor) એમાંના એક એક કંકણનું
|| મ પચીસ પચીસ હજાર રૂપિયા જેટલું બજારવેલું છે એટલે જ કંકણ અંકમાં
|| રૂપિયાની કીમતનાં હતાં.

“નહિ; તે કંકણ નદીના જલપ્રવાહમાં પડેલું છે.” ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજીએ ગંભીર ભાવથી ઉત્તર આપ્યું.

તે સિખ્ખો આ વાર્તા સાંભળતાં જ એક ગોતાખોર-પાણીમાં ડુબકી મારનાર-ને ખોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે: “જે નદીમાંથી ગુરુ-દેવના કંકણને તું કાઢી લાવીશ, તો તને ધનામ તરીકે પાંચ સો રૂપિયા આપવામાં આવશે.” ગોતાખોરને આ પ્રમાણે કહીને તેણે ગુરુને પૂછ્યું કે: “કૃપા કરીને આ ગોતાખોરને બતાવો કે કંકણ નદીમાં ક્યાં પડી ગયું છે.”

ગુરુએ પોતાના ખીજા હાથમાંનું કંકણ ઊતારીને કહ્યું કે: “તે કંકણ આ સ્થાનમાં પડેલું હોવું જોઈએ.” અને આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે જ તેમણે તે ખીજા કંકણને પણ નદીના પ્રવાહમાં નાખી દીધું.

એ વેળાએ ત્યાં તે કંકણ લાવનાર સિખ્ખ તથા અન્ય અનેક સિખ્ખો વિદ્યમાન હોવાથી તે સર્વના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે: “ગુરુદેવ, કંકણોને આપે નદીના પ્રવાહમાં શામાટે નાખી દીધાં?”

“નદી નારી છે અને કંકણો નારીજાતિના કરને શોભાવનારાં છે એટલામાટે.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ગંભીર તથા શાંત ભાવથી કહેવા લાગ્યા; “હું વીરધર્મને પ્રચારક હોવાથી અને વીર પુરુષોના હસ્તની શોભા શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર હોવાથી મારી એવી ઇચ્છા છે કે મારા સાધનસંપન્ન તથા અન્યાન્ય સિખ્ખો પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર આવા નારીજાતિના શૃંગારો ન લાવતાં તદ્વાર, પેશકબ્જ, બંદૂક, તમંચા, બાલા, ખંજર, બિછવા, તીર, કમાન, ગોદણુ, ખુડદમ અને એવાં જ અન્યાન્ય યુદ્ધસાધનો તેમ જ સારા સારા ઘોડા અને દારુગોળો લાવતા રહે તો વધારે સારું; અને નહિ તો કેવળ સોનામોહોરો તથા રૂપિયા જ તેઓ લઈ આવે કે જ્યાં એ યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરાવી શકાય તથા ખરીદી શકાય; કારણ કે, અત્યારે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના ઉદ્ધારમાટે રત્નજડિત સુવર્ણ-કંકણોની નહિ, પણ રત્નજડિત લોહશસ્ત્રો તથા તોપો તેમ જ બંદૂકોની જ આવશ્યકતા છે.”

સિખખો ગુરુ ગોવિન્દસિંહની અશ્રુતપૂર્વ વીરતા તથા દૃઢપ્રતિ-
જ્ઞતાને જોષને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહે પોતાના
હસ્તથી હવે પછી યુદ્ધસામગ્રી લાવવાની એક આજ્ઞાપત્રિકા લખી
તે આજ્ઞાપત્રિકાની અનેક નકલો કરાવીને દેશદેશાન્તરમાં પોતાના
સિખખોને મોકલી દીધી.

દૂરસ્થાન તથા દૂરદેશવાસી સિખખોને ગુરુની આ આજ્ઞાપત્રિકા
મળ્યા પછી અને ગુરુદેવની આ ઈચ્છા તેમના જાણવામાં આવી ગયા
પછી જે જે સિખખો ગુરુના દર્શનમાટે આવતા હતા તેઓ તલ્વાર,
કટાર, નેજા, બર્છી, કુઠાર, ચક્ર, ગોદણુ, ખુડદમ, ધનુષ્ય, બાણ,
બંદૂક તથા તમંચો એમાંની કોઈ પણ એક, એ અથવા વિશેષ વસ્તુઓ
ગુરુને ભેટ આપવામાટે લઈ આવતા હતા; કેટલાક સિખખો સારા
સારા ઘોડા તથા ખચ્ચરો પણ લાવતા અથવા મોકલતા હતા અને
એ વસ્તુઓને પ્રસન્નતા તથા ઉત્સાહપૂર્વક સ્વીકારીને ગુરુ ગોવિન્દ-
સિંહજી સિખખોને નિરંતર વીરમંત્રનો ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા.
આવી રીતે પાંચેક વર્ષના કાલાવધિમાં ગુરુદેવના શસ્ત્રાસ્ત્રભંડારમાં
ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં ત્રણથી ચાર હજાર શસ્ત્રાસ્ત્રો એકત્ર થઈ ગયા,
તેમની અશ્વશાળામાં સહસ્રાવધિ ઉત્તમ અશ્વો હણુહણુતા દેખાવા
લાગ્યા અને તેમનો ધનકોષ પણ સુવર્ણમુદ્રા તથા રૌપ્યમુદ્રાથી
ઉભરાઈ જવા લાગ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમના સિખખોનો
સમુદાય પણ દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક થવા લાગ્યો અને તે સિખખો
સર્વેસ્વ સમર્પવાની પ્રતિજ્ઞા સહિત ગુરુની સેવામાં રહીને યુદ્ધવિદ્યાને
એકાગ્રતાથી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા.

હિન્દુસમાજ અને તેમાં પણ વિશેષતઃ સિખખસમાજની વિસ્ફ-
લિત થયેલી શક્તિઓને સંમિલિત કરવાનો ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો પ્રધાન
આશય હોવાથી સિખખોની જ્ઞાનશક્તિને વધારવાના આશયથી પોતાના
કેટલાક સિખખોને તેમજુ એક બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે સંસ્કૃત ભાષાનો
અભ્યાસ કરવામાટે મોકલ્યા, પરંતુ તે સિખખો શ્રદ્ધળતિના હોવાથી
તે બ્રાહ્મણ પંડિતે તેમને સંસ્કૃત ભાષા બજાવવાની ચોખ્ખી ના પાડી
દીધી. ગુરુના મનમાં એથી બહુ જ માઠું લાગી આવ્યું અને તેઓ

પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે: “હિન્દુસમાજમાંથી જ્યાં સૂધી જાતિભેદના મિથ્યા અહંકાર તથા અભિમાનને દૂર કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી હિન્દુસમાજ અને તેમાં પણ વિશેષતઃ સિખ્ખ-સમાજના હૃદયમાં એકતા તથા રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થાય એ સર્વથા અસંભવીય છે.” અર્થાત્ સિખ્ખસમાજમાં એકતા તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ઉત્પન્ન કરવામાટે ગુરુએ સિખ્ખોને એવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપવા માંજ્યો કે: “સિખ્ખસમાજમાં ઉચ્ચતા તથા નીચતાના ભેદને આટલી સીમાપર્યન્ત મહત્ત્વ આપવું એ એક પ્રકારનો અક્ષમ્ય અપરાધ છે; કારણ કે, સર્વ સિખ્ખો સમાન છે અને સર્વ સિખ્ખો એક જ અકાલ પુરુષના ઉપાસક તથા એક જ ગુરુના શિષ્ય હોવાથી બંધુ, બ્રાતા અથવા ભાઈઓ જ છે. સિખ્ખોમાં ચારે વર્ણુ સમાન છે. જેવી રીતે કાથો, ચૂનો, સોપારી અને પાન એ ચારે વસ્તુઓના સંમેલનથી જ પાન સ્વાદિષ્ટ તથા ગુણુકારક થાય છે તેવી જ રીતે ચારે વર્ણુના સંમેલનથી જ ‘હિન્દુ’ નામક એક મહાજાતિનું મહાકલ્યાણુ-કારક ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક સંગઠન થવાની સંભાવના છે; અન્યથા એ સંગઠન અસંભવીય છે અને સંગઠન વિના હિન્દુ-જાતિનો વિધ્વંસ અવશ્યંભાવી છે.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી સિખ્ખોને કેવળ આ ઉપદેશ આપીને જ ખેસી ન રહ્યા; કિન્તુ સિખ્ખોની એકતા, અભેદભાવના તથા રાષ્ટ્રીયતાને વ્યવહારિક તથા સ્થાયી સ્વરૂપ આપવામાટે સિખ્ખધર્મની દીક્ષાના એક નવીન વિધિનો તેમણે આવિષ્કાર કર્યો, પરંતુ તે વિધિના પ્રકાશનના કાર્યને યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં સૂધી મુક્તવી રાખ્યું.

આસામનો રાજા ગુરુ તેગબહાદુરનો શિષ્ય થયો હતો એ ખટનાનો ઉદ્દેશ તેા પૂર્વે કરાયેલો જ છે; અર્થાત્ ગુરુ તેગબહાદુરના આશીર્વાદથી જન્મેલો આસામના રાજા રામરાયનો પુત્ર રત્નરાય એક વાર ગુરુદેવના દર્શનાર્થ ગુરુનાં ચરણોમાં ધરાવવામાટે અનેક પ્રકારની ભેટ સોમાદો લઈને આવી લાગ્યો. તેણે વિપ્રુધ ધન ઉપરાંત ખીજ જે વસ્તુઓ ગુરુને ભેટ તરીકે આપી તેમાંની ચાર વસ્તુઓ ઉદ્દેશનીય છે. એમાંની પ્રથમ વસ્તુ પંચકલા હથિયાર નામક હતી

કે જેમાં બંદૂક, બર્જી, ગુર્જ, પેશકબ્જ તથા કુહાડી એ પાંચ હથિ-
યારો ગુપ્તી પ્રમાણે એકત્ર રહેતાં હતાં અને અમુક સ્થાનમાંના પેચને
દાબવાથી પ્રકટ તથા લુપ્ત થઈ જતાં હતાં; દ્વિતીય વસ્તુ ચંદનનો એક
બાજઠ હતો કે જેના ચારે પાયામાંથી જ્યારે ગુરુદેવ તેના પર બેસીને
સ્નાન કરતા હોય ત્યારે ચાર સુંદર તથા મનુષ્યના આકારની સજ્જ-
વન સ્ત્રીઓ સમાન પૂતળીઓ બહાર નીકળી આવતી હતી ને તેઓ
બાજઠપરથી ઊડી જાય એટલે પોતાની મેળેજ અદૃશ્ય થઈ જતી
હતી;^૧ તૃતીય વસ્તુ તે ઉત્તમ તથા બહુમૂલ્ય પાંચ અરખી અશ્વો
હતા કે જેઓ રેતીના રણમાં પણ વેગપૂર્વક દોડી શકતા હતા ને
યુદ્ધમાં પણ કદાપિ બચીત તથા શ્રાંત થતા ન હોતા અને ચતુર્થ
વસ્તુ એક શ્વેત ગજરાજ હતો કે જે તેને આપવામાં આવેલા
શિક્ષણના યોગે રાત્રિના સમયમાં સૂંઢમાં મશાલ પકડીને મશાલચીનું
કામ કરતો હતો, સૂંઢથી ચમર ઢાળતો હતો, પગરખાને સાફ કરતો
હતો, બાણુ ઊપાડી આવતો હતો અને ઝારી ઊપાડીને પોતાના સ્વામી
અથવા અન્નદાતાના ચરણ પણ ધોવડાવતો હતો.

રાજકુમારની આ બેઠોથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો આત્મા અતિ-
શય પ્રસન્ન થયો અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે: “જ્યારે પશુઓને
પણ આટલી સીમા પર્યન્ત ફળવી શકાય છે, તો શું હિન્દુજાતિને,
એક સમયની સંસ્કારિણી, મહાબુદ્ધિમતી, મહાવીરા તથા સર્વોત્કૃષ્ટા
હોવા છતાં કદિ તથા પરંતંત્રતાના બંધનથી આત્મવિસ્મૃત તથા વિસ્ક-
ન્ધિત થઈ ગયેલી હિન્દુ જાતિને ફળવીને એકતાના સૂત્રમાં આબદ
નહિ કરી શકાય અને તેની પાસેથી દેશરક્ષા, ધર્મરક્ષા તથા જાતિરક્ષા
જેવાં કાર્યો નહિ કરાવી શકાય ? અવશ્ય તેને એકતાના સૂત્રમાં આબદ
કરી શકાશે અને તેની પાસેથી એ સર્વ કાર્યો કરાવી શકાશે.” ગુરુએ

૧ આ બન્ને વસ્તુઓના વર્ણનથી આજથી ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે પણ
ભારતવર્ષમાં કેવા અલૌકિકબુદ્ધિમાન્ શિક્ષકશાસિજ્ઞ પુરુષો અસ્તિત્વ
ધરાવતા હતા એનું આપણાથી યોગ્ય અનુમાન કરી શકાય છે. ભારતવર્ષનાં
મહાકવિભાગ્ય કે આજે પરંતંત્ર ભારતવર્ષમાંથી હોતેજનના અભાવે એ અદ્ભુત
શિક્ષકજાનો બહુધા લોપ જ થઈ ગયો છે.

રાજકુમાર રત્નરાયને પોતાના અતિથિ તરીકે પોતાના આવાસમાં રાખ્યા. જ્યારે પણ તેઓ મૃગયામાં અથવા અન્ય કાંઈ કાર્યમાં બહાર જતા હતા ત્યારે એ આસામના રાજકુમારને પણ અવશ્ય સાથે લઈ જતા હતા અને એકાંતમાં તેને વીરમંત્રનો ઉપદેશ આપતા રહેતા હતા. અખંડ બ્રહ્મચારી બીજમ પિતામહ, કૃષ્ણસખા અર્જુન, આદર્શ પુરુષ રામચંદ્ર તથા વીર હનુમાન્ તેમ જ મહારાણા પ્રતાપ આદિ આદર્શ તથા વીર આર્ય નરોનાં ચરિત્રો સંભળાવીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આસામના રાજના યુવરાજને અદ્ય સમયમાં જ એક વીરવ્રતધારી આર્ય નર બનાવી દીધો અને ગુરુજીના અનન્ય અનુરાગ, અમૃતપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ તથા આત્મત્યાગ અને અદમ્ય ઉત્સાહ તથા ધર્મપ્રેમ આદિક સદ્ગુણોથી મુગ્ધ થઈને પાંચેક મહિનાસુધી તે ગુરુ પાસે રહી ગયો અને ગુરુના ઉપદેશામૃતનું પાન કરીને ગુરુના અલબ્ધ સમાગમનો લાભ લેતો રહ્યો. ત્યાર પછી તેના રાજ્યકાર્યમાં કાંઈ પણ ક્ષતિ ન થાય એટલામાંટે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે પોતે જ તેને આસામ પહોંચવાની સૂચના આપીને ત્યાંથી વિદાય કરી દીધો.

એ ઘટનાને ચારેક વર્ષ વીતી ગયા પછી કાઝલનિવાસી ધુનિચંદ નામક ખત્રી જાતિનો એક સિખ્ખ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પાસે દર્શનાર્થે આવ્યો કે જે કાશ્મીરના બહુ જ ઉમ્દા જદોજી કામવાળો કનાત સાથેનો એક મોટો તંબૂ તેમ જ પુષ્કળ ધન તથા રત્નો આદિક ગુરુને ભેટ આપવામાંટે લઈ આવ્યો હતો. એમાંનો તંબૂ યુદ્ધોપયોગી પદાર્થ હોવાથી ગુરુજીને બહુ જ ગમ્યો. ગુરુજીએ સામાન્ય ધર્મોપદેશ ઉપરાંત તેને વૈશ્યવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને ક્ષાત્રધર્મને સ્વીકારવાનો તથા ધર્મરક્ષાસ્વાર્થ હસ્તમાં શસ્ત્રને ધારણ કરવાનો આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો અને તે ઉપદેશના પરિણામે ધુનિચંદ વ્યાપારને ત્યાજીને તત્વારને પોતાના હસ્તમાં ધારણ કરી લીધી.

એક વાર એક અત્યંત ધનાઢ્ય તથા મહાપ્રતિષ્ઠિત મજ્જુમલ્લ નામક સિંધ શિકારપુરનિવાસી લવાણો ગૃહસ્થ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના દર્શનમાંટે આવ્યો હતો તેણે મહાભક્તિપૂર્વક દશ હજાર સુવર્ણમુદ્રા ગુરુજીના ચરણોમાં ભેટ તરીકે ધરી દીધી અને તેની સાથે આવેલા અન્ય

જનોએ પણ તરુણ ગુરુજના પ્રૌઢ પ્રભાવથી મુગ્ધ થઈને સહસ્રાવધિ રૂપીઆ, મૌક્રિક, માણિક્ય, અથ તથા ગજ આદિક ગુરુજને આપી દીધા. અર્થાત્ એવો એક પણ દિવસ જતો ન હતો કે જે દિવસે પાંચ પંદર હજાર રૂપીયા, શસ્ત્રાસ્ત્ર, અથ તથા અન્ય એવી જ વસ્તુઓ ભાવિક ભક્તોએ આવીને ગુરુજને ભેટ તરીકે ન આપી હોય. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની વધતી જતી ખ્યાતિ તથા કીર્તિથી આકર્ષાઈને દૂર દૂરથી રાજાઓ તથા મહારાજાઓ પણ હવે ગુરુજના દર્શનમાટે આવવા લાગ્યા અને લક્ષાવધિ રૂપિયા, ઉત્તમ અશ્વો તથા શસ્ત્રાસ્ત્રો આદિ ગુરુજને ભેટ તરીકે આપવા લાગ્યા એટલે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો રાજસવૈભવ બાદશાહના મોટામાં મોટા સુએદારો અથવા પ્રાંતાધિકારીઓના વૈભવ કરતાં પણ વધારે થઈ ગયો અને તે સાથે તેમના તરુણ તથા ઉત્સાહી વીર સિખોના સૈન્યની પણ વૃદ્ધિ થવા લાગી.

* * * *

નાહનનો રાજા મેદિનીપ્રકાશ સંવત્ ૧૭૪૧ માં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના દર્શનમાટે આવ્યો અને તેણે ગુરુનાં ચરણોમાં વિપુલ ધન તથા રત્ન આદિક ભેટ તરીકે ધરાવીને ગુરુને પોતા સાથે પોતાની રાજધાનીમાં પધારવાનો અતિશય આગ્રહ કર્યો. એ આગ્રહનો હેતુ એ હતો કે તે પોતે મૃગયાનો અતિશય ભક્ત હતો અને તરુણ ગુરુજ પણ મૃગયાના તેટલા જ પ્રેમી હતા. ગુરુજનું શરસંધાન રામબાણુ સમાન એટલામાટે મનાતું હતું કે તે કદાપિ વ્યર્થ થતું ન હતું અને લગ્ન-ભગ્ન બ્રુહ્મા પોણા ગાઉ સૂધીની વસ્તુને તેઓ પોતાના બાણુથી ખરાબ બર વીંધી નાખતા હતા. પૃથ્વીપર ઊભા રહીને જ મહાબલાત્મ તથા દૂર બાધનો શિકાર કરવો એ કાર્ય તેમના માટે એક સાધારણમાં સાધારણ બાલ્યખેલ સમાન જ હતું. ગુરુદેવના આ ગુણથી આકર્ષાઈને જ મહારાજા મેદિનીપ્રકાશે ગુરુજને પોતાની રાજધાનીમાં પધારવાનો આગ્રહ કર્યો હતો અને ગુરુજ તેના એ આગ્રહને સ્વીકારીને તેની સાથે ગયા પણ ખરા. નિત્ય મૃગયામાં ગુરુજના નવીન નવીન પરાક્રમેને જોઈને મહારાજા મેદિનીપ્રકાશ આનંદમગ્ન તથા આશ્ચર્યચકિત થવાં લાગ્યો. અંતે તેના અતિશય આગ્રહ તથા ભક્તિભાવને

વશ થઈ ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પોતાના પર્વતનિવાસને ત્યજી તેના રાજ્યમાં પાંવટા નામક એક નવીન ગ્રામ વસાવીને તે ગ્રામમાં પોતાના પરિવાર સહિત આવી વસવા લાગ્યા, અને તે ગ્રામની આસપાસ એક મજબૂત કિલ્લો પણ તેમણે ધીમે ધીમે ચણાવી લીધા; કારણ કે, તે સમયમાં યુદ્ધના પ્રસંગે આત્મરક્ષામાટે દુર્ગ અથવા કિલ્લાની આવશ્યકતા અનિવાર્યમનાતી હતી, અને તે સમયની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એ માન્યતા બહુ અંશે સત્ય પણ હતી.

આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની સાથે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ વારંવાર કેટલાક શુદ્ધિમાનુસરણુ સિખોને વિદ્યાભ્યાસ તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટે કાશી મોકલવાના ક્રમને પણ ચાલુ રાખેલો હોવાથી ત્યાં ગયેલા સિખો ત્યાંથી સંસ્કૃત ભાષા, પુરાણ, ઇતિહાસ, દર્શનશાસ્ત્ર તથા કાવ્ય આદિક વિષયોમાં નિષ્ણુતા થઈને પંજાબમાં પાછા આવવા લાગ્યા હતા^૧ અને ગુરુજી તેમની પાસે ઉપનિષદ્, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, રામાયણ, મહાભારત તથા વિષ્ણુ-પુરાણ આદિક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો પંજાબી ભાષામાં અનુવાદ કરાવીને તેમનો સિખસમાજમાં વેગપૂર્વક પ્રચાર કરવા લાગ્યા હતા. તેમના મુખમાંથી વારંવાર એ ઉદ્ગારો નીકળ્યા કરતા હતા કે: “જે જાતિએ પોતાના પૂર્વપરાક્રમેને વિસારી દીધા હોય, તે જાતિને પુનઃ પરાક્રમશીલ બનાવવામાટે તેના પૂર્વપરાક્રમેનું સ્મરણ કરાવવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને આપણાં પ્રાચીન શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ તથા પુરાણ આદિકના શ્રવણદ્વારા જ તેને તેના પૂર્વપરાક્રમેનું સ્મરણ કરાવી શકાય તેમ છે; કારણ કે, જૂતકાલના સત્ય હતાં તેના હૃદયમાં કદાપિ ન જૂંસાય તેવું ઇષ્ટ પરિણામ નિપજવી શકે છે અને તેથી તે પ્રજા પુનઃ પોતાના કર્તવ્યના માર્ગમાં પ્રેરાઈને પરાક્રમશીલ થઈ જાય છે.” પોતાની આવી બાવનાથી પ્રેરાઈને ગુરુજી પોતાના સિખોને ભરત, બીમ, અર્જુન, બીજમપિતામહ, દધીચિ, શિબિ તથા હરિશ્ચંદ્ર આદિક ધર્મવીર, વચનવીર, શસ્ત્રવીર, બલવીર, રણુવીર, પ્રતિજ્ઞાપાલક,

૧ કાશીમાં એ સિખો જે સ્થાનમાં રહેતા હતા તે સ્થાન અત્યારે પણ ગુરુ નાનકેવના અનુયાયી નિર્મલા સાધુઓના અધિકારમાં છે અને અનેક નિર્મલા સાધુઓ અલૌકિક પદ્ધતિ તરીકે વિખ્યાત થઈ ગયા છે.

આત્મસમર્પક તથા દાનશર આદર્શ આર્ય પુરુષોની કથાઓ ઓળ-
સ્વિની વાણીથી સંભળાવતા હતા અને તે સાંભળી અનેક સિષ્યો
ગુરુના સૈનિક થઈને ગુરુના આશ્રમમાં જ સ્થાયી નિવાસ કરી રહેતા
હતા. જેમને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ સર્વથી પ્રથમ વેદશાસ્ત્રના
અધ્યયનમાટે કાશી મોકલ્યા હતા તે શુદ્ધ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી પાંચ
સિષ્યોનાં નામ કર્મસિંહ, ગંડાસિંહ, વીરસિંહ, રામસિંહ તથા શેલા-
સિંહ હતાં અને તેઓ કાશીથી વિદ્યાભ્યાસ કરીને આવ્યા પછી
ગુરુજીને તેમના ધર્મપ્રચાર તથા જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં અતિશય
સહાયતા આપ્યા કરતા હતા. જેમ જેમ ગુરુજીના કાર્યમાં
પંડિતોની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ વેદ, સ્મૃતિ, ધર્મશાસ્ત્ર તથા
વેદાંત આદિકનો પણ પ્રચાર થવા લાગ્યો અને જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ ચર્ચા
થવા લાગી. જ્યારે અન્ય મતાવલંબીઓના અંધો ગુરુજીના જોવામાં
આવતા હતા ત્યારે તેઓ તે અંધોનું લક્ષપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતા હતા,
તેમના સંબંધમાં ચર્ચા ચલાવતા હતા અને જો પ્રચારમાટે આવ-
શ્યકતા જણાય તો તેમના ઉપયુક્ત ભાગોના અનુવાદ પણ પંડિતો
દ્વારા કરાવતા હતા. પ્રાચીન ગ્રંથોને શોધી તેમનો સંગ્રહ કરવામાટે
તેમણે પંડિતોના એક મંડળને નિયત કરી દીધું હતું એટલે તેઓ-ને
પંડિતો-પ્રાચીન ગ્રંથોના સંગ્રહ તથા સંશોધનના કાર્યમાં નિમગ્ન રહ્યા
કરતા હતા અને ઉપયુક્ત પ્રાચીન ગ્રંથોના ગુરુની આજ્ઞાથી અનુવાદ
કર્તા કરતા હતા. સારાંશ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની દેશ તથા કાલની
પરિસ્થિતિ અનુસાર શુદ્ધવિદ્યા તથા શાસ્ત્રાત્મક જોડણી પ્રીતિ હતી
તેના કરતાં પણ શાસ્ત્ર, જ્ઞાન તથા સાહિત્યના પ્રચારમાં અધિક પ્રીતિ
હતી એમ તેમની આ જ્ઞાનપ્રચાર વિષયક પ્રવૃત્તિઓને જોતાં અત્યંત
સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે છે. અર્થાત્
તેઓ જેટલા પરિભ્રમણમાં શુદ્ધતીર અથવા શાસ્ત્રતીર હતા તેટલા જ
દ્વિભ્રમણના તેથી પણ અધિક પરિભ્રમણમાં વિદ્યાવીર, શાસ્ત્રતીર, તથા
જ્ઞાનતીર હતા એ સર્વથા નિઃસંશય છે. એક આદર્શ આર્ય ધર્મશિ-
ક્ષક હોવા જોઈએ તે સર્વ સદગુણો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીમાં પૂર્ણ
પરિભ્રમણમાં વિદ્યમાન હતા.

કેટલાક સમય પછી આસામનો યુવરાજ રત્નરાય ખીજ વાર ગુરુના દર્શનમાટે ગુરુ પાસે આવ્યો હતો; પણ હવે તે યુવરાજના પદપરથી રાજના પદપર આરુઢ થયેલો હતો. એક વાર નૌકામાં બેસીને સરિતામાં બમણુ કરવાને નીકળતા ગુરુજીએ તેને સંબોધીને કહ્યું કે: “રાજન્, મેં હિન્દુધર્મની રક્ષા, હિન્દુજાતિના ઉદ્ધાર તથા દેશના કલ્યાણમાટે જે કાર્યને સ્વીકાર્યું છે તે કાર્ય તમારાથી અજાત નથી. અર્થાત્ હવે ઔરંગઝેબ જેવા મહાપ્રબળ શત્રુ સાથે રણભૂમિમાં લડવામાટે અવતીર્ણ થવાને સમય નિકટમાં આવતો જાય છે અને એક હાથે તાળી નથી પડતી એ તો તમે જાણો જ છો, તો સમય આવતાં તમે પણ આ ધર્મકાર્યમાં અમેને તમારાથી આપી શકાય તે સર્વ સહાયતાઓ આપશો કે કેમ ?”

એના ઉત્તરમાં આસામનરેશ રત્નરાય કહેવા લાગ્યો કે “ગુરુ-વર્ય, હું નામમાત્રનો રાજા છું. મારું રાજ્ય, મારી સંપત્તિ, મારો દેહ તથા મારા પ્રાણ અકાલ પુરુષનાં તથા ગુરુદેવનાં ચરણોમાં પ્રથમ-થી જ સમર્પાયલાં હોવાથી જ્યારે પણ આપની આજ્ઞા થશે ત્યારે આપનો આ દાસાનુદાસ તત્કાળ આવીને આપની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ જશે; કારણ કે, હું પણ હિન્દુ હોવાથી હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુ-જાતિની રક્ષાના કાર્યમાં મારાથી આપી શકાય તેટલી સર્વ સહાયતા આપવી એ મારો પોતાનો પણ પરમધર્મ છે.”

ગુરુને આવા પ્રકારનું વચન આપીને રાજા રત્નરાય પાછો આસામ જવામાટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો. ત્યાર પછી ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહે શ્રીનગરના રાજા કૃતહયંદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તે ગુરુજીનો પરમભક્ત તથા આજ્ઞાધારક સિપ્પ હોવાથી તરત આવ્યો આવ્યો. રાજા મેદિનીપ્રકાશને ગુરુજીએ પ્રથમથી જ બોલાવી લીધેલો હોવાથી તે બન્ને રાજાઓને એકાંતમાં લઈ જઈને, તે બન્ને વચ્ચે કોઈ એક કારણથી કાંઈક વૈમનસ્ય થઈ ગયેલું હોવાથી, ગુરુજી બન્નેને સંબોધીને અતિશય ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા કે:-

“બંધુઓ, આવી રીતે પોતપોતામાં વૈરભાવને સ્થાપવાથી તથા વિમ્રદ કરવાથી આપણા ધર્મનો, આપણી જાતિનો, આપણા દેશનો

અને આપણો પોતાનો કેટલી સીમા પર્યન્ત સર્વનાશ થઈ ગયો છે અને થઈ રહ્યો છે એ હજી પણ તમો નથી જોઈ શકતા અને આવી રીતે વૈરભાવને પોષી રહ્યા છો એ જોઈને મારા મનમાં અષ્ટૌપ્રહર સખેદ આશ્ચર્ય થયા કરે છે. ભારતવર્ષવાસિની હિન્દુજાતિની અત્યારની દુર્દશાનું જો કાંઈ પણ પ્રબળ તથા પ્રધાન કારણ હોય, તો તે કેવળ હિન્દુઓનો અંધુદ્રેષ, મૃદુલેશ તથા આંતરિક વિમ્રહ જ છે અને એનો જે મહાભારત યુદ્ધથી આરંભ થયો છે તે અઘ્વાપિ સ્થાયી બાવથી ચાલ્યો આવે છે અને અંત નથી થતો તેથી જ હિન્દુજાતિ વિધ્વંસના મુખમાં ધસતી જાય છે. હિન્દુજાતિના આવા સર્વનાશના સમયમાં પણ તમો પોતપોતાના સાધારણ સ્વાર્થને પણ નથી ત્યજી શકતા અને અંધુરક્તના પિપાસુ થઈ રહ્યા છો એના કરતાં અધિક લજ્જાસ્પદ કાર્ય તમારા માટે અન્ય શું હોઈ શકે તેમ છે? મારા હિન્દુ અંધુઓ, કાંઈક વિચાર કરો અને હિન્દુધર્મ, હિન્દુજાતિ તથા જનની જન્મભૂમિના ઉદ્ધાર તથા કલ્યાણમાટે અંતઃકરણની મહિનતાને બહિષ્કૃત કરીને હૃદય-મંદિરમાં અવિભાજ્ય અંધુભાવ એકતા તથા અવિભક્તતાની જ પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા કરી દો; કારણ કે, બિનતા અથવા વિભક્તતા એ મૃત્યુનું બીજું નામ છે અને જે કાંઈ પણ સત્ય તથા વાસ્તવિક જીવન હોય તો તે કેવળ એકતા તથા અવિભક્તતા જ છે. એ જીવનસ્વરૂપિણી એકતા અથવા અવિભક્તતા કેવળ પ્રેમ તથા અનુકંપાદ્વારા જ સિદ્ધ તથા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી દ્રેષ, મત્સર તથા તિરસ્કારને લતાપ્રહાર કરી પ્રેમ તથા અનુકંપાથી પરસ્પર મળો, ભેટો અને ધર્મ તથા દેશના શત્રુઓનો એકત્ર બળથી સંહાર કરો.”

ગુરુજીના આ ઉપદેશનો તે ઉભય રાજાઓના મનમાં એવો તો અદ્ભુત પ્રભાવ પડી ગયો કે તે ક્ષણે જ તેઓ પોતાના મનો-માલિન્ય અથવા વૈરભાવને ત્યજી દઈને એકતા તથા અંધુભાવના કલ્યાણકારક સૂત્રથી બંધાઈ ગયા અને ધર્મરક્ષાના કાર્યમાં ગુરુદેવને પૂર્ણ સહાયતા આપવા લાગ્યા.

જે કાંઈ પણ સ્થાનમાં કાંઈ પણ કારણથી કાંઈ પણ હિન્દુ પ્રોતાની હિન્દુજાતિનો વિરોધી થયેલો ગુરુજીના જોવા અથવા જાણ-

વાર્મા આવતો હતો, તો ગુરુજી તત્કાળ એવા કોઈ એક ઉપાયને યોજી દેતા હતા કે જેથી તેના વિરોધનો તત્કાળ વિલય થઈ જાય અને તેના વિરોધનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામ ઉત્પન્ન થવા ન પામે. માત્ર આટલાથી જ સંત ન થતાં તેમણે કાર્તિક માસમાં કપાલમોચનના મેળામાં જઈને ત્યાં એકત્ર થતાં હિન્દુ ભાતા તથા હિન્દુ ભગિનીઓને નિયમપૂર્વક ઉપદેશ આપવાના ભદ્ર કાર્યને આરંભી દીધું. તેમના એ ઉપદેશો આવા પ્રકારના હતા:-

“મારા હિન્દુ ભાતાઓ તથા મારી હિન્દુ ભગિનીઓ, જે હિન્દુ પુરુષ અથવા સ્ત્રીએ આ સંસારમાં જન્મ ધારણ કરીને પોતાના સ્વરૂપને ઓળખવાનો તથા મનુષ્યત્વને મેળવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, તેની માતાનો તેને પોતાના ગર્ભમાં નવ અથવા દશ માસ પર્યન્ત ધારણ કરવાનો પરિશ્રમ સર્વથા નિષ્ફળ થયો છે એમ જ સમજવાનું છે. એના કરતાં તો તેની માતા વંધ્યા રહી હોત અથવા તો તેણે કોઈ એક પાપાણને જન્મ આપ્યો હોત, તો તે જ વધારે સારું હતું. જેવી રીતે નિરીક્ષણશક્તિ વિનાનાં અંધ નેત્રો ફવળ પીડાનાં કારણરૂપ મનાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્યત્વહીન મનુષ્યો, અથવા હિન્દુત્વહીન હિન્દુઓ સમસ્ત સંસારના, પોતાના દેશના, પોતાના ધર્મના તથા પોતાની જાતિના અકલ્યાણ તથા વિનાશનાં કારણ થઈ પડે છે એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. તમે આયો અથવા હિન્દુઓ એવા પ્રાતઃસ્મરણીય તથા કર્તવ્યપરાયણ મહાપુરુષો તથા સતી સાધ્વીઓનાં સંતાન છો કે જેમણે એકમેવાદિતીય પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં જ પોતાનાં જીવન વીતાડી દીધાં હતાં અને ધર્મ તથા જાતિની સુરક્ષિતતામાટે પોતાનાં દેહ, અસ્થિ તથા જીવન આદિ પુષ્કલિત વદન - થી સમર્પી દીધાં હતાં. તે મહાપુરુષો તથા મહાસાધ્વીઓનાં તમે હિન્દુ સંતાનોની અત્યારે અજ્ઞાન, આત્મવિસ્મૃતિ તથા અંધબ્રહ્માના યોગે એવી દુર્દશા થયેલી છે કે તમે સર્વત્રવ્યાપક એકમેવાદિતીય પરબ્રહ્મની ઉપાસનાને વિસારી દઈને; ઇશ્વરાવતાર પરશુરામ, રામચંદ્ર તથા શ્રી કૃષ્ણ આદિકના આદર્શોને પોતાની દૃષ્ટિ આગળથી દૂર કરીને; બીમ તથા અર્જુન જેવા આર્ય વીરોના પરાક્રમોના અનુક-

રથુની ભાવનાને હૃદયોમાંથી કાઢી નાખીને તેમ જ સતી સીતા, સતી સાવિત્રી, દેવી દમયંતી, દેવી સુકન્યા, મહારાણી પદ્મિની, તથા વીરનારી જોધાબાઈ આદિ સતીશિરોમણી તથા વીરવનિતાઓના અનુસરથુની આકાંક્ષાને તિલાંજલિ સમર્પીને જેમણે પોતાના જીવનકાળમાં તમારા હિન્દુધર્મ, તમારી હિન્દુજાતિ તથા તમારા દેશપર કેવળ પૈશ્વચિક અભ્યાસરો કરવાને જ પોતાનો પરમધર્મ માન્યો હતો તે વિધર્મી પીરો, પયગંબરો તથા ઔલિયાની માનતા માનો છો, તેમની કબ્રોપર ફૂલ તથા ચાદરો ચઢાવો છો અને તેમની પાસેથી ધન તથા સંતાનની બિક્ષા માગો છો, એ તમારી કેવી અને કેટલી હીનતા તથા દુર્દશાને દર્શાવનારી ઘટના છે એનો તમે પોતે જ વિચાર કરી જુઓ. જે કે એ પીરો તથા ઔલિયામાં કાંઈને ધન તથા સંતાન આદિ ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપવાની શક્તિ છે જ નહિ; છતાં ધડીભર એમ માની લેવામાં આવે કે તેમનામાં એ શક્તિ છે, તો પણ તેઓ જેમને કાફિર માનતા હોય અને જેમના શિરચ્છેદને જ પોતાનું કર્તવ્ય માનતા હોય તે પીરો તથા ઔલિયા કાફિર હિન્દુઓને ધન તથા સંતાન આદિ ઇચ્છિત વસ્તુઓ આપવાની ઉદારતા દર્શાવે એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે. પીરો તથા ઔલિયા મૃમજલ છે અને તેમની પાસેથી અબીદ વસ્તુઓને મેળવવાની તમારી આકાંક્ષા મૃમતૃષ્ણા હોવાથી તમે એ મૃમજલની પાછળ રખડી રઝળીને જૂંડે હાથે મરી જશો. ત્યાં સુધી પણ તમારી એ તૃષ્ણા મૂર્ખ નથી થવાની તે નથી જ થવાની! તમે એક સાધારણ મુસલમાન સૈનિક અથવા સિપાહીને જેતાં જ થરથર કંપી જાઓ છો એ તમારી કેટલી નિર્વૃથ્તિતા! તમારી અધોગતિની સીમા મર્ધમર્ધ છે; હવે જાઓ, ઉઠો, ત્યજી દો તમારી નીચ સ્વાર્થપરાયણતાને, બહિષ્કાર આપી દો તમારા પરસ્પર મનોમાલિન્યને, ઉપાસના કરો પરમજ્ઞનાતન નિરાકાર અકાલ પુરુષની, પૂજા કરો પરશુરામ, રામચંદ્ર તથા શ્રીકૃષ્ણ જેવા આર્થ ઉધરાવતારોની, બંધાઈ જાઓ એકતાના સ્વચ્છી અને ઉભરાઈ જતા પરસ્પર પ્રેમ તથા બંધુભાવથી આવીને દંડાયમાન થાઓ એક બીજના હાથમાં હાથ મેળવી વાહ શુરના દબારમાં.

મારા આ ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તો અને મારા વચનને વ્યવહારમાં યોજતા થઈ જાઓ, એટલે પછી તમે શું હતા અને શું બની ગયા છો એ અત્ય સમયમાં જ તમારા જેવા તથા જાણવામાં આવી જશે, તમારો અસ્તાચલગામી થયેલો પ્રતાપરવિ ભારતમનમાં પૂર્ણ તેજથી ઉદિત થશે, તમારું મત ગૌરવ તમેને પ્રાપ્ત થવા માંડશે, હિન્દુભૂતિ વિશ્વની એક અદ્ભુત મહાભૂતિ થઈ જશે અને હિન્દુઓને વડ અથવા તિરસ્કારદર્શક દૃષ્ટિથી જોવાનું સાહસ અન્ય કોઈ પણ ભૂતિ કરી શકશે નહિ. આ ઉન્નત દશામાં આવવામાટે કેવળ એટલી જ આવશ્યકતા છે કે તમે અસલ માર્ગને ત્યજીને સત્ય માર્ગમાં અગ્રેસર થાઓ, જડતાને ત્યજીને ચેતનયુક્ત થઈ જાઓ, ભયને ત્યજીને નિર્ભય થાઓ અને સામી છાતીએ લડીને મરતા થીજો એટલે પછી જીવન તથા ઉન્નતિ તમારાં જ છે. જે આવી ભયંકર પરિસ્થિતિમાં પણ તમે જાગૃત નહિ થાઓ અને જડતાને નહિ ત્યજી દો તો પછી તમારો વિધ્વંસ તથા વિનાશ અવશ્યંભાવી છે.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ કપાલમોચનના મેળામાં કાર્તિક માસના આરંભથી અંત પર્યન્ત રહીને આવી રીતે ધર્મપ્રચાર કર્યો અને તેનું ઇષ્ટ પરિણામ થયા વિના ન જ રહ્યું. એ મેળામાં પોતાના ગુરુદ્વારા અથવા ગૃહ પ્રમાણે જ ગુરુજીનું રસોડું અષ્ટૌપ્રહર ચાલ્યા કરતું હતું અને જે કોઈ પણ આવે તેને પેટ ભરીને ભોજન તથા કડાપ્રસાદ (શીરો) આપવામાં આવતા હતા.^૧ સારાંશ કે, કુધાતુર આત્માઓ

૧ ગુરુદ્વારામાં ફરોનમાટે આવનાર કોઈ પણ હિન્દુને જમાજ્ઞા વગર ન જવા કેવાની પ્રથા અત્યારે પણ સિખધર્મના અનેક ગુરુદ્વારાઓમાં પ્રચલિત છે. ઉદાહરણ તરીકે સિંધના સખ્ખર નામક નગરના સિંધુ નદ-માંના એક ખેટમાંના ‘સાધમેલા’ નામક સ્થાનમાં જે કોઈ પણ હિન્દુ ફરો-નાર્થ આવે છે તેને ત્યાં ભૂતિ તથા ધર્મના ભેદ વિના આમહ કરીને જમા-ડવામાં આવે છે અને કઠા પ્રસાદ પણ અપાય છે. આવી રીતે ત્યાં નિલ્ય સેંકડો માણસ જમી જાય છે અને તે ભોજન પણ ઉત્તમ, ક્ષાચિત્ આપણે આપણા ગૃહમાં પણ ન ખાતા હોઈએ તેડું ઉત્તમ હોય છે. આ ગ્રંથના લેખકે ત્યાંના એ અતિથિસત્કારને બે ચાર વાર અનુભવેલો છે.

ગુરુજીના દર્બારમાં આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક ઉભય પ્રકારનાં બોજનથી તૃપ્ત થઈને જતા હતા અને ગુરુજીના ઉપદેશ અનુસાર વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા. એ પ્રસંગે સહસ્રાવધિ આર્યો અથવા હિન્દુઓએ ગુરુજીના વીરોપદેશથી ઉત્તેજિત થઈને વીરવ્રતનો અંગીકાર કરી લીધો, ગુરુજીના શિષ્યત્વને સ્વીકારી લીધું અને ગુરુજીના ધન-ભંડારને રૌપ્યમુદ્રા, સુવર્ણમુદ્રા તથા રત્ન આદિકથી છલાછલ કરી દીધો.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની કીર્તિ તથા જ્ઞાનચર્યા વિષયક ખ્યાતિ સાંભળીને શુષ્કુશાહ નામક તે સમયનો એક નામાંકિત મુસલમાન ફકીર ગુરુજીને મળવામાટે આવ્યો અને ગુરુજીએ તે મુસલમાન હોવા છતાં તેનો યોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો. લગભગ એક પ્રહર પર્યન્ત તેમનો પરસ્પર ધર્મે તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સંવાદ ચાલતો રહ્યો અને ગુરુજીની આત્મવિદ્યા તથા વેદાંત આદિકમાં અતિશય કુશળતાને જોઈને શુષ્કુશાહ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. શુષ્કુશાહનો ગુરુજી પાસે આવવામાં એક અન્ય આશય પણ સમાવલો હોવાથી ગુરુજીની યોગ્યતાની પરીક્ષા કરી લીધા પછી તે ગુરુજીને સંબોધીને અંબીર મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે: “ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી, હું આજે ખાસ જો કાર્ય-માટે આપની પાસે આવ્યો છું તે કાર્ય એ છે કે મારા પાંચ મિત્રોને મારે આપને લાં આશ્રય અપાવવાનો છે. તેઓ પઠાણ સદરિ હોઈને મુસલમાન છે અને બાદશાહ ઔરંગઝેબના શત્રુ હોવાથી ક્રોધથી પણ તેમને આશ્રય આપવાની હિંમત નથી દેખાડી શકાતી. બાદશાહ ઔરંગઝેબ સામે માથું ઉઠકનાર જો કોઈ પણ વીર પુરુષ અભારે હિન્દુસ્તાનમાં હોય, તો તે જો માર જ હોવાથી અને પંજાબમાં તો એવો વીર નર આપ વિના બીજો કોઈ પણ ન હોવાથી આપ હિન્દુ હોવા છતાં અને મુસલમાનોના પરમવિરોધી હોવા છતાં પણ મેં તેમને આપની છાયામાં રાખવાનો મારો નિશ્ચય કરી લીધો છે; પરંતુ મારી એ આજ્ઞાની સફળતાનો આધાર આપની ઇચ્છા તથા સંમતિપર અવલંબી રહ્યો છે.”

“શુષ્કુશાહ, હું તમારા મજબૂત ઇસ્લામનો તેમ જ મુસલમાનોનો વિરોધી છું એમ જો આપ માનતા હો, તો આપની એ માન્યતા

સર્વથા ભલભરેલી છે; જે ઇસ્લામ પોતાના અનુયાયીઓને અન્ય-ધર્મજિઓપર અત્યાચાર કરવાની આજ્ઞા તથા અનુમતિ ન આપતો હોય અને મુસલમાનો અન્યધર્મજિઓ ઉપર ધાર્મિક અત્યાચારો ન કરતા હોય, તો ઇસ્લામ તથા મુસલમાનો સાથે મારો અથવા કોઈ પણ હિન્દુનો કશો પણ વિરોધ હોઈ શકે જ નહિ; પરંતુ જે ઇસ્લામ મુસલમાનોને વિધર્મજિઓપર ધાર્મિક અત્યાચાર કરવાની આજ્ઞા આપતો હોય અને મુસલમાનો વિધર્મજિઓ ઉપર ધાર્મિક અત્યાચારો કર્યા કરતા હોય, તો એવા અત્યાચારી ધર્મ તથા અત્યાચારી મુસલમાનો સાથે કોઈ પણ હિન્દુ સહકાર રાખી શકે એ સર્વથા અસંભવનીય છે. અર્થાત્ અમે હિન્દુઓ મુસલમાનોના અમારાપર થતા અકારણુ પૈશ્ચાતિક અત્યાચારોના જ વિરોધી છીએ અને મુસલમાનોના એ અત્યાચારોને અટકાવવામાટે જ હું ધર્માધ્યક્ષ હોવા છતાં મારે ક્ષાત્ર-ધર્મને સ્વીકારીને હસ્તમાં શસ્ત્રા અને ધારણુ કરવાં પડ્યાં છે.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહે મુસલમાનો સાથેના હિન્દુઓના વિરોધના વાસ્તવિક કારણને ગંભીર તથા શાંત બાવથી દર્શાવ્યું.

“બાદશાહ ઔરંગઝેબ તથા અન્યાન્ય અનેક મુસલમાનો અત્યારે હિન્દુઓપર કોઈ પણ પ્રકારના કારણુ વિના ઇસ્લામના નામથી અવશ્ય પૈશ્ચાતિક અત્યાચારો કરી રહ્યા છે અને ઇસ્લામના નામને બદનામ કરી રહ્યા છે એની તો હું મુસલમાન હોવા છતાં મારાથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાટે આપ જે ધર્મયુદ્ધની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છો તે ધર્મયુદ્ધ પ્રતિ મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે અને આપની બહાદુરીમાટે હું આપને ધન્યવાદ આપું છું.” શુધ્ધશાહે પોતે મુસલમાન હોવા છતાં મુસલમાનોના અત્યાચારો પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવીને પોતાની ન્યાયપ્રિયતાને સિદ્ધ કરી બતાવી.

“શાહ સાહબ,” ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી કહેવા લાગ્યા: “આપની આ ન્યાયપ્રિયતા તથા સત્યવાદિતામાટે હું પણ આપને અંતઃકરણ-પૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. જે સર્વ મુસલમાનો આપ જેવા નેકદિશ તથા ઇન્સાફપરસ્ત હોત, તો હિન્દુમુસ્લિમ વિષવાદનો હિન્દુસ્તાનમાં કદાપિ જન્મ થાત જ નહિ. અસ્તુ: આપ જે પઠાણુ સહારિની વાત

કરે. છેા તે પઠાણુ સદરિને હું સારી રીતે ઝોળખું છું. તેઓ પણા દિવસથી લૂટફાટ કરીને નિર્વાહ ચલાવતા આમ તેમ રખડતા ફરે છે અને બાદશાહ ઔરંગઝેબની તેમનાપર કાપદષ્ટિ હોવાથી ઔરંગઝેબના બચથી કાઠ પણુ રાજા મહારાજા કે નબ્બાજ તેમને આશ્રય આપવાની હિંમત નથી બતાવી શકતો. પણુ મારા મનમાં ઔરંગઝેબનો બચ ન હોવાથી અને મને તો ઔરંગઝેબના શત્રુઓની જ વિશેષ આવશ્યકતા હોવાથી જો તે પઠાણુ સદરિ મારી સાથે નમક-હલાલીથી વર્તવાના અને કદાપિ બેઇમાન ન થવાના સોગંદ ખાતા હોય, તો આપની બલામણુથી હું તેમને મારા કૂપડામાં આશ્રય આપવાને અને મારા આત્મીય તરીકે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક રાખવાને તૈયાર છું. તેમને હું પગાર પણુ સારો આપીશ.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની આ ઉદારતાથી બુધ્ધશાહ અતિશય પ્રસન્ન થયો અને તે પઠાણુ સદરિને તેમના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાંથી બોલાવી તેમની પાસે સોગંદ લેવડાવીને તેણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની નોકરીમાં રખાવી દીધા. તે પઠાણુ વચનપાલક, નમકહલાલ, ઇમાનદાર તથા વીર પુરુષ હતા એમ તેમના થોડા દિવસના પરિચય તથા સહવાસથી ગુરુજીના જાણુવામાં આવી ગયું. આ ઘટનાથી બુધ્ધશાહ પણુ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો હિતૈષી મિત્ર બની ગયો. આવી રીતે ગુરુના ઠાળેલા સધળા પાસા સવળા અને સવળા જ પડતા જતા હતા, તેમના મિત્રો તથા સહાયકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી, તેમના સાથનો વૃદ્ધિમત થતા જતા હતા અને તેથી યુદ્ધના આકાશમાં હિન્દુ-જાતિના વિજયનો આનંદવર્ષક રંગ તેમને હવે સ્પષ્ટ દેખાયા કરતો હતો.

* * * * *

વિક્રમ સંવત ૧૭૪૭ માં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના મહાધર્મશીલા પત્નીશ્રી જેતોજીએ એક પુત્રસ્તનને જન્મ આપતાં ગુરુજીને પિતાની પદવી પ્રાપ્ત થઇ અને ગુરુજીનાં વીરમાતા ગૂજરીબાઈના હૃદયમાં પૌત્રના દર્શનથી હર્ષ તથા આનંદનો અવધિ થઇ ગયો. એ પ્રથમ પુત્રના જન્મના સમયે એક મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો અને તે પુત્રનું નામ ભુંઝારસિંહ રાખવામાં આવ્યું; કારણ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની

એવી જ દૃઢ માન્યતા હતી કે: “મારો પુત્ર તો રણબૂમિમાં ઝૂંઝવા-
માટે અને શત્રુઓને સંહારવામાટે જ જન્મેલો છે.” ‘હજાર રૂપિયા
મૂડીમાં નહિ અને એક પુત્ર પુત્રમાં નહિ’ એવી એક સામાન્ય લોકોક્તિ
અથવા લોકમાન્યતા હોવાથી અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહ ગુરુ તેગબહા-
દુર તથા માતા ગૂજરીબાઇના એકમાત્ર પુત્ર હોવાથી માતા ગૂજરી-
બાઇના મનમાં નિરંતર એવી ચિન્તા રહ્યા કરતી હતી કે: “અભા-
રના ભયંકર સમયમાં ક્યાંક ગોવિન્દસિંહના જીવનનું અચાનક અનિ-
ચ્છનીય પરિણામ થઇ જશે, તો અમારા ગૃહને તાળું વસાઈ જશે
અને ગુરુપદવી જે કાંઈ અયોગ્ય પુરુષના અધિકારમાં જઇ પડશે,
તો ગોવિન્દસિંહે આરંભેલા હિન્દુજાતિ તથા હિન્દુધર્મની રક્ષાના ભદ્ર
કાર્યની સફળતા સંશયાત્મક થઇ પડશે.” પરંતુ ગોવિન્દસિંહના ગૃહમાં
પુત્રનું આગમન થતાં તે દેવીની એ ચિંતા બહુ અંશે ઓછી થઈ ગઈ
અને તેઓ પોતાના પુત્રના પુત્ર અથવા પૌત્રનું અત્યંત વાત્સલ્યથી
લાલન પાલન કરવા લાગ્યાં.

આવી રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે અનુકૂલ સમય તથા અનુકૂલ પરિ-
સ્થિતિની પ્રતીક્ષામાં લગભગ વીસ વર્ષ જેટલો કાળ પર્વતનિવાસમાં
વીતાડીને જે કાંઈ પણ તૈયારીઓ પોતાના સ્વીકૃત કાર્યની સિદ્ધિમાટે
કરવાની હતી તે કરી લીધી. ગુરુજીના એ દીર્ઘકાલિક વિવિક્તવાસ
તથા એકાંત સેવનનું જે ઇષ્ટ પરિણામ થયું તે નિમ્ન લિખિત શબ્દોમાં
વર્ણવી શકાય તેમ છે:-

(૧) તે સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ
ઉત્તમોત્તમ ક્રિયાત્મક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લઇને સંસ્કૃત તથા ફાર્સી
ભાષાના સમસ્ત પૌરાણિક, ઐતિહાસિક તથા અન્યાન્ય સાહિત્યનો
મનનપૂર્વક અભ્યાસ કરી લીધો હતો; (૨) તે સમયના પ્રસિદ્ધ
તથા પ્રખ્યાત હિન્દી કવિઓના સમાગમ દ્વારા તેમણે એવી તો
વીરરસપ્રધાન કવિતાનો આવિષ્કાર કર્યો કે જે વીરરસપ્રધાન
કવિતા તેમનાથી પૂર્વે પંજાબમાં સર્વથા અજ્ઞાત હતી અને તેમની
એ વીરરસપ્રધાન કવિતા હિન્દુઓની નિદ્રાધીન શક્તિઓને પુનઃ
જાગ્રત તથા ઉત્તેજિત કરવાના કાર્યમાં તેમને અતિશય ઉપયુક્ત

તથા સહાયક થઇ પડી હતી; (૩) તેમણે અધ્યારોહણવિદ્યા, શ્વરસંધાનવિદ્યા તથા શ્વરચાલનવિદ્યામાં એટલી સીમા પર્યન્ત પ્રવીણતા મેળવી લીધી કે તેમના ધનુષ્યમાથી છૂટેલો બાણ રામના ધનુષ્યમાથી છૂટેલા બાણ સમાન અવ્યર્થ મનાવા લાગ્યો; તેમ જ પર્વ-તોનાં નિખિડ અરણ્યોમાં સિંહો તથા શ્વકરોની મૃગયા કરીને આયા-સચુક્ત તથા પરિશ્રમી જીવનને વીતાડવાનો પણ તેમણે યોગ્ય અભ્યાસ કરી લીધો કે જેથી પ્રસંગ આવતાં કોઇ પણ પ્રકારનાં દુઃખોને દહતા પૂર્વક સહન કરી શકાય અને હૃદય હચમચી ન જાય; (૪) તેમણે પોતાની હિન્દુજાતિની દારુણ દુર્દશાનો અનુભવ કરી લીધો તથા એકાગ્ર ધ્યાનદ્વારા એ રહસ્યને જાણી લીધું કે: ‘મારે એક મહાન્ ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવાનો છે અને આકાશ પુરુષે મને હિન્દુજાતિના પુનરુદ્ધાર-માટે જ આ સંસારમાં મોકલેલો છે;’ અને (૫) એ રહસ્યને જાણીને તેમણે પોતાની કાર્યસિદ્ધિના માર્ગને નિર્દિષ્ટ કરી લીધો અને તેના વ્યવહારક્રમને એવી તો અસંદિગ્ધતા તથા પૂર્ણતા સહિત નિશ્ચિત કરી દીધો કે તેમના સમસ્ત વિચિત્ર તથા સંક્ષુબ્ધ જીવનમાં તેમને પોતાના એ નિશ્ચિત વ્યવહારક્રમને પરિવર્તિત કરવાની કિંવા તેમાં લેજમાત્ર પણ ન્યૂનાધિકતા કરવાની કદાપિ આવશ્યકતા જ ન પડી.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહે જે મહાન્ ઉદ્દેશને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ સ્થિર કર્યો હતો તે એ હતો કે હિન્દુજાતિનાં નિર્જીવ અસ્થિઓમાં એવા પ્રકારના નવચેતનનો સંચાર કરવો જેમણે જેના યોગે તેઓ પોતાના પારસ્પરિક વિરોધોને તિલાંજલિ સમર્પીને પોતાની જાતિના પરિપી-ડકો તથા વિધર્મી અભ્યાચારીઓના મુકાબિલામાં એકત્ર બળથી રણ-ભૂમિમાં ઊભા રહી શકે; અર્થાત્ હિન્દુજાતિને પુનઃ એક વાર એવી સજીવન તથા નિર્ભય જાતિ બનાવી દેવી કે પોતાના આત્મબળ, મનો-બળ તથા બાહ્યબળથી પોતાની ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજ-નૈતિક સ્વતંત્રતાને પરિપૂર્ણ પરિમાણમાં પ્રાપ્ત કરી લે અને શત્રુઓ હિન્દુજાતિના નામ શ્રવણથી જ ગર્ભમંદિત થઈ જાય એ જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો એકમાત્ર ભદ્ર; અનન્ય તથા મહાન્ ઉદ્દેશ હતો એમ કોઇ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે, જાતિ-

નિર્માણ વિના સર્વેઓ સાથે એકત્ર બળથી લડી શકાય તેમ ન હોતું અને જે સમયમાં શુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતાના કાર્યનો આરંભ કર્યો હતો તે સમયમાં જેને વસ્તુતઃ સંગઠિત હિન્દુજાતિ (Hindup nation) કહી શકાય તેવા પ્રકારની હિન્દુજાતિ ભારતવર્ષમાં ક્યાંય અસ્તિત્વ ધરાવતી જ ન હોતી એટલામાટે શરવીર મહારાષ્ટ્રીય વીર-શિરોમણિ શિવાજી પ્રમાણે પંજાબમાં રાષ્ટ્રીયતા તથા જાતિનું નિર્માણ પણ તેમને સર્વથા નવીન સ્વરૂપમાં પોતાના હસ્ત તથા પોતાના પરિશ્રમથી જ કરવું પડ્યું હતું.

અનંગપાલના પતનના સમયથી પંજાબમાં હિન્દુજાતિનો કાષ્ઠ યોગ્ય નેતા ઉત્પન્ન થયો ન હતો. યદ્યપિ પોતાને રાજા તરીકે ઓળખાવનારા કેટલાક હિન્દુ જમીનદારો અત્યાર સુધી કાંગડા પર્વતોનાં દુર્ગમ સ્થાનોમાં છુપાયલા રહીને પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રહ્યા હતા, તથાપિ વાસ્તવિકતાથી જોવામાં આવે તો તે સમયમાં પંજાબમાં હિન્દુજાતિની રાજનૈતિક સત્તાનો સર્વથા અંત અથવા લોપ જ થઈ ગયો હતો. પંજાબી હિંદુઓના આચાર તથા વ્યવહારને જો કે શુરુ નાનકડેવે કાંઈક ઉત્તત કરી દીધા હતા અને શુરુ ગોવિન્દસિંહજીના અન્યાન્ય પૂર્વજોએ પણ પંજાબના હિન્દુસમાજને શાંતિપૂર્વક સંગઠિત કરવાના કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા હતા, તથાપિ પંજાબની હિન્દુજાતિને એક સર્વથા યુદ્ધવ્યવસાયિની અથવા ભિન્ન વીરજાતિના સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખવાનું કાર્ય તો શુરુ ગોવિન્દસિંહજીની અસાધારણ તથા અલૌકિક શુદ્ધિદ્વારા જ સિદ્ધ થવાનું સુખ્ય હતું. નિજ મંતવ્યોની સિદ્ધિમાટે શુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ જે જે ઉપાયોની યોજના કરી હતી તે ઉપાયો જો કે સર્વથા નવીન તો ન હોતા જ, તથાપિ તે સમયની પરિસ્થિતિમાં તે ઉપાયો અત્યંત અમોઘ સિદ્ધ થયા હતા એની તો કાંઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી. શુરુ ગોવિન્દસિંહજી એ વસ્તુસ્થિતિને સારી રીતે જાણી ગયા હતા કે હિન્દુઓ જાતીયતાની દૃષ્ટિથી હોવા જોઈએ તેના કરતાં અત્યંત અધિક વિતીત સ્વભાવવાળા હતા, પોતાની અભિલાષાઓમાં રહેવા જોઈએ તેથી બહુ જ વિશેષ સંતુષ્ટ

રહેનારા, પોતાની આકાંક્ષાઓને અત્યંત પરિમિત રાખનારા, શારીરિક પરિશ્રમના અત્યંત દ્રેષ્ટા, અને અન્ય મનુષ્યોને તો ઠીક, પણ પોતાના પરમવૈરીઓ સુદ્ધાને પણ કષ્ટ ન આપવા સુધીની વિષાતક અહિં-સાવૃત્તિને ધરાવનારા આત્મધાતક હતા. હિન્દુઓની એ ન્યૂનતાઓ સાથે હિન્દુઓ સ્વભાવથી ધાર્મિક અને હાલભીત તથા આચારબદ્ધ થઈ ગયેલા હોવા છતાં પણ તેમનો પોતાના ધર્મમાં અત્યંત પ્રેમ તથા વિશ્વાસ હતો અને તેઓ ધર્મની રક્ષામાટે કષ્ટોને સહન કરવામાં અત્યંત પ્રયુત્પન્નતાને દર્શાવી ચૂક્યા હતા, એ હિન્દુઓની અલૌકિક ગુણ-પૂર્ણતા પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહથી અજાણી ન હોતી એટલે ગુરુ ગોવિન્દસિંહે હિન્દુજાતિની સમસ્ત અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો કે: “આવા પ્રકારની અભારની હિન્દુજાતિને જાગૃત કરવાનો એ જ એકમાત્ર ઉપાય છે કે હિન્દુઓ પાસે ધર્મ હોવા છતાં જાતીયતાનો અભાવ હોવાથી જાતીયતાને જ હિન્દુધર્મનું સ્વરૂપ આપી દેવું અને તેમનામાં જાતી-યતાના એક પ્રકારના અલૌકિક ભાવ તથા પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરી દેવો.” પોતાના એ નિશ્ચય અનુસાર જે સમસ્ત તરવોદ્ધારા કાર્ય પણ એક માનવજાતિ વસ્તુતઃ પોતાને એક ‘જાતિ’ અથવા ‘રાષ્ટ્ર’ તરીકે ઓળખાવવાને પાત્ર થઈ શકે છે તે સમસ્ત તરવોને ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજીએ પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા ‘ખાલસા’ નામક નવીન સંપ્રદાયમાં ધાર્મિક શિક્ષાન્તોના સ્વરૂપમાં સંમિલિત કરી દીધાં.

જાતીયતા અથવા રાષ્ટ્રીયતાનું સર્વથી પ્રથમ અંગ એકમ અથવા એકતા હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહે સર્વથી પ્રથમ પંજાબની હિન્દુ-જાતિમાં એકતાને સ્થાપવામાટે ‘ખાલસા’ નામક એક એવી નવીન હિન્દુજાતિને નિર્માણ કરી દીધી કે જેમાં વર્ણભેદ, જાતિભેદ તથા ઉચ્ચ નીચ આદિ ભેદોને અવકાશ જ ન હોતો. ‘ખાલસા’ જાતિમાં ખાલસા, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર, ધનાઢ્ય તથા બિહીન, વૃદ્ધ તથા યુવક અને શિક્ષિત તથા અશિક્ષિત સર્વ સમાન હતા, અભેદ હતા અને

બંધુ હતા; ‘ખાલસા’ સમાજમાં મનુષ્યમાત્રનો ‘પહુલ’^૧ અથવા ‘અમૃતપાન’ના વિધિદ્વારા સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો અને એ માર્ગના અવલંબનથી દિવસાનુદિવસ ‘ખાલસા’ સંપ્રદાયની અધિકાધિક પ્રગતિ, ઉન્નતિ તથા વૃદ્ધિ થતી જતી હતી.

એ વેળાએ ગુરુ ગોવિન્દસિંહમાટે એક અત્યંત લાભકારિણી ઘટના એ પણ ઘટી કે ઔરંગઝેબ દક્ષિણનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો અથવા સંસ્થાનોને જીતી લેવામાટે દક્ષિણમાં ચાલ્યો ગયો હતો અને ત્યાં વિપ્રહોમાં રોકાયેલો હતો. ઔરંગઝેબ પોતે જ દક્ષિણમાં ગયો હતો તેનું કારણ એ હતું કે તે પોતાના ગમે તેવા વિશ્વાસપાત્ર સેનાપતિમાં પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતો નહોતો અને અન્ય સમસ્ત અસાધારણ બુદ્ધિમાન પ્રભવેશ્વરો તથા અભિમાની પુરુષો પ્રમાણે તેની એવી જ માન્યતા થઈ ગઈ હતી કે: ‘જો હું પોતે જ પ્રત્યેક કાર્યનું

૧ આ ‘પહુલ’ અથવા ‘અમૃતપાન’નો સંસ્કાર અથવા વિધિ આવી રીતે કરવામાં આવે છે: ‘ખાલસા’ ધર્મને સ્વીકારવાની ઇચ્છા ધરાવનાર સિખ્ખ સ્નાન કરી પોતાનાં વસ્ત્રોને બદલી એ જ હૃદયથી ભરાયેલી સિખ્ખ-સમાજના મધ્યમાં આવીને વિરાજે છે; ત્યાર પછી પોતાના સહચારીના પાલનમાટે વિખ્યાત થયેલો કોઈ પણ એક સિખ્ખ એક પાત્રમાં બિધારી કઠારવડે રાજ્યત ઘોળવા માંડે છે અને તે સાથે ગ્રંથ સાહબના રાખકનો ભય પણ કરતો રહે છે. એ રાજ્યતમાંથી થોડુંક રાજ્યત તે ખાલસા યનાર સિખ્ખના કેશ તથા શરીરપર છાંટવામાં આવે છે અને થોડુંક રાજ્યત તેને પીવામાટે પણ આપવામાં આવે છે. એ પછી તે ખાલસા યનાર પાસે કેટલીક પ્રતિજ્ઞાઓ કરાવવામાં આવે છે કે જેમને ‘સિખ્ખોની રહત’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ રાજ્યતને ‘અમૃત’ કહેવામાં આવે છે અને એ અમૃતનું પાન કરનાર સિખ્ખ ‘ખાલસા’ ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો નવીન પુત્ર અથવા અમર થઈ જાય છે એમ માનવામાં આવે છે. આ સંસ્કાર અથવા વિધિની સમાપ્તિ થયા પછી એ પ્રસંગે સર્વ એકત્ર થયેલા સિખ્ખોને કહી પ્રસાદ અથવા શીરો વહેંચવામાં આવે છે અને ‘વાહ ગુરુકી ફતહ’ તથા ‘વાહ ગુરુકા ખાલસા’ એ વાક્યોનો ગગનભેદક ગર્જનાના રૂપમાં અનેક વાર ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. અત્યારના સમયમાં પણ આ સંસ્કાર અથવા વિધિનું સ્વરૂપ આવા જ પ્રકારનું છે.

નિરીક્ષણ નહિ કરતો રહું, તો મારું કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ નહિ જ થાય.’ આ કારણથી તેને ધણી વર્ષ સુધી રાજધાનીથી દૂર દક્ષિણ દેશમાં નિવાસ કરવો પડ્યો અને પંજાબ પ્રાંતને એવી અવસ્થામાં છોડી દેવો પડ્યો કે ત્યાં કોઈ પણ સાહસી પુરુષ ગમે તેવા પ્રકારની બાંજખડ કર્યા કરે, તો તેને તેના એ કાર્યથી કોઈ અટકાવે તેમ ન હોતું. આવી રીતે મુગલિયા રાજ્યની અવ્યવસ્થા, ઔરંગઝેબના પક્ષપાત તથા અત્યાચાર અને દક્ષિણ પ્રદેશમાંના યુદ્ધોના યોગે એક અત્યંત સુંદર અવસર ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના હસ્તમાં આવી ગયો અને તેઓ આવા અવસરની પ્રતીક્ષા કરતા બેસી રહેલા હોવાથી પોતાના ગુપ્તનિવાસને ત્યજીને પોતાના કુટુંબ સહિત પાછા આનંદપુરમાં આવી લાગ્યા.

—:૦:—

પ્રકરણ ૯ મું

સિખોની સત્વપરીક્ષા અને ‘પંજ પ્યારે’

—:૦:—

“ There were no heroes, were there no martyrs !”

Bulwer Lytton. *The Last of the Barons* (Adam Warner) BK. I. ch. V.

હિન્દુજાતિમાં શક્તિની ઉપાસનાની પ્રથા અત્યંત પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત હોવાથી સિખોને એક જ સર્વવ્યાપક તથા નિરાકાર પરમાત્મા કિંવા અકાલ પુરુષ વિના અન્ય કોઈ પણ દેવ દેવી તથા મનુષ્યની ઉપાસના તથા પૂજા કરવાની અનુચ્છા ન હોવા છતાં પણ સિખો દેવી અથવા શક્તિની સત્તામાં કાંઈક શ્રદ્ધા અવશ્ય રાખતા હતા અને દેવીના આહ્વાનમાંટે હવન તથા એવી જ અન્યાન્ય ક્રિયાઓની ફોલોત્પાદકતામાં પણ તેમનો હઠ વિશ્વાસ હતો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો પોતાનો એક અજરામર તથા સત્ય પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ પણ દેવ તથા દેવીમાં વિશ્વાસ ન હોવા છતાં પણ શક્તિ નામક મહાદેવીના સાક્ષાત્કારના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી, આનંદપુરમાં આવ્યા પછી અસ્પ્ર સમયમાં જ, દેવીના એક મહામંડનો તેમણે બહુ જ ધામધૂમથી આરંભ કરાવ્યો. આનંદપુરથી સાત માઈના અંતરે એક પર્વત ઉપર

આવેલા નયનાદેવીના મંદિર સમક્ષ એક વિશાળ મંડપ ઊભો કરાવીને અને તેના મધ્યમાં યજ્ઞકુંડ નિર્માણ કરાવીને એ યજ્ઞનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો, શુરુ ગોવિન્દસિંહજી ત્યાં પોતાના પરિવાર સહિત આવી તંબૂઓ ઊભા કરાવીને તેમાં વસતા હતા અને ગુરુના આમંત્રણને માન આપી સહસ્રાવધિ સિખ્યો ત્યાં આવીને એકત્ર થઈ ગયા હતા. એ યજ્ઞનો દુર્ગાષ્ટમીથી એક માસ પૂર્વે આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો અને દુર્ગાષ્ટમીને દિવસે પ્રધાન યાજ્ઞિકના કથન અનુસાર શ્રી દુર્ગાદેવી સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈને વરદાન આપવાની હોવાથી દેવીના સાક્ષાત્કાર પછી યજ્ઞની પ્રથ્વાહુતિ થવાની હતી. એ યજ્ઞમાં બે લાખ રૂપિયા જેટલા ધનનો વ્યય કરવામાં આવ્યો હતો. અંતે દુર્ગાષ્ટમી અથવા કાર્તિક માસની શુકલા અષ્ટમીનો દિવસ આવી લાગ્યો. એટલે શુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ મુખ્ય યાજ્ઞિકને પોતાપાસે બોલાવીને જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે:—

“આજનો દિવસ તે દુર્ગાષ્ટમીનો દિવસ હોવાથી શ્રી દુર્ગાદેવી કૃપા વેળાયે પ્રકટ થઈને દર્શન આપશે?”

એના ઉત્તરમાં મુખ્ય યાજ્ઞિકે વિનયપૂર્વક જણાવ્યું કે: “મહાનુભાવ, શ્રી દુર્ગાદેવી ત્યારે જ પ્રકટ થઈને આપને દર્શન તથા વરદાન આપશે કે જ્યારે કોઈ કુલીન, ધર્માત્મા તથા પવિત્ર મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી જ યજ્ઞવેદી ઉપર પોતાના જીવનનું જાણિદાન આપીને પોતાના મસ્તકને અગ્નિનારાયણના મુખમાં સમર્પી દેશે. માનવજાતિ આખા વિના દેવીના સાક્ષાત્કારની આશા રાખવી બેઠું છે.”

પ્રધાન યાજ્ઞિકના આ ઉત્તરના અવશ્યથી શુરુ ગોવિન્દસિંહ જાણે અત્યંત પ્રસન્ન થયા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા અને ત્યાર પછી તેમણે હસિત વદનથી તે પ્રધાન યાજ્ઞિકને સંબોધીને કહ્યું કે: “પૂજ્ય ભૂદેવ, જો એમ જ હોય, તો તમારા જેવો અન્ય કોઈ પણ કુલીન ધર્માત્મા તથા પવિત્ર પુરુષ મળી શકે તેમ ન હોવાથી તમે જ હિન્દુ-જાતિના કલ્યાણમાટે આ યજ્ઞવેદીપર જીવનજાણિદાન આપી દો અને તમારા મસ્તકને અગ્નિનારાયણના મુખમાં સમર્પી દો; કારણ કે, એવી હિન્દુજાતિનું કલ્યાણ થવા સાથે તમારા પોતાના અવતારની પણ સાર્થકતા થઈ જશે.”

પ્રધાન યાજ્ઞિકનો એવો આજ્ઞ મહતો કે: ‘આપણે માનવ-
બલિની વાત કરીશું અને કાષ્ઠ મનુષ્ય પોતાનું મસ્તક આપવાને તૈયાર
નહિ થાય એટલે માનવબલિ ન આપવાથી જ દેવી પ્રકટ ન થયાં
એમ કહીને આપણે છૂટી જઈશું;’ પણ આ તો તેના કમનનું વિપરીત
પરિણામ થયું અને તેના શિરપર જ મૃત્યુનો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહ્યો;
કારણ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહે, જાણે તેઓ તેનો શિરચ્છેદ કરવાને જ
તૈયાર થઈ ગયા હોયની! એમ દેખાડવામાટે પોતાની તલ્લવારને પણ
આનમ્માંથી બહાર કાઢી લીધી હતી. આવા પ્રકારની સર્વથા વિચા-
તક પરિસ્થિતિને જોઈને પોતાના જીવનને સુરક્ષિત રાખવામાટે સ્નાન
કરી આવવાના નિમિત્તથી તે પ્રધાન યાજ્ઞિક યજ્ઞમંડપમાંથી જે ચાલ્યો
ગયો તે પાછો આવ્યો જ નહિ. ગુરુ ગોવિન્દસિંહ તે પાછો વધી
આવવાનો એ વાતનિ સારી રીતે જાણતા હોવાથી અને તેમનો તેની
હત્યા કરી નાખવાનો પ્રથમથી જ આજ્ઞ ન હોવાથી તેમણે તેને
શોધવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો; પરંતુ સર્વ સામગ્રી યજ્ઞકુંડમાં નાખી દઈને
જે તલ્લવારને તેમણે પ્રધાન યાજ્ઞિકને બચબીત કરવામાટે આનમ્માંથી
બહાર કાઢી લીધી હતી તે ચમકતી તલ્લવારને હાથમાં રાખીને તેઓ
યજ્ઞમંડપમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા અને બાલભાગમાં વિરાજેલા
અથવા દેવીના દર્શનની પ્રતીક્ષા કરી રહેલા પ્રચંડ સિખખમુદાય
સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા. તેમને જોતાં જ સિખખોએ ‘વાહ ગુરુકી
ફતહ’ના બીપણ નાદથી ત્યાંના નિર્જન પ્રદેશ તથા વાતાવરણને નિના-
દિત કરી દીધાં. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તેમને સંબોધીને ગંભીર મુદા
તથા ગંભીર સ્વરથી કહેવા શરૂ થયા કે:-

“મારા બંધુજનો, સત્ય શ્રી અકાલ પુરુષની પ્રેરણા તથા હિન્દુ-
જાતિના પુરુષજાતી શ્રી દુર્ગદેવીના કૃપાપ્રસાદ તથા આશ્વાતકારની
પ્રતિભાટે જે યજ્ઞનો મારા હસ્તથી આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો તે
યજ્ઞની આજે પૂર્ણાકૃતિ થવાની હોવાથી દુર્ગા માતાએ સારી પાસેથી
એક ભેટ આપી છે કે જે ભેટ તેને આખા વિના આ યજ્ઞની પૂર્ણાકૃતિ
કાઈ પણ રીતે અશક્ય છે તેમ નથી. એ ભેટ આપવાની શક્તિ મારામાં
ન હોવાથી હું તમારી પાસેથી એ ભેટની ભિક્ષા આગવાને આપ્યો છું.”

“આપની આજ્ઞાથી અમે અમારું સર્વસ્વ સમર્પી દેવાને તૈયાર છીએ.” સર્વ સિખખોએ આજ્ઞાપાલન વિષયક તત્પરતા દર્શાવી.

“જો એમ જ હોય, તો દુર્ગામાતા માનવબલિદાન માગતી હોવાથી જે પોતાના મસ્તકને કપાવવામાટે તૈયાર હોય તે સિખખ મારી પાસે ચાલ્યો આવે અને આ તસ્વારથી પોતાનો શિરચ્છેદ કરાવીને પોતાના અવતારની સાર્થકતા કરી લે.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહે એક સિખખના મસ્તકની યાચના કરતાં આ શબ્દો અત્યંત ગંભીર તાથી ઉચ્ચાર્યા.

એકત્ર થયેલા સિખખસમાજમાં ભય, મૌન તથા નિસ્તબ્ધતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો અને એ ચાર પળ પર્યન્ત કોઇ પણ સિખખ ઊઠીને આગળ ન આવ્યો. એટલે ગુરુજીએ કહ્યું કે: “શું, ત્યારે ગુરુના સિખખોમાં એવો એક પણ સિખખ નથી કે જે ધર્મના કાર્યમાં પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવાને નિર્ભયતાથી કટિબદ્ધ થઇ જાય? સિખખોને ધર્મ કરતાં પોતાના પ્રાણ અધિક પ્રિય છે અને સિખખોમાં સર્વ નામધારી પુરુષો જ એકત્ર થયા છે?”

“નહિ, ગુરુદેવ.” ગુરુનાં આ વચનો સાંભળી દયારામ નામક એક ક્ષત્રિયજાતિભૂષણ સિખખ આગળ વધી આવીને કહેવા લાગ્યો: “અન્ય કોઇ પણ સિખખ પોતાનો શિરચ્છેદ કરાવવામાટે આગળ આવે છે કે કેમ એની હું વાટ જોતો હતો અને તેથી જ કંઈ બોલ્યો ન હોતો. સિખખસમાજમાં નામધારી નહિ, પણ આ સેવક જેવા અનેક આત્મસમર્પક સિખખો વિદ્યમાન છે. દેવીના સંતોષમાટે આ મસ્તક તૈયાર છે.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તે દયારામ નામક ક્ષત્રિય સિખખને પોતાના તંબૂમાં લઇ ગયા અને તેને ત્યાં બેસાડી દઇ ત્યાં બધેલા એક બકરાનો શિરચ્છેદ કરી તેના રક્તથી પોતાની તસ્વારને રંજિત કરીને પાછા તંબૂમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા. પોતાની તે રક્તરંજિત તસ્વારને હવામાં ફેરવીને તેમણે પુનઃ બીપણ સ્વર તથા આરક્ત નયનોથી ધડકાર કર્યો કે:-

“દેવી એક મનુષ્યના રક્તપાનથી તૃપ્ત ન થતાં અન્ય ચાર મનુષ્યોનાં બલિદાન માગી રહી છે.”

ગુરુનો આ પડકાર સાંભળતાં જ પ્રથમ એક, પછી બીજો, પછી ત્રીજો અને પછી ચોથો એવી રીતે તત્કાળ ચાર સિખખો ગુરુદેવ સમક્ષ આવી મસ્તક નમાવીને ઊભા રહ્યા અને ગુરુદેવની આજ્ઞાથી પોતાનાં મસ્તકો કપાવવાને તૈયાર થઈ ગયા. આ ચાર સિખખોનાં નામ અનુક્રમે ધર્મસિંહ, હિમ્મતસિંહ, મોહકમસિંહ તથા સાહબસિંહ હતાં. ધર્મસિંહ જાતિનો જાટ હતો, હિમ્મતસિંહ જાતિનો કહાર હતો, મોહકમસિંહ જાતિનો રંગરેજ (રંગારો) હતો અને સાહબસિંહ જાતિનો નાપિત અથવા હજમ હતો. તેમને પણ ગુરુજી તંબૂમાં લઈ ગયા અને તેમની ગુરુચિહ્નાંત બક્ષિત તથા તેમના અપૂર્વ આત્મત્યાગની પ્રશંસા કરીને તેમને સહસ્રાવધિ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તે પાંચે સિખખોને જીવતા જાગતા અને હસતા રમતા પોતાના તંબૂમાંથી બહાર લઈ આવ્યા અને તેમને જીવિત જોષ્ટને અન્ય સિખખો આશ્ચર્યથી દિકમૂઢ તથા સ્તંભિત થઈ ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાની કાયરતાથી લજ્જિત થઈ ગયા અને પોતાના ગુરુ તથા નેતાનાં ચરણોમાં પોતાનાં મસ્તકોને ન સમર્પી દેવામાટે તેમના હૃદયમાં અતિશય પશ્ચાત્તાપયુક્ત શોક થવા લાગ્યો. માનવસ્વભાવના પ્રજા પરીક્ષક ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતાના સિખખોના એ શોક તથા પશ્ચાત્તાપને જાણી ગયા અને તેથી તેમના ઉત્સાહને અવિચલ રાખવામાટે કહેવા લાગ્યા કે:-

“મારા વીર સિખખો, આ સર્વ રચના મેં તમારા સત્વની પરીક્ષામાટે જ કરી હતી. પંજખની હિન્દુજાતિમાં પોતાના ધર્મમાટે પોતાના જીવનનું આનંદથી બલિદાન આપનાર આજે મારા ‘પાંચ પ્યારા’ નીકળ્યા, છે, તો આવતી કાલે પાંચ હજાર અને પરમ દિવસે પાંચ લાખ પણ નીકળી આવશે. આત્મસમર્પણના પાઠો આવી રીતે જ શીખી શકાય છે. ખાલસાઓમાં આવા આત્મસમર્પક વીર પુરુષો વિલમ્બાન હોવાથી હવે ખાલસા ખડ્ગના વિજયમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ રહ્યો જ નથી. ગુરુ નાનકદેવજીની પરીક્ષામાં

એકલા ગુરુ અંગદજી^૧ જ ઉત્તીર્ણ થયા હતા અને મારી આજની મહાકઠિન પરીક્ષામાં એકસમયાવચ્છેદે પાંચ વીર પુરુષો ઉત્તીર્ણ થયેલા હોવાથી જેવી રીતે ગુરુ નાનકડેવે પોતાના ઉદ્દેશના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ગુરુ અંગદજીને નિયત કર્યા હતા તેવી જ રીતે આ મારા પાંચ ખારાઓ સાથે તમે સર્વને મારા ઉદ્દેશના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નિયત કરવાનો મારો મનોભાવ છે અને મારા તે મનોભાવને આજે તમા અત્યારે જ પૂર્ણ કરવાની મારી ઈચ્છા છે; કારણ કે, એને જ હું દેવીના યગની વાસ્તવિક પૂર્ણાકૃતિ માનું છું.” આ પ્રમાણે બોલીને ગુરુજીએ પોતાના અનુચરને નિર્મલ જલનો એક કલશ ભરી લાવવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

અનુચર કલશમાં જલ ભરી લાવ્યો એટલે ગુરુજી તેમાંના જલને એક લોહપાત્રમાં નખાવીને તેમાં દશ શેર જેટલા પતાસાં નખાવી દીધાં અને ત્યાર પછી ગુરુ નાનકડેવ, ગુરુ અમરદાસજી તથા પોતાની રચેલી વાણીના જાપ સહિત તેઓ પોતાના એક ફોલાદી ખડ્ગને તે લોહપાત્રમાં ફેરવવા લાગ્યા. ગુરુજીની આ ક્રિયા તે તે

૧ ગુરુ અંગદજીનું નામ પૂર્વે લલહણા હતું, તેઓ ખત્રી જાતિના હતા અને ગુરુ નાનકડેવના એક પરમગુરુભક્ત શિષ્ય હતા. ‘પંથપ્રકાશ’ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં લલહણાની ગુરુભક્તિની અનેક કથાઓ કથાવલી છે. તેઓ ગુરુ નાનકડેવની આજ્ઞાથી એક વાર એક ખાલો કાઢવામાટે કાઢવથી ભરેલા તળાવમાં દૂદી પડ્યા હતા, એક વાર ગુરુની આજ્ઞાથી એક મૃત શરીરને ખાઈ જવામાટે તૈયાર થયા હતા અને ગુરુ નાનકડેવના કૃત્રિમ પામલપણાના સમયમાં જ્યારે તેમના પુત્રો મુદ્દાંએ પણ તેમને ભણ દીધા હતા ત્યારે પણ ભાઈ લલહણા તો ગુરુજીની સેવામાં જ તલસ્પીન રહ્યા હતા. તેમની આવી અવિચલ તથા ગુરુતમ ગુરુભક્તિને જોઈને પોતાના પુત્રને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નિયત ન કરતાં ગુરુ નાનકડેવે જો લલહણાને જ અંગદ નામ આપીને પોતાની ગુરુપદવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નિયત કર્યા હતા અને તેથી જો ભાઈ લલહણા જ સિખોના દ્વિતીય ગુરુ તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગુરુમુખીના ઉત્પાદક અને ‘ગુરુ નાનકડજીની જન્મસાખી’(જન્મશિખ)ના રચયિતા જો જ ગુરુ હતા. જિજ્ઞા ઇ. સ. ૧૫૬૬ માં ગુરુ પદવીપર આવ્યા હતા અને ઇ. સ. ૧૬૦૬ માં પરલોકવાસી થયા હતા.

“અભારે દેવીનું આગમન ખાલસાના અવશ્યતાની વિજયને
દર્શાવી રહ્યું છે;.....” પૃષ્ઠ ૧૧૬

જલને ગુરુમંત્રદ્વારા પવિત્રતા સમર્પવાની જ ક્રિયા હતી એ નવીન-
તાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. ગુરુજી આવી રીતે
'અમૃત' ધંડી રહ્યા હતા એટલામાં તેમનાં ધર્મપુત્રની અથવા ગૃહ-
લક્ષ્મી શ્રી જેતોજી બા સાહબ પંચવિધ મિષ્ટાન્નથી ભરેલા થાળને
લઈને અચાનક તંબૂમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં; કારણ કે, તેમની
એવી માન્યતા હતી કે: 'ભોજનનો સમય થયેલો હોવાથી ગુરુદેવ
પોતાના બીજા તંબૂમાં વિરાજેલા હશે ત્યાં જ થાળ પહોંચાડી દઉં,
અને પછી અન્ય સર્વને જમવામાટે બેસાડું.' પરંતુ ગુરુદેવે આવા
શુભ પ્રસંગે અચાનક અમનો થાળ આવી લાગવાની ઘટનાને એક
અત્યંત શુભ ચિહ્ન માની લીધું અને તેમના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગાર
નીકળી ગયા કે: "અભારે દેવીનું આગમન ખાલસાના અવશ્યભાવી
વિજયને દર્શાવી રહ્યું છે; કારણ કે, દેવી અભારે સગલાં હોવાથી
ખાલસાની સર્વ આશાઓ પૂરી પણ થશે અને ખાલસાનાં ગૃહોમાં
સંતાનોની પણ નિરંતર અભિવૃદ્ધિ થતી રહેશે." આ ઉદ્ગારો કાઢીને
ગુરુજીએ તે થાળને ત્યાં જ રાખવાની પોતાનાં પત્નીશ્રીને આજ્ઞા
આપી દીધી અને શ્રી જેતોજી બા સાહબ થાળને ત્યાં જ રાખી હૃદયમાં
પોતાના ખતિદેવ તથા ખાલસા સમાજનું અભીષ્ટ મિત્તીને લાંથી
પોતાના તંબૂમાં ચાલ્યાં ગયાં. શ્રી જેતોજીના જવા પછી ગુરુજી
સિષ્યોના સમુદાયને સંબોધીને જ્ઞાત તથા ગંભીર મુદ્રાથી કહેવા
લાગ્યા કે:-

"બંધુઓ, આ દેવીખડ્ગના સ્પર્શ તથા જપણના પ્રભાવથી
પવિત્રતાને પ્રાપ્ત થયેલું 'અમૃત' તૈયાર થઈ ગયું છે. આ 'અમૃત'નું
શ્રદ્ધાપૂર્વક પાન કરનાર દેવોના સેનાખ્પક્ષ સ્કંદ સમાન રણસર,
અન્બરામર તથા અન્બેય થઈ જાય છે અને કોઈ પણ શત્રુ તેનો
પરાજય નથી કરી શકતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આ 'અમૃત'
ઉચ્ચતા તથા નીચતાના મિથ્યા તથા કાલ્પનિક ભેદભાવના દુર્ગને
ધરાશાયી કરી નાખીને સર્વને એકતા તથા અભેદભાવના સત્રમાં
આબદ કરી દે છે અને અદ્ભુત સંગઠનની સ્થાપના કરે છે. મારા
પાંચ પ્યારાઓ, તમે ક્ષત્રિય, કહાર, જાટ, રંગરેજ અને હજમ

આદિક ભેદોને બૂલી જાઓ અને આપણા ધર્મવિધિથી દીક્ષિત થઇને એક જ ક્ષાત્રધર્મમાં સંમિલિત થઇ જાઓ.”

આ પ્રમાણે કહીને ગુરુજીએ પ્રથમ તે પાંચ પ્યારાઓ ઉપર અમૃતના પાંચ પાંચ છાંટા નાખ્યા, તેમને પાંચ વાર અમૃતનું આચમન કરાવ્યું અને પછી તે અમૃતપાત્રમાં જ તેમને સાથે બેસાડીને કડા પ્રસાદ ખવડાવ્યો. ગુરુ આટલું કરીને જ ન અટક્યા, કિંતુ સાર્વ-જનિક સમતાના સંબંધમાં તેમના વિચારો બહુ જ ઉન્નત તથા ઉદાર હોવાથી તેમની એવી દૃઢ માન્યતા થયેલી હતી કે: ‘જ્યાં લગી અમુક એક વ્યક્તિને તેના અનુયાયી જનો પોતાના નેતા તરીકે સર્વાનુમતિથી ચૂંટી ન કાઢે ત્યાં લગી કોઇ પણ પુરુષ નેતૃત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો જ નથી,’ અને પોતાની એ માન્યતાને વ્યવહારમાં યોજી દેખાડવામાટે જ્યારે તેમણે પોતાના પાંચ પ્યારાઓને ખાલસાધર્મની દીક્ષા આપવાના કાર્યને સમાપ્ત કરી દીધું એટલે પછી તેમના હસ્તથી નવીન અમૃત તૈયાર કરાવીને પોતે તેમના હસ્તથી દીક્ષા લીધી, જે પ્રતિજ્ઞાઓ તેમની પાસે લેવડાવી હતી તે પોતે પણ કરી લીધી અને તે પાંચ પ્યારાઓને જે જે અધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા તે અધિકારોથી વિશેષ પોતાનો ગુરુ તરીકેનો એક પણ અધિકાર તેમણે ન રાખ્યો. દીક્ષિત કરવાના અને દીક્ષિત થવાના આ વિધિની સમાપ્તિ થતાં ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજી અત્યંત ઓજસ્વિની વાણીથી સિખખસમાજને ઉપદેશ આપતા કહેવા લાગ્યા કે:-

“આજથી આ ‘પહુઝ’ અથવા અમૃતપાનનો વિધિ તે ખાલસા-ધર્મનો નિશ્ચિત વિધિ થયેલો હોવાથી જે કાઇને પણ ખાલસાધર્મની દીક્ષા લેવી હોય તેણે પાંચ ખાલસાઓ સાથે મળીને અમૃતપાન કરવું; અમૃતપાન કર્યા પછી પોતાના નામ સાથે જોડાયેલા દાસ, ચરણ, રામ આદિક શબ્દોને કાઢી નાખીને ‘સિંહ’ શબ્દ જોડી દેવો; જ્યાં પાંચ સિખો હોય ત્યાં સંપૂર્ણ ખાલસાની વિશ્વમાનતા માનવી; પ્રત્યેક સિંહ અથવા ખાલસાએ શિરપર કેશ, હાથમાં કડા, કેશમાં કંધા (કાંસકી); કચ્છો તથા કટાર એ પાંચ કકારોને રાખવા જ જોઇએ અને પાંચ કકારોનો જીવનની અંતિમ ધટિકા પર્યન્ત ત્યાગ ન

વો જોઇએ; સર્વ સિંહો અથવા ખાલસા, બંધુ હોવાથી તેમનામાં તિમેદનો અંશમાત્ર પણ ન રહેવો જોઇએ; સર્વ સિંહો કીર્તિનાશ, નાશ, ધર્મનાશ તથા કર્મનાશ હોવા જોઇએ; સિંહો પોતાની શક્તિનો હર્મા બ્યય કરનારા તથા રણવિલાસી હોવા જોઇએ; યુદ્ધમાં વીરગતિને મ કરનાર સિંહ અથવા સિખખની ઉત્તમ ગતિ થાય છે એવો સિખોનો દૃઢ વિશ્વાસ હોવો જોઇએ; યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરવું એ સિખોનો ધર્મ નથી; સિખોએ ખાલસાધર્મથી જ મુક્તિને મેળવની છે; તમારે અત્યારના હિન્દુઓની સામાન્ય રૂઢિઓને ત્યજવાની છે, પણ હિન્દુઓને પોતાના બંધુ માનીને હિન્દુજાતિનું નિરંતર રક્ષણ કરવાનું છે, એ વાતોને કદાપિ ભૂલી જશો નહિ; કારણ કે પોને ખાલસાધર્મની દીક્ષા કેવળ હન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના રક્ષણ-ટે જ આપવામાં આવી છે; વિધર્મી યવનકુલનો વિનાશ, વિધ્વંસ તા મૂલોચ્છેદ કરવો એ જ સિખો અથવા હિન્દુ સિંહોનો પરમ-ધર્મ છે એ વાતોને નિદ્રિતાવસ્થામાં પણ ન ભૂલશો; એક જ અકાલ રૂપ અથવા પરમાત્મા વિના અન્ય કોઇ પણ દેવ દેવી કિંવા મનુષ્યની પાસના કરશો નહિ; કોઇ પણ મનુષ્યના ચરણોમાં મસ્તક માવશો નાહ; ગુરુ નાનકદેવને જ પોતાના મોક્ષમાર્ગના પ્રદર્શક માનીને તેમના ગ્રંથ સાહબની જ પૂજા કરતા રહેજો; અમૃતસર સિખોનું તીર્થસ્થેત્ર હોવાથી અન્ય તીર્થસ્થેત્રોના મોહને ત્યજ દધને અમૃતસરમાં જ કોઈકોઈ વાર સ્નાન કરી આવજો એટલે તમારાં વેં પાપો બળીને બરમીભૂત થઇ જશે; ‘વાહ ગુરુની ફતહ’ અને ‘વાહ ગુરુનો ખાલસા’ એ જ તમારો મુક્તમંત્ર હોવાથી એને જ તમારી યુગર્જના માનજો એટલે વિજય તમારો છે. તંબાકૂને કદાપિ પર્શ પણ ન કરશો; અત્યાચારીનું દમન તથા નિર્બળનું રક્ષણ કરવામાં નિરંતર કટિબદ્ધ રહેજો; ભુગાર મહાવિધાતક હોવાથી ભુગારના નામમાત્રને પણ ન ઉચ્ચારશો; ગુરુ તથા સિખ એકાત્મા તથા મેકશરીર હોવાથી પટના તથા આનંદપુરને જ પોતાનું જન્મસ્થાન માનજો અને સત્યના માર્ગથી કદાપિ બળ્ટ ન થશો. મારા સિંહ સિખો, સનાતન ધર્મ યુગાનુવર્તી હોવાથી અને અત્યારનો યુગ તે

યુદ્ધયુગ તથા લોહયુગ હોવાથી લેખિની તથા હળનો પરિત્યાગ કરીને
 હસ્તમાં ખડ્ગને ધારણ કરી લ્યો અને ખડ્ગને જ આ સંસ્કારમાંના
 પોતાના પ્રધાન ઉપકરણ તરીકે સ્વીકારી લ્યો. શત્રુઓના પ્રતિો,
 પછી તે શત્રુઓ મુસદ્દમાન હોય કે હિન્દુ હોય, તમારા આક્રમણો-
 માટે જ સુખ્યલા છે એમ માનીને ખડ્ગના ઉપયોગ દ્વારા તે પ્રતિો
 પર આક્રમણ કરીને જાતીય માન, બલ, સમૃદ્ધિ તથા સ્વતંત્રતાના
 માર્ગને પોતાની પ્રગતિમાટે પ્રશસ્ત કરતા રહો; કારણ કે, લુટારા-
 ઓને લૂટી લેવાની અને પરપીડકોને પીડવાની આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ
 પણ આપણને સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી દીધી છે અને તે આજ્ઞા અનુસાર
 વર્તવું એ આપણું પરમકર્તવ્ય છે; એ આજ્ઞાનો અનાદર કરવો અને
 કુપાત્ર પ્રતિ દયા દર્શાવવી એ જ મહાપાપ છે. એથી વિરુદ્ધ વિધર્મી
 પણ જે સદાચારી તથા દયાલુ હોય અને પરપીડક ન હોય તો તેનો
 કદાપિ ધાત ન કરવો અને કોઈ પ્રસંગે તેના રક્ષણમાટે પણ પોતાના
 મ્રાણુ સમર્પી દેવા, એ પણ તમારું કર્તવ્ય છે એ તમારે નિરંતર
 અવિચલ ભાવથી સ્મરણમાં રાખી લેવાનું છે કે જેથી તમે કદાપિ
 કર્તવ્યપથથી બ્રજ ન થાઓ; કારણ કે, આપણો વિરોધ કોઈ પણ
 એક વિશિષ્ટ ધર્મ અથવા વ્યક્તિ સાથે નથી, કિન્તુ ધાર્મિક તથા
 અન્ય પ્રકારના અસાચારો સાથે જ આપણો વિરોધ હોવાથી જે
 ધર્મ તથા વ્યક્તિ આપણાપર અત્યાચાર કરવાને જ પોતાનું પરમ-
 કર્તવ્ય માનતાં હોય, તે ધર્મ તથા તે વ્યક્તિનો તો ધર્મરક્ષા, જાતિ-
 રક્ષા તથા આત્મરક્ષામાટે આપણે અવશ્ય પ્રતિકાર તથા વિનાશ
 કરવો જ જોઈએ. એક બીજી વાત અને તે એ કે ‘ખાલસા’ સંપ્ર-
 દાયમાં વર્ણુભેદ તથા જાતિભેદ વિના સર્વ હિન્દુઓને ‘પદ્મ’ વિધિ-
 દ્વારા ‘ખાલસા’ તરીકે સ્વીકારી લેવાનો નિયમ હોવા છતાં પ્રત્યેક
 નિયમનો જેવી રીતે એક અપવાદ અવશ્ય હોય છે તેવી રીતે આ
 નિયમના અપવાદરૂપે ધર્મશાળાઓના પ્રબંધકર્તાઓને, ધીરમલ્લ
 તથા રામરાયના શિષ્યો અથવા અનુયાયીઓને તેમ જ કેવળ અહિંસા-

પ્રતના પાલક જૈનધર્મના અનુયાયી સરાવગીઓ—શ્રાવકો^૧ ને ‘ખાલસા’ સંપ્રદાયમાં સ્વીકારવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે એ પણ તમારે અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાનું છે. મારા પ્રિય સિખખો, તમારો જન્મ દુઃખી જનોનાં દુઃખોને દૂર કરવામાટે અને ધર્મ, જાતિ તથા દેશની રક્ષામાટે જ થયેલો છે એમ માનીને મિથ્યા આડંબર, છળકપટ, છિદ્રાન્વેષણ, પરનિન્દા તથા સ્તુતિપ્રિયતા આદિ દુર્ગુણોથી સર્વથા અલિપ્ત રહેજો અને સ્વીકૃત કાર્યને સિદ્ધ કર્યા વિના કદાપિ ન જંપશો. ભાષ્યો, તમે મારા સિખખ નહિ, પણ મિત્ર અથવા બંધુ જ છો; કારણ કે, મનુષ્ય મનુષ્યમાં ગુરુ તથા શિષ્યનો ભેદ હોય શકતો જ નથી; સૃષ્ટિના આરંભકાળથી મનુષ્યમાત્રનો એકમાત્ર મહાગુરુ તે અકાલ પુરુષ હોવાથી આપણે સર્વ તેના જ શિષ્યો છીએ અને ગુરુબંધુ છીએ. તમે પણ અન્ય જનોને પોતાના શિષ્ય માનીને નહિ, પણ બંધુ માનીને જ મારા આ ઉપદેશો સંભળાવતા રહેશો અને વિધાતક ઉચ્ચતા તથા નીચતાના ભાવને હૃદયમાં કદાપિ સ્થાન ન આપશો; તો વિજય સદાસર્વદા તમારો અને તમારો જ છે.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આ પ્રભાવોત્પાદક વ્યાખ્યાનામૃતની ધારાને વહાવીને પોતાના ખડ્ગને આનમ્માંથી બહાર ખેંચી લીધું અને તે ખડ્ગ નામક દેવીની સ્તુતિ કરતા તેઓ આ વીરતાવર્ધક કાવ્યને ઉચ્ચારવા લાગ્યા:—

“જગ ખંડ વિહુંડમ્, અલહલખંડમ્,

અટર ન મંડમ્, વર ભંડમ્;

૧ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો ધર્મ રાજાત્મક તથા આવરજક હિંસાત્મક હોવાથી અહિંસાત્મક જૈનધર્મના અનુયાયીઓને ‘ખાલસા’ સંપ્રદાયમાં સ્વીકારવાથી તેમની અહિંસાવૃત્તિ તેમને કર્તવ્યના માર્ગમાં આવજ વધતી અટકાવી કે, તો કદાચિત્ કોઈ વાર તેનું વિધાતક પરિણામ થઈ નય એટલામાટે જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ ‘ખાલસા’ સંપ્રદાયમાં જૈનધર્માવલંબી શ્રાવકોના સ્વીકારનો નિષેધ કર્યો હતો એટલે એથી કોઈએ એમ માની લેવાનું કોઈ પણ કારણ નથી કે તેઓ જૈનધર્મના તથા જૈનધર્માવલંબી શ્રાવકોના વિરોધી હતા. તેઓ કોઈપણ ધર્મના વિરોધી ન હોતા, તો પણ જૈન ધર્મ જેવા અહિંસાપ્રધાન ઉત્તમ ધર્મના વિરોધી તે ક્યાંથી જ હોય ?

ભુજદંડ અખંડમ્, તેજ પ્રચંડમ્,
જયોતિ અધંડમ્, ભાનુપ્રભામ્;
સુખસન્તાકરણમ્, કિલવિખટ્ટરણમ્,
દુર્ભેતિદલનમ્, અતિશરણમ્;
જયજય જગકારણ, સૃષ્ટિઉભારણ,
મમ પ્રતિપાલન, જય તેગમ્ !”^૧

આવી રીતે ખડ્ગની સ્તુતિ કરીને ગુરુજીએ અત્યંત ગંભીરતાથી સિખ્ખોને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે:-

“જેને ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ઓળખવામાં આવે છે તે ખડ્ગ, કૃપાણુ, તલ્વાર અથવા તેગ આર્યજાતિરક્ષિકા આદ્યા મહાશક્તિ અથવા મહાદેવી હોવાથી જે સિખ્ખો નિરંતર ખડ્ગની પૂજામાં જ નિમગ્ન રહ્યા કરશે તેમને અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના ધાર્મિક સંસ્કાર અથવા વિધિ તેમજ પૂજા પાઠ આદિક કરવાની આવશ્યકતા છેજ નહિ; કારણ કે, ખડ્ગની પૂજા તથા ઉપાસનામાં અન્ય સર્વ ધાર્મિક સંસ્કારો, પૂજા તથા ઉપાસના આદિકનો સમાવેશ થઈ જાય છે.”^૨

૧ આ કાવ્યમાં ગુરુજીએ ખડ્ગનું આદ્વાન કરીને ખડ્ગપૂજના મહત્ત્વને દર્શાવેલું છે, અને આ ચાર ચરણ તેમના પોતાના રચેલા ‘વિચિત્ર નાટક’ નામક ગ્રંથમાંથી જ લેવામાં આવ્યાં છે. અમારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે ખડ્ગની સ્તુતિમાં રચાયેલાં આવાં સુંદરતમ ચાર કાવ્યચરણો સંસારના કોઈપણ દેશના સાહિત્યમાં ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે. વળી એમાં વિશેષતા એ પણ છે કે આ કાવ્યમાં અધિકતર સંસ્કૃત ભાષાનાજ શબ્દો યોગ્યતા છે ને તેથી આ કાવ્યના આશયને ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાન્તોના નિવાસી હિન્દુઓ, ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં, તરત સમજી શકે તેમ છે. ગુરુજીના ‘વિચિત્ર નાટક’ નામક ગ્રંથનો ગુર્જર અનુવાદ આવશ્યક હોવાથી જે કોઈ વાર અવકાશ મળશે તો તેનો ગુર્જર અનુવાદ કરવાની આ ગ્રંથના લેખકની ઇચ્છા છે. આવા વીરત્વવર્ધક ગ્રંથોના ગુર્જર ભાષામાં અદ્યપિ અનુવાદ નથી થયા એ મહાશોકનો તથા ખેદનો વિષય નથી કે શું?

૨ ખાલસા ધર્મમાં ખડ્ગના ઉપાસકોને કૃતનાશ, કુલનાશ ધર્મનાશ તથા કર્મનાશ માનવામાં આવતા હતા, તેમની ખડ્ગોપાસનાને મહાપુણ્યના પરિણામરૂપ માનવામાં આવતી હતી અને તે એટલામાટે કે એ ખડ્ગોપાસના તેમને તેમના આ જન્મમાં બળ તથા સમૃદ્ધિ સમર્પીને પરલોકમાં પરમાનંદ તથા પરમગતિને પ્રાપ્ત કરાવતી હતી એવો ખાલસાનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો અને છે.

આતતાયીનો સંહાર અને નિર્બળનું રક્ષણ એ જ ખડ્ગપૂજનો પ્રધાન વિધિ છે એ મારા વચનને વજ્રલેખિનીથી હૃદયમાં અંકિત કરી રાખો અને ખડ્ગ પૂજક થાઓ!”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના આ નવીન ધર્મસંસ્કાર તથા ઉત્સાહ-વર્ધક ઉપદેશનો ત્યાં એકત્ર થયેલા સિખોના હૃદયમાં એવો તો અદ્ભુત પ્રભાવ પડી ગયો કે તે વેળાએ અને તે ક્ષણે જ પાંચ પ્યારાઓ ઉપરાંત બીજા ચાળીસ સિખો પણ ખાલસા ધર્મની દીક્ષા લઈને વાહ ગુરુના ખાલસા થઈ ગયા અને એ ચાળીસ સિખોને ગુરુજીએ ‘મુક્ત ચાલીસા’ નામથી ઓળખાવ્યા. સાર પછી નિત્ય શતાવધિ સિખો આવી આવીને ‘અમૃતપાન’ કરી ખાલસા થવા લાગ્યા અને થોડા જ દિવસોમાં એવી રીતે સહસ્રાવધિ પંજબી હિન્દુઓ તથા તેમનાં કુટુંબોએ ખાલસા ધર્મને સ્વીકારી લીધો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહની શક્તિ હવે શુકલપક્ષીય ચંદ્રની કળા સમાન દિવસાનુદિવસ વૃદ્ધિમત થતી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી.^૧

સિખો હવે ખાલસા ધર્મને સ્વીકારીને સિંહ બની ગયેલા હોવાથી સિંહો પ્રમાણે નિર્ભયતાને ધારણ કરીને પંજબના અન્યાયી તથા અસાચારી શાસકોનાં સુરક્ષિત ક્ષેત્રોમાં યથેચ્છ પ્રવેશ તથા ભ્રમણ કરીને પોતાના ભક્ષ્ય મૃગોની મૃગયા કરવા મંડી ગયા. જે મનુષ્યોએ કદાપિ ખડ્ગને હસ્તસ્પર્શ પણ ન હોતો કયો અને ંદ્રકને કાંધપર રાખવાનો પ્રસંગ એક વાર પણ જેમને પ્રાપ્ત ન હોતો થયો તેવા કંદોઈ, ઘોખી, હળમ તથા રંગારા આદિક પણ વીર સેનાપતિ થઈ ગયા અને એટલી સીમાપર્યંત વીરતા દર્શાવવા લાગ્યા કે તેમની વીરતાથી રાજાઓ પણ કંપતા હતા અને નવાબોના પણ છઠ્ઠા છૂટી જતા હતા. વૃદ્ધિમત થતા ખાલસાની નવીન વીરપ્રવૃત્તિઓએ એ સિંહસમુદાયની શક્તિને અતિશય વધારી દીધી. એ પ્રવૃત્તિઓદ્વારા સિખખ-

૧ “માત્ર પંદર દિવસ જેટલા અલ્પ કાલાવધિમાં લગભગ ૮૦૦૦૦ સિખો એ ખાલસા ધર્મને સ્વીકારીને એકપ્રાણ થઈ ગયા હતા.” લડીકૃત ‘પંજબનો ઇતિહાસ’ પૃષ્ઠ ૨૬૩. આ એક મુસદ્દમાન ઇતિહાસલેખકનું પ્રમાણ છે એ વિરોધતાથી લક્ષમાં રાખી લેવાનું છે.

સમાજના કાષમાં ધનનું વેગપૂર્વક આગમન થવા લાગ્યું, સિખખોને પોતાની સૈનિક શક્તિઓને દર્શાવવાના અવસરો મળવા લાગ્યા અને સાંત્રામિક જીવનની કઠિનતાઓના અભ્યાસના પ્રસંગો અનાયાસ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા. ખાલસા સિખખોને ગેરિલા (Guerilla)—અનિયમિત યુદ્ધ પદ્ધતિ—નું સ્વાભાવિક શિક્ષણ મળ્યા કરતું હતું, નિરુસાહી હિન્દુઓ પણ તેમના પક્ષમાં આવી મળતા હતા અને તેથી ખાલસાનો અવશ્યભાવી વિજય ખાલસા સિખખોના હૃદયોમાં પ્રતિક્ષણ નવીન બલ તથા નવીન પ્રોત્સાહનને ભર્યા કરતો હતો; કારણ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહે તેમને એક સુસંગઠિત સમાજના સ્વરૂપમાં પરિણત કરીને તેમના ચરિત્રોને ઉચ્ચ તથા તેમની આકાંક્ષાઓને અપરિમિત કરી દીધી હતી અને તેમને તેમના પૂર્વજોના પ્રશાન્ત તથા અહિંસા-પ્રધાન વ્યવસાયોથી વિરક્ત કરી દધને ખડ્ગદેવીના અનન્ય તથા પરમ ઉપાસક ભક્ત બનાવી દીધા હતા, એટલે હવે તેઓ જીવન તથા મરણના પ્રસંગોમાં ગુરુજીની સાથેના સાથે જ રહેવાને નિરંતર કટિબદ્ધ હતા. આવી રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના જીવનનું એક સર્વથી અધિક મહત્વયુક્ત કાર્ય સફળતાપૂર્વક સિદ્ધ થઇ ગયું હતું અને તેથી તેમની એક ચિંતા તો અવશ્ય ટળી ગઇ હતી. આવી રીતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના જીવનકાર્યના પૂર્વાર્દની નિર્વિઘ્ન પરિસમાપ્તિ થઇ જતાં હવે તેઓ આનન્દપુરમાં બેસીને પોતાના જીવનકાર્યના ઉત્તરાર્દને સિદ્ધ કરવાના વિચારમાં નિમગ્ન થઇ ગયા. એ સમયમાં તેમના ગૃહમાં દ્વિતીય પુત્રનો જન્મ થયો અને તે પુત્રનું નામ જોરાવર-સિંહ રાખવામાં આવ્યું; કારણ કે, પોતાના પુત્રોનાં નિર્બળ તથા હીનતાદર્શક નામ રાખવાને પણ ગુરુજી એક પ્રકારનું પાપ માનતા હતા અને તેથી પોતાના સિખખોને પણ તેમનાં પુત્રો તથા પુત્રીઓનાં વીરત્વદર્શક નામ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા.

અસ્તુ: હવે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના જીવનકાર્યના ઉત્તરાર્દ અને તેની સિદ્ધિમાટે તેમણે કરેલા પ્રયત્નો તથા ક્ષિપ્રોએ પ્રતિ આપણે દષ્ટિપાત કરીશું.

પ્રકરણ ૧૦ મું
ચમતકાર ત્યાં નમસ્કાર

—:૦:—

“Power is the grim idol that the world adores.”

W. HAZLITT. *Political Essays.*

“વત્સ ગોવિન્દ, પંખબના હિન્દુઓને ખાલસા ધર્મની દીક્ષા આપીને તેં એકતાના સૂત્રમાં બદ્ધ કરી દેવાના તથા પંખબમાં હિન્દુ સંગઠનને સ્થાપવાના કાર્યમાં આટલી સીમા પર્યન્ત વિબ્ધ મેળવ્યો છે એમાટે તને જો કે ધન્યવાદ થટે છે; પરંતુ અત્યાચારી બાદશાહ ઔરંગઝેબ પાસેથી તારા જન્મદાતા પિતાના તેણે કરાવેલા શિરચ્છેદનો બદલો હજી તારાથી નથી લઈ શકાયો, ઔરંગઝેબના નિબુર શાસનને તારાથી નથી તોડી શકાયું અને અત્યાર સુધી બારતવર્ષની સમસ્ત હિન્દુજાતિ ઔરંગઝેબ તથા તેના મુસ્લિમ અમલદારોના અન્યાય, અત્યાચાર તથા પક્ષપાતના બચંકર આઘાતોને પૂર્વ પ્રમાણે જ સહન કરી રહી છે, એ વાર્તા તો તારા લક્ષમાં પશુ હોવી જ જોઈએ અર્થાત્ મુસલમાનોના હિન્દુઓને તત્વારના જોરથી મુસલમાન બનાવવાના, હિન્દુઓનાં દેવો તથા દેવીઓની મૂર્તિઓ તથા દેવમંદિરોને તોડવા તથા તોડાવવાના અને હિન્દુ સ્ત્રીઓના સતીત્વને બ્રહ્મ કરવાના પ્રયત્નો અદ્યાપિ બળપૂર્વક ચાલી રહ્યા છે; એટલામાટે હવે હિન્દુ-જાતિપર થતા એ અત્યાચારોને અટકાવવાના અને મુસ્લિમ રાજ-સત્તારૂપ વૃક્ષને નિર્મૂલ કરી નાખવાના બહિષ્ પ્રયત્નો નહિ કરવામાં આવે, તો આ પ્રાતિક એકતા તથા સંગઠનથી હિન્દુજાતિનું વિશેષ કાંઈ પણ કલ્યાણ થઈ શકે તેમ નથી.”

એક દિવસ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી મખ્યાહનભોજન કર્યા પછી પ્રતિહિસાના વિચારમાં જ નિમગ્ન થયેલા હતા તેવામાં અચાનક તેમનાં માતૃશ્રી ગૂજરીબાઈએ તેમના ઓરડામાં બાવી તેમને બાવી રીતે તેમના હવે પછીના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવ્યું. ગુરુજી પોતે એ જ વિષયનો વિચાર કરી રહેલા હોવાથી પોતાનાં પૂજ્ય માતૃશ્રીને સંબોધીને વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે:-

“પૂજ્ય માતા, ઔરંગઝેબ એક મહાબલાલ્લખ બાદશાહ હોવાથી ઔરંગઝેબ જેવા બાદશાહ સાથે વિરોધ કરવો એ કાર્ય કઠિન હોવા છતાં પણ ઔરંગઝેબના બળ તથા મદ ઉપર એક તેવો જ કઠિન પ્રહાર કર્યા વિના અને હિન્દુજાતિના ઉદ્ધારમાટે ‘યાહોમ કરીને પડો, ફતહ છે આગે’ એ નીતિને સ્વીકાર્યા વિના હવે મારા હૃદયમાં પણ સંતોષ થાય તેમ નથી. હું પોતે પણ અત્યારે એ જ વિષયના વિચારમાં નિમગ્ન થયેલો હતો એટલામાં આપ મારા હવે પછીના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવવામાટે આવી લાગ્યાં એ સારું જ થયું. આપણા અનુયાયીઓની સંખ્યા હજારોની મટીને હવે લાખની સીમાને પણ ઓળંગી ગઈ છે, તે સર્વ સિંહો યુદ્ધભૂમિમાં મારી સાથે રહીને લડવા-માટે, ગુરુની પતાકા તળે હિમાચલ સમાન ઊભા રહીને શત્રુઓને સંહારવામાટે અને વિજય અથવા વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી લેવામાટે અખંડપ્રહર કટિબદ્ધ રહ્યા કરે છે એ તો આપ જાણો જ છો. મેં આપણા સિખોને અમુક નિયત સંખ્યાનાં દલોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યા છે અને અશ્વારોહિણી સેનાના એક ભાગ તરીકે પાંચ સો પઠાણોને પણ નોકરીમાં રાખી લીધા છે; છતાં મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તા સાથેના સંગ્રામને આરંભવા પૂર્વે પંજાબની પહાડી રિયાસતો અથવા ગિરિ-સંસ્થાનોના રાજાઓ ઉપર આપણી પૂર્ણ પ્રભુતા સ્થપાઈ જાય અને પાર્વત પ્રદેશમાં આપણી એક રાજધાનીની સ્થાપના થઈ જાય તો સારું, એવી મારી પોતાની તો પરમ ઇચ્છા છે; સર્વ હિન્દુ પર્વતેશ્વરો આપણા પક્ષમાં આવી જશે, અને પાર્વત પ્રદેશમાં આપણી પોતાની રાજધાની સ્થપાઈ જશે, તો તે કેન્દ્રમાંથી મુગલિયા સલ્તનત વિરુદ્ધ યુદ્ધનો પ્રયત્ન પ્રચંડ બળપૂર્વક કરી શકશે. જો આમાં મારો કંઈ પ્રમાદ થતો હોય તો આપ મને તે દર્શાવશો કે જેથી મારાથી આપણા બાવિ કાર્યની રૂપરેખાને દૃઢતાપૂર્વક નિશ્ચિત કરી શકાય.”

“પુત્ર, તારી આ ધારણા સર્વથા યોગ્ય હોવાથી અને તારા હસ્તથી પ્રમાદ થાય એ સર્વથા અસંભવનીય હોવાથી આ કાર્યમાટે મારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે; પરંતુ હવે આ કાર્યનો આરંભ પણ સત્વર જ થવો જોઈએ; કારણ કે, મારી હવે વૃદ્ધાવસ્થા થયેલી હોવાથી

જો તારા પિતાના શિરચ્છેદનો બદલો લેવાયાની ધટના મારા જીવન કાળમાં જ મારાથી જોઈ શકાય અને મારો આત્મા સંતુષ્ટ થાય તો સારું.” માતા ગૂંજરીબાઈએ સંમતિ દર્શાવીને શીઘ્રતાની સ્વયના આપતાં આ ઉદ્ધારો કાઢ્યા.

* * * * *

પોતાના આ ઉદ્દેશને નિરંતર પોતાના હૃદયમાં તથા પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ સ્થિર રાખીને જેવા દુર્ગને તેમણે આનંદપુરમાં નિર્માણ કરાવ્યો હતો તેવા જ બીજા બે દુર્ગોને શતદ્રુ (સતલજ) તથા યમુના એ બે નદીઓના મધ્યવર્તી પાર્વત પ્રદેશમાં નિર્માણ કરાવી દીધા. એ બે નવીન દુર્ગોમાંનો એક દુર્ગ નાહન પાસેના પૌંટા^૧ નામક સ્થાનમાં હતો અને દ્વિતીય દુર્ગ સુપ્રસિદ્ધ રોપડ નગરથી થોડા જ અંતરપરના ચમકૌર નામક સ્થાનમાં હતો.^૨ આવી રીતે સુરક્ષિત સ્થાનોને નિર્માણ કરી લઈને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય-સત્તા વિરુદ્ધ આરંભવા ધારેલા યુદ્ધમાં ત્યાંના પર્વતેશ્વરોને પોતાની સાથે મેળવી લેવાના પ્રયત્નોને ધીમે ધીમે આરંભી દીધા. પરંતુ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતે રાજા ન હોવાથી અને હિન્દુ પર્વતેશ્વરો તેમને હિન્દુજાતિના એક સાધારણ નેતા કરતાં અધિક ન માનતા હોવાથી તેમના બલવિન્યાસ તથા સંગઠનનું આંકવું જોઈએ તેટલું મૂલ્ય આંકતા ન હોતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમનામાંના કેટલાક રાજાઓ તો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને કેવળ એક મહત્ત્વાકાંક્ષી આગંતુક જ માનતા.

૧ પૌંટા તે સ્થાન છે કે જ્યાં બહુ સમય પછી ગોરખાઓ તથા અંગ્રેજોને એક ધોર તથા બીજા રણસંગ્રામ થયા હતા.

૨ ‘સિખ્ખ ઇતિહાસ’નો લેખક કર્નિગ્દામ લખે છે કે: “ગુરુ ગોવિન્દસિંહ ધર્મોપદેશક તરીકે ભારતવર્ષના સમસ્ત ભાગોમાંથી કર બિધરાવતા હતા તથા અનુયાયીઓને પણ મેળવતા હતા; પરંતુ હવે એક રાજનૈતિક નેતા તરીકે તેમને એક કેન્દ્રસ્થાનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી; કારણ કે, બાહ્યાલના શત્રુભાટો એવા આશ્રયસ્થાનની જે ઉપયુક્તતા તથા મહત્તા હોય છે તેને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા.” આથી ગુરુજીની રાજનૈતિકતા તથા દૂરદર્શિતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

હતા અને તેમના પર પોતાના વર્યસ્વને સ્થાપવાની ઇચ્છા પણ ધરાવતા હતા. એક સમયમાં આસામનો રાજા રત્નરાય અન્યાય વસ્તુઓ સાથે એક પંચકલા હથિયાર અને એક અદ્ભુત શ્વેત ગજરાજ ગુરુજીને બેટ તરીકે આપી ગયો હતો કે જે ગજરાજ મનુષ્ય પ્રમાણે કેટલાંક કાર્યો કરી બતાવતો હતો, એનું તો અમારા પાઠકો તથા પાઠિકાઓને સ્મરણમાં હોવું જ જોઈએ. એ ગજરાજ અતિશય સુંદર, મદોન્મત્ત તથા શુદ્ધિમાન હોવાથી ગુરુજી એ ગજરાજ પર વિરાજીને જે રાજાઓ તેમના દર્શનમાટે આવતા હતા તેમને એ ગજરાજના અદ્ભુત ગુણોનો સાક્ષારકાર કરાવતા હતા. એક સમયમાં ધટના એવી ધરી કે વિલાસપુરનો રાજા ભીમચંદ્ર ગુરુજીના દર્શનમાટે આવ્યો અને એ ગજરાજના શુદ્ધિ-કૌશલ્યથી એટલો તો મુગ્ધ થઈ ગયો કે તેનાથી એ ગજરાજને મેળવવાની આકાંક્ષાને રોકી ન શકતાં તેણે ગુરુજીને કહ્યું કે: “કૃપા કરીને આ ગજરાજ મને આપી દો; કારણ કે, નારી ધરખારમાં અને હાથી રાજદર્બારમાં જ શોભી શકે છે.”

એના ઉત્તરમાં ગુરુજીએ જણાવ્યું કે: “રાજન, આસામના રાજાઓ આ ગજરાજ મારી સવારીમાટે જ મને આપેલો હોવાથી અને આ ગજરાજ ઉપર મારો પોતાનો અતિશય પ્રેમ હોવાથી હું તમારી ઇચ્છાને પૂર્ણ નથી કરી શકતો અને ગજરાજ આપવાની ઉદ્ધારતા નથી દર્શાવી શકતો એની મને ક્ષમા આપશો.”

“ગુરુજી, જે આપ આ ગજરાજ મને આપી દેવાને તૈયાર હો, તો હું એના મૂલ્ય તરીકે દશથી પંદર હજાર અશ્વરશી આપવાને તૈયાર છું.” રાજા ભીમચંદ્રે ધનનો લોભ દર્શાવ્યો.

“જો આ ગજરાજ આપી દેવાની મારી ઇચ્છા હોત, તો મને જેમ એ મૂલ્ય વિના બેટ તરીકે મળ્યો છે, તેમ હું પણ આ અમૂલ્ય વસ્તુને મૂલ્ય લીધા વિના જ આપી દેત; પણ મારે આ ગજરાજ આપવો જ નથી ત્યાં પછી અશ્વરશીઓની વાત જ ક્યાં રહી? દશથી પંદર હજાર તો શું, પણ દશથી પંદર લાખ અશ્વરશી આપવાને તમે તૈયાર થાઓ, તો ય મારે આ ગજરાજ નથી આપવો.” ગુરુજીએ પોતાનો અંતિમ નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

એ વેળાયે તો ભીમચંદ્ર સંયોગો અનુકૂલ ન હોવાથી વિશેષ કાંઈ પણ ન બોલ્યો; પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં ગુરુ વિષયક પ્રચંડ દ્વેષાભિ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો, આ ઘટનાને ત્રણ કે ચાર માસ જેટલો સમય થઈ ગયા પછી વિલાસપુરના રાજા ભીમચંદ્રને ત્યાં તેના પુત્રના વિવાહોત્સવનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો એટલે પુનઃ તેણે ગુરુજી પાસેથી એ નિમિત્ત દર્શાવીને ગજરાજની માગણી કરી. આ માગણી કરવામાં તેનો મનોભાવ એવો હતો કે; ‘એક વાર હાથી ઘેર આવી જાય એટલે પછી પાછો મોકલે છે જ કોણ?’ ગુરુજી તેના આ કપટને પ્રથમથી જ જાણી ગયેલા હોવાથી એ વેળાયે પણ તેમણે રાજા ભીમચંદ્રની માગણીનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અસ્વીકાર કરીને જણાવી દીધું કે: “આ ગજરાજ પર ગુરુ વિરાજતા હોવાથી આ ગજરાજ અન્ય સામાન્ય મનુષ્યના આરોહણમાટે આપી શકાય તેમ નથી એટલામાટે આ ગજરાજને મેળવવાના હઠને લજી છો અને મને વારંવાર ના કહેવાની ફરજ ન પાડે.” આ વેળાયે હવે રાજા ભીમચંદ્ર પોતાના કોપને શમાવી શક્યો નહિ અને કોપના આવેશમાં તેના મુખમાંથી એવા શબ્દો નીકળી ગયા કે: “ગુરુજી, સાવધાન! જો આપ પોતાની ઇચ્છાથી જ આ ગજરાજ અમોને આપવાની ઉદારતા નહિ દર્શાવે, તો એ ગજરાજને આપની ગજશાળામાંથી બળાત્કારે ઊપાડી જવામાં આવશે અને આપ લઈ જનારનાં મોઢાંને તાકતા બેસી રહેશો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અમો રાજાઓથી વૈર બાંધીને આ પાર્વત પ્રદેશમાં વસવું પણ આપ-માટે બારી થઈ પડશે એનો વિચાર કરો અને પછી ના પાડો.” ગુરુજીએ શાંત તથા ગંભીર ભાવથી માત્ર એટલું જ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું કે: “અકાલ પુરુષની ઇચ્છા વિના કાંઈ પણ નથી થતું એટલે જે કાંઈ થશે તેને જોઈ લેવાશે.” ગુરુજીનું આવું ઉત્તર સાંભળી રાજા ભીમચંદ્ર નિરાશ થઈને આનંદપુરમાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

ઘટના એવી ધટી કે ભીમચંદ્રના પુત્ર સાથે જેનો લગ્નસંબંધ થવાનો હતો તે કન્યાનો પિતા, શ્રી નગરનો રાજા, રૂતહસિંહ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો પ્રિય મિત્ર હોવાથી ગુરુજીએ પોતાના પાંચ સો અશ્વા-રાહી સૈનિકોદ્વારા તે કન્યામાટે ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારો ભેદ તરીકે મોક-

લાવ્યાં. પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ગુરુજીએ પોતાના દીવાન નંદચંદ્રને મોકલ્યો હતો. બીમચંદ્ર ગુરુજીની ભેટ લખને આવેલા ગુરુજીના પ્રતિનિધિ આદિકને જોઇને ક્રોધથી આત્મવિસ્મૃત થઇ ગયો અને પોતાના વેવાઇ કૃતહસિંહને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “જે તમે ગોવિન્દસિંહજીની ભેટ લેશો, તો હું જનને પાછી વાળીને ચાલ્યો જઇશ અને તમારાથી પોતાની પુત્રીને મારા પુત્ર સાથે નહિ પરણાવી શકાય; તમારે ખીજે જમાઇ શોધવો પડશે.”

શ્રીનગરના રાજાએ ધર્મસંકટમાં આવી પડતાં નિરુપાય થઇને ગુરુજીની ભેટનો સ્વીકાર ન કર્યો અને તેથી ગુરુજીના પ્રતિનિધિ નંદચંદ્રે ગુરુદેવનું ભયંકર અપમાન થયેલું મानीને પોતાની સાથે આવેલા પાંચ સો અશ્વારોહી ખાલસા સૈનિકોને આગળ પાછળનો કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના આરા સંભળાવી દીધી કે: “બીમચંદ્ર જે જનને લઇ આવ્યો છે તેના પર દૂરી પડો, લક્ષ્મી સર્વ સામગ્રી લૂટી લ્યો અને એણે કરેલા ગુરુદેવના અપમાનનું ક્ષણ એને અત્યારે અને આ ક્ષણે જ ચખાડી દો.”

દીવાન નંદચંદ્રની આવી આરા મળતાંની સાથે જ ખાલસા સિંહોએ બીમચંદ્રના પક્ષના લોકોને લૂટવા તથા મારવા કૂટવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. શાકર, મેવા તથા મીઠાઇ આદિના થાળો પટાપટ પૃથ્વીપર પટકાવા લાગ્યા; મિષ્ટાન્ન, પકવાન્ન તથા ધૂત, દુગ્ધ, દધિ આદિકથી ત્યાંની ભૂમિ લીંપાઈ ગઇ; વિપક્ષીઓમાંના કેટલાકોનાં મસ્તક દૂટ્યાં, કેટલાકોના ટાંટિયા દૂટ્યા તો કેટલાકોના હાથનાં હાડકાં હલી ગયાં, વિવાહવેદીને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખીને ખાલસા વીરોએ બીમચંદ્રના ખેલને ખલાસ કરી નાખ્યો અને જનૈયા મોજ માણવાને બદલે પીટાઇ જવાથી ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યા. આવા પ્રકારનો ઉપદ્રવ મચાવીને દીવાન નંદચંદ્ર ખાલસા સૈનિકો સહિત ત્યાંથી રવાના થઇ પાછો આનંદપુરમાં ગુરુજી પાસે આવી લાગ્યો અને તેણે ત્યાંના સર્વ સમાચાર ગુરુદેવને અક્ષરશઃ કહી સંભળાવ્યા. ગુરુજીએ એ સમાચાર સાંભળીને નંદચંદ્રને કહ્યું કે: “તમે એ લક્ષ્મ જેવા શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન નાખ્યું એ તમારા હસ્તથી એક મહાપ્રમાદ

થયો છે; પરંતુ અકાલ પુરુષની એવી જ ઇચ્છા હશે, એટલે એમાં તમારો પણ શો દોષ ?”

*

*

*

*

પ્રથમથી જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ઉપર ક્રોધાયમાન થયેલો અને ક્રોધના અગ્નિથી બળી રહેલો રાજા ભીમચંદ્ર દીવાન નંદચંદ્ર તથા ખાલસા સૈનિકોના ચાલ્યા ગયા પછી ત્યાં લગ્નપ્રસંગે આવેલા નિમંત્રિત પર્વતેશ્વરોને સંબોધીને ઉત્તેજક ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “જોઈ કે આ આજકાલના થઈ પડેલા ધર્માચાર્યની ધૃષ્ટતા! ગુરુ ગોવિન્દસિંહના અનુચરો પણ જ્યારે આપણા જેવા મુકુટમંડિત રાજાઓની દુર્દશા કરતાં નથી અચકાતા, તો એ ગુરુના વધતા જતા બળ તથા ગર્વને આપણે અત્યારથી જ નહિ અટકાવી દેઈએ, તો આગળ જતાં ગુરુ પોતે તો આપણી કાણુ જાણુ કેવી યે દુર્દશા કરી નાખશે, એનો વિચાર કર્યા વિના હવે ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ. આપણા જેવા રાજાઓનું અપમાન કરતાં એ ગુરુને લેશમાત્ર પણ લજ્જા નથી આવતી અને આપણે પણ એના હસ્તથી થતા આપણા આવા ભયંકર અપમાનને ધંદો પ્રમાણે સહન કરીને બેસી રહીએ છીએ, એ આપણા માટે પણ મહાલજ્જાસ્પદ ઘટના નથી કે શું ? હવે તો આપણું એ જ કર્તવ્ય છે કે આપણે આપણી સેનાઓને સુસજ્જિત કરીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પર આક્રમણ કરવું, તેના ગર્વને ગાળી નાખવો, તેને ધૂળ ચાટવો કરી દેવો અને તેનો વિનાશ કર્યા પછી જ જંપીને બેસવું; નહિ તો એ ગુરુના હસ્તથી આપણો પોતાનો જ વિનાશ થઈ જશે, એ ગુરુ રાજા થઈ જશે અને આપણા માટે સાધુ થઈને ‘બિક્ષા દેહિ’ કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે.”

સર્વ રાજાઓ ભીમચંદ્ર સાથે આ વિષયમાં સંમત થયા. એ રાજાઓ અથવા પર્વતેશ્વરોની સંખ્યા સાતની હતી. વિલાસપુરનો રાજા ભીમચંદ્ર, કરૌકનો રાજા કૃપાલચંદ્ર, જસ્સોવાનો રાજા કેસરીચંદ્ર, જસરૌટાહનો રાજા સુખદયાલ, નાલામઢનો રાજા હરિચંદ્ર, ડાવાલાનો રાજા પૃથ્વીચંદ્ર અને શ્રીનગરનો રાજા કૃતહસિંહ. શ્રીનગરનો રાજા કૃતહસિંહ ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો મિત્ર હોવા છતાં તેના મનમાં

પણુ ગુરુના વધતા જતા બળની બીતિનો સંચાર થઇ ગયો અને તેથી તે પણુ ગુરુજીના શત્રુઓ સાથે મળી ગયો. એ સાતે રાજાઓએ પરસ્પર સંધિ કરીને પોતાના દશ હજાર સૈનિકો સહિત ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીપર આક્રમણ કરવામાટે પ્રયાણ કર્યું. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી એ વેળાએ પોતાના નવીન બંધાવેલા પૌંટા દુર્ગમાં હોવાથી તે રાજાઓ પોતાના સૈન્ય સહિત પૌંટા દુર્ગની દિશામાં પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને તેમના સર્વત્રસંચારી ગુપ્તચરો દ્વારા પર્વતેશ્વરોના સમસ્ત કાર્યક્રમના સમાચાર ક્ષણે ક્ષણે મળતા હોવાથી તેમને આ સમાચાર મળતાં જ તેઓ પોતાના એ હજાર ચૂંડી કાઢેલા સૈનિકોને લઇને તેમની સાથે લડવામાટે અથવા શસ્ત્રનું ઉત્તર શસ્ત્રથી જ વાળવામાટે પૌંટા દુર્ગમાંથી બહાર નીકળ્યા. ભંગાની નામક સ્થાનમાં ઉભય પક્ષની સેનાઓ એકત્ર થઇ ગઇ અને તેથી ત્યાં જ તેમના યુદ્ધનો આરંભ થઇ ગયો.

નાનાવિધ રણવાદ્યો વાગવા લાગ્યા અને મ્યાનમાંથી નીકળેલી તલ્વારો અબ્રપટલમાંથી નીકળેલી વીજળી પ્રમાણે ચમકવા લાગી. તે તલ્વારો પોતપોતાના પ્રતીપક્ષીઓનાં ઉદરો તથા વક્ષસ્થલોમાં પ્રવેશ કરતી, આંતરડાંને બહાર કાઢતી અને રક્તના પ્રવાહને વહેવડાવતી રણચંડીના સ્વરૂપમાં બીષણ નૃત્ય કરવા લાગી, રણવીરોનાં મૃત શરીરો યુદ્ધભૂમિમાં પડવા લાગ્યાં અને જીવિત વીરો તે મૃત શરીરોને ખૂંદતા પોતાના શૌર્ય તથા વીરત્વનો પ્રાણોપર ઉદાર થઇને પરિચય કરાવવા લાગ્યા. જ્યાં ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો પણુ હોય છે તેવી રીતે વીરસમુદાયમાં કેટલાક કાયર પુરુષો પણુ હોય છે એટલે જોઓ કાયર હતા તેઓ જીવનરક્ષામાટે રણભૂમિમાંથી પાછી પાની પણુ કરવા લાગ્યા; પરંતુ એવા કાયરોની સંખ્યા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ખાલસા સૈનિકોના સમુદાયમાં નહિવત્ હતી અને પ્રતિપક્ષીઓની સેનામાં વિશેષ હતી એ વાતોને પણુ અહીં લક્ષમાં રાખી લેવાની છે. એ દિવસે આરંભાયેલો દારુણ સંગ્રામ અપૂર્ણ જ રહ્યો અને ભગવાન્ અંશુમાલી પોતાની દિવસયાત્રાની સમાપ્તિ કરીને અસ્તાચલગામી થતાં મૃત સૈનિકોનાં શબોની અંતિમ વ્યવસ્થા, આહત

સૈનિકોના ઔષધોપચાર તથા જીવિત સૈનિકોના વિશ્રામમાટે રાત્રિના સમયમાં યુદ્ધને બંધ રાખવામાં આવ્યું.

એ પ્રથમ દિવસના યુદ્ધમાં જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ખાલસા સૈનિકોની વીરતા, દૃઢતા, સ્ફૂર્તિ તથા અદ્ભુત ઉત્સાહપૂર્ણતાના સાક્ષાત્કારથી ગુરુજીના વિરોધી પર્વતેશ્વરે બચ તથા આશ્ચર્યથી સ્તંભિત થઈ ગયા અને તેમને પોતાનો વિજય અસંભવનીય દેખાવા લાગ્યો; છતાં પણ તેમણે દ્વિતીય દિવસના યુદ્ધમાં વિશેષ સાવધાનતા તથા વીરતા દર્શાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિજય મેળવ્યા વિના યુદ્ધને બંધ ન રાખવાનો સર્વાનુમતિથી દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના શિબિરમાં રાત્રિના સમયમાં એવી ઘટના ઘટી કે તેમના સૈન્યમાંના લગભગ પાંચ સો જેટલી સંખ્યાના ઉદાસીન પંથના શાધુઓ કે જેઓ સર્વદા કાલી રોટી ને ઘોળા દાળ (માલપુઆ તથા દૂધપાક) અથવા પૂરી ને મલાઈ જીડાવીને ગુરુજીનો જયજયકાર કર્યા કરતા હતા અને પ્રથમ દિવસના યુદ્ધમાં પણ જેઓ પાછળ રહીને જ લડ્યા હતા તેઓ “જે આવી રીતે યુદ્ધ કરતા આપણે મરી જઈએ તો ગુરુજીના માલપુઆ ને દૂધપાક આપણને તો ભારી જ પડી જાય; ભારતવર્ષમાં ક્યાં ભાવિક ભકતોની ખોટ છે ? જીવતા રહીશું તો માલપુઆ ને દૂધપાક તેમજ પૂરી મલાઈ ગમે ત્યાં મળી રહેશે;” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને રાતોરાત ડાવણીમાંથી અને પાંચ અગિયાર ગણી ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે શુધ્ધશાહ નામક મુસદ્દમાન ફકીરની બલામણ્યથી જે પાંચ પઠાણ અથવા અફઘાન સદારિને તેમના પાંચ સો અફઘાન સૈનિકો સહિત ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આશ્રય આપીને સારા પગારે પોતાની નોકરીમાં રાખી લીધા હતા અને જેમની વફાદારીમાટે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો નિશ્ચય થઈ ગયો હતો તે પઠાણ સદારિ ‘ગુરુજીની ફોજ ઓછી હોવાથી અને દુશ્મનોની ફોજ મોટી હોવાથી આવતી કાલની લડાઈમાં જરૂર ગુરુની હાર થઈ જશે, ગુરુની હાર થતાં તેમની માલમત્તાની દુશ્મનો જરૂર લૂટ કરશે અને જે આપણે દુશ્મનો સાથે મળી જઈશું, તો ગુરુજીની માલમત્તાનો બધો ભેદ આપણા જણવામાં હોવાથી સારા-

માં સારો લાભ આપણને જ મળશે,' આવો નીચ વિચાર કરીને ખીજ દિવસના યુદ્ધનો આરંભ થતાં જ ગુરુજીને ત્યજીને પોતાના પાંચ સો અફગાન અશ્વારોહી સૈનિકો સહિત શત્રુપક્ષમાં જઈ મળ્યા અને પોતાના નૈસર્ગિક વિશ્વાસઘાતક સ્વભાવનો ગુરુજીને પર્યાપ્ત પરિચય કરાવી દીધો. ઉદાસીન સાધુડાઓના પલાયનની તો ગુરુજીએ કશી પણ દર્કાર કરી ન હોતી, પણ આ પઠાણોએ અણીની વેળાયે વિશ્વાસઘાત કરવાથી તેમના મનમાં લાગી આવ્યું અને તેથી એ પઠાણોની વિશ્વાસઘાતકતા તથા નમકહરામીના સમાચાર શુદ્ધુશાહને પહોંચાયાડવામાટે તેમણે પોતાના એ વિશ્વાસપાત્ર ખાલસા સૈનિકોને તે ક્ષણે જ ત્યાંથી રવાના કરી દીધા. ત્યારપછી પોતાના માત્ર આઠ સો ખાલસા સૈનિકો સહિત ગુરુજી શત્રુપક્ષના વિશાળ સૈન્ય સાથે લડવામાટે રણબૂમિમાં આવીને ઊભા રહ્યા; કારણ કે, પાંચ સો ઉદાસીન સાધુઓ પલાયન કરી ગયા હતા, પાંચ સો પઠાણો શત્રુપક્ષમાં જઈ મળ્યા હતા, એક સો સૈનિકો પ્રથમ દિવસના યુદ્ધમાં આહત થયા હતા અને એક સો સૈનિકો વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા હતા એટલે એ હજારમાંથી માત્ર આઠ સો સૈનિકો જ અવશિષ્ટ રહ્યા હતા.

અહીં કદાચિત્ પાઠકો તથા પાઠિકાઓના મનમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે કે: ગુરુ ગોવિન્દસિંહના ખાલસાની સંખ્યા એક લાખથી પણ વિશેષ થઈ ગઈ હતી, તો તેઓ એ પ્રતિપક્ષી પર્વતેશ્વરોના પરાભવમાટે માત્ર એ હજાર સૈનિકોને જ કેમ લઈ આવ્યા? અને તેમાં પણ પાંચ સો ઉદાસીન સાધુઓ તથા પાંચ સો અફગાનો હોવાથી ખાલસા સૈનિકોની સંખ્યા તો એક હજારની જ હતી તેનું કારણ શું હોવું જોઈએ? એનું ઉત્તર એ જ છે કે જે વેળાયે એ પર્વતેશ્વરોએ ગુરુજીપર આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વેળાયે તેઓ આટલા વેમથી ચઢી આવશે એવી ગુરુજીના મસ્તિષ્કમાં કલ્પના પણ ન હોતી, જે વેળાયે તેમના ચઢી આવવાના ગુરુજીને સમાચાર મળ્યા તે વેળાયે પૌંટા દુર્ગમાં માત્ર એક હજાર ખાલસા સૈનિકો જ વિદ્યમાન હતા અને અન્ય ખાલસા સૈનિકોને બોલાવી લેવા જેટલો સમય તેમની પાસે હતો જ નહિ; છતાં પણ ગુરુજીએ હજાર હજાર જેટલા પ્રતિપક્ષી

સૈન્ય સાથે લડવાની હિંમત કરી હતી એ ગુરુજીના અલૌકિક આત્મ-વિશ્વાસ તથા નિર્ભયત્વનું જ પરિણામ હતું અને એ આત્મવિશ્વાસ તથા નિર્ભયત્વમાટે તેમની જેટલી પણ પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી અપર્યાપ્ત થવાનો જ સંભવ છે.

અસ્તુ: દ્વિતીય દિવસના યુદ્ધમાં આઠ સો ખાલસા સૈનિકો તૃતીય પ્રહર પર્યન્ત પ્રતિપક્ષીઓના પ્રયંડ સૈન્ય સાથે અત્યંત વીરતા તથા નિર્ભયતાથી લડ્યા, તેમનામાંના બસે ખાલસા કામ આવી ગયા અને એક સો મૃતપુત્ર્ય આહત થઇને યુદ્ધમાટે નિરુપયોગી થઇ પડ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બાકીના પાંચ સો ખાલસા સૈનિકો પણ થાકીને લોથ જેવા થઇ ગયેલા હોવાથી જો હવે શત્રુઓ બળપૂર્વક આક્રમણ કરે, તો ગુરુજીનો પરાજય તથા શત્રુઓનો વિજય અવશ્યંભાવી જણાતો હતો. પરંતુ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના મહો એ સમયમાં અતિશય અનુકૂલ હોવાથી આવી અણીની વેળાએ સૈયદ બુધ્ધુશાહ અચાનક પોતાના બે હજાર અશ્વારોહી સૈનિકો સહિત ગુરુજીની કુમકે આવી લાગ્યો, એ કુમકને આવી પહોંચેલી જોઇને ખાલસા સિપ્પીઓનો ઉત્સાહ સોગણો વધી ગયો અને તેઓ 'વાહ ગુરુકી ફતહ'ની ગગનભેદક ગર્જના કરતા મરણિયા થઇને શત્રુસૈન્યપર દૂરી પડ્યા. અહીં વચ્ચે જણાવી દેવાની આવશ્યકતા છે કે તે સમયમાં સૈયદ બુધ્ધુશાહનો મુકામ એ ભંગાની નામક યુદ્ધસ્થાનથી ચારેક ગાઉના અંતરે જ હોવાથી તેને પઠાણોની વિશ્વાસઘાતકતા તથા નમકહરામીના સમાચાર મળતાંની સાથે જ તે પોતાના સૈન્ય સહિત ગુરુજીની મદદે દોડી આવ્યો હતો અને વખતસર રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો હતો. પુનઃ અશ્વિઓનો ઝણત્કાર શ્રવણગોચર થવા લાગ્યો, સૈનિકોનાં મસ્તકો તથા ધડો તત્વારોના પ્રહારથી ભિન્ન થઇને ભૂમિપર પડવા લાગ્યાં, રક્તની સરિતા વહન કરવા લાગી, બંદૂકની ગોળીઓ તથા બાણોની મુશળધાર વૃષ્ટિ-તળે ક્ષાત્રવ્રતધારી વીર પુરુષો માર માર કરતા આગળ ધસીને શત્રુ-ઓને સંહારવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા તથા પોતાના વીરવ્રતની પૂર્તિ કરતા દેખાવા લાગ્યા. બીજે દિવસે પણ સંખ્યાકાળ મર્તા સંત્રામને બંધ રાખવામાં આવ્યો.

તૃતીય દિવસના પ્રભાતમાં યુદ્ધના આરંભ પૂર્વે ગુરુ ગોવિન્દ-
સિંહજીએ પોતાના ચૂંટી કાઢેલા દીવાન નંદચંદ્ર, મહંત કૃપાલદાસ^૧
નદલાલ શાહી, મેહરચંદ્ર, ભાઈ સેગ, ભાઈ જિતમલ્લ, ગુલાબરાય,
ગંગારામ, દયારામ, ભાઈ જીવન તથા લાલચંદ હલવાઈ આદિક
અમ્રણી સેનાનાયકોને મોર્યાપર ઊભા રાખી એવો તીવ્ર ઉપદેશ આપ્યો.
કે: “મારા વીર બંધુઓ, આજે શત્રુઓને તમારે વીણીવીણીને માર-
વાના છે અને શત્રુદલના નાયકોના જીવનદીપોને પ્રથમ બુઝાવી નાખ-
વાના છે એ કદાપિ બૂલશો નહિ; કારણ કે, નહિ તો શત્રુપક્ષના
સૈનિકોની સંખ્યા અતિશય વિશેષ હોવાથી કદાચિત્ આપણાથી શત્રુ
સૈન્યનો પરાજય નહિ કરી શકાય.” ગુરુજીની આ આજ્ઞાને મસ્તક
પર ધારણ કરીને તે અજોય ખાલસા વીરોએ શત્રુઓપર શસ્ત્રોએ
ચલાવવાનો આરંભ કરી દીધો. ખાલસાની બંદૂકો પોતાના લંબ
મુખમાંથી ગોળીઓની અતિવૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગી, ખાલસાની તલ્વારો
તીવ્ર ત્વેષમાં આવી જઈને શત્રુઓના રક્તપાનથી તૃપ્ત થવા લાગી
અને ખાલસાનાં ધનુષ્યોમાંથી છૂટેલા બાણો અર્જુનના ગાંડીવમાંથી
છૂટેલા બાણોનું સ્મરણ કરાવવા લાગ્યા. મહંત કૃપાલદાસના હસ્તથી
શત્રુપક્ષમાં મળી જનાર વિશ્વાસઘાતક તથા નમકહરામ પઠાણોમાંના
કાલેખાન તથા હયાતખાન નામક બે પઠાણ સદારોની હયાતીનો
ખાતમો થઈ ગયો અને ત્રીજો નિજમતખાન નામક પઠાણ સદાર

૧ જે પાંચ સો ‘ખાવાપીવામાં નહિ વાણ, કામ કર્યામાં કંઠે પ્રાણ’ એ
લોકોક્તિની સંપૂર્ણ સાર્યકતા કરી બતાવનારા ઉઠાસીન સાધુઓ યુદ્ધના પ્રથમ
દિવસની રાત્રિયે જ પલાયન કરી ગયા હતા તેમનામાંનો મહંત કૃપાલદાસ નામક
એક વીરનર પોતાના પોતા જેવા જ પાંચ અલય વીર શિષ્યોસહિત રણભૂ-
મિમાં હિમાચલ સમાન દૃઢતાથી ગુરુજીના પાર્શ્વમાં ઊભો રહીને શત્રુઓ સાથે
લગ્યો હતો, પોતાના સમસ્ત મંડળના ચાલ્મા જવા છતાં તેણે ગુરુના પક્ષને
ત્યજ્યો ન હોતો અને અનેક નમકહરામ પઠાણ સદારો તથા સૈનિકોને કંઠસ્થાન
કરાવીને પોતાની હિન્ક તરીકેની યોગ્યતાનો વિશ્વને પર્યાપ્ત પરિચય કરાવી
દીધો હતો. ધન્ય છે એવા વીરાત્મા સાધુઓને ! હેહર નામક કસ્યામાં એ
મહંત કૃપાલદાસનું સ્થાનક અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે.

ભાઈ લાલચંદના શસ્ત્રથી જહનમવાસિલ થઈ ગયો. પોતાના પક્ષના સેનાબ્યક્ષોની આવી દુર્દશા થયેલી જોઈને પ્રવીણુ બાણાવલી પર્વતેશ્વર હરિચંદ પોતાના ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ચઢાવીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહ સમક્ષ આવી ઊભો રહ્યો અને તેણે ગુરુજીને લક્ષ્ય કરીને પોતાના બાણને છોડી પણ દીધો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહ એ વેળાયે અશ્વારોહણ કરીને યુદ્ધમાં ઝૂંઝી રહ્યા હતા એટલે તેમને હરિચંદના એ બાણને નિષ્ફળ કરવાનો સમય મળવા પૂર્વે તે બાણે ગુરુજીના અશ્વના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તે અશ્વને ધરાશાયી કરી દીધો. ગુરુજી એક અન્ય સૈનિકને અશ્વપરથી ઊતારીને તેના અશ્વપર બેસી ગયા એટલામાં એક દ્વિતીય બાણ તેમના શરીરને સ્પર્શ કરીને સનસનાટ કરતો ચાલ્યો ગયો. ગુરુજીનો કોપ હવે અનિવાર્ય થતાં ગુરુજીએ પોતાના ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ચઢાવીને પર્વતેશ્વર હરિચંદ પર જે પૂર્ણ બળથી બાણ છોડ્યો તે બાણ હરિચંદના તાલુને બેદીને કંઠના પશ્ચાદ્ભાગમાં બહાર નીકળ્યો અને પર્વતેશ્વર હરિચંદ પોતાના અશ્વ પરથી નીચે પડીને પડતારી સાથે જ સીધો ચમલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો. એજ વેળાયે પર્વતેશ્વર કેસરીચંદ અને પર્વતેશ્વર સુખદયાલ પણ આહત થયા, ધવાયા, અને તેથી પોતાના જીવનને સુરક્ષિત રાખવામાટે અપ્રવોને રણભૂમિમાંથી પાછા વાળીને પલાયન કરી ગયા. આ પર્વતેશ્વરોને પલાયન કરતા જોઈને અને હરિચંદને હણાયલો જોઈને તેમના સૈનિકો હતાશ્ચ તથા હતોત્સાહ થઈ જતા તેમણે પણ રણક્ષેત્રમાંથી પાછા પગલાં કરીને પલાયનના વ્યવસાયને આરંભી દીધો. ગુરુજીએ તે ક્ષણે જ પોતાના સૈનિકોને તેમની પાછળ પડવાની તથા તેમને સંહારવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને તે મૂર્ખ પર્વતેશ્વરોએ પૃથ્વીભાગની રક્ષાનો કશોય પ્રયત્ન કરેલો ન હોવાથી ખાલસા સૈનિકોએ વેગપૂર્વક તેમની પાછળ પડીને તેમનામાંના ધણુકોને ઠાર તથા ધણુકોને ધાયલ કરી નાખ્યા અને અંતે જ્યારે ગુરુજીએ તેમને પાછા ફરવાનું કહ્યું ત્યારે જ તેઓ પાછા ફર્યા. શત્રુઓના શિબિરમાંની અજસામઘી, અઆસો, દારૂગોળા તથા ધન આદિક વસ્તુઓ ખાલસા સૈન્યને મળી ગઈ. આ યુદ્ધમાં ગુરુગોવિન્દસિંહજીના પક્ષના ભાઈ સેગૂ તથા જિતમલ્લ આદિક કેટલાક વીર ખાલસા વીર-

ગતિને પ્રાપ્ત થઇ ગયા અને સૈયદ બુધ્ધુશાહનો શરીર પુત્ર પણ કામ આવી ગયો. છતાં વિજયદેવીએ વરમાળા તો ગુરુગોવિન્દસિંહના કંઠમાં જ આરોપી દીધી અને ગુરુજી વિજયનો ડંકો વગડાવતા વિજયનાદ સહિત પાછા પૌંટા દુર્ગમાં આવી લાગ્યા.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પૌંટા દુર્ગમાં આવીને આ વિજયના ઉપ-લક્ષ્યમાં એક મોટો દર્બાર ભર્યો, જે જે સેનાધ્યક્ષોએ યુદ્ધમાં પ્રાણોપર ઉદાર થઇને અપૂર્વ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો તે સર્વ સેનાધ્યક્ષોને પોશાકો આપીને તેમનું અતિશય ગૌરવ કર્યું; મહંત કૃપાવદાસને અતિશય ધન્યવાદ સમર્પીને પોતાના મિત્રની પદવી આપી તથા તેમની પૂજ્યતાને અતિશય વધારી દીધી અને સૈયદ બુધ્ધુશાહે, તે પોતે મુસલમાન હોવા છતાં, અણીની વેળાએ પોતાના સૈન્ય સહિત આવીને અવર્ણનીય તથા અમૂલ્ય સહાયતા આપેલી હોવાથી અને આ વિજય તેની સહાયતાના પરિણામે જ મળેલો હોવાથી ગુરુજીએ પ્રેમથી તેને ગળે વળગાડીને પોતાની અડધી પાધડી, પોતાનો કંધો (કાંસકી) તથા પોતાના હસ્તા-ક્ષરવાળું પ્રશસ્તિપત્ર આપ્યાં^૧ તેમ જ જિન્હાથી પણ તેની પ્રશંસાના સેતુ બાંધી દીધા. ત્યાર પછી ગુરુજીએ પોતાના સર્વ ખાલસા સૈનિકોને બોલાવી, તેમની વીરતાની સ્તુતિ કરી તેમને યોગ્ય પારિતોષિક તથા સરપાવ આપીને સંતોષ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે સૈનિકો યુદ્ધમાં વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા હતા તે સર્વની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ઉત્તર-ક્રિયા કરાવીને તેમની વિધવાઓ તથા તેમનાં અનાથ સંતાનોના પાલન પોષણની પણ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપી. ગુરુજીની આ ગુણગ્રાહકતા તથા ઉદારતાનો જનસમુદાયના હૃદયમાં એવો તો અદ્ભુત પ્રભાવ પડી ગયો કે લોકો હવે તેમને પંચગ્યના પૃથ્વીપતિ જ માનવા લાગ્યા અને રાજ્ય પ્રમાણે જ માન આપવા લાગ્યા.

૧ “ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની આપેલી એ વસ્તુઓને અત્યંત પવિત્ર માનીને સૈયદ બુધ્ધુશાહના ઉત્તરાધિકારીઓએ અત્યાર સુધી બહુ જ સંભાળ-પૂર્વક બળવી રાખી છે.” એમ ‘પંથપ્રકાશ’ નામક ગ્રંથમાં લખેલું છે. હિન્દુઓમાટે આ પરિક્રિયિતિ અથવા ઘટના તે એક અભિમાનવર્ધિની ઘટના છે એમ કોઇ પણ કહી શકે તેમ છે.

આ વિજયોત્સવ થઇ ગયા પછી કેટલાક દિવસ વીતી જવા દઇને પૂજ્ય માતૃશ્રી ગુજરીબાઇએ પોતાના પુત્ર ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પોતાની પાસે બોલાવીને ગંભીરતાથી કહ્યું કે: “આપણે નાહનના રાત્રી મેદિની-પ્રકાશના આગ્રહથી જ આ પાર્વતપ્રદેશમાં પૌંટા નામક ગ્રામ વસાવીને રહ્યા છીએ અને આ પ્રદેશમાં વસવાનો આપણો જે આશય હતો તે સિદ્ધ થઇ ગયો છે એટલે હવે અહીંના પર્વતેશ્વરો સાથે આપણા વિરોધનો આરંભ થઇ ગયેલો હોવાથી અને આ સ્થાન હવે આપણા માટે સુરક્ષિત ન હોવાથી મારી એવી ઇચ્છા છે કે આપણે પાછાં આનંદપુરમાં જઇને રહીએ તો વધારે સારું. ત્યાંથી આ પર્વતેશ્વરોને તારાથી પોતાનો વિશેષ પ્રભાવ દેખાડી શકાશે અને ઇષ્ટ કાર્યને ઇચ્છાનુસાર સિદ્ધ કરી શકાશે.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતાનાં માતૃશ્રીની આજ્ઞાને અકાલ પુરુષની આજ્ઞા માનતા હોવાથી વિરોધી પર્વતેશ્વરોના વિરોધના ભયથી નહિ, પરંતુ પોતાની માતાની આજ્ઞાથી જ થોડા દિવસમાં પૌંટા દુર્ગને ત્યજીને તેઓ પાછા પોતાના કુટુંબસહિત આનંદપુરમાં આવી લાગ્યા અને ત્યાં જ વસવા લાગ્યા.

આનંદપુરમાં ગુરુજીએ નિવાસ કર્યા પછી અદ્ય સમયમાં ક્ષત્રિય-જાતિના એક સિપ્પે પોતાની સુંદરીજી નામની રૂપસુંદરી તથા ગુણ સુંદરી ઇન્યાને ગુરુજી સાથે પરણાવવાની ઇચ્છાથી ગુરુજીને નાળીયેર મોકલ્યું અને તેનો સ્વીકાર કરીને સંવત્ ૧૭૪૨ ના આષાઢ માસની કૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે ગુરુ ગોવિન્દસિંહનો દ્વિતીય લગ્નસમારંભ થઇ ગયો અને એ દ્વિતીય પત્નીના ઉદરથી જે પ્રથમ પુત્રનો જન્મ થયો તેનું નામ ગુરુજીએ અજિતસિંહ રાખ્યું.

આનંદપુરમાં આવ્યા પછી પણ ગુરુજીએ પોતાના સૈન્યબળ તથા દુર્ગબળને વધારવાનું કામ ચાલુ જ રાખ્યું હતું અને તેના પરિણામે તેમના બીજા લોહમઠ, આનંદમઠ, કૂલમઠ તથા કૃતલમઠ નામક ચાર અજોય દુર્ગ બંધાઇને તૈયાર થઇ ગયા હતા. દિવસાનુ-દિવસ તેમના આલસા સિપ્પેની સંખ્યા પણ વધતી જતી હતી અને તેમનો ધનભંડાર પણ અપરિમિત થતો જતો હતો.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પ્રતાપ, યુદ્ધકૌશલ્ય તથા વિજયને જોધને પર્વતેશ્વરો પ્રથમથી જ લયચકિત તો થયેલા જ હતા અને ગુરુજીના વધતા જતા બળના સમાચાર ત્યાર પછી પણ નિત્ય તેમને મળ્યા કરતા હતા એટલે હવે ‘જ્યાં ચમત્કાર ત્યાં નમસ્કાર’ અથવા ‘ભય બિન હોય ન પ્રીતિ’ એ નિયમ અનુસાર તેઓ ગુરુજી સાથે મિત્રતાને સ્થાપવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા, તેમણે પોતાની ઇચ્છા ગુરુજીને પોતાના એક સંદેશવાહકદ્વારા દર્શાવી, ગુરુજીનો પ્રથમથી જ સર્વ હિન્દુઓને એકતાના સૂત્રમાં બાંધી લેવાનો આશય હોવાથી તેમણે તેમની એ ઇચ્છાને આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લીધી અને તે પર્વતેશ્વરો સાથે સંધિ કરી લીધો. હવે પર્વતેશ્વરો ગુરુ ગોવિન્દસિંહ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુભક્તિના કોઈ પણ શત્રુ ઉપર જે આક્રમણ કરે તો તે આક્રમણમાં તેમ જ તેમના શત્રુસંહારક સંગ્રામોમાં તેમના માંડલિકો અથવા સહાયકો તરીકે ભાગ લેવાને તથા પોતાથી આપી શકાય તે સર્વ સહાયતાઓ આપવાને એ સંધિપત્રમાં હસ્તાક્ષર કરીને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા; જે કાર્ય સામોપચારથી સિદ્ધ ન હોતું થયું તે શત્રુના ચમત્કારથી સિદ્ધ થઈ ગયું અને ગુરુજીના હૃદયમાંથી પર્વતેશ્વરોના અથવા તો પોતાના જ જાતિબંધુઓના વિરોધની ચિન્તા ઓછી થઈ ગઈ.

એ પર્વતેશ્વરોને અત્યાર સૂધીમાં મુગલ સરકાર સાથે વિરોધ કરવાનો, મુગલસેના ઉપર આક્રમણ કરવાનો તથા પોતાની સ્વતંત્રતાને સ્થાપવાનો પ્રસંગ એક વાર પણ પ્રાપ્ત થયો ન હોતો; પરંતુ હવે તેમણે તે પદને સ્વીકારી લેવામાં નિમેષ માત્રનો પણ વિલંબ ન કર્યો કે જે પદનો પ્રત્યેક પરાજિત જાતિને પોતાના સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના સંગ્રામના સમયમાં સર્વથી પ્રથમ સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પ્રભાવ તથા બળથી તે પર્વતેશ્વરોએ ગુરુજીની આજ્ઞા અનુસાર મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય સાથેના નિષ્ક્રિય પ્રતિરોધનો આરંભ કરી દીધો અને બાદશાહ ઔરંગઝેબની સેવામાં તેઓ અત્યાર સૂધી જે વાર્ષિક કર અથવા ખંડણી મોકલતા હતા તે ખંડણી આપવાની તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડી દીધી. બાદશાહ ઔરંગઝેબ એ વેળાએ દક્ષિણમાં હતો અને ગોવળકાંડા નામક રાજ્યને જીતી લેવામાટે

આરંભેલા યુદ્ધમાં રોકાયેલા હતો, ત્યાં તેને એ સમાચાર મળ્યા કે: “ગુરુ ગોવિન્દસિંહના ઉપદેશ તથા પરામર્શથી પંજાબના પર્વતેશ્વરો અથવા પહાડી રાજાઓએ શહનશાહને ખંડણી આપવાનું બંધ કરી દીધું છે અને તેઓ પોતાને સ્વતંત્ર રાજાઓ તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા છે.” ઔરંગઝેબ આ સમાચાર સાંભળીને આગભલ્લકા થઈ ગયો અને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના વધતા જતા બળના સમાચાર તે નિરંતર સાંભળ્યા કરતો હોવાથી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે:—

“દક્ષિણમાં પહાડી ઉદર શિવાજીએ મારી શહનશાહતના પાયાને ઢીલો કરી નાખ્યો છે; રાજપૂતાનામાં ચિત્તોડના રાણા રાજસિંહે મુગલિયા શહનશાહતને જામવા નથી દીધી અને પંજાબમાં વળી આ નવો દુશ્મન પયદા થઈને મારી શહનશાહતની ઇમારતને હચમચાવી નાખવામાટે તૈયાર થઈ ગયો છે. આ કાફિરો શું કરશે અને શું નહિ, એ કાંઈ કળી શકાતું નથી. ખયર, વક્ત આવતાં એ પંજાબના નવા કાફિરની પણહું બરાબર ખબર લઈશ અને એના બાપને દિલ્લીમાં કલ્લ કરાવ્યો હતો તેવી રીતે એને પણ કલ્લ કરાવી નાખીશ !”

ઔરંગઝેબથી તત્કાળ દિલ્લી આવી શકાય તેમ ન હોવાથી અને દિલ્લીમાં આવ્યા વિના પંજાબના શાસનનો યોગ્ય પ્રબંધ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી એ સમાચાર સાંભળવા છતાં અત્યારે તો તેણે મૌન તથા શાંતિનું જ અવલંબન કરી લીધું.

* * * *

કેટલાક સમય પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં દ્વિતીય ધર્મપત્ની સુંદરીજીએ એક દ્વિતીય પુત્રરતને જન્મ આપ્યો અને તે પુત્રનું નામ ધીરસિંહ રાખવામાં આવ્યું. અર્થાત્ ગુરુ ગોવિન્દસિંહનાં પ્રથમ પત્નીનાં ઉદરથી જન્મેલા બે પુત્રો ઝુંઝારસિંહ તથા જોરાવરસિંહ અને દ્વિતીય પત્નીના ઉદરથી જન્મેલા બે પુત્રો અજિતસિંહ તથા ધીરસિંહ મળીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહના ચાર પુત્રો થયા અને પોતાના પુત્રના તે ચારે પુત્રોને રમાડવા તથા ઉછેરવાનું ભાગ્ય ગુરુ ગોવિન્દસિંહનાં માતૃશ્રી ગૂજરીબાઇને પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પોતાને એક મહાભાગ્યશાલિની આર્ય નારીમાનવા લાગ્યા અને તેમના આનંદતથા હર્ષને અતિરેક થવા લાગ્યો.

* * * *

ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં આરંભેલા પોતાના યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થઇને પાછો દિલ્લીમાં આવ્યો અને ત્યાં આવતાંની સાથે જ તેણે પોતાના મિયાંખાં, અલ્લિખાં તથા જુલ્ફિકારખાં નામક ત્રણ સુનંદા સદરિને એક મોટી ફૌજ આપીને એવો હુકમ ફર્માવ્યો કે: “તમે ફૌરન પંજાબમાં પહોંચી જાઓ અને જે પહાડી રાજાઓએ બગાવત-રાજદ્રોહ-કરીને ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું છે તેમની પાસેથી તેમના પર ચઢેલી બધી ખંડણી એકદમ વસૂલ કરી લ્યો. જે પહાડી રાજાઓ માથા ઉચકવાની જરા પણ કાશિસ કરે, તો તેમને એવા દાખી દેજે કે પાછા ઊઠવા જ ન પામે અને તેમને જણાવી દેજે કે ‘આ શહનશાહ ઔરંગઝેબ છે એટલે એની સામે માથા ઉચકવાથી તમારા માથા કપાઈ જશે અને તમારા બાલબચ્ચાં રખડી રઝળીને કૂતરાના મોતે મરી જશે.’ છતાં પણ જે તેઓ ન માને, તો તેમને પકડીને અહીં લાવી મારી આગળ હાજિર કરી દેજે એટલે પછી હું તેમની સાથેના હિસાબને ચૂકતે કરી લઈશ.”

તે ત્રણે મુસલમાન સદરિ પોતાની ફૌજને લઇને પંજાબની દિશામાં પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. તેમનામંત્રિ મિયાંખાં જમ્મૂ તર્ફ ગયો અને અલ્લિખાં તથા જુલ્ફિકારખાં અન્ય પહાડી રિયાસતો તર્ફ જવાને રવાના થયા. હિન્દુઓના આવા ધર્મરક્ષા, જાતિરક્ષા તથા આત્મ-રક્ષાના પ્રસંગોમાં વિધર્મી સત્તાધીશોને જેવી રીતે હમેશા ધર્મદ્રોહી, જાતિદ્રોહી, તથા કુહાડાના હાથા રૂપ વર્ણસંકર હિન્દુ સહાયકો મળતા રહ્યા છે તેવી રીતે આ વેળાયે પણ કનૈડીને રાજા કૃપાલચંદ્ર તથા દયાલચંદ્ર નામક બે હિન્દુ પર્વતેશ્વરો, તેમને એ મુસલમાન સદરિના આગમનના સમાચાર પ્રથમથી મળી ગયેલા હોવાથી, પોતાને શહનશાહ ઔરંગઝેબના કાપથી મુક્ત રાખવાના; પોતાના જીવન, કુટુંબ, રાજ્ય તથા ધન આદિકને સુરક્ષિત રાખવાના અને બની શકે તો જાતિદ્રોહ કરીને વિધર્મી શહનશાહ પાસેથી નવીન જાગીરો મેળવી લેવાના નીચાતિનીચ આશયથી એ મુસલમાન સદરિને માર્ગમાં જ ગુપ્ત રીતે જઈ મળ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે: “શહનશાહ સલામત સાથે અમારો કશો પણ વિરોધ નથી; ખીજા રાજાઓએકત્ર બળથી

અમારા પર હલ્લો કરીને અમારી પાયમાલી ન કરી નાખે એટલા માટે જ કૃવળ એમને રાજી રાખવાને અમોએ ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું છે; હવે આપ આવી લાગ્યા છો એટલે અમો નિર્ભય છીએ અને ચઢેલી ખંડણી ઉપરાંત આપને અમારી બીજી કાંઈ પણ મદદ જોઈએ તે આપવાને પણ તૈયાર છીએ.” મુસલમાન સદરિએ એ બન્ને પર્વતેશ્વરોને અભયવચન આપીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. ખરેખર, જે ભારતવર્ષમાં આવા સ્વાર્થપરાયણ, ધર્મદ્રોહી, જાતિદ્રોહી તથા આત્મવંચક વર્ણસંકર હિન્દુઓ વારંવાર ઉત્પન્ન થતા રહ્યા ન હોત, તો ભારતવર્ષના રાજસિંહાસન પર કદાપિ વિધર્મીઓ ન વિરાજત, હિન્દુ-સામ્રાજ્યનો અંત ન થાત અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની જે ઘેર દુર્દશાના વૃત્તાંતો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં લખાયલાં છે તે કદાપિ ન લખાત. આ પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરીને અકાલપુરુષ અથવા વિધાતા પુરુષ ગુરુ ગોવિન્દસિંહના પ્રચંડ પ્રતાપનો સમસ્ત સંસારને સાક્ષાત્કાર કરાવવાના અવસરને જ ઉપસ્થિત કરી રહ્યો હતો.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૧ મું

મુસલમાનોના પૈશાચિક અત્યાચાર

—:૦:—

“O ! to struggle against odds, to meet enemies undaunted.
To be entirely alone with them, to find how much one
can stand,
To look strife, torture, prison, popular ruin face to face,
To mount the scaffold, to advance to the muzzles of guns
with perfect non-chalance,
To be indeed a God !”

Walt Whitman.

મહાધર્મીય હિન્દુદ્રેષ્ટા નિર્દય અત્યાચારી શહનશાહ ઓરંગ-જેબના મોકલેલા મિર્ઝાખાં, અલ્ફખાં તથા બુલ્દિફારખાં નામક મુસલમાન સેનાનાયકોએ પંજાબમાં આવીને પોતાના મુસ્લિમ સૈનિકોને બૂખ્યા વરુઓ પ્રમાણે હિન્દુઓપર છાડી દીધા એટલે તેઓ પોતાના

નિત્યના નિયમ પ્રમાણે હિન્દુઓની દેવમૂર્તિઓને બ્રજ કરવાના, હિન્દુ દેવમંદિરોને તોડીને ધરાશાયી કરવાના, હિન્દુઓને ,બળાત્કારે વટલાવીને મુસલમાન બનાવવાના, હિન્દુ સ્ત્રીઓની પવિત્રતાને નષ્ટ કરવાના અને જેઓ ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન ન થાય તે હિન્દુઓને નિર્દયતાથી તલ્વારને ધાટ ગિતારી દેવાના પૈશાચિક વ્યવસાયમાં લાગી ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પંજાબના જે કૃષિકાર મુસલમાનો હિન્દુઓ સાથે બાઇચારાથી વર્તતા હતા અને ઔરંગઝેબના હસ્તથી હિન્દુઓપર થતા ધાર્મિક અત્યાચારોને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતા હતા તે શાંતિપ્રિય મુસલમાનોને પણ મુશ્કાઓ તથા મૌલવીઓએ “ઓ ઇમાનદારો, તમેને અલ્લાહ તાલાએ એટલામાટે જ પયદા કર્યા છે કે તમે દુનિયામાં ઇસ્લામની રોશનીને ફેલાવતા રહો અને દુનિયામાંથી કુફ્ર તથા કાફિરને નીસ્તો નાબૂદ કરી નાખો! એક કાફિરને કલમો પઢાવી, મુસલમાન બનાવીને ઇસ્લામમાં લાવવાથી આખી જિન્દગીના રોઝ તથા નુમાજને સવાબ મળી જાય છે, ખુદાના સાચા મજહબ ઇસ્લામને ફયલાવવાથી મુસ્લિમ મદોને જન્મતની હૂર તથા મુસ્લિમ ઔરતોને પરીજન મદોની પ્રાપ્તિ થાય છે, કયામતને દિવસે ખુદાતાલા તેમના સધળા ગુનાહોની મોઆશી બખ્શે છે, ફરિસ્તાઓ તેમના ચરણની ધૂળને પોતાના માથા પર ચઢાવે છે અને પરવરદિગાર પોતે પોતાના તખ્તપરથી નીચે ગિતરીને તેમના મુખારક હાથોને ચૂમવાની ઉદારતા દર્શાવે છે; એથી ખિલાફ જે મુસલમાનો કાફિરો સાથે બાઇચારાથી વર્તીને કાફિરોના કુફ્રને બદાસ્ત કરતા રહે છે, કુફ્ર નામના અંધકારને દુનિયામાંથી હટાડવાની કાશિશ નથી કરતા અને દીન ઇસ્લામને ફયલાવવાના પોતાના મુસલમાન તરીકેના ફર્જને અદા નથી કરી બતાવતા તે મુસલમાનોપર ખુદા લાનત વર્ષાવતો રહે છે અને તેમને એવા ખૌફનાક જીવતા દોજખમાં નાખી દે છે કે જ્યાં તેઓ દોજખની આગમાં હમેશા બળ્યા કરે છે; એટલામાટે હિન્દુ કાફિરો સાથેના આ ખોટા બાઇચારાને છોડી દો, કાં તો તેમને ઇસ્લામ કુબ્લ કરાવીને મુસલમાન બનાવી દો અને કાં તો તેમને રૈસી નાખીને ગાજના પદને મેળવી

હ્યો. જો તમે તેમને મુસલમાન બનાવવાની કોશિશમાં મરી જશો, તેમની તલ્વારોથી કપાઈ જશો, તો પણ તમે શહીદની પદવીના અધિકારી થતાં જતનના દર્વાજા તો તમારા માટે ખુલ્લા જ રહેશે અને ત્યાં તમે હુરોગિલમાન સાથે મનગમતા અયશ ભોગવી શકશો. આ જિહાદ અથવા ધર્મયુદ્ધમાં શહનશાહના સિપાહસાદારો તથા સિપાહોને મદદ કરવી એ મુસલમાનો તરીકે તમારો ખાસ ફરજ છે, તો તૈયાર થાઓ અને કુદ્ર તથા કાફિરોને બર્બાદ તથા નાબૂદ કરો; આવાં આવાં ભાષણો તથા વ્યાખ્યાનો સંભળાવીને ઉસ્કેરવા માંડ્યા, તેમનાં હૃદયોમાં ઇસ્લામ તથા કુદ્રના બેદને ઉત્પન્ન કરી દીધો અને તેથી જતનની દૂરોને મેળવવામાટે આતુર થયેલા કૃષિકાર તથા અન્યાન્ય મુસલમાનો પણ પોતાના ગ્રામવાસી અથવા પાડોશી હિન્દુ ભાઈઓ તથા હિન્દુ બહેનો પર જીદમનો વર્ષાદ વર્ષાવવા મંડી ગયા. પોતાના ગ્રામવાસી મુસલમાનો જ પોતાપર આવા અત્યાચારો કરવાને કટિબદ્ધ થઈ જશે એવી હિન્દુઓના મનમાં શંકામાત્ર પણ ન હોવાથી અને ધણાંક ગ્રામોમાં મુસલમાનો કરતાં હિન્દુઓની વસતી બહુ થોડી અથવા ઓછી હોવાથી કેટલાક નમાલા હિન્દુઓ ગૃહ, ધન તથા જીવનની રક્ષામાટે અનિચ્છાપૂર્વક પોતાના હિન્દુધર્મને લજીને મુસલમાન થવા લાગ્યા, કેટલાક ધર્મપ્રાણુ હિન્દુઓ જલિમ મુસલમાનોની તલ્વારથી રૈસાઈ જવા લાગ્યા અને કેટલાક હિન્દુઓ સ્થાનત્યાગ તથા પલાયન વિના ધર્મરક્ષા, જાતિરક્ષા તથા પ્રાણુરક્ષાનો અન્ય કોઈ માર્ગ ન જોઈને ‘સર્વનાશો સમુત્પન્ને અર્ધે ત્યજતિ પંડિતઃ’ એ ન્યાયનું અવલંબન કરી પોતાના ધર્મ, પોતાની જાતિ તથા પોતાના તેમ જ પોતાના આત્મીય જનોના જીવનની રક્ષામાટે પોતાની સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિના મોહને લજી દષ્ટને પોતાનાં સ્થાનોમાંથી અન્ય સુરક્ષિત સ્થાનોમાં પહોંચવામાટે પલાયન કરવા લાગ્યા.

મુસલમાનોના પૈશાચિક અત્યાચારોથી ત્રાસી ગયેલાં હિન્દુ સ્ત્રી પુરુષોનો એક લઘુ સમુદાય એક પાર્યત ગ્રામમાંથી નીકળીને ધર્મોધ મુસલમાનોના અત્યાચારોથી બચવામાટે અને કોઈએક સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચવામાટે એક નિર્જન વનના માર્ગમાં અગ્રેસર થઈ રહ્યો.

હતો. એ વેળાયે ગ્રીષ્મ ઋતુ વર્તમાન હોવાથી અને મધ્યાહ્નનો સમય હોવાથી ચંડાંશુ સૂર્ય નારાયણનાં ચંડ કિરણોથી તપ થયેલા આસ-પાસના પર્વતો અગ્નિની જ્વાળાઓને વિસ્તારી રહ્યા હતા અને જંગલના જીવોને બાળીને ભસ્મીભૂત કરી રહ્યા હતા. એ હિન્દુઓ, તેમને પકડવામાટે તેમની પાછળ ફેટલાક મુસદ્દમાનો પગા હતા એ વાતને જાણતા હોવાથી, અજ્ઞાત અરણ્યના મુખ્ય માર્ગમાં ન ચાલતાં આડા માર્ગમાં પ્રવાસ કરી રહ્યાં હતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અદ્ય સમયમાં અધિક પંથ કાપીને વિશેષ દૂર પહોંચી જવાનો તેમનો આશય હોવાથી આવી અસહ્ય ઉજ્જ્વલતામાં પણ તેઓ અતિશય વેગ-પૂર્વક ચાલી રહ્યાં હતાં; પરંતુ અંતે એ અસ્થિ, માંસ તથા ચર્મનાં બનેલાં મનુષ્યો ક્ષુધા, પિપાસા તથા પ્રવાસના શ્રમથી અશક્ત તથા નિરુપાય થઈ ગયાં અને તૃતીય પ્રહર વીત્યા પછી એક સ્થાનમાં પર્વતની એક ગિચી ટેકરીની છાયા તથા નિકટમાં જ એક કૂવાને જોઈને ત્યાં જલપાન તથા વિશ્રાંતિના સેવનમાટે થોભી ગયાં. એ સમુદાય વીસ અથવા પચીસ હિન્દુ પરિવારોનો હતો એટલે તેમણે પોતાની પાસે જે અધિક વસ્ત્રો હતાં તેમનાં કામચલાઉ તંપૂઓ બનાવીને ક્ષુધાના નિવારણમાટે રોટલા ટીપવાની તૈયારી કરવા માંડી. એ સમુદાયમાંના બે હિન્દુ યુવકો ખભાપર બંદૂક રાખીને સાવધાન થઈ પ્રહરી તરીકે ઊભા રહ્યા. તેઓ સર્વ એટલી સીમા પર્યન્ત ચિન્તા-મગ્ન તથા ભયભીત થયેલાં હતાં અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓ તો એટલી બધી ગર્ભગલિતા થઈ ગયેલી હતી કે એ નિર્જન જંગલ હોવા છતાં પણ તેઓ ઉંચે સાદે વાત કરવાની હિંમત કરી શકતી ન હોતી.

પ્રહરી તરીકે ઊભા રહેલા બે હિન્દુ તરુણોમાંનો એક તરુણુ બીમકાય, બલાઘ્ન તથા સ્વરૂપસુંદર હતો અને તેનાં નેત્રોમાં એક પ્રકારના આત્મભિમાનની ચમક ફાટી પડી જોનારને દેખાયા કરતી હતી. દ્વિતીય યુવક કાંઈક નીચા ખામણનો, કૃષ, કુર્બળ, શ્યામવર્ણ તથા કાંઈક કુરૂપ પણ હતો અને તેના મુખમંડળમાં દીનતાદર્શક રેખાઓ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થયા કરતી હતી. પ્રથમ તરુણનું નામ ધર્મપાલ અને દ્વિતીય યુવકનું નામ વીરપાલ હતું.

ધર્મપાલે પોતાની બન્દકને બૂમિપર ટેકવી એક વિશાળ શિલા-પર બેસતાં વીરપાલને સંબોધીને કહ્યું કે: ‘વીરપાલ, તે તારા બવિધ્યની વ્યવસ્થાનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યો છે ખરો કે? તારી જે પત્યાસથી સાઠ હજારની સંપત્તિ તારા ગૃહમાં રહી ગઈ છે તેને તો દુષ્ટ મુસલમાનો લૂટીને લઈ જ જશે એટલે બવિધ્યમાં તારી પોતાની શી દશા થશે?’

“મારી સંપત્તિ હવે પાછી મારા હાથમાં આવે એ સર્વથા અશક્ય છે; થોડાં ધણાં ઘરેણાં સાથે લઈ લીધાં હોત, તો આવા સમયમાં કામ લાગત; પણ મુસલમાનોએ અચાનક આક્રમણ કરવાથી અને તત્કાળ પલાયન કરી જવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થઈ પડવાથી મારાથી કાંઈ પણ ન લઈ શકાયું અને ધરના બારણાં ઊઘાડાં મૂકીને જ અમારે ગચ્છંતી કરવી પડી એ તો તું પણ જાણે જ છે. નાહનમાં મારા બે ચાર મિત્રો હોવાથી તેઓ મને અવશ્ય આશ્રય તથા ધનની આવશ્યક સહાયતા આપશે એવો મારો વિશ્વાસ છે; પછી તો જે અકાલ પુરુષ કરે તે ખરું; કારણ કે, આવા સંકટના સમયમાં ધણીક વાર મિત્રો પણ શત્રુના સ્વરૂપમાં પલટાઈ જાય છે અને જેને આપણે અમૃત માનતા હોઈએ તે હલાહલ સિદ્ધ થાય છે.” દ્વિતીય યુવક વીરપાલે ચિંતાતુર હૃદય તથા નિસ્તેજ મુખમુદ્રામાંથી આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા, અને ત્યાર પછી ધર્મપાલને સંબોધીને જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે: “પણ, બાઈ, આ બયમાંથી મુક્ત થયા પછી તારી પોતાની ક્યાં જવાની તથા જીવનનિર્ગમનના ક્યાં માર્ગને સ્વીકારવાની ઇચ્છા છે?”

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધર્મપાલ કાંઈક અહંકારદર્શક તથા નિશ્ચિન્તતા-વ્યંજક બાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “મને હૃદયમાં કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતાને ઉત્પન્ન થવા દેવાનું કારણ અથવા પ્રયોજન જ શું છે વારુ? એ તો તું જાણે જ છે કે હું બાડાના ઘરમાં રહેતો હતો અને મારી મિલકત પંદર કે વીસ રૂપિયાની કીમતનાં વાસણુ ફૂસણુ તથા ગાદલાં ગોઠડાંથી વધારે હતી જ નહિ એટલે બલે મારી એ મિલકત મુઝલો લઈ જતા. આપણે મને ત્યાં જઈને કાઢી નોકરી પકડી લઈશું એટલે આપણું ગાડું ગળ્યા કરશે. જેની પાસે કાંઈ હોય અને તે ચાલ્યું જાય તેના મનમાં ચિંતા કે શોક થાય; અહીં તો ‘નામો

નહાય શું ને નચોવે શું' જેવો જ હિસાબ હોવાથી ચિંતાને આપણે આપણા હૃદયમાંથી સદાને માટે દેશવટો આપી દીધો છે."

"અકાલ પુરુષની કૃપાથી જો આજનો દિવસ નિર્વિઘ્ન વીતી જાય અને આપણે આવતી કાલ સૂધીમાં કાંઈ નિર્ભય સ્થાનમાં પહોંચી જઈએ તો વધારે સારું કે જેથી આપણો ધર્મ તથા આપણી જાતિ તો સુરક્ષિત રહી શકે. લક્ષ્મી તો ચંચલા હોવાથી આજે છે ને કાલે નથી, એટલે લક્ષ્મીના લોપની મારા મનમાં એટલી બધી ચિંતા છે જ નહિ. જો ધર્મ સુરક્ષિત રહેશે ને આપણે પોતે જીવતા રહીશું, તો ઉદ્યોગદ્વારા લક્ષ્મીને તો વળી પાછી પણ મેળવી શકીશું; પણ ધર્મ તથા જીવનની પુનઃ પ્રાપ્તિ નહિ કરી શકાય." દુર્ગળ યુવક વીરપાલે નિઃશ્વાસ નાખીને કાંઈક નિરાશાદર્શક ભાવથી આ વચનો ઉચ્ચાર્યા.

ધર્મપાલે પોતાની બંદૂકને પાછી પોતાના ખભા ઉપર ઊપાડી લઇને કહ્યું કે: "મારા મનમાં તો અત્યારે એ જ ચટપટી લાગી રહી છે કે જો ભૂત્યાચૂકયા પાંચ પંદર મુગલો અથવા મુસલમાનો અત્યારે અહીં આવી ચડે તો આ બંદૂકના કુન્દાથી તેમનાં માથાં તોડી નાખું અને તેમને જહાનમના રસ્તામાં રવાના કરી દઉં!"

એ બંને યુવકો આવા પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા એટલામાં એક અનન્યરૂપસુંદરી તથા તેજસ્વિની હિન્દુ યુવતી એક તંબૂમાંથી દોરી તથા લોટો લઇને અચાનક બહાર નીકળી, અને કૂવા તરફ ચાલવા લાગી. તેને પાણી ભરવામાટે કૂવા તરફ જતી જોઇને તે બંને યુવકો પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. પરંતુ વીરપાલ આઠ દશ ડગલાં ચાલીને ઊભો રહ્યો અને ધર્મપાલ આગળ વધી તે યુવતીના હાથમાંથી દોરી લોટો પોતાના હાથમાં લઇને કૂવા તરફ પાણી ભરવાને ચાલતો થયો. જતાં જતાં તેણે વીરપાલ પ્રતિ એક બે વાર ગર્વદર્શક તથા વિજયસૂચક દૃષ્ટિપાત કર્યો અને વીરપાલ તેના એ દૃષ્ટિપાતના આશ્ચયને સમજી લેવા છતાં જાણે તે કાંઈ પણ ન હોતો જાણી શક્યો એવા અણતાના ભાવને દર્શાવતો પોતાની દૃષ્ટિને આકાશાભિમુખ કરીને આકાશનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. તે યુવતીનું

મધુર નામ માધુરી હતું, તેની અવસ્થા લગભગ અઢાર વર્ષની હતી અને તે અદ્યાપિ અવિવાહિતા હોવાથી કુમારિકા હતી. એ રૂપસુંદરી નવયૌવના માધુરીમાં એ ધર્મપાલ તથા વીરપાલ ઉભય યુવકોનો અતિશય અનુરાગ હતો; છતાં ધર્મપાલ 'ગામમાં ધર નહિ ને સીમમાં ખેતર નહિ,' એવો દરિદ્ર હોવા છતાં રૂપાળો તથા બલાઢ્ય હોવાથી માધુરી ધર્મપાલને પ્રેમ તથા અનુરાગની દષ્ટિથી નિહાળતી હતી અને વીરપાળ ધનાઢ્ય હોવા છતાં કુરૂપ તથા દુર્બળ હોવાથી તેના પ્રતિ લેશમાત્ર પણ લક્ષ આપતી ન હતી. અર્થાત્ નારીજાતિ રૂપપ્રિયા તથા શક્તિપૂર્વિકા હોવાથી માધુરી ધર્મપાલના રૂપવૈભવ તથા બલ-વૈભવ સમક્ષ વીરપાલના ધનવૈભવને તૃણ સમાન તુચ્છ જ માનતી હતી. ઘણીક વાર માધુરી નારીસ્વભાવને અનુસરીને અપ્રલક્ષ સ્વરૂપમાં માર્મિકતાથી ધર્મપાલ વિષયક પોતાના હૃદયમાં વસી રહેલા અનુ-રાગને વ્યક્ત પણ કરી બતાવતી હતી. માધુરીનાં માતાપિતા તેને બાલ્યાવસ્થામાં મૂકીને પરલોકવાસી થયેલાં હોવાથી તેને તેની વૃદ્ધા માતામહીએ જ ઉછેરીને મોટી કરી હતી અને તે વૃદ્ધા માધુરીને વીરપાલ સાથે એટલામાટે પરણાવી દેવા ઇચ્છતી હતી કે વીરપાલ સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિ ધરાવનારો એક સાધનસંપન્ન તથા નમ્રસ્વભાવનો યુવક હોવાથી તેની સાથે પરણીને તેની પૌત્રી પણ સુખિની થાય અને તેને પોતાને પણ તેના ગૃહમાં આશ્રય મળતાં તેની પોતાની નિર્વાહ વિષયક ચિંતાનો પણ અંત આવી જાય. અસ્તુ.

જે વેળાયે ધર્મપાલ માધુરીના હાથમાંથી દોરી તથા લોટો લઇને પાણી બરવાને ગયો તે જ વેળાયે તેમના બાલ્ય વેશથી મુસ-દ્દમાન જેવા દેખાતા કાઠિયાર અજ્ઞાત પુરુષો પાસેની એક ઘાટી ઝાડીમાં આવીને છુપાઈ રહ્યા અને તેઓ કાઠના પણ જોવામાં ન આવ્યા. થોડી વારમાં ધર્મપાલ જ્યારે કૂવામાંથી પાણી બરીને પાછો ફર્યો તે વેળાયે પશ્ચિમ દિશામાંથી કેટલાક અશ્વારોહી સૈનિકો તે સ્થાનપ્રતિ વેગપૂર્વક આવતા દૂરથી જોવામાં આવ્યા. તે અશ્વારોહીઓની સંખ્યા પાંચની હતી અને સૂર્યનાં કિરણોના સંમેલનથી તેમની ંદ્રોની નળીઓ ચમકાટ કરી રહી હતી. ધર્મપાલ તેમને મુસદ્દમાન ઘોડેસવાર

સિપાહીઓ તરીકે ઓળખી લઇને પોતાના મુકામે પહોંચી જવામાટે ઊતાવળથી ચાલવા લાગ્યો, પરંતુ અપ્રવેની ગતિ સમક્ષ તેની પોતાની ગતિ નહિવત્ હોવાથી તે હજી તો ચાળીસ કે પચાસ ડગલાં ભાગ્યે જ ભરી શક્યો હશે એટલામાં તો તે ચમદૂત સમાન મુસ્લિમ અશ્વારોહીઓએ તેને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો અને તેથી ધર્મપાલ એક સાહસી યુવક હોવા છતાં મૃત્યુનાં સ્વરૂપોને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ આવી ઊભેલાં જોઇને અતિશય ભયભીત થઇ ગયો, તેની આંખોમાં અંધારાં આવી ગયાં, તેના હાથમાંનાં દોરી તથા લોટો છટકીને ભોંભેગાં થઇ ગયાં અને તેના ટાંટિયા થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. એ અશ્વારોહીઓ જીલ્દીકાર-ખોંના મુગલ સૈનિકો જ હતા અને મુસલમાનોના ભયથી પલાયન કરતા હિન્દુઓને પકડી પાડીને કાં તો બળાતકારે મુસલમાન બનાવવા અને કાં તો મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દેવાના કાર્યમાટે જ તેઓ જંગલો તથા પર્વતોમાં ગમે ત્યાં ભટકતા ફરતા હતા. ધર્મપાલને ઘેરી લીધા પછી એક મુગલ અશ્વારોહી સૈનિક પોતાના બીજા મુગલ સહચર સૈનિકને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“ગુલામનખી, કરી નાખો કલમ આ કાફિરના સરને અને પહોંચાડી દો એને સીધો જહાનમમાં.”

“અબ્દુલ્લાખાં, આ કાફિર જો દીન ઇસ્લામને કુખૂલ કરી લે, તો એની જાન લેવાની કશી પણ જીરૂરત નથી.” પોતાના સાથી અબ્દુલ્લાખાંને આવો જવાબ આપીને ગુલામનખી બચકંપિત ધર્મ-પાલને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અય કાફિર, જો તું ઇસ્લામને કુખૂલ કરીને મુસલમાન થવાને તૈયાર હોય, તો તું જીવતો રહી શકીશ અને નહિ તો તારે મરવું જ પડશે. જેવી તારી મરજી; કાં તો કુરાનને સ્વીકારી લે અને કાં તો તલ્વારને પોતાની ગર્દનપર ધારી લે.”

“પણ મને આ વિષયના વિચારમાટે થોડો સમય મળવો જોઇએ, ખાં સાહબ!” ધર્મપાલે કંપિત શરીર તથા કંપિત સ્વરથી સમયની યાચના કરતાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“અમારાથી તને વિચાર કરવાનો સમય આપી શકાય તેમ નથી. જો આ દુનિયામાં જીવતા રહીને અયશો આરામ કરવાની

તારી ઇચ્છા હોય તો ઇસ્લામને કુબ્રા ફર્માની દીનદાર મુસલમાન થઈ જા અને નહિ તો આ બંદૂકની ગોળીને છાતીમાં ધારણ કરીને મરવાને તૈયાર થા.” અબ્દુલ્લાખાંએ ફૂરતાથી આ શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાની બંદૂકને ધર્મપાલની છાતી સામે તાકી દીધી.

“જો હું ઇસ્લામને સ્વીકારીને મુસલમાન થઈ જાઉં, તો મારા અન્ય સંબંધીઓ તથા સાથીઓને તમે મુસલમાન થવાનો ફર્જ ન પાડતાં છોડી દેવાની ઉદારતા દર્શાવશો ખરા કે કેમ?” ધર્મપાલે દીનતાદર્શક સ્વરથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“તારા સાથીઓ તથા સંબંધીઓની પંચાતને છોડી દેખને તું તારું પોતાનું ફેાડી લે, સમજ્યો? કાજી સાહબ દુબલે ક્યો? તો કહા કે સારે શહરકા અંદેશા.” તારા સાથીઓને છોડી મૂકવા કે મુસલમાન બનાવવા એનો અમારે વિચાર કરવાનો છે. આવા સવાલો પૂછીને દીનદારોને તકલીફ આપવાનો કાફિરને શો અધિકાર છે?” ત્રીજે ગુલામરસૂલ નામક મુગલ વ્યાધ સમાન ગર્જના કરીને બોલ્યો.

“બેલ, કાફિર રહીને મરવાનો વિચાર છે કે મુસલમાન થઈને જીવવાનો નિર્ધાર છે?” ચોથા કરીમખાં નામક મુગલ સિપાહીએ આમ બેલતાંની સાથે પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી લીધી.

ધર્મપાલ બલાઘ્ય તથા સાહસી હોવા છતાં ધર્મરક્ષામાટે પ્રજ્ઞાહુતિ આપવા જેટલી ધીરતા તેના હૃદયમાં ન હોવાથી મૃત્યુની ધટિકાને આવેલી જોઈને ગરીબ ગાય જેવો થઈ ગયો અને બોલ્યો કે: “કૃપા કરીને મને મારશો નહિ; હું ખુદાપર ઇમાન લાવું છું, હજરત મહમદ પયગંબરને ખુદાના રસૂલ માનું છું અને કુરાન શરીફને ખુદાની બખ્ષેલી કિતાબ તરીકે સ્વીકારું છું. લા ઇલા હા ઇસ્લિલાહ મહમદ યારસૂલિલાહ.”

ધર્મપાલને મુસલમાન થયેલો જોઈને તે પાંચે મુગલો તેમના હર્ષનો અતિરેક થઈ જતાં ‘અલ્હમ્દુલિલાહ’ વાક્યના ઉચ્ચાર સહિત ત્રેમથી ધર્મપાલને ભેટી પડ્યા અને મુઆરકબાદ આપવા લાગ્યા.

માધુરી તથા વીરપાલ એક વિશ્વાસ શિલાની પાછળ લપાઈને ધર્મપાલના ધર્મપરિવર્તનના એ દશ્યને લક્ષપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતાં તેમ જ

અહ્ય અંતરે ધાટી ઝાડીમાં છુપાઈ રહેલા ચાર અજ્ઞાત પુરુષો પણ એ દસ્યનું ઇત્યંભૂત અવલોકન કરી રહ્યા હતા. જે વેળાયે અબ્દુલ્લાખાંએ પોતાની અંદકને ધર્મપાલની છાતી સામે તાકી તે વેળાયે વીરપાલે માધુરીને સંબોધીને કહ્યું કે: “આ નરપિશ્ચાચો આ ક્ષણે જ ધર્મપાલને મારી નાખશે.” માધુરીના મુખમાંથી સ્વાભાવિક જ એવા શબ્દો નીકળી ગયા કે: “હાય, હાય; ગજબ થઈ ગયો; ધર્મપાલના મૃત્યુનો સમય આવી લાગ્યો.” પરંતુ ત્યારપછી એ ચાર ક્ષણમાં જ તે મુગલે પોતાની અંદકને પાછી ખેંચી લીધી અને પાંચે મુગલો ધર્મપાલને છાતી સરસો ચાંપીને ભેટવા લાગ્યા એટલે વીરપાલ તથા માધુરી આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં અને માધુરીએ એ રહસ્યને ન સમજી શકવાથી કહ્યું કે: “આ યમના દૂતો ધર્મપાલને આવી રીતે પ્રેમપૂર્વક શા કારણથી ભેટી રહ્યા છે એ કાંઈ સમજી શકાતું નથી.” વીરપાલે કહ્યું કે: “મને લાગે છે કે ધર્મપાલે મૃત્યુના ભયથી ઇસ્લામને સ્વીકારી લીધેલો હોવો જોઈએ. તે હિન્દુ મર્ટીને મુસલમાન થયેલો હોવાથી જ એ નરપિશ્ચાચો તેને પ્રેમથી ભેટી રહ્યા છે.”

હવે સમગ્ર રહસ્ય માધુરીના સમજવામાં આવી જતાં તેણે વીરપાલને નેત્રામાંથી અમિના કણોને વર્ષાવીને કહ્યું કે: “જો એમ જ હોય, તો તમારા હાથમાં બેનાળા અંદક તૈયાર હોવાથી એકદમ ગોળી ચલાવી દો.”

“પણ વચ્ચે ધર્મપાલ હોવાથી મારી અંદકમાંથી છૂટેલી ગોળી તેને વાગી જશે, તો એકનું બીજું થઈ જશે.” વીરપાલ બોલ્યો.

“ભલે તમારી અંદકમાંથી છૂટેલી ગોળી પ્રથમ ધર્મપાલની છાતીને જ વીંધી નાખે! મારી એ જ ઇચ્છા છે કે એ ધર્મદ્રોહી નીચ પુરુષ તમારી અંદકની ગોળીનો પ્રથમ નિશાનો થાય અને આ સંસારમાંથી સત્વર અદસ્ય થઈ જાય તો વધારે સારું; કારણ કે, આવા ધર્મદ્રોહી પંડોની હિન્દુસમાજને કશી પણ આવશ્યકતા નથી. તુચ્છ જીવનની રક્ષામાટે ધર્મનું બલિદાન આપનારા આવા પામર હિન્દુઓ અન્ય ધર્મપ્રાણી હિન્દુઓની ધર્મદૃઢતાને વિચ્છિન્ન કરી નાખનારા તથા એપી રોગ સમાન વિધાતક હોવાથી વિધર્મીઓના વિનાશ કરતાં

પણુ આવા વિધાતક હિન્દુઓના વિનાશની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.” માધુરી અત્યંત ક્રાપના આવેશથી કહેવા લાગી અને વીરપાલને બંદૂકમાંથી ગોળી છોડવામાટે તત્પર ન થતો જોઈને બોલી કે: “વીર-પાલ, તમારી હિંમત ન ચાલતી હોય, તો આપો તમારી બંદૂક મારા હાથમાં એટલે એ પાપાત્માને એના પાપનું ફળ હું જ મારા હાથે ચખાડી દઉં અને જે મૃત્યુના ભયથી એણે પોતાના ધર્મને ત્યાગ કર્યો છે તે જ મૃત્યુના મુખમાં એને ધકેલી દઉં !”

ઘાટી ઝાડીમાં છુપાયલા ચાર અજાત પુરુષો માધુરીના આ ઉદ્દગારને એકાગ્રતાથી સાંભળી રહ્યા હતા અને પરસ્પર સંકેતથી તેને ધન્યવાદ આપી રહ્યા હતા. માધુરીના આવા ઉત્સાહવર્ધક શબ્દોને સાંભળીને વીરપાલે પોતાની બંદૂકના ધોડાને ચાંપી દીધેા અને તેમાંથી છૂટેલી ગોળીએ એક મુગલ સૈનિકની પાંચડીને તેના માથાપરથી ઊડાવી દીધી. મુગલોના મુખમાંથી ભયદર્શક ‘યા અલ્લાહ’ શબ્દ નીકળી ગયા. વીરપાલે બીજી ગોળી છોડી અને તે ગોળીએ એક મુગલ સૈનિકના જીવનની સમાપ્તિ કરી નાખી; વીરપાલની બંદૂકમાંથી છૂટેલી ત્રીજી ગોળીએ એક બીજા મુગલને ધરણીપર ઢાળી નાખતાં બાકીના ત્રણ મુગલ સૈનિકો ‘અલ્લાહો અકબર’ની ગર્જના કરતા મરણિયા થઈને વીરપાલના શરીરપર ધસી ગયા. વીરપાલ તેમનાપર ગોળી છોડવા જતો હતો એટલામાં તેના હાથમાં મુગલની બંદૂકમાંથી છૂટેલી ગોળી વાગતાં તેના હાથમાંની બંદૂક નીચે પડી ગઈ અને તે પોતે પણ મૃત્તિજીત થઈને પૃથ્વીપર પટકાઈ પડ્યો. વીર-દુહિતા માધુરીએ એક નિમેષમાત્ર જેટલો સમય પણ ન જવા દેતાં વીરપાલની બંદૂકને પોતાના હાથમાં ઊપાડી લીધી અને ધોડાને ચાંપીને સામા ધસી આવતા ત્રણ મુગલોમાંના એક મુગલપર ગોળી છોડી દીધી. તે ગોળી તે મુગલના કપાળમાં વાગતાં તે ક્ષણે જ તે મુગલના પ્રાણ શરીરમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા; પણ બીજા બે મુગલો માધુરી જ્યાં ઊભી રહીને ગોળીબાર કરી રહી હતી તે સ્થાનના નિકટમાં આવી પહોંચેલા હોવાથી એક મુગલ પોતાના જીવપર હિદાર થઈને માધુરી પ્રતિ ધસી આવ્યો અને માધુરી તેનાપર ગોળી ચલાવે તે

પૂર્વે તો તેણે માધુરીના હાથમાંથી બંદૂકને એક આંચકા સાથે છીનવી લીધી. આ વેળાએ વીરપાલની મૂર્ચ્છા ઊતરી ગયેલી હોવાથી તેણે તે મુગલના હાથમાંની તેની પોતાની બંદૂકને પર્જા પર્જા જ આંચકી લીધી અને તેનો તે મુગલના પગની નળીપર એવો તો જોરથી ફટકો લગાવ્યો કે તેથી કળ ચઢી જતી અને તમ્મર આવતાં તે મુગલ ધડાક દેતો કે જમીનપર પછડાઈ પડ્યો. તે પાછો ઊભો થવા જતો હતો એટલામાં તેના હાથમાંથી પોતાની બંદૂકને માધુરીએ છીનવી લીધેલી હોવાથી બંદૂકને છોડીને તે વીરનંદિનીએ તેની છાતીને વીંધી નાખી. જીવતો રહેલો એક મુગલ સૈનિક માધુરી ઉપર ગોળી ચલાવવાની કાશિશ્ચ કરી રહ્યો હતો; પરંતુ માધુરીને મારી નાખવાની તેના અદલાતાલાની ઇચ્છા ન હોવાથી તેની બંદૂકમાં કાંઈક રોગ પેસી ગયો હતો અને તેથી તે બંદૂક છૂટી શકતી ન હોતી. અંતે તે મદોન્મત મુગલ ગભરાઈ ગયો અને પોતાની બંદૂકના ટૂંકાને દૂર ફેંકી ગોઠણમંડીએ એસી બન્ને હાથ જોડી જાણે કાંઈ ફરિસ્તાની ખુશામદ કરી રહ્યો હોયની! તેવી રીતે માધુરીને સંભોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“મારી હમ્શીરા, મારા ગુનાહની મને મોઆરી આપ અને હું તારો ભાઈ અથવા ગુલામ હોવાથી મને મારી જન બખ્શી દે.”

“તારી પાસે જે કાંઈ પણ હથિયાર હોય તે મારાં ચરણોમાં નાખી દે અને ત્યાંનો ત્યાં જ ઊભો રહે. એક પગલું પણ આગળ વધીશ, તો જે હાલત તારા સાથીઓની થઈ છે તે જ હાલત તારી પણ થઈ જશે; મારી ગોળી તારી છાતીને વીંધી નાખશે અને તારી જિન્દગીનો ચિરાગ ગુલ થઈ જશે.” માધુરીએ સત્તાદર્શક સ્વરથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

તે મુગલે જીવનરક્ષામાટે પોતાની તલ્વાર તથા પોતાનો છરો કમરપટામાંથી કાઢીને માધુરીનાં ચરણોમાં નાખી દીધાં. પુરુષત્વહીન તથા શસ્ત્રાત્મભીરુ ધર્મપાલ વીરદુહિતા માધુરીનાં આ અલૌકિક પ્રભાવ તથા પરાક્રમને જોતો જે દૂર ઊભો હતો તે હવે વિચ્છિન્ન અંત થઈ ગયેલો જોઈને માધુરી તથા વીરપાલની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. માધુરીએ તેના પ્રતિ દષ્ટિપાત પણ ન કર્યો. બંદૂકના ધડાકા

સાંભળી બચથી પોતાના તંબૂઓમાં તથા આસપાસની વૃક્ષરાશીમાં છુપાઈ રહેલા તેમનાં સાથીઓ માધુરીને દૂરથી સુરક્ષિત ઊભેલી જોઈને પોતાનાં માથાં બહાર કાઢી ધીમે ધીમે ત્યાં આવવા તથા એકત્ર થવા લાગ્યાં. એ વેળાએ વીરપાલ પોતાના શરીરમાં થયેલા ધાની પીડાથી વળી પાછો નિશ્ચેષ્ટ થઈને પૃથ્વીપર પડ્યો હતો, અને તેના પાર્શ્વમાં રક્તનો સંચય થઈ ગયો હતો. તે રક્તસંચય માધુરીના જોવામાં આવતાં માધુરી પોતાની બંદૂક પોતાના સાથીઓમાંના એક સાથીના હાથમાં આપી પેલા મુગલ સૈનિકપર તેને બરાબર નજર રાખવાનું કહીને વીરપાલની શુશ્રૂષાના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. યોગ્ય ઉપચારો પછી ફેટલીક વારે વીરપાલ શુદ્ધિમાં આવ્યો. એટલે માધુરીએ તેને બહુ જ હલકા હાથે ઉઠાડીને બેઠો કર્યો. વીર-પાલ પ્રથમથી જ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે કાંઈક કુરૂપ હોવાથી અને અસારે તેના મુખમંડળમાં રુધિરના છાંટા પડેલા હોવાથી તેની કુરૂપતા બચંકર થઈ ગઈ હતી; પરંતુ આજે વીરપાલની એ બચંકર કુરૂપતામાં માધુરીનાં નેત્રો એક પ્રકારના મદનતુલ્ય અનુપમ તથા અવર્ણનીય સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યાં હતાં અને ધર્મપાલના નિર્મલગદ્ગત સૌન્દર્યમાં એક પ્રકારની મહાબયાનક વિદૂપતાને અનુભવી રહ્યાં હતાં.

ત્યાં આવીને એકત્ર થયેલા સાથીઓ આ દૃશ્યના અવલોકનથી ચિંતામય તથા દિઠમૂઠ થઈ ગયેલા હોવાથી મૌનનું અવલંબન કરીને ઊભા હતા; કાંઈના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહિર્ગત થતો ન હોતો. માત્ર માધુરી અત્યંત અનુરાગપૂર્ણ તથા અનુકંપાયુક્ત વાણીથી વીર-પાલને આશ્વાસન આપતી તેની સ્વસ્થતાના સમાચાર પૂછી રહી હતી. ધર્મપાલથી માધુરીના આ વર્તનને સહન ન કરી શકાયું એટલે તે નિકટમાં આવીને માધુરીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“વીરપાલના એક હાથમાં ગોળી વાગવાથી એક સાધારણ ધા પડ્યો છે તો તેથી આટલી સીમાપર્યન્ત બચબીત થવાનું તથા મહારાષ્ટ્ર જવાનું શું કારણ છે? યોગ્ય ઉપચાર કરવામાં આવશે એટલે બે દિવસમાં જ એનો હાથ પાછો જેવો હતો તેવો થઈ જશે. ચાલો આપણી ડાવણી તર્ફ જઈએ અને આપણી માલમત્તાને સંભાળીએ.”

ધર્મપાલનાં આવાં નિષ્કુર વચનો સાંભળી માધુરીના કાપનો અવધિ થઇ ગયો; પરંતુ સમયની પ્રતિકૂલતાનો વિચાર કરી તેણે પોતાના કાપને વાણીદ્વારા વ્યક્ત ન કરતાં કેવળ તિરસ્કારસ્વયક દષ્ટિદ્વારા જ વ્યક્ત કરી બતાવ્યો અને મૌનનું અવલંબન કરી લીધું.

માધુરી વીરપાલને પોતાના પાલવવડે વાયુ ઢાળવા લાગી એટલે ધર્મપાલનો દ્રેષજન્ય તથા ધર્ષાજન્ય કાપ અત્યંત પ્રબળ થઇ ગયો અને માધુરી જાણે તેના પિતાએ તેની સાથે પરણાવી દીધેલી તેની પોતાની પત્ની જ હોયની! તેવી રીતે માધુરીનો હસ્ત ઝાલી લઇને તે કહેવા લાગ્યો કે: “માધુરી, માધુરી! આજે આ તું શું કરી રહી છે? વીરપાલ કાંઈ મરી નથી ગયો. એને આપણી છાવણીમાં લઇ ચાલીને યોગ્ય ઉપચાર કરીશું એટલે બધું ઠીકઠાક થઈ જશે. પર પુરુષ પ્રતિ તારે આટલી સીમા પર્યન્ત આત્મીયતા ન દર્શાવવી જોઈએ. કદાચિત્ આવા પ્રસંગે એ મરી જાય, તો પણ શું થઈ ગયું? એના મરી જવાથી ક્યાં સૃષ્ટિ રંડાઈ જવાની હતી!”

ધર્મપાલનો પોતાના પવિત્ર દેહને હસ્તસ્પર્શ થવાથી અને તેના મુખમાંથી આવા નીચ ઉદ્દગારો નીકળવાથી માધુરી પોતાના અનિવાર્ય કાપનો અવરોધ કરી શકી નહિ. તેણે પોતાના પાર્શ્વમાં પડેલી બંદૂકને ઉપાડી લઇને તેનો બળપૂર્વક ધર્મપાલના મુખપર પ્રહાર કરીને ગર્જનાના રૂપમાં કહ્યું કે: “ધર્મબ્રષ્ટ ચાંડાલ, તારા અપવિત્ર હસ્તથી મારા પવિત્ર શરીરને સ્પર્શ કરતાં તને લજ્જા નથી આવતી? તુચ્છ જીવનની રક્ષામાટે કલમે પઠીને ધર્મબ્રષ્ટ અથવા મુસદ્દમાન થનારા નરપિશાચ, તું શું મોહું લઇને મારા સમક્ષ આવ્યો છે, શું મોહું લઇને મારી સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યો છે અને ક્યાં મોઢાથી આ મહાવીર ધર્માત્મા વીરપાલને પરપુરુષ તરીકે ઓળખાવી રહ્યો છે?”

માધુરીએ કરેલા બંદૂકના પ્રહારથી ધર્મપાલના આગલા ચાર દાંત ટૂટી ગયા હતા અને તેના મુખમાંથી રક્તની ધારા વહી રહી હતી. તે અભિમાન તથા અહંકારની સજીવન પ્રતિમા હોવાથી માધુરીના બંદૂકપ્રહાર તથા આવા તિરસ્કારને સહન કરીને બેસી રહે, કાંઈ પણ ન બોલે અને પ્રત્યાધાતનો પ્રયત્ન ન કરે એ સર્વથા અસંભવનીય

હતું; અર્થાત્ તે પોતાની બંદકને ઊગામીને માધુરીના સુકામલ શરીર પર આક્રમણ કરવાને તૈયાર થઈ ગયો અને એ ક્ષણે જ પાસેની ધનવૃક્ષરાજીમાંથી પેલા છુપાઈ રહેલા ચાર અજ્ઞાત પુરુષોમાંના એક પુરુષની બંદકમાંથી છૂટેલી ગોળી આવીને તેની છાતીમાં ન પેસી ગઈ હોત અને તે નિજીવ થઈને પૃથ્વીપર ન પહોંચાઈ પડ્યો હોત, તો કદાચિત્ તેની બંદકના પ્રહારથી માધુરીનો કપાળમોક્ષ થતાં માધુરી મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડી હોત અને ચાર પછી કદાચિત્ નીચ ધર્મપાલે ધર્મવીર વીરપાલની પણ હત્યા કરી નાખી હોત. ‘આ ગોળી અચાનક અહીં આવી ચઢેલા કોઈ મુસદ્દમાન સિપાહીએ તો નથી છોડી?’ એવા સંશયનો તે હિન્દુઓના મનમાં ઉદ્ભવ થતાં તેઓ ભયપૂર્ણ હૃદયથી વૃક્ષરાજી પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા તો તે વૃક્ષરાજીમાંથી મુસદ્દમાન જેવા દેખાતા ચાર પુરુષો બહાર નીકળતા અને તેઓ જ્યાં એકત્ર થઈને ઊભા હતા તે સ્થાન પ્રતિ આવતા તેમના જેવામાં આવ્યા. વળી આ નવીન આપત્તિને આવેલી જોઈને તેઓ અતિશય ગર્ભગલિત થઈ ગયા. તે આગંતુક ચાર પુરુષોમાંના આગ્રગામી પુરુષે તેમના એ ભયને જાણી લઈને ગંભીરસ્વરથી કહ્યું કે:—

“બંધુઓ, ગભરાશો નહિ; અમે તમારા મુસદ્દમાન શત્રુ નથી, કિન્તુ હિન્દુ બંધુઓ જ છીએ અને અકાલ પુરુષે અત્યારે તમોને સહાયતા આપીને આ આપત્તિમાંથી ઊગારવામાટે જ અમેને આ સ્થાનમાં અચાનક મોકલી દીધા છે.”

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તે ભવ્યાકૃતિ પુરુષે પોતાના હૃદયેશ અથવા બનાવટી વેશને ઊતારી નાખ્યો અને તે હૃદયેશ દૂર થતાં જ તે હિન્દુઓએ હિન્દુધર્મના રક્ષક, હિન્દુજાતિના ઉદ્ધારક, યવનકુલ-સંહારક તથા વીરત્વવિસ્તારક દિવ્યાત્મા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પોતા સમક્ષ ઊભેલા જોયા, તેમનાં હૃદયો ગુરુજીના અચાનક આગમન તથા દર્શનથી આનંદપુલકિત થવા લાગ્યાં, તેમનાં મુખમંડળોમાં આનંદની છટા વિલસી રહી અને તેઓ અપૂર્વ ભક્તિભાવથી ગુરુજીનાં ચરણોમાં પડી ગયાં. થોડી વાર સૂધી ત્યાં આનંદજન્ય મૌન તથા નિસ્તબ્ધ-

તાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો અને ત્યાર પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી માધુરી તથા વીરપાલની પ્રશંસા કરતા કહેવા લાગ્યા કે:-

“અત્યારે હિન્દુધર્મ તથા ભારતીય હિન્દુજાતિને સર્વથી પ્રથમ આ વીરકન્યા તથા આ વીરયુવક જેવાં સ્ત્રીપુરુષોની જ આવશ્યકતા છે; આ મારી બંદૂકની ગોળાથી વીંધાઇ ગયેલા નીચ યુવક જેવા નીચ મનુષ્યોની લેશમાત્ર પણ આવશ્યકતા નથી. હું આ વીરયુવતી તથા આ વીરયુવકને કાટિશ્વ: ધન્યવાદ આપું છું. માધુરી તથા વીરપાલ, હું તમે બન્નેને સારી રીતે ઓળખું છું અને આજની તમારી ધર્મપ્રિયતા, વીરતા તથા નિર્ભયતાને આરંભથી અંત પર્યન્ત જોઇને મારો આત્મા અતિશય પ્રસન્ન થયો છે તથા મારું હૃદય હર્ષથી છલકાઇ જવા લાગ્યું છે. મારી એવી ઇચ્છા છે કે તમે બન્ને ‘અમૃતપાન’ કરી ખાલસા-ધર્મનાં દીક્ષિત સિખ્ખો થઇ જાઓ અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષાના કાર્યમાં અમારા સહાયક થઇને અમારી સાથે રહો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમે સમાનશીલ હોવાથી લગ્ન પણ કરી લ્યો કે જેથી ભવિષ્યમાં તમારાથી હિન્દુ-જાતિને તમારા જેવી જ વીરપ્રજા આપી શકાય અને હિન્દુધર્મના ઋણથી મુક્ત થઇ શકાય.”

“ગુરુદેવની આજ્ઞા અમોને શિરોધાર્ય છે.” માધુરી તથા વીર-પાલે આ શબ્દોના ઉચ્ચારથી ગુરુની આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવી લીધી.

ગુરુ એ ત્યાં જ ‘અમૃતપાન’ ના વિધિથી તેમને તથા તેમનાં અન્ય સાથીઓને ખાલસાધર્મની દીક્ષા આપી દીધી, ત્યાર પછી તે ઉભયનો ત્યાં જ હસ્તમેળાપ કરાવી તેમના શિરપર આશીર્વાદની વૃષ્ટિ વર્ષાવી તે ઉભયને પવિત્રતમ દંપતીની પદવીથી વિભૂષિત કરી દીધાં અને એટલી વારમાં ગુરુના અન્ય ખાલસા સૈનિકો આવી લાગતાં ગુરુ તે સર્વ આશ્રયશોધક નવીન ખાલસાસમુદાયને પોતાની સાથે પોતાના સ્થાનમાં લઇ ગયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુરુનો સંગ્રામવિલાસ

“એકેનાપિ હિ શૂરેણ પદાક્રાન્તં મહીતલમ્ ।

ક્રિયતે માસ્કરેણેવ સ્ફારસ્ફુરિતતેજસા ” ॥ સુમાચિતમ્

“The brave man is not he who feels no fear,
For that were stupid and irrational;
But he whose noble soul its fear subdues,
And bravely dares the danger nature shrinks from.”

JOANNA BAILLIE. *Basil (Duke), Act III., Sc. I.*

ઔરંગઝેબના મોકલેલા સિપાહસાલાર અલફ ખાં તથા બુલ્દિકાર-ખાંએ સર્વથી પ્રથમ નાહન, કહલૂર, નાલાગઢ તથા ચંપા નામક પાર્વત સંસ્થાનોના હિન્દુ રાજ્યકર્તાઓ ઉપર હલ્લો કર્યો અને તેમને એટલી સીમાપર્યન્ત ત્રાસ આપ્યો કે તેઓ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવા લાગ્યા. એ વાર્તાને અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે કે હિન્દુ રાજાઓ-પરના એ આક્રમણમાં કુહાડાના હાથારૂપ કૃપાલચંદ તથા દયાલચંદ એ એ હિન્દુ પર્વતેશ્વરો મુસલમાનોને હિન્દુનાશના કાર્યમાં સંપૂર્ણ સહાયતા આપી રહ્યા હતા. મુગલ શહનશાહના મુસલમાન સૈનિકાએ એ પર્વતેશ્વરોનાં રાજ્યોમાં હિન્દુઓની સંપત્તિને લૂટી લેવાના, હિન્દુઓ-પર નાના પ્રકારના પૈશાચિક અત્યાચારો કરવાના, હિન્દુ રમણીઓ ઉપર બળાત્કાર કરવાના, હિન્દુઓને બળાત્કારે વટલાવીને મુસલમાન બનાવવાના ને જેઓ મુસલમાન ન થાય તેમને બકરાની પેઠે રેસી નાખવાના તેમ જ આમેને આગ લગાડીને રામના નિર્દય બાદશાહ નીરો પ્રમાણે આનંદથી તે દશ્યને જોવાના શ્વતાની ધંદાને આરંભી દીધો હતો અને તેથી હિન્દુઓ ઉપર વજ્રપાત ચર્તા હિન્દુઓ હાહાકાર કરી રહ્યા હતા. આવી કટાકટીની વેળા આવી બાગેશી જોષને તે હિન્દુ પર્વતેશ્વરો ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પાસે આવી લાગ્યા અને હસ્તદ્વય જોડી તેમનાં ચરણોમાં પૂજ્ય બાવથી મસ્તક નમાવીને દીનતાદર્શક સ્વરથી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે:-

“ગુરુદેવ, હવે અત્યારના વિકટ અવસરમાં કેવળ અકાલ પુરુષ તથા આપ સમર્થ ગુરુદેવ વિના અન્ય કોઈ પણ અમારો સહાયક ન હોવાથી જો આપ અમારી બહાર નહિ કરો તો અવશ્ય અમારો સર્વનાશ થઈ જશે અને સુરક્ષિત પાર્વત પ્રદેશ હિન્દુ રાજાઓના અધિકારમાંથી નીકળીને વિધર્મી મુસ્લિમ બાદશાહના અધિકારમાં આવશે જશે.”

“હિન્દુવીરો, હિંમત ન હારો અને અકાલ પુરુષમાં શ્રદ્ધા રાખો.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહ તેમને આશ્વાસન આપતા ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા: “વિધર્મીઓ સાથેના આ વિગ્રહમાં હું તમારી સાથે જ છું અને મારાથી આપી શકાય તેટલી સર્વ સહાયતા આપવાને તૈયાર છું. અકાલ પુરુષ અવશ્ય આપણને વિજય અપાવશે અને પર્વતભૂમિ અત્યાચારીઓના રુધિરપાનથી તૃપ્ત થશે. ચિંતા ન કરો.”

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આવા પ્રકારનું આશ્વાસન આપીને પોતાના ચૂંટી કાઢેલા, સ્વધર્મરક્ષામાટે મરણિયા થઈને લડનારા અને યવન-રક્તપિપાસુ પાંચ સો અશ્વારોહી ખાલસા સૈનિકોને તથા દીવાન નંદ-ચંદ્ર, મોહરીચંદ્ર અને કૃપાલચંદ્રને તે પર્વતેશ્વરોની સાથે તેમના ઉદ્ધાર તથા યવનસૈન્યના સંહારમાટે મોકલી દીધા. એ અશ્વારોહી ખાલસા સૈનિકો પાર્વત પ્રદેશમાં પહોંચનાંની સાથે જ સિંહ સમાન નિર્ભયતાથી મુસલમાન સિપાહીઓપર ટૂટી પડ્યા અને તેમનો એવો તો ભયંકર સંહાર કરવા લાગ્યા કે હવે હિન્દુઓ પ્રમાણે તેમના માટે ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવાનો સમય આવી લાગ્યો અને તેઓ ‘યા અહલા’ ને ‘યા ખુદા’ કરતા દુમ દબાવીને પલાયનનો આશ્રય લેવા લાગ્યા. પરંતુ એટલામાં કાહનગઢ તથા હરિપુર એ બે સ્થાનના હિન્દુ રાજાઓ અથવા ધર્મદ્રોહી તથા દેશ-દ્રોહી પર્વતેશ્વરોની ક્રુર મુસલમાનોને આવી મળતાં મુસલમાનો પુનઃ વ્યવસ્થિત થઈને થોડેલા ખાલસા સૈનિકોપર ભૂખ્યા વરુઓ પ્રમાણે ટૂટી પડ્યા. પરિસ્થિતિને બિલકુલ બદલાઈ ગયેલી જોઈને એક પર્વતેશ્વરો વળી પાછા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પાસે આવ્યા અને પ્રાર્થના કરીને તેમને પોતાને જ વિશેષ સૈન્ય સહિત રણભૂમિમાં લઈ આવ્યા. ગુરુદેવને પોતાને રણભૂમિમાં આવીને જોડેલા જોતાંની સાથે જ ખાલસા

સૈનિકોમાં એક પ્રકારનું નવીન ચેતન રેડાયું, તેઓ વિલક્ષણ ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા અને તેથી રણભૂમિનો રંગ ખિલકુલ બદલાઈ ગયો. મુસ્લિમ સૈનિકોની અત્યંત વિજ્ઞાન સંખ્યાને જોઈને જ્યારે પર્વતેશ્વરે કાંઈક હતોત્સાહ તથા ભયભીત થઈ જતા હતા ત્યારે ગુરુજી તેમના ધૈર્યને દઢાવીને તેમના હૃદયમાં અવિશ્રાંત યુદ્ધ કરવાના તથા શત્રુઓને સંહારવાના નવીન ઉત્સાહને પ્રેર્યા કરતા હતા. ગુરુજી માત્ર એટલું કરીને જ ન અટક્યા, પણ ખાલસા વીરોના ઉત્સાહને અવિચલ રાખવામાટે પોતે પણ અગ્રભાગમાં આવીને પોતાના ગાંડીવ-તુલ્ય ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ચઢાવીને શત્રુઓ ઉપર રામબાણુતુલ્ય અવ્યર્થ બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યા અને અદ્વિતીય બાણુવક્ષી ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહના એ શરસંધાનથી શત્રુઓના છકકા છૂટવા લાગ્યા. ખાલસા સૈનિકોનાં બર્છાં, બાલા, ખંજર, ખિછવા, તલ્વાર, બાણુ તથા ગોળીઓના મારથી મુસ્લિમ સૈનિકોના હોશ ખટ્ટા થઈ ગયા અને હિન્દુ પર્વતેશ્વરોને ચુટકી બળવતાંમાં ચાંચડની પેઠે ચોળી નાખવાની તથા તેમની પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરવાની તેમની આશાઓ આ ફેરવાઈ ગયેલા મામલાને જોઈને ધૂળમાં મળી ગઈ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હવે સિખ્ખ સેનાના પંજમાંથી છટકીને પલાયન કરવાનું પણ તેમના માટે અશક્ય થઈ પડ્યું. ગુરુદેવના આધિપત્ય તળે રહીને સિખ્ખ સૈનિકો તેમને ભયંકર સંહાર કરી રહ્યા હતા અને તેમની સંખ્યા ક્ષણે ક્ષણે ને પળે પળે ઓછીને ઓછી જ થતી જતી હતી. ‘વાહ ગુરુકી ફતહ’ ના ગગનભેદક રણધ્વનિ સમક્ષ ‘અદલાહો અકબર’ નો રણધ્વનિ મંદ તથા નહિવત્ થતો જતો હતો અને મુગલ સેનાના પગ રણભૂમિમાંથી ઊખડતા જતા હતા. એક એક ખાલસા તલ્વાર દશ દશ વિધર્મી સૈનિકોને ચમલોકનો માર્ગ બતાવી રહી હતી અને શત્રુસૈન્યમાં હાહાકારને જગાવી રહી હતી. એનું પરિણામ અંતે એ જ આવ્યું કે વિજયનો લેશમાત્ર પણ સંભવ ન જોઈને મુસ્લિમ સૈનિકો રણભૂમિમાંથી પીઠ બતાવીને ચૂગાલો પ્રમાણે પલાયન કરવા લાગ્યા અને રણભૂમિ મુસ્લિમ સૈનિકોથી ખાલી થવા લાવી. નાદોન નામક સ્થાનના નિકટમાં આવેલી એ રણભૂમિ ખાલસા વીરોના વિજ-

યનાદથી નિનાદિત થવા લાગી. ગુરુજીએ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પોતાના મૃત્યુ-વશ થયેલા, ધવાયલા તથા મૂર્ચ્છિત થઇ પડેલા મુસ્લિમ સૈનિકોને જેમના તેમ છોડીને પલાયન કરી ગયેલા મુસ્લિમ સૈનિકોની પૂઠ પકડવાની ખાલસા સૈનિકોને એટલામાટે આજ્ઞાન આપી કે ખાલસા સૈનિકો અવિશ્રાંત યુદ્ધના યોગે અત્યંત કલાંત થઇ ગયા હતા, તેમ જ અનેક ખાલસા સૈનિકો આહત થયેલા હોવાથી તેમના ઔષધોપચારની તથા રાજ દયાલયંદ્ર આદિ કેટલાક નામાકિત હિન્દુ સેનાધ્યક્ષો વીર-ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી તેમના મૃતદેહોના અગ્નિસંસ્કાર કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થઇ પડી હતી. ગુરુ ગોવિન્દસિંહની વિદ્યમાનતાના પ્રભાવથી જ ખાલસા વીરો આ યુદ્ધમાં મરણિયા થઇને લખ્યા હતા અને પ્રચંડ મુગલ સેનાનો આટલી સીમા પર્યંત પરાભવ કરી શક્યા હતા એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી પોતાની માન્યતા તો નથી જ.^૧ ગુરુજી મૃત ખાલસા સૈનિકોનો અગ્નિ-સંસ્કાર કરાવી અને ધાયલ ખાલસા વીરોને તેમની શુશ્રૂષામાટે યોગ્ય સ્થાનમાં મોકલી વિજયનાદ સહિત શત્રુપક્ષના આલસોન નામક એક ગ્રામને અસ્તવ્યસ્ત કરી લૂટીને^૨ નિર્વિદ્ધ પોતાના નિવાસ-સ્થાન આનંદપુરમાં આવી લાગ્યા.

*

*

*

*

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તથા તેમના સિખખ સૈન્યની સહાયતાવડે હિન્દુ પર્વતેશ્વરોના હસ્તથી થયેલા શાહી ફૌજનાબીપણુ પરાજયના

૧ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતાના રચેલા 'વિચિત્ર નાટક' નામક ગ્રંથમાં આ યુદ્ધનું એક અત્યંત ઉત્તેજક કાવ્યમાં વર્ણન કરેલું છે. એ તો નિઃસંશય છે કે ગુરુજીના આ વૃત્તાન્તો ઇતિહાસલેખકના ભાવ અથવા ઇતિહાસ-લેખનની પદ્ધતિ અનુસાર નથી લખાયા અને તેનું કારણ એ છે કે તેમનો ઉદ્દેશ ઇતિહાસ લખવાનો નહિ, કિન્તુ ઉત્તેજક કાવ્યોદ્દારા હિન્દુઓના ક્ષાત્રભાવને જાગ્રત કરવાનો જ હતો અને તે ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ સિદ્ધ થઇ ગયો છે.

૨ આ આલસોન ગ્રામના મુસલમાનોએ એક વાર ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પર ચઢાઈ કરી હતી અને અલારે ગુરુજીએ તેમને તેમના એ અપરાધની જ ઉચિત શિક્ષા આપી હતી.

સમાચાર સાંભળીને કાગિડાના મુસદ્દામાન શાસક દિલાવરખાંને ક્રોધ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો. એ ક્રોધના પરિણામે તે એક પ્રચંડ સેના સહિત એ હિન્દુ પર્વતેશ્વરોપર આક્રમણ કરવામાટે રવાના થયો. અને ગુરુજીને તેમના હિન્દુ પર્વતેશ્વરોને સહાયતા આપવાના અપરાધનો ઉચિત દંડ દેવામાટે એક પ્રબલ સેના સહિત તેણે પોતાના પુત્ર રુસ્તમખાંને વિદાય કરી દીધો. રુસ્તમખાંએ પોતાના સૈન્ય સહિત અચાનક આવીને આનંદપુરપર હલ્લો કર્યો અને ગુરુજી પણ શસ્ત્રાસ્ત્રનું ઉત્તર શસ્ત્રાસ્ત્રથી વાળવામાટે તૈયાર હોવાથી પોતાના સૈન્ય સહિત સંગ્રામક્ષેત્રમાં આવીને ઊભા રહ્યા. સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યન્ત ખાલસા મુસદ્દામાન સૈનિકોનું બીપણ યુદ્ધ ચાલ્યું; ગુરુજીના બાણોએ અનેક મુગલ વીરોને હૂરો તથા ગિલમાન આદિના સમાગમસુખના ઉપભોગમાટે ‘શહીદ’ પદવડે સરકરાળ કરીને જન્મતમાં રવાના કરી દીધા. સંધ્યાકાળ પર્યન્ત રુસ્તમખાં તથા તેના પ્રબલ સૈન્યથી ગુરુજી તથા તેમના સૈન્યનો લેશમાત્ર પણ પરાજય ન કરી શકાયો ત્યારે સૂર્યાસ્તપૂર્વે જ આકાશમાં વાદળાં છવાયલાં હોવાથી અંધકારનું નિમિત્ત દર્શાવીને તેણે યુદ્ધને પ્રભાત પર્યન્ત અંધ રાખવાની પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા આપી દીધી. આ યુદ્ધમાં જો કે ખાલસા વીરોનો પણ નાશ તો થયો હતો; પણ મુસદ્દાનોના નાશ સાથે સરખાવતાં તેમનો નાશ નહિવત્ હતો.

વિશ્વમાં રાત્રિનો અંધકાર વ્યાપી ગયો. ગુરુજીની છાવણી એક ઊંચી ટેકરીપર હતી અને રુસ્તમખાંની છાવણી નીચાણમાં હતી. એ બન્ને છાવણીઓની વચ્ચે એક ક્ષુદ્ર નદી વહન કરી રહી હતી. રુસ્તમખાં પોતાના તંબૂમાં આવતી કાલના યુદ્ધમાટે વિચાર કરતો બેઠો હતો અને તેના સૈનિકો ખાનપાનની તૈયારી કરી રહ્યા હતા એટલામાં આકાશમાંથી જલવૃષ્ટિ થવા લાગી અને જોતજોતાંમાં તેનો વેગ એટલો બધો વધી ગયો કે અદ્ય સમયમાં જ તે ક્ષુદ્ર નદી જલથી ઉભરાઇ જવા લાગી, અને તેમાં પ્રચંડ પૂર આવતાં તેનો પ્રચંડ પ્રવાહ રુસ્તમખાંના મુગલ છાવણીમાંના નિદ્રાધીન થયેલા, ખાનપાન કરતા, વાર્તાલાપનિમગ્ન તથા ગળજ કબ્બાલી લલકારતા મુસદ્દામાન સૈનિકોની મોટી

સંખ્યાને, તેમને લાંથી આત્મરક્ષામાટે પલાયનનો અવકાશ મળી શકે તે પૂર્વે, અચાનક આવીને તાણી ગયો અને તેમનાં હસ્તી, અશ્વો, તંબૂ, રાવટી, કનાત, પિછાનાં તથા પેટી પટારા આદિ જળની સપાટી-પર ડબકડોઘ્યાં થતાં તથા તરતાં દેખાવા લાગ્યાં. ઘેર અંધકારમયી રાત્રિ અને આવી ઘેર અપત્તિમાં જે મુસલમાન સૈનિકો પોતાના પ્રાણ બચાવી શક્યા હતા તેઓ બચથી અર્ધમૃત સમાન થઈ ગયા. રુસ્તમખાં પોતે પણ માંડ માંડ બચી શક્યો હતો એટલે એનું પરિણામ એ થયું કે રુસ્તમખાં પોતાના બચેલા સૈનિકોને લઇને રાતોરાત તે સ્થાનમાંથી પલાયન કરી ગયો. પ્રભાતમાં ગુરુજી તથા ખાલસા વીરોએ જોયું તો ક્ષુદ્ર નદીમાં જલનો પ્રચંડ પ્રવાહ બીપણ ગર્જના કરતો, કામરૂપ દેશની બ્રહ્મપુત્રા નદીના પ્રચંડ પ્રવાહનું સ્મરણ કરાવતો વહન કરી રહ્યો હતો અને મુગલ ફૌજનો ક્યાંય પત્તો જ ન હોતો. ગુરુજીએ અકાલ પુરુષનો ઉપકાર માન્યો અને ખાલસા વીરો આવા સંકટના સમયમાં શત્રુસૈન્યને તાણી જનાર તે નાળાને વારંવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ કહ્યું કે: “આ નાળાની હિમાયતથી જ આપણા શત્રુઓનો વિનાશ અને આપણો વિજય થયેલો હોવાથી આપણા આજના આ વિજયના સ્મરણાર્થ આ નાળાને ‘હિમાયતી નાળા’ના નામથી ઓળખવાની હું સર્વ હિન્દુઓને આજ્ઞા કરું છું.” હિન્દુઓ ગુરુજીની આજ્ઞા અનુસાર એ નાળાને તે દિવસથી ‘હિમાયતી નાલા’ નામથી ઓળખવા લાગ્યા.^૧

* * * * *

‘ધસાના ખાર મૂસામાં કાઢવા’ની પદ્ધતિને સ્વીકારી આનંદ-પુરની રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયેલો રુસ્તમખાં માર્ગમાં હિન્દુ વસતીવાળાં ગામડાંને ભૂટતો અને હિન્દુઓપર અત્યાચાર કરતો પરા-જયના કલંકથી કલંકિત થયેલા મુખને લઇને પાછો પોતાના સ્થાનમાં આવી લાગ્યો અને દિલાવરખાંએ પોતાના પુત્રના મુખથી તેની તથા

૧ એ ક્ષુદ્ર નદી અથવા નાળાને કૃતજ્ઞ સિખો તેમ જ પંજાબના સર્વ હિન્દુઓ આજ દિવસ પર્યન્ત ‘હિમાયતી નાલા’ના નામથી જ ઓળખે છે અને એ નાલા પ્રતિ નિરંતર પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા રહે છે.

તેના સૈન્યની થયેલી દુર્દશાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે આગભ-
જૂકા થઈ ગયો. તેણે દ્વિતીય વાર કસાયલા બે હજાર સૈનિકો આપીને
રુસ્તમખાં સાથે ગુલામહસનખાંને પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ઉપર
આક્રમણ કરવામાટે રવાના કરી દીધો. તેમણે પાર્વત પ્રદેશમાં
આવીને હિન્દુ પર્વતેશ્વરોની દુર્દશાના વ્યવસાયને આરંભી દીધો અને
અત્ય સમયમાં જ મંડી તથા કાહનગઢના હિન્દુ પર્વતેશ્વરોને પરાજિત
કરી તેમની પાસેથી ચઢેલી ખંડણી આના પાછ સુદ્ધાં વસૂલ કરી
લીધી. ત્યાંથી તેઓ કહલૂર તથા ગુલેરના રાજાઓને પરાજિત કરવા-
માટે આગળ વધ્યા.

આ સંકટના સમયમાં ગુલેરનો પર્વતેશ્વર ગોપાલસિંહ ગુરુ
ગોવિન્દસિંહજી પાસે આવી લાગ્યો અને કરદ્રવ્ય જોડીને કહેવા લાગ્યો.
કે: “આ સમયમાં જો આપ સહાયતા નહિ આપો, તો યવનોના
હસ્તથી અમારો પરાજય તથા હિન્દુત્વનો વિનાશ અવશ્યંભાવી છે.”
ગુરુજીએ તત્કાળ લાઈ સંગીતાના અધ્યક્ષત્વળે પોતાના ત્રણસે
ખાલસા અશ્વારોહી સૈનિકાને મુગલ સૈન્યના પરાજયમાટે તેની સાથે
મોકલી દીધા. આવી રીતે ખાલસા વીર સૈનિકાની સહાયતા મળતાં
ગોપાલસિંહ ગુલેરી પોતાના પ્રાણોપર ઉદાર થઈને રણભૂમિમાં વિધ-
ર્મીઓ સાથે ઝૂંઝ્યો અને ત્રણ દિવસના દારુણ સંગ્રામમાં જ્યારે
રુસ્તમખાંએ પોતાની ફૌજના સારામાં સારા શ્વરવીર સરદારો તથા
ચારસોથી વધારે મુસ્લિમ સૈનિકાને રણચંડીનાં બલિદાન થયેલા જોયા
ત્યારે તેની હિંમતનો અંત આવી ગયો અને તે રાત લઇને લાંથી વળી
પાછો પલાયન કરી ગયો. પર્વતેશ્વર ગોપાલસિંહના આનંદનો અવધિ
થઈ જતાં આ વિજય કેવળ ગુરુજીના આશીર્વાદ તથા ગુરુજીની
સહાયતાથી જ મળેલો માનીને તે કેટલાંક રત્નો તથા અન્યાન્ય મૂલ્ય-
વતી વસ્તુઓ બેટ તરીકે લઈને ગુરુજી સમક્ષ આવ્યો અને નમ્રતાથી
ગુરુજીના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પડી ગયો.

પોતાના પુત્રના આ દ્વિતીય વારના પરાજયથી દિલાવરખાં
અત્યંત સંતપ્ત થઈને થોડા દિવસમાં જ પોતાના બે ત્રણ મોટા મુઘલ
સિપાહસાહારોને સાથે લઈ પ્રચંડ સેના સહિત પર્વતેશ્વરોપર ચઢી આવ્યો;

બહુલાન નામક ગ્રામ પાસે હિન્દુ મુસલમાનનું એક લયંકર યુદ્ધ થયું અને એ વેળાયે પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહે પર્વતેશ્વરોને ખાલસા સૈન્યની સંપૂર્ણ સહાયતા યથાસમય મોકલી આપેલી હોવાથી અને વિજય સિખ્ખોતો જ થયો અને મુગલોના અનેક નામાંકિત રણવીર સદારિ સિખ્ખોતો તલ્લવારો તથા બંદૂકોના ભોગ થતાં નિરુપાય થઈને દિલાવરખાં પણ પોતાના પુત્રનું અનુકરણ કરીને મયદાને જંગમાંથી રાત્રિના અંધકારને આશ્રય લઈને છ પાંચ અગિયાર ગણી ગયો. દિલાવરખાંને આ વારંવારના પરાજયથી જાણે વિજયદેવીએ હિન્દુઓના કંઠમાં જ વરમાળા આરોપવાના પક્ષપાતયુક્ત શાશ્વત ધર્મને સ્વીકારી લીધો હોયની એવો જ ભાસ થવા લાગ્યો. દિલાવરખાંએ કાંગડામાં આવીને મુગલ સેનાના આ સમસ્ત પરાજયોના તથા ખાલસા સૈન્યના વારંવારના વિજયોના સર્વ સમાચાર તેમ જ ગુરુ ગોવિન્દસિંહના વધતા જતા સૈન્યબળના નાનાવિષ વૃત્તાંતો એક પત્રમાં લખીને તે પત્ર એક કાસિદ-પત્રવાહક-દ્વારા દિલ્લીમાં વિરાજતા બાદશાહ ઔરંગઝેબ પર મોકલી આપ્યું.

ન્યારે દિલાવરખાંના પત્રના વાંચનથી પંજાબની વાસ્તવિક સ્થિતિ બાદશાહ ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવી ગઈ એટલે તેના ચરણોનો અગ્નિ મસ્તક પર્યંત પહોંચી ગયો અને તેણે પોતાના વલી-અહદ-યુવરાજ-શાહજહાદ મુઅજ્જમને એક પ્રચંડ મુગલ સૈન્ય સહિત પંજાબમાં શાંતિને સ્થાપવા તથા વિદ્રોહી પર્વતેશ્વરો પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરવામાટે રવાના કરી દીધો.

શાહજહાદ મુઅજ્જમ પોતે લાહોરમાં આવીને અટકી ગયો અને ત્યાંથી તેણે મીરજામેગને સૈન્ય સહિત પર્વતેશ્વરોને તેમના અપરાધની શિક્ષા આપવા તથા તેમના પર ચઢેલી ખંડણી વસૂલ કરવામાટે રવાના કરી દીધો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ઉપર પણ પર્વતેશ્વરોને સહાયતા આપવાનો આરોપ મૂકાયલો હોવાથી શાહજહાદએ પ્રથમ તો મીરજામેગને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પણ યોગ્ય શિક્ષા આપવાની આજ્ઞા સંભળાવી હતી, પરંતુ શાહજહાદ મુઅજ્જમનો પોતાનો મંત્રી નંદલાલ મુસ્તાની ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો એક અનુયાયી તથા અનન્ય ભક્ત હોવાથી તેણે

ગુરુજીની અલૌકિક ધાર્મિકતા તથા મહાપવિત્ર ચારિત્ર્યશીલતાનું શાહ-જાદા સમક્ષ એવા તો હૃદયંગમ સ્વરૂપમાં વર્ણન કરી સંભળાવ્યું અને ગુરુજીના સંબંધમાં તેના હૃદયમાં એવા તો પૂજ્યભાવને ઉત્પન્ન કરી દીધો કે તેના પરિણામે શાહજાદાએ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને કાંઈ પણ કષ્ટ ન આપવાની મીરજાપુરને કઠિન સૂચના આપી દીધી અને તેમને શિક્ષા આપવા માટેની પોતાની પ્રથમ આજ્ઞાને પોતે જ રદ-ખાતલ કરી નાખી. આવી રીતે નંદલાલ મંત્રીના રાજનૈતિક બુદ્ધિ-બળ તથા પ્રસંગાવધાન કિંવા સમયસૂચકત્વના યોગે ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજીના શિરપર ચઢી આવેલા સંકટના મેધો વિખરાઈ ગયા; પરંતુ પર્વતેશ્વરોની દુર્દશાના પ્રસંગને આ વેળાએ કામથી પણ ન રોકી શકાયો.

શાહી સેનાધ્યક્ષ મીરજાપુર પંખળના પર્વતેશ્વરોને મહાદારુણ પાઠ પઢાવ્યો. તેણે પર્વતેશ્વરોનો વારંવાર પરાજય કરીને તેમનાં રાજ્યોને લૂટાવી દીધાં, તેમનાં ગ્રામોમાં આગ લગડાવી દીધી, કેટલાક પર્વતેશ્વરોને બંદી કરી લીધા અને તેમને મળેલી શિક્ષાને જોઈને અન્ય જનો રાજદ્રોહ કરતા અટકી જાય એટલામાટે તેમનાં માથાં મુંડાવી, તેમના મોઢાંપર મેશ ચોપડાવી ગધેડાની સવારી કરાવીને આખાય દેશમાં તેમને ફેરવરાવ્યા. મીરજાપુર અને દિલ્લીની શાહી ફૌજના હાથે આવા કઠિન પાઠ પઢ્યા પછી પર્વતેશ્વરોના જેવા તથા જાણવામાં આવી ગયું કે ઔરંગઝેબની સમ્રાટ્ તરીકેની સત્તાનો તિરસ્કાર કરીને તેના ક્રોધાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવો અને પોતાના મહા-દુર્દશાયુક્ત મૃત્યુને પોતાના મુખથી જ આહ્વાન કરવું એ ઉભય કાર્યો સમાન હતાં. અર્થાત્ મીરજાપુરના હસ્તથી થયેલા પોતાના પરા-જયો તથા પોતાની દુર્દશાને જોઈને તથા અનુભવીને પર્વતેશ્વરો સર્વથા ઉત્સાહહીન થઈ ગયા અને તેમણે ઔરંગઝેબ સાથે વિમ્મહ કરીને સ્વતંત્રતાને મેળવવાની આશાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરી દીધો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમણે પોતાપર ચઢેલી ખંડણી તરત શાહી ખજાનામાં જમા કરાવી દીધી અને પોતાના હસ્તથી થયેલા રાજદ્રોહ નામક અપરાધની અત્યંત નીચ તથા અપ્રતિષ્ઠાકારક શબ્દોમાં વારંવાર

ક્ષમા માગી લઇને કાઇ પણ પ્રકારે પોતાનાં પ્રાણોને તથા રાજ્યોને વિનાશના પંજમ્માંથી બચાવી લીધાં.

* * * *

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નંદલાલ મુસ્તાનીના સમજાવ્યાથી શાહ-જાદા મુઅજ્જિમે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી સાથે વિગ્રહને આદરવાના વિચારને માંડી વાળવાથી ગુરુજીને પોતાના બળને નવીનતાથી વધારવાનો તથા પોતાનાં યુદ્ધસાધનોની વૃદ્ધિ કરવાનો જે અવસર જોઇતો હતો તે અનાયાસ મળી ગયો. ગુરુજીએ હિન્દુ પર્વતેશ્વરોને પુનઃ કટિ-બદ્ધ થવાનો તથા જાતીય સ્વતંત્રતામાંટે યુદ્ધ કરવાનો ઉત્તેજક ઉપદેશ આપ્યો. અનેક પર્વતેશ્વરોને આનંદપુરમાં બોલાવી સિખોની એક વિશાળ સભા બરીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તે પતિત પર્વતેશ્વરોને સંબોધીને અત્યંત ગંભીર મુખમંડળ તથા અત્યંત ગંભીર કંઠસ્વરથી પોતાની ઉત્તેજક વાણીના ગંભીર પ્રવાહને વહેવડાવતા બોલવા લાગ્યા કે:-

“પોતાને રણવીર આર્ય ક્ષત્રિયોના નામથી ઓળખાવનારા અને પોતાની પ્રાચીન તથા આનુવંશિક વીરતાનું અભિમાન ધરાવનારા પંજાબી પર્વતેશ્વરો તથા અન્યાન્ય ક્ષત્રિયોને હું માત્ર એટલોજ પ્રથમ આ સભામાં માનપૂર્વક પૂછવા માગું છું કે જે મુસલમાન સુસ્તાનો આપણી આ ભારતવર્ષ નામક સ્વર્ગાદિપિગરીયસી જન્મભૂમિની, આપણા મહાપવિત્ર તથા શ્રેષ્ઠ હિન્દુધર્મની, આપણા વિશુદ્ધ આચાર વિચારોની અને આપણી લક્ષ્મી તથા ગૃહલક્ષ્મીની કેવળ દુર્દશા અને દુર્દશા જ કરતા રહ્યા છે, તે સુસ્તાનોની સુસ્તાનિયતને ઊખેડી નાખવાના અને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિને સ્વતંત્ર તથા નિર્ભય કરવાના પ્રયત્નથી વિરક્ત થવાને જ તમે ક્ષાત્રધર્મ તથા વીરતા માનો છો કે શું? હું તમારા પોતાના મુખથી જ એ જાણવા ઇચ્છું છું કે જે મુસ્લિમ બાદશાહો, સુસ્તાનો, નવાબો તથા સદારોએ આ પુત્રીત ભરતભૂમિનાં કાચનક્ષેત્રોને ઉદ્ધવસ્ત કરી નાખ્યાં છે; તત્કારના નેરથી હિન્દુઓને બળાત્કારે કુરાનના અનુચાથી અથવા મુસલમાન બનાવ્યા છે; આસેતુહિમાચલ બચ તથા ત્રાસને વિસ્તારી દીધા છે; આદર્શ હિન્દુ અબળાઓના સતીત્વને બદલ કરવાને જ પોતાનો પરમ

ધર્મ માન્યો છે; હિન્દુઓ તથા હિન્દુવાણીઆઓને બળરમાં ગુલામે તથા ગુલામડીઓ તરીકે મૂળાબાહુ પ્રમાણે વેચ્યા તથા વેચાબ્યા છે; હિન્દુઓનાં દેવમંદિરો તથા દેવમૂર્તિઓના બ્રહ્મીકરણ તથા વિનાશના ધિક્કારપાત્ર વ્યવસાયને જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા તરીકે સ્વીકારી લીધા છે તે મુસલમાન બાદશાહો, સુલ્તાનો, નબ્યાઓ તથા સદારો આ બરતબ્બમિમાં નિષ્કંટક રાજ્ય કરતા રહે અને આવી જ રીતે તેમના હસ્તથી તમારી દુર્દશા થતી રહે એવી તમારી ઇચ્છા છે ખરી કે ?...”

સર્વ ખાલસા વીર પુરુષોએ ગગનભેદક ગર્જનાના રૂપમાં ઉત્તર આપ્યું કે: “નહિ; કદાપિ નહિ.” પરંતુ બચબીત પર્વતેશ્વરો કાંઈ પણ બોલ્યા વિના મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યા.

“હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના એક સામાન્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મારે તમોને સ્પષ્ટ સ્પષ્ટોમાં કહેવું પડે છે કે ભારતવર્ષમાંથી એ અનાચારિણી તથા અત્યાચારિણી મુસ્લિમ રાજસૂતાનો અંત થવો જોઈએ અને તે અંત પોતાને પરશુરામ, હાશ્વરથી રામ, શ્રીકૃષ્ણ તથા બાપ્પા રાવળ આદિના વંશજો તરીકે ઓળખાવનારા ક્ષત્રિયો તથા અન્યાન્ય હિન્દુ વીરોના હસ્તથી જ થવો જોઈએ. પંજબના પર્વતેશ્વરો, શાહી સિપાહસાહાર મીરજાબેગ તથા તેની ફૌજના હસ્તથી થયેલા તમારા છેલ્લા પરાજયથી અને તેમના હસ્તથી થયેલી તમારી બીપણ દુર્દશા તથા અપ્રતિષ્ઠાથી તમો અતિશય ગર્ભગલિત થઈ ગયા છો અને તેથીજ અત્યારે અધોવદન થઈ મૌનનું અવલંબન કરી બેસી રહ્યા છો એ હું સારી રીતે જાણું છું અને તમારી આવી બીરુતાને જોઈને મારા હૃદયમાં મહાખેદ થાય છે. મારા બંધુઓ, આવા પરાજય તથા આવી અપ્રતિષ્ઠાથી હતાશ થઈને પોતાના ધર્મરક્ષા તથા જાતિરક્ષાના સ્વીકૃત મહાકાર્યને અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ ત્યજી દેવું એ હિન્દુ, અરે જેને તમો અસપૃક્ષ તથા અંત્યજ હિન્દુ માનો છો તે અંત્યજ હિન્દુને પણ લજ્જિત કરનારી ઘટના છે, તો પછી એ ઘટના ક્ષત્રિયોને શોભાવનારી તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ?” ગુરુ જોવિન્દસિંહજી આટલું બોલીને બે ચાર ક્ષણ બેલતા અટકી ગયા અને ત્યાર પછી આગળ વધીને પુનઃ બોલવા લાગ્યા કે: “મારા દેશબંધુઓ તથા ધર્મબંધુઓ !

આ ઔરંગઝેબ જેવા ધર્મોન્મત્ત તથા ધર્મોધ મુસ્લિમ સુલ્તાનના ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક અત્યાચારોને તમે ક્યાં સૂધી આમ ને આમ સહન કરતા રહેશો ? એ મનુષ્યત્વહીન બાદશાહનાં અપવિત્ર ચરણોમાં તમે ક્યાં સૂધી પોતાનાં પવિત્ર મસ્તકાને નમાવતા રહેશો અને તેના અત્યાચારોને તમારા હૃદયની રંગભૂમિ ઉપર ક્યાં સૂધી આવો પૈશાચિક નૃત્યવિલાસ કરવા દેશો તે તો કૃપા કરીને જણાવો. આ અત્યાચારરૂપ દુર્ગંધના વિસ્તારને અટકાવ્યા વિના આપણાથી નિર્ભયતાયુક્ત સ્વતંત્રતા નામક આરોગ્યને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી. આવા પરાજયો અનેક વાર મળવા છતાં અને અનેક વાર આવી દુર્દશા થવા છતાં પણ વારંવાર પુનરુત્થાન કરીને પ્રગતિ તથા વિપ્લવના માર્ગમાં અત્યંત વેગપૂર્વક પ્રયાણ કરવામાં જ આપણા જીવન તથા કલ્યાણની સુરક્ષિતતા સમાયલી છે. જૂની રૂઢિ વિધાતક આચારો, ભીરુતા, નિરાશા તથા કાયરતાની ધૂંસરીને તમારી ગર્દનોપરથી ઊતારીને દૂર ફેંકી દો; કલ્યાણકારક નવીન આચાર-વિચાર, નિર્ભયતા, આશા તથા વીરતાના પાયાપર જાતીયતાની નવી ધમારતને ચણી લ્યો અને મારી સાથે મળીને અત્યારે પંજાબમાં અને ત્યાર પછી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં હિન્દુસામ્રાજ્યને સ્થાપવાના તમારાથી કરી શકાય તેટલા પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરતા રહો. જે મારા ઉપદેશની ઉપેક્ષા કરશો, તો એ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો કે તમારો વિનાશ અવશ્યભાવી છે.”

“અમે ધર્મરક્ષા તથા જાતિરક્ષામાટે જીવનની અંતિમ ધટિકા પર્યન્ત ઔરંગઝેબ સાથે લડવાને તૈયાર છીએ.” ખાલસા વીરોએ પુનઃ પોતાનો ક્ષત્રિયોચિત નિશ્ચય દર્શાવ્યો.

પરંતુ મીરજાપેગના પઢાવેલા પાઠથી અત્યંત શિથિલ તથા નિરુત્સાહ થઈ ગયેલા પર્યતેશ્વરોનાં હૃદયોને આ વેળાયે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં ઉત્તેજક વચનો લેશમાત્ર પણ ઉત્તેજિત ન કરી શક્યાં; તેમણે ગુરુજીના ઉપદેશને એક કાને સાંભળી બીજા કાનમાંથી બહાર કાઢી નાખ્યો અને રાજનિષામાં દહ રહેવાનો જ નિશ્ચય કરી લીધો. તેઓ આનંદપુરમાંથી ચાલતા થઈ ગયા અને પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં પહોંચ્યા

પછી ગુરુગોવિંદસિંહજી સાથે સખ્યને બદલે વિરોધ જ કરવા લાગ્યા. તેમની આવી વિધાતક ચેષ્ટાઓને જોઈને ગુરુજીએ પુનઃ તેમને ઠેકાણે લાવવામાટે પૂર્વ ઉપાયોને ચોજી દીધા અને પોતાના અનુયાયી સિખ્જોને તેમનાં રાજ્યોમાં વ્યાધો પ્રમાણે છૂટા છોડી દીધા. આનું પરિણામ એ થયું કે સિખ્જો તે પર્વતેશ્વરોનાં રાજ્યમાં અમિ તથા ખડ્ગનો મુક્ત હસ્તથી ઉપયોગ કરવા લાગ્યા અને જે કાંઈ પણ ધન તથા વસ્તુ આદિ જોવામાં આવે તે લૂટીને ચાલતા થવા લાગ્યા. હિન્દુ પર્વતેશ્વરો આ ઘટનાથી ગુરુજીપર અતિશય ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને પરસ્પર સંધિ કરી લઈને વીસ હજાર ચોદાઓના બળથી તેમણે ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. એ વેળાએ ગુરુ-ગોવિંદસિંહજી પાસે આનંદપુરમાં કેવળ આઠ હજાર ખાલસા સૈનિકો હતા; છતાં લેશમાત્ર પણ ભયભીત અથવા નિરુત્સાહ ન થતાં ગુરુ-જીએ રણક્ષેત્રમાં તેમના વિશાળ સૈન્યનો પ્રયંડ સંહાર કરીને તેમને તેમની સંયુક્ત સેના સહિત રણભૂમિમાંથી શૂંગલો પ્રમાણે નસાડી દીધા.^૧

આ બીપણ પરાજયના યોગે સર્વથા નિરાશ થઈ ગયેલા અને અસહાય અવસ્થામાં આવી પડેલા પર્વતેશ્વરોએ એક આવેદનપત્ર લખીને દિલ્લીના બાદશાહ ઔરંગઝેબની સેવામાં મોકલી દીધું કે જેમાં અત્યંત તિરસ્કારસ્પ્યક તથા કરુણોત્પાદક શબ્દોમાં આ પ્રમાણે વિગત લખવામાં આવી હતી: “ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ રાજત્વનાં ચિહ્નોને ધારણ કરી લીધા છે; તે પોતાને ‘સચ્ચા બાદશાહ’ કહેવડાવે છે; નિત્ય સહસ્રાવધિ ધર્મોન્મત્ત હિન્દુ અનુયાયીઓ તેની પતાકા તળે આવીને એકત્ર થતા જાય છે; અમે મુકુટધારક રાજાઓ હોવા છતાં અમારા સૈન્ય-બળથી તેના પ્રયંડ સૈન્યબળને અમારાથી વિદારી શકાતું નથી; તેની સાથે કરેલા અમારા યુદ્ધમાં અમારો જ પરાજય થયો છે, અમારા પર મેળવેલા વિજયથી ફૂલીને તે દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક ધૂણ તથા ભયંકર થતો જાય છે; શહનશાહના વર્ચસ્વને તે સ્વીકારતો જ

૧ અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે આ ઘટનાથી પૂર્વે જ ગુરુ-ગોવિંદસિંહજીએ પાર્વત પ્રદેશોનો વિશેષ ભાગ પોતાને આધીન કરી લીધો હતો અને એ સમયમાં સમતલ પ્રદેશમાં રોપડ સૂધી તેમનું રાજ્ય વિસ્તરેલું હતું.

નથી; હિન્દુસામ્રાજ્યની સ્થાપના એ જ તેની એકમાત્ર મહત્વાકાંક્ષા છે અને પોતાના અગ્ર અનુયાયીઓને તે એવી આશાઓના જળમાં લપટાવીને ઉત્તેજિત કરતો રહે છે કે: ‘હવે ઔરંગઝેબની શાહનશાહત સત્વર જ માટીમાં મળી જવાની છે અને હિન્દુસ્તાનમાં આસેતુહિમાયક ખાલસા સામ્રાજ્યની સ્થાપના થતાં ખાલસાની વિજયપતાકા જ ફરકવાની છે.’ અહીંની સત્ત્વ સ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી જે યોગ્ય જણાય તે પ્રબંધ કરશે.”

પર્વતેશ્વરોના આ પત્રના વાંચનથી શહનશાહ ઔરંગઝેબ ચમકી ગયો અને તેણે તે જ દિવસે સરહિન્દના સુબેદાર અથવા શાસકને એવી આજ્ઞા મોકલી આપી કે: “તમો પોતે જ જઇને ગુરુ ગોવિન્દ સિંહજી સાથે યુદ્ધ કરો, તેમના સમસ્ત બળનો નાશ કરી નાખો અને તે રાજદ્રોહીને કઠિનમાં કઠિન દંડ આપવામાં પળમાત્રનો પણ વિલંબ ન કરો.” બાદશાહનું આ ફર્માન આવતાં જ સરહિન્દનો મુસલમાન સુબેદાર પ્રબળ સેના સહિત ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પર આક્રમણ કરવામાટે રવાના થયો અને હિન્દુ પર્વતેશ્વરો પણ તેને સહાયતા આપવામાટે પોતાની સંયુક્ત સેનાઓ સહિત તેની સાથે આવી મળ્યા.^૧

*

*

*

*

શત્રુઓના આ આક્રમણના સમાચાર મળતાં ગુરુ ગોવિન્દ સિંહજીએ પણ પોતાના સર્વ યોદ્ધાઓને એકત્ર કરી લઇને શત્રુઓની પ્રચંડ સેના સાથે લડવાની યથાસમય સર્વ તૈયારી કરી લીધી. કીર્તિપુરના રણક્ષેત્રમાં મુસલમાન સુબેદારો તથા હિન્દુ પર્વતેશ્વરોની પ્રચંડ સંયુક્ત સેના તથા ખાલસા સેનાનો એક મહાભયંકર તથા દારુણ સંઘ્રામ થયો. એ યુદ્ધમાં ખાલસા વીરોએ અત્યંત નિર્ભયતા તથા અલૌકિક શૌર્યથી લડીને શત્રુઓને પોતાની સંપૂર્ણ વીરતાનો પર્યાપ્ત પરિચય કરાવી દીધો અને એ દિવસના યુદ્ધમાં અનેક પ્રતિપક્ષીઓને બહાર પ્રમાણે રેંસી નાખ્યા. પરંતુ શત્રુઓની સંખ્યા અત્યંત વિશાલ હોવાથી

૧ આ ઘટના ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં ઘટી હતી અને બૂટીશાહના લખ્ખ પ્રમાણે એ આક્રમણમાં સરહિન્દ તથા લાહોરના મુસલમાન સુબેદારો સાથે ખાલીસ હિન્દુ પર્વતેશ્વરો અથવા પહાડી રાજાઓ મળેલા હતા.

ખાલસા વીરો માથાપર કફન બાંધી મરણિયા થઇને લડતા હોવા છતાં પણ એ દિવસના ધોર સંશ્રામ પછી ત્રીજે દિવસે તેમને શત્રુઓએ પાછા હટાવી દીધા અને નિરુપાયવશાત્ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને આનંદ-પુરના દુર્ગમાં આશ્રય લેવો પડ્યો. તેમણે દુર્ગમાં પ્રવેશ કરીને દુર્ગનાં દ્વારોને અંદરથી વસાવી લીધાં અને તેમની પાછળ પડેલી શાહી સેનાએ આવીને દુર્ગને ચારે તરફથી ઘેરી લેવાથી દુર્ગવાસીઓનો ખાલ જગત્ સાથેનો સર્વ સંબંધ સર્વથા બંધ થઇ ગયો.^૧

શાહી સેનાના સેનાપતિ ખાજા મુહમ્મદ તથા નાહરખાંએ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પાસે પોતાના એક દૂતને મોકલીને તેમને એવા આશ્ચયનો સંદેશ કહાવ્યો કે જેમાં કુવળ વિભીષા જ ભરેલી હતી. તે મુસ્લિમ દૂત ગુરુ ગોવિન્દસિંહના દર્બારમાં આવીને અત્યંત ગર્વદર્શક ભાવ તથા વિનયહીનતાની કહેવા લાગ્યો કે:-

“અત્યારે આપ હિન્દુ પહાડી રાજાઓની થોડી ધણી અશિક્ષિત સેના સાથે નથી લડી રહ્યા, પરંતુ મહાપ્રતાપી મુગલ શહનશાહ ઔરંગઝેબ આલમગીરની પ્રચંડ તથા સુશિક્ષિત સેના સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા છો. એ વાતનિ આપે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવાની છે. આલમગીર એક તે બાદશાહ છે કે જે મહારાજાઓનો પણ મહારાજ છે, દરિદ્રોનો પ્રતિપાલક છે, સંસારનો રક્ષક છે, દીન ઇસ્લામનો દૂર છે અને જેની શક્તિઓ અમાપ તથા અમાધ છે એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. આવા મહાપ્રબળ શહનશાહ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવાની અશક્ય તથા અસંભવનીય ઘટનાને આપ શક્ય તથા સંભવનીય માનતા હો તો એ આપનો એક પ્રકારનો વિધાતક ઉન્માદ છે અને એ ઉન્માદને વળગી રહેવાથી આપનો વિનાશ અવશ્યભાવી છે. પરંતુ જે આપ શહનશાહ સલામત સાથેની આ શત્રુતાને ત્યજ દેખે તેમની

૧ ‘પંથપ્રકાશ’ નામક ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે: “ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આનંદપુર મખખોવાલના દુર્ગમાં આશ્રય લીધા પૂર્વે શાહી સેના સાથે ખીજાં પણ કંઠલાંક યુદ્ધો કર્યા હતાં અને તે સર્વ યુદ્ધોમાં સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હતો.” એ સર્વ યુદ્ધોનો સવિસ્તર વૃત્તાંત પણ ‘પંથપ્રકાશ’માં આપવામાં આવ્યો છે અને તે સર્વથા સત્ય તથા વિશ્વાસપાત્ર છે.

આધીનતાને સ્વીકારી લેશે, કુદને ત્યજીને ધસ્લામને કુબૂલ કર્મવિશે અને શહનશાહ સલામતના કદમને ચૂમશે; તો તેઓ કદાચિત્ મેહરબાની તથા કરમ કર્મવીને આપને આ પંજાબના નબાબ અથવા સૂબેદાર પણ બનાવી દેશે અને આપના કરોંદર તથા જાહોજલાલને સોગણો વધારી દેશે. ત્યારે બોલો કે આપનો શો જવાબ છે ? મુસદ્દમાન થઈને જીવવું છે કે કાફિર રહીને આપના વાલિદ પ્રમાણે કૂતરાના મોતે મરવું છે એટલો જ જવાબ મારે અત્યારે આપની પાસેથી મેળવવાનો છે.”

એ વેળાયે ગુરુજીનો નવયુવક પુત્ર અબ્જિતસિંહ પણ દર્બારમાં વિરાજેલો હોવાથી મુસ્લિમ દૂતના આવા અસહ્ય ગર્વસૂચક તથા અપમાનકારક શબ્દો સાંભળીને તેનો ક્રોધ અનિવાર્ય થતાં તે પોતાના ખડ્ગને ક્રોધમાંથી બહાર કાઢીને ગર્જના કરતો કહેવા લાગ્યો કે : “મુંહજેર ગુસ્તાખ ગુલામ ! ખામોશ. જેટલી ગુસ્તાખી તો કરી છે તેટલી બસ છે. હવે જો મોઢામાંથી એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારીશ તો ગુરુદેવના અપમાન કરવાના અપરાધમાટે આ દર્બારમાં જ હું તારો શિરચ્છેદ કરી નાખીશ, અને તારા શરીરના કટકા કરીને કાગડા તથા કૂતરાને ખવડાવીશ. આ ગીદડબપકીઓ ક્રોધ બીજાને જઈને સંભળવાજો અને ઔરંગજેબના નામથી પંઢોને બીવડાવજો. આ તો ખાલસા ગુરુનો દર્બાર છે, આ સચ્ચા બાદશાહ આગળ તારા ઔરંગજેબ જેવા હજારો બાદશાહ હાથ જોડીને બિભા રહેનાર છે.”^૧

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ધર્મના રક્ષણમાટે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા અને તેઓ નિઃસ્વાર્થ રહીને કેવળ ધર્મના રક્ષણમાટે જ યુદ્ધ કરતા હોય છે તેઓ વિજય તથા પરાજયની સંભાવનાઓની ચિન્તાઓને કદાપિ હૃદયમાં સ્થાન નથી આપતા એટલે ગુરુજી પણ એ ચિન્તાથી સર્વથા મુક્ત જ રહેતા હતા. ગુરુજીએ એ વેળાયે જો ઔરંગજેબની

૧ હનિંગહામ તથા લતીફ બહેએ આ ઘટનાને ચમકોરમાં ઘટેલી કશ્મી છે અને ‘પંથપ્રકાશ’ના કર્તાએ આનન્દપુરમાં ઘટેલી કશ્મી છે, કે જે યથાર્થ છે; કારણ કે, ચમકોરમાં જે પ્રકારનું યુદ્ધ થયું હતું તે પ્રકારના યુદ્ધમાં દૂતને ગુરુજી પાસે મોકલવાની ઘટના સર્વથા અશક્યવત્ જણાય છે.

આધીનતાને સ્વીકારી લીધી હોત, તો તેનો એ જ અર્થ થવાનો સંભવ હતો કે તેમના ઉચ્ચાતિઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો કેવળ ઔરંગઝેબની પાશ્વવિક શક્તિઓ તળે દબાઈ જવામાટે જ સૂઝાયલા હતા અને ગુરુજીને તેમના પોતાના તથા પોતાના પારિવારિક જનોના જીવન તથા ધન આદિક સુરક્ષિત રહે, તો હિન્દુધર્મનો ભાગ તથા હિન્દુજાતિની પરાધીનતાને સ્થાયી કરી દેવાને તૈયાર હતા. પરંતુ તેઓ આવા સ્વાર્થપરાયણ તથા જીવનલોભુપ ન હોવાથી તેમણે પોતાના પુત્રના કોપને સકારણ તથા આવશ્યક માનીને અત્યાચારી ઔરંગઝેબના રાજદૂતને પ્રસન્ન કરવામાટે તે કોપના નિષેધનો લેશમાત્ર પણ પ્રયત્ન ન કર્યો અને અતિશય ગંભીર ભાવથી મુસ્લિમ દૂતને કહ્યું કે:—

“રાજદૂત, તું એક દૂત તરીકેના પોતાના કર્તવ્યની સીમાનું એટલી સીમા પર્યન્ત ઉલ્લંઘન કરી ગયો છે કે જે અમારા ધર્મ-શાસ્ત્રમાં દૂતની હલ્કાનો નિષેધ કરવામાં ન આવ્યો હોત, તો તારી ધૂષ્ટતાનું ભયંકર પરિણામ અવશ્ય તારે ભોગવવું પડત અને તું અહીંથી જીવતો જાગતો તારા સ્ખેદારો પાસે ભાગ્યે જ પાછો પહોંચી શકત. અસ્તુ; જા અને તારા સ્ખેદારો તથા શહનશાહને પણ જણાવી દે કે કદાચિત્ સૂર્યનારાયણનો ઉદય પૂર્વ દિશામાં ન થતાં પશ્ચિમ દિશામાં થાય અને સમસ્ત સૃષ્ટિનું પરિવર્તન થઈ જાય, તો ય ગુરુ ગોવિન્દસિંહ તથા તેમના ખાલસા સિખ્ખોને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રલોભનદ્વારા ધર્મભ્રષ્ટ અથવા મુસલમાન બનાવવાની તમારી નીચ આસુરી લાલસા ફળીભૂત થઈ શકે તેમ નથી એટલે એ પ્રયત્નને આટલેથી જ અટકાવી દો અને ખાલસા વીરો પ્રાણુન્ત પર્યન્ત ધર્મરક્ષામાટે રણબૂમિમાં તમારી સાથે લડવાને કોઈ પણ વેળાએ તૈયાર હોવાથી તમારા આધાતના પ્રત્યાધાતને સહન કરવાને કટિ-બદ્ધ થઈ જાઓ. તારા સ્ખેદારો તથા શહનશાહને અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દેજે કે:—

‘સવા લાખસે એક લડાઉં, ચિડિયાસે મੈ બાજુ ગિરાઉં;
બિસ્લીસે મੈ શેર મરાઉં, તબ ગોવિન્દસિંહ નામ ધરાઉં!’

ખાલસાએ પોતાની તલ્વારો નિર્બલ હસ્તમાં નથી ઊપાડી, કિન્તુ વજ્રહસ્તમાં ઊપાડી છે અને તે તલ્વારો અત્યાચારીઓનાં મસ્તકોને છેદીને જ આનમાં જવાની છે.”

ગુરુજીના પ્રભાવથી ભયભીત થયેો દૂત પોતાના અવિનયની ક્ષમા માગીને વિશેષ કાંઈ પણ ન બોલતાં એ ઉત્તર લઈને ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો અને તેના ગયા પછી તે ક્ષણે જ ગુરુજીએ પોતાના ગોલંદાએ, બકેન્દાએ, તથા તીરંદાએને બોલાવીને યુદ્ધમાટે કટિબદ્ધ થઈ જવાની કઠિન આજ્ઞા સંભળાવી દીધી.

મુસ્લિમ રાજદૂતે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનું ઉત્તર ખાળ મુહમ્મદ તથા નાહરખાંને સંભળાવતાં તેમણે પણ ગુરુજી સાથેના સંધિની આજ્ઞાને લજી દઈને પોતાના સૈનિકોને યુદ્ધમાટે તૈયાર થઈ જવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો.

દ્વિતીય દિવસના આરંભ સાથે જ યુદ્ધનો આરંભ થવાનો હતો.

—:—

પ્રકરણ ૧૩ મું
આનંદપુરનો ઘેરો

—:—

“Wise men ne’er sit and wail their loss,
But cheerly seek how to redress their arms.”

SHAKESPEARE.

“If courage is gone, then all is gone
‘Twere better that thou hadst never been born.”

GOETHE.

મગનપ્રદેશમાં દ્વિતીય દિવસના ભગવાન્ બારકરનો ઉદય થતાં જ બાદશાહ ઔરંગઝેબ તથા પંજાબના હિન્દુ પર્વતેશ્વરોની સંયુક્ત સેનાઓના ગોલંદાએ સેનાપતિ ખાળ મુહમ્મદ તથા નાહરખાંની આજ્ઞાથી આનંદપુર દુર્ગપર તેને તોડી પાડવામાટે તોપોના ગોળાનો મારો ચલાવવા માંડ્યો અને તેના જવાબમાં ખાલસા ગોલંદાએ

પણ આનંદપુર દુર્ગના પ્રાકારપર ચઢાવેલી તોપોના ગોળાનો આત્મ-
રક્ષામાટે શત્રુસૈન્યપર વર્ષાદ વર્ષાવવા મંડી ગયા. સંખ્યાકાળ પર્યન્ત
આવી રીતે ઉભય પક્ષની તોપો અગ્નિની વૃષ્ટિને વર્ષાવતી રહી,
સિખખો દુર્ગના પ્રાકાર ઉપર હોવાથી શત્રુની તોપોના ગોળાથી તેમનો
જેટલો વિનાશ થતો હતો તેના કરતાં તેમની તોપોના ગોળાથી
શત્રુપક્ષના સૈનિકોનો પચાસ ગણો વધારે વિનાશ થતો હતો; પરંતુ
શત્રુપક્ષના સૈનિકોની સંખ્યા અત્યંત વિશેષ હોવાથી તેમજ તેમને
ખીજ પણ જોઇએ તેટલી કુમક આવી મળવાનો સંભવ હોવાથી
તેમને તેમનો એ અધિક નાશ પણ નહિવત્ જણાતો હતો અને
ખાલસા સેના દુર્ગમાં બદ્ધ થઈ ગયેલી હોવાથી અને બાકી જમત
સાથેનો તેનો સંબંધ દૂરી જતાં તેને લેશ માત્ર પણ સહાયતા મળ-
વાનો સંભવ ન હોવાથી ખાલસા વીરોને પોતાનો અદ્વ નાશ પણ
મહાભયંકર દેખાતો હતો. છતાં પણ ગુરુજીની આજ્ઞાથી ખાલસા
સૈનિકો પંદર દિવસ સુધી દુર્ગના પ્રાકાર પરથી તોપના ગોળા, બંદૂકની
ગોળીઓ તથા બાણોની શત્રુસૈન્યપર અખંડ તથા પ્રચંડ વૃષ્ટિ વર્ષાવીને
શત્રુપક્ષનો જેટલો કરી શકાય તેટલો વિનાશ કરતા રહ્યા અને
શત્રુઓ પણ એથી લેશમાત્ર પણ ન ડગમગતાં એ વિનાશને સહન
કરીને લડતા રહ્યા અને તે સાથે ગુરુજીને બહારથી સૈનિકો, અન્ન-
સામગ્રી તથા દારૂગોળા આદિ કાંઈ પણ પ્રકારની સહાયતા ન મળી
શકે એની પણ બરાબર દેખરેખ રાખતા રહ્યા. અંતે દુર્ગમાં શત્રુ-
ઓની ધારણા અનુસાર પરિણામ દેખાવા લાગ્યું. દારૂગોળાના
ભંડારનું તળિયું તો જો કે હજી ન હોતું દેખાયું, પરંતુ સર્વથી અધિક
આવશ્યક અન્નસામગ્રી ઓછી થવા લાગી અને જો ખીજ આઠ
દશ દિવસ આવી જ રીતે વીતી જાય તો કદાચિત્ અન્ન વિના ભૂખ-
મરાથી મરી જવાનો સમય આવી લાગે એવો ખાલસા સિખખોને
નિરાશાજનક રંગ દેખાવા લાગ્યો. આવી સર્વથા પ્રતિકૂલ તથા વિધા-

૧ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ આ આનંદપુરના ઘેરામાં જે તોપોનો શત્રુ-
સૈન્યના વિનાશમાટે ઉપયોગ કર્યો હતો તેમાંની જે તોપોને અભારે પણ
લાઠોરના મ્યુનિયમ (સંગ્રહાલય)માં જળવી રાખવામાં આવી છે.

તક પરિસ્થિતિને આવી લાગેલી જોઈને ખાલસા સૈનિકો હતાશ થવા લાગ્યા અને એ જ વેળાએ મુગલ સેનાધ્યક્ષે તથા હિન્દુ પર્વતેશ્વરોએ ગુરુજીને એવો સંદેશ કહાવ્યો કે: “હવે જો આપ વિજયની આશા રાખતા હો, તો આપની તે આશા સર્વથા વ્યર્થ હોવાથી જો આપ શહનશાહ સલામતની આધીનતાને સ્વીકારી લઈ સંધિ કરશો, તો અમે આપને તથા આપના સૈનિકોને સર્વ વસ્તુઓ સહિત દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી જવા દઈશું અને આપને હાનિ નહિ પહોંચાડીએ. અમારા આ વચનમાં વિશ્વાસ રાખશો;” એટલે ખાલસા સૈનિકો ગુરુજી સમક્ષ આવીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે:—

“ગુરુદેવ, અમેને તો અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એ જ યોગ્ય જણાય છે કે અત્યારે આપ બાદશાહની આધીનતાને સ્વીકારી લ્યો, શત્રુઓ સાથે સંધિ કરી લ્યો અને આપણને આ કારાગૃહરૂપ દુર્ગમાંથી બહાર નીકળીને કોઈ સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચી જવા છો કે જોથી આપણાથી ત્યાં યુદ્ધનાં સાધનોને નીરાંતે એકત્ર કરી શકાય અને નવીન યુદ્ધને અધિક વેગ તથા સફળતાપૂર્વક આરંભી શકાય. જ્યારે શત્રુઓ પોતાની ઈચ્છાથી જ આપણને અભયવચન આપી રહ્યા છે તો પછી આવી પરિસ્થિતિમાં આપણે તેનો લાભ શામાટે ન લઈ લેવો ?”

ગુરુજી સિખોની આ પ્રાર્થના સાંભળીને પ્રથમ તો હસ્યા અને ત્યારપછી કહેવા લાગ્યા કે: “ધર્મોધ, સ્વાર્થોધ તથા ધોર અન્યાયી મનુષ્યો પોતાનાં આપેલાં વચનોનું કદાપિ પાલન નથી કરતાં, અને તેમાં પણ વળી અત્યાર સૂધી ખાલસા સેનાએ પોતાની અલૌકિક વીરતા તથા પોતાના અદ્ભુતવિદ્યાસથી એમને એટલા બધા ભડકાવી દીધા છે કે એમની પાસેથી વચનપાલન, દયાલુતા, સમ્યક્તા તથા સહૃદયવહારની આશા રાખવી એ એક પ્રકારની મૂર્ખતા જ છે. મારા આ વચનને અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેજો કે જો આપણે આ દુર્ગને શત્રુઓના હસ્તમાં સોંપીને બહાર નીકળી જઈશું, તો તે ક્ષણે જ શત્રુઓ આપણા પર ટૂટી પડીને આપણને સંહારવા માંડશે અને આપણે તેમનાં શસ્ત્રોના શિકાર થઈ જઈશું. કદાચિત્ દુર્ગમાં રહીને આપણે

મરીશું, તો પણ વીરતાથી મરીશું અને બહાર નીકળ્યા પછી તો આપણને કૂતરાના મોતે મરવું પડશે એટલામાટે મારો તમોને એ જ આગ્રહ છે કે પરમાત્માની કૃપા તથા મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખો અને જેટલી વીરતાથી અત્યાર સૂધી તમો શત્રુઓને સંહારતા રહ્યા છો તેથી પણ અધિક વીરતાથી શત્રુઓને સંહારવાના કાર્યમાં તક્ષીન રહો. હજી પણ આપણને બહારની કુમક આવી મળવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હોવાથી કદાચિત્ આપણે તે સહાયતા આવી મળતાં શત્રુઓને પૂર્વયુદ્ધો પ્રમાણે આ વેળાએ પણ મારી ભગાવીશું.”

દુર્બલ હોવા છતાં પોતાની વીરતાથી અત્યાચારી મુગલોને સંહારીને વીરદુહિતા માધુરીનો પતિ તથા વીરપાલમાંથી વીરસિંહ થયેલો યુવક આ વેળાએ ત્યાં વિદ્યમાન હોવાથી કહેવા લાગ્યો કે: “ગુરુદેવનું કથન અક્ષરશઃ સત્ય હોવાથી શત્રુઓના વચનમાં વિશ્વાસ ન રાખીને પ્રાણાન્ત પર્યન્ત શત્રુઓને સંહારવા એ જ આપણો ધર્મ છે.”

“હું એક ક્ષુદ્રબુદ્ધિ અબળા હોવા છતાં મારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે શત્રુઓના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવાથી આપણો વિનાશ જ થવાનો છે. મેં તો અન્તપર્યન્ત શત્રુઓને સંહારવાનો જ મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે.” શસ્ત્રાસ્ત્રમંડિતા માધુરીએ પણ પોતાના પતિ પ્રમાણે જ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

અહીં એ વાર્તાને સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે કે માધુરી પ્રથમથી જ એક વીરદુહિતા હોવાથી ગુરુજીની આજ્ઞાથી વીરપાલને પોતાના પતિ તરીકે તથા ખાલસા સંપ્રદાયને પોતાના ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેણે ગુરુ પાસેથી જ્યાં સૂધી મુસલમાનો સાથેનો સંગ્રામ-વ્યાપાર ચાલતો રહે ત્યાં સૂધી પુરુષવેશમાં રહેવાની અને ગુરુની પતાકા તળે પોતાના પતિના પાર્શ્વમાં ઊભી રહીને શત્રુઓને સંહારવાની આજ્ઞા મેળવી લીધેલી હતી અને તેથી અત્યારે તે પુરુષવેશ-ધારિણી જ હતી. તેણે તથા તેના એક સમયના દુર્બલ પતિએ યુદ્ધ-ભૂમિમાં અનેક વાર પોતાની અલૌકિક વીરતા તથા નિર્ભયતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો અને તેથી ગુરુજી તે વીરદંપતીપર નિરંતર આતશય પ્રસન્ન રહ્યા કરતા હતા. અરતુ.

ગુરુજીએ ખાલસા વીરોના ઉત્સાહને અવિચલ રાખવાનો આ પ્રયત્ન કર્યા છતાં ખાલસા વીરો ઉત્તેજિત ન થયા અને મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યા એટલે અન્યાયી મુગલ સેનાપતિઓ તથા સ્વાર્થપરાયણ હિન્દુ પર્વતેશ્વરોનાં વચન તથા પ્રતિજ્ઞાઓની પોલ તથા અવાસ્તવિકતાનો તેમના હૃદયમાં વિશ્વાસ બંધાવવાના આશયથી તેમને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહ્યું કે:—

“જો આજે મારા વચનમાં તમારો વિશ્વાસ ન બંધાતો હોય, તો ફાટલાં ટૂટલાં કપડાં, જૂનાપુરાણા ફાટી ગયેલા જોડા, બાળવાનાં લાકડાં તથા એવી જ બીજી નકામી ચીજોનાં ગાંસડાંપોટલાં બંધાવી અને તે ગાંસડાંપોટલાંને ટટુઓ તથા ખચ્ચરોની પીઠપર લદાવીને જાણે સિખો કિલ્લામાંથી પોતાની માલમિલકતને લઈને બહાર નીકળી રહ્યા છે એવો દેખાવ કરતા તમે બહાર લઈ જાઓ એટલે જે કાંઈ પણ જાણુવા જેવું હશે તે તત્કાળ તમારા જાણુવામાં આવી જશે અને મારા વચનની વાસ્તવિકતાનો તમેને હસ્તામલકવત્ સાક્ષાત્કાર થઈ જશે. માણસો વાળ્યા નથી વળતા, પણ હાર્યા જ વળે છે.”

સિખોએ ગુરુની આ આજ્ઞા અનુસાર નકામી વસ્તુઓનાં ગાંસડાંપોટલાં બાંધી તેમને ટટુઓ તથા ખચ્ચરોની પીઠપર લાદીને કિલ્લામાંથી બહાર નીકળવાનો અભિનય દક્ષતાથી કરી બતાવ્યો અને મુગલ સૈનિકો એ ટટુઓ તથા ખચ્ચરોને જતાં જોઈને તરત તેમના પર ટૂટી પડ્યા અને તે ગાંસડાંપોટલાંને ઊપાડીને ચાલતા થઈ ગયા.^૧ બે પાંચ સિખો મુસલમાનોના પંજમાં સપડાઈને પરલોકમાર્ગના પ્રવાસી પણ થઈ ગયા. દુર્ગમાં રહેવાથી ભૂખમરના યોગે આવનારો અત્યંત કષ્ટદાયક અંતકાલ મુખને વિકાસીને ઊભો હતો અને બહાર નીકળવાથી શત્રુઓના શસ્ત્રથી થનારો અંતકાલ ડાચું ફાડીને ઊભો હતો એટલે સિખો મહાભયંકર નિરાશાના સમુદ્રમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યા અને અંતે તેમણે પોતાના નેતા અથવા ધુરંધર ધર્મસમ્રાટને ત્યજી દઈને દુર્ગમાંથી પલાયન કરી જવામાં જ પોતાનું કલ્યાણ માની

૧ આ ઘટનાનો બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાંની ૧૮૭ નંબરની હસ્તલેખિમાં ઉલ્લેખ કરાયેલો છે અને તે મુસલમાનોના વચનલંગનું જ્વલંત પ્રમાણ છે.

લીધું. આવી રીતે બહુસંખ્ય સિખખોએ અણીની વેળાયે પલાયનના આશ્રયને સ્વીકારી લેવાથી કેવળ ગુરુ ગોવિન્દસિંહ, તેમના પારિવારિક મનુષ્યો તથા અત્યંત શ્રદ્ધાલુ પિસ્તાળીસ સિખખો જ દુર્ગમાં રહી ગયાં. વીરસિંહ તથા માધુરી ગુરુદેવના ચરણોમાં જ પડ્યા રહ્યાં. ગુરુજીએ તે પલાયન કરી ગયેલા રણુભીરુ સિખખોને શાપ આપ્યો કે: “હિન્દુ-ત્વરક્ષાના યુદ્ધમાં જે મૃત્યુના બચથી તમે પલાયન કરી જાઓ છો તે મૃત્યુના મુખમાં જ તમે ધસી રહ્યા છો; કારણ કે, શત્રુઓના હસ્તથી તમારો વિનાશ અવશ્યંભાવી છે.”^૧

અહીં એ વાર્તાને પશુ દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે કે સમસ્ત પંજાબમાં ગુરુજીના સિખખોની સંખ્યા અતિ વિશાલ હોવા છતાં અને તેઓ ગુરુજીને સહાયતા આપવામાટે અત્યંત આતુર હોવા છતાં બચીત થઈ ગયા હતા અને તેમને એકત્ર કરીને આનંદપુર દુર્ગમાં ઘેરાયેલા ગુરુદેવ તથા તેમના પરિવારના ઉદ્ધારમાટે ત્યાં લઈ આવે તેવો કાષ્ઠ યોગ્ય હિન્દુ નેતા હતો નહિ એટલે તેમની સહાયતા ગુરુજીને ન જ મળી શકી. ગુરુજી, તેમના પુત્રો તથા એ મધ્યા-ગાઠ્યા સિખખો જ્યાંસુધી તેમને દિવસમાં એક જ વાર લૂખો સૂકો રોટલો મળ્યા કરતો હતો ત્યાંસુધી તો કિલ્લાની દીવાલપરથી દુશ્મનો-પર તોપોના ગોળા, બંદૂકની ગોળાઓ તથા બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતા રહ્યા અને દુશ્મનોને મારતા રહ્યા; પરંતુ જ્યારે અજસામગ્રીનો સર્વથા અંત આવી ગયો અને લૂખો રોટલો દિવસમાં એક વાર મળવાનાં પશુ સાંસાં પડી ગયાં ત્યારે પછી દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી જવા વિના ગુરુજી પાસે બીજો એક પશુ ઉપાય ન રહ્યો. એક દિવસ જ્યારે કૃષ્ણપક્ષની ઘેર અંધકારમયી રાત્રિનો સૂચિભેદ અંધકાર સર્વત્ર વ્યાપેલો હતો અને શત્રુઓ પોતાના શિબિરમાં નિદ્રાવશ થયેલા હતા તે વેળાયે રાત્રિના ગાઢ અંધકાર તથા શત્રુઓની નિદ્રાધીનતાને લાભ લઈને ગુરુ ગોવિન્દસિંહ પોતાનાં પારિવારિક જનો તથા અલ્પસંખ્ય અનુયાયીઓને લઈને દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને બહાર નીકળ્યા પછી વેમ-

૧ એ પલાયન કરી ગયેલા સિખખોને પછીથી મુગલ સરકારે ઠડોર દંડ આપ્યા હતા. જુઓ ‘વિચિત્ર નાટક’ અધ્યાય ૧૩ માં.

પૂર્વક પલાયન કરીને તેમણે ચમકૌર નામક દુર્ગમાં પહોંચી જવાનો પોતાથી કરી શકાય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ શત્રુઓને તેમના દુર્ગમાંથી બહાર નીકળી જવાની થોડી વારમાં જ ખબર પડી ગઈ અને તેથી ખાળ મુહમ્મદ તથા નાહરખાં પોતાના અમુક સૈન્યવિભાગ સહિત તેમને પકડવા માટે તેમની પાછળ દોડી ગયા.

માર્ગમાં જ એક ધોર સંગ્રામ થયો અને ગુરુજીના મુઠ્ઠીભર સિખ્ખ સૈનિકો પોતાના જીવનની અંતિમ ઘટિકા પર્યન્ત મુસદ્દાનો સાથે મરણિયા થઈને લડતા રહ્યા. આ યુદ્ધમાં ગુરુજી પોતે, તેમના બે મોટા પુત્રો અંઝારસિંહ તથા અજિતસિંહ, વીરસિંહ તેમ જ ગુરુજીનાં દ્વિતીય પત્ની સુંદરીજી તથા માધુરી પણ આવેશપૂર્વક લડી રહ્યાં હતાં અને શત્રુનાં મસ્તકોને ચીલડાં પ્રમાણે કાપી રહ્યાં હતાં. આ થોડી વાર ચાલેલા, પરંતુ મહાભયંકર હાથોહાથના યુદ્ધનું પરિણામ એ થયું કે ગુરુજીના બે પુત્રો અંઝારસિંહ તથા અજિતસિંહ તેમ જ તેમનાં દ્વિતીય પત્ની સુંદરીજી કેટલાક શત્રુઓને સંહાર્યા પછી શત્રુઓનાં શસ્ત્રથી ગુરુજીના દેખતાં જ વીરગતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં; ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના શસ્ત્રથી મુગલ સેનાપતિ નાહરખાં નરકનો નિવાસી થઈ ગયો અને મુગલ સેનાપતિ ખાળ મુહમ્મદ પણ મૃતતુલ્ય ધાયલ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.^૧ પોતાના એક સેનાપતિને મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડેલો તથા ખીળ સેનાધ્યક્ષને મૃતતુલ્ય ધાયલ થઈ પડેલો જોઈને ગભરાઈ ગયેલા મુસ્લિમ સૈનિકોના ગભરાટનો લાભ લઈને ચમકૌર દુર્ગ નિકટમાં હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતાનાં જીવિત પારિવારિક જનો તથા મૃત્યુના પંજ-માંથી બચી ગયેલા માત્ર પાંચ સિખ્ખોને લઈને દુર્ગમાં પહોંચી ગયાર

૧ જુઓ લતીફકૃત ‘પંખખનો ઇતિહાસ’ પૃષ્ઠ ૨૬૫.

૨ લતીફ તથા કર્નિગ્હામના લખ્યા પ્રમાણે આ યુદ્ધ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ચમકૌર નામક દુર્ગમાં પહોંચી ગયા પછી થયું હતું અને ‘પંથ-પ્રકાશ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે તે પૂર્વે જ થયું હતું કે જેવી રીતે તે અહીં દર્શાવાયલું છે; કારણ કે, ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને શત્રુઓએ તેમના ચમકૌર દુર્ગમાં પહોંચવા પૂર્વે જ માર્ગમાં આવી દબાવ્યા હતા એ ઘટના અમોને પોતાને તો અવશ્ય અધિક સંભવનીય તથા સ્વાભાવિક જણાય છે.

અને દુર્ગમાં પ્રવેશ કરીને તેમણે દુર્ગનાં દ્વારોને અંદરથી વસાવી લીધાં. આવી રીતે ચમકૌર દુર્ગમાં પહોંચી જવા છતાં પણ ગુરુજી એવી આશા તો ન હોતા જ રાખતા કે: “અમો આ દુર્ગમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સુરક્ષિત રહી શકીશું;” કારણ કે, તે દુર્ગ નાનો હોવા સાથે કેવળ ઘટોનો જ બનેલો હતો અને જો શત્રુઓની ઇચ્છા હોય તો શત્રુઓ તેને અદ્ય પરિશ્રમથી જ તોડી અથવા બાળીને બસ્તીભૂત કરી શકે તેમ હતું. પોતાની તથા પોતાના પરિવારની સુરક્ષિતતાની ચિંતાથી નહિ, પણ હિન્દુધર્મરક્ષાની ચિંતાથી પ્રેરાઈને ગુરુએ પોતાના બચેલા પાંચ સિખ્ખોને પોતા સમક્ષ બોલાવ્યા અને ગંભીરતાથી જિજ્ઞાસા દર્શાવી કે:-

“હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષા તથા અત્યાચારી મુસ્લિમ શહનશાહતના વિનાશમાટે મારા જીવનને સુરક્ષિત રાખવાની આવશ્યકતા છે એમ તમોને જણાય છે ખરું કે?”

“અમોને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિની રક્ષામાટે આપ ગુરુદેવના જીવનની એટલી બધી આવશ્યકતા જણાય છે કે જો અકાલ પુરુષની ઇચ્છા હોય તો બન્ને તે અમારા જેવા લક્ષાવધિ હિન્દુઓના પ્રાણ ભંધ લે, પણ તે અકાલ પુરુષ આપને તથા આપનાં પારિવારિક જનોને સો સો વર્ષનાં આયુષ્ય સમર્પે અને આપના હસ્તથી હિન્દુત્વની નિરંતર રક્ષા થતી રહે.” તે સત્ય હિન્દુ સિખ્ખોએ વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું.

“જો તમારા આ શબ્દો સત્ય હોય, તો મારા તથા મારા પરિવારના પ્રાણોની રક્ષામાટે તમો પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી દેવાને તૈયાર છો ખરા?” ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ અત્યંત ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“જો આપની આજ્ઞા થાય તો અત્યારે અને આ ક્ષણે જ આ કિલ્લાની દીવાલ પરથી નીચે પડીને અથવા તો દુશ્મનો ઉપર દૂદી પડીને અમો અમારા પ્રાણોની આહુતિ આપવાને કટિબદ્ધ છીએ.” તે અચલવીરોએ વીરોદ્ધાર કાઢ્યો.

“જો એમ જ હોય, તો અમોને આ રાત્રીના અંધકારમાં જ અહીંથી વિદાય થઈ જવા દો અને અમો પણ આ દુર્ગમાં જ છીએ એવો શત્રુઓને ભાસ કરાવવામાટે તમો આ દુર્ગમાં જ રહીને તમારી

બંદૂકોને ચલાવતા રહો કે જેથી શત્રુઓ ભ્રમમાં પડીને અમારો પીછો ન પકડે અને અમારાથી સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચી શકાય.” ગુરુજીએ અત્યંત ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ગુરુદેવની આજ્ઞા અમેને શિરસાવંધ છે.” ધર્મપ્રાણુ સિખ્ખોએ ગુરુદેવના મુખમાંથી નીકળેલી મૃત્યુ વિષયક આજ્ઞાને પણ આ શબ્દોના ઉચ્ચારથી આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લીધી.

ગુરુજીએ કિલ્લાની એક તર્ફની દીવાલમાં એક મોટું બાકીરૂં પડાવ્યું અને પુનઃ અંધકારમયી રાત્રિના અંધકારની સહાયતા લઈને તેઓ પોતાનાં અવશિષ્ટ પારિવારિક જનો સહિત તે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી ગયા. વીરસિંહ તથા માધુરી પણ તેમની સાથે જ હતાં.

*

*

*

*

પ્રભાતમાં મુગલ સૈનિકો કિલ્લાની દીવાલ પર ઢવળ પાંચ સિખ્ખોને જોઈને આગળ ધસી આવ્યા અને તેમણે દુર્ગને હસ્તગત સ્વીકારી લીધો. તે પાંચ પાંડવ સમા પાંચ સિખ્ખો અસિધારાવ્રતને સ્વીકારી નિર્ભયતાથી બહુસંખ્ય શત્રુઓ સાથે ખુલ્લા ખાંડાના ખેલ ખેલતા તથા તેમને રાખમાં રગદોળતા પોતે પણ તેમની તલ્વારોથી કપાઈને પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયા અને ગુરુજીને પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપીદેવામાટેના આપેલા વચનને તેમણે આદર્શ વચન-પાલક મહારાજ હરિશ્ચન્દ્ર પ્રમાણે અક્ષરશઃ સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. ધન્ય છે એ ધર્મપ્રાણુ હિન્દુ હુતાત્માઓને ! આવા અશ્રુતપૂર્વ સાહસી તથા હુતાત્મા હિન્દુ રણવીરોએ જ અત્યાર સુધી હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના અસ્તિત્વને સુરક્ષિત રાખીને ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોમાં પોતાનાં બદ્દ નામેને સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત કરાવી લીધાં છે. અસ્તુ: ગુરુજીને દુર્ગમાં ન જોઈને મુગલ સૈનિકો તેમને પકડી પાડવામાટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૪ મું
આપત્તિ અને અજ્ઞાતવાસ

—:૦:—

“For he who fights and runs away
May live to fight another day;
But he who is in battle slain
Can never rise and fight again.”

The Art of Poetry on a new Plan. Ed. by O. Goldsmith.

“સંકટ જે પડે જાય, હિંસે ધીરજસે સહના;
જ બિધ રાખે રામ, સદા વાહી બિધ રહના.” તાલિબ

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તે પાર્વત તથા જંગલ પ્રદેશના સંપૂર્ણ ગાતા હોવાથી ચમકૌર દુર્ગમાંથી વિદાય થઇને અત્યંત વેગપૂર્વક પોતાના પારિવારિક તથા અનુયાયી જનો સહિત નિકટવર્તી નિખિડ અરણ્ય અથવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને સમસ્ત દિવસ (ખીજે દિવસ) જંગલમાં જ વીતાડીને સંધ્યા સમયથી કિંચિત્ પૂર્વે જે સ્થાનમાં જવાની તેમની ઇચ્છા હતી તે સ્થાનના માર્ગમાં અગ્રગામી થવા લાગ્યા. માર્ગમાં તેમને કેટલાક સિખખો મળી ગયા અને ગુરુજીએ તેમને પણ પોતાની સાથે લઈ લીધા. સૂર્યાસ્તસમયે તેઓ સરસા નદીના તીરપ્રાંતમાં આવી લાગ્યા અને ત્યાં તેમના સમક્ષ એક મહા-વિકટ તથા ભયંકર વિપત્તિનો અવસર આવીને ઊભો રહ્યો; કારણ કે, નદીમાં પૂર આવેલું હોવાથી નદીને ઓળંગી શકાય તેમ ન હોતું અને પાછળ શત્રુઓ વેગપૂર્વક ચાલ્યા આવતા હતા એટલે તેઓ જળ તથા શત્રુઓના મધ્યમાં ઘેરાઈ ગયા. સર્વથી પ્રથમ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને બચાવવાની આવશ્યકતા હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ નવા આવી મળેલા એક સો સિખખોને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહ્યું કે:-

“બંધુઓ, તમારામાંના થોડાક સિખખો મારા પૂજ્ય માતૃશ્રી, મારા પત્ની તથા મારા બે પુત્રોને અહીંથી કાઢી સુરક્ષિત સ્થાનમાં લઈ જાઓ અને બાકીના સિખખો મુગલોને મારવામાટે મારી સાથે જ

રહો. અકાલ પુરુષની જે ઇચ્છા હશે તે પરિણામ આવશે. આ કાર્યમાં હવે એક પળમાત્રનો પણ વિલંબ ન થવો જોઈએ.”

પંદરથી વીસ સિખ્ખો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં માતૃશ્રી ગૃન્દરી-બાઈ, પત્ની જેતોજી તથા પુત્રો જોરાવરસિંહ તથા કૃતહસિંહને લાંથી લઈને જંગલની દિશામાં ચાલ્યા ગયા અને ગુરુજીએ જંગારામ નામક પોતાના એક વિશ્વાસપાત્ર બ્રાહ્મણ રસોધ્યાને પણ તેમની સંભાળ-માટે તેમની સાથે રવાના કરી દીધો. એ લોકો દૃષ્ટિની સીમાથી દૂર થઈ જવા પછી શત્રુઓ આવી લાગ્યા. એ વેળાએ સૂર્યનો અસ્ત થવામાં અધિક વિલંબ ન હતો અને આકાશ મેઘાચ્છાદિત હોવાથી સામાન્ય અંધકાર છવાયેલો હતો. આવી લાગેલા શત્રુઓની સંખ્યા ત્રણસેં જેટલી હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવી શકાય એમ તો હતું જ નહિ, છતાં પણ પચાસ સિખ્ખોએ તેમની સાથે યુદ્ધને આરંભી દીધું અને ત્રીસેક સિખ્ખો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી સાથે રહીને શત્રુઓની બીજી ટુકડી સાથે લડવા લાગ્યા. સિખ્ખોએ તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પચાસથી સાઠ મુગલોને તો યમધામનો માર્ગ બતાવી દીધો; પરંતુ એમ કરતાં પંદરેક સિખ્ખો પણ સ્વર્ગના માર્ગ પડી ગયા અને એટલામાં કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીની રાત્રિના બીપણ અંધકારનો વિશ્વમાં સંપૂર્ણ અધિકાર વ્યાપી ગયો. મુગલો એ પ્રદેશના જ્ઞાતા ન હોવાથી અંધકારમાં સિખ્ખોની તલ્વારોથી કપાઈ જવાના બચથી યુદ્ધને અંધ કરીને દૂર ચાલ્યા ગયા એટલે બાકીના સિખ્ખોએ ગુરુજીને કહ્યું કે:-

“આપણી સંખ્યા અદ્ય હોવાથી અને મુગલોની સંખ્યા વિશેષ હોવા ઉપરાંત એમને સહાયતા આવી મળવાનો પૂર્ણ સંભવ હોવાથી જો આપણે અહીં જ પડ્યા રહીશું અને પ્રભાત થઈ જશે, તો આપનું જીવન અમોને સુરક્ષિત નથી બાસતું; એટલામાટે આપણે ઠાંધ પણ રીતે નદીને ઓળંગીને પેલે પાર પહોંચી જઈએ અને દૂર નીકળી જઈએ તો વધારે સારું. આપણો રક્ષક અકાલ પુરુષ છે.”

ગુરુજીને પણ તેમની એ સૂચના વાસ્તવિક જણાતાં તેઓ પોતે અકાલ પુરુષમાં વિશ્વાસ રાખીને સર્વથી પ્રથમ સરિતાના ઉબયતીર પધાવક

અલાલ્ય પ્રવાહમાં પડ્યા અને તેમની પાછળ સર્વ સિખ્ખો નદીના પૂરમાં ફૂદી પડ્યા. તેઓ સર્વ તરવાની કળામાં નિબળાત હોવાથી પ્રવાહમાં તરતા તરતા આગળ વધવા લાગ્યા; છતાં પણ પ્રવાહ તેમને તાણતો હોવાથી જે સ્થાનમાં તેઓ પ્રવાહમાં પડ્યા હતા તે સ્થાનથી અડધા માઢિ જેટલા અંતરે સામા તીરપ્રાંતમાં જઈ નીકળ્યા. તેમણે જો કે આ એક મહા-ભયાનક સાહસ ખેડયું હતું, પરંતુ અકાલ પુરુષની તેમને સુરક્ષિત રાખવાની ઇચ્છા હોવાથી પ્રવાહમાં પડેલા મનુષ્યોમાંના એક પણ મનુષ્યના પ્રાણની હાનિ ન થઈ અને સર્વ મનુષ્યો નિર્વિદન પરતીર-પ્રાંતમાં પહોંચી ગયા. પ્રભાતમાં મુગલોએ ગુરુજી તથા સિખ્ખોને આસપાસમાં ક્યાંય ન જોઈને, આવા અલાલ્ય જલપ્રવાહમાં પડીને તેઓ સામે પાર પહોંચી ગયા હશે એની તેમનાથી કલ્પનામાત્ર પણ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, તેમને વિપરીત દિશામાં ભાગી ગયેલા માની લીધા અને તેથી તેઓ તેમને પકડી પાડવામાટે તે દિશામાં જ રવાના થઈ ગયા. ગુરુજી તેમનાથી નિર્ભય થયા.

ગુરુજી હાલ તરત નિર્ભય તો થયા, પરંતુ તેમના જીવનકાળમાં આવા પ્રકારનો સંકટકાળ આ તેમને પ્રથમ વાર જ પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી તેમની ચિન્તાનો અવધિ થઈ ગયો; કારણ કે, તેમનાં માતૃશ્રી, પત્ની તથા પુત્રો તેમનાથી છૂટાં પડી ગયાં હતાં; તેઓ ક્યાં તથા કેવી અવસ્થામાં હતાં એ વાતોને જાણવાનું ગુરુજી પાસે કાંઈ પણ સાધન એ વેળાયે ન હોતું અને તેમના તથા તેમના અનુયાયીઓનાં જીવન પણ ક્યારે તથા ક્યાં ક્ષણે ભયમાં આવી પડશે એનો કશો ય નિશ્ચય કરી શકાતો ન હોતો. સિખ્ખ ઇતિહાસ અથવા ખાલસા ઇતિહાસમાં જે જે સંકટમયી ઘટનાઓ વર્ણવાયેલી છે તેમાં આના જેવી સંકટમયી ઘટના અન્ય છે જ નહિ. એ વેળાયે જાણે મેવાડના સિંહ મહારાણા પ્રતાપસિંહના સંકટમય વનવાસની ઘટનાની પંખળના સિંહ ગુરુગોવિન્દસિંહજીના જીવનમાં પુનરાવૃત્તિ થઈ રહી હોયની એવો જ ભાસ થતો હતો. અસ્તુ.

ગુરુજીએ રાત્રિનો અવશિષ્ટ ભાગ તથા ત્યાર પછીનો સમસ્ત દિવસ નદીના તીરપ્રાંત પાસેના એક મામમાં ખાનપાન તથા વિશ્રાંતિમાં વીતાડ્યો અને સંધ્યાકાળે તેઓ મચ્છીવાડા નામક એક સામાન્ય

નગરમાં જવામાટે રવાના થઇ ગયા. આખી રાતનો અવિશ્રાંત પ્રવાસ કરી પ્રાતઃકાળમાં તેઓ મચ્છીવાડા નગરની પૂર્વદિશામાં કેટલાક અંતરપર આવેલા એક ઉદ્યાનમાં આવી છુપાઇને બેસી રહ્યા. એ ઉદ્યાન અત્યંત વિશાળ હતું અને તેના માલિકો ગનીખોં તથા નખીખોં નામક ખોં ઉપનામથી ઓળખાતા રોહિલા જાતિના પઠાણો હતા. તે બંને રોહિલાઓ અચાનક ઉદ્યાનમાં આવી ચડ્યા અને પોતાની ભૂમિમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને આવેલા બેઠને બચબીત તથા આશ્ચર્ય-સ્તંભિત થઇ ગયા. પ્રથમ તો તેમણે ધન તથા માનના લોભમાં લપટાઇને ગુરુજીને શહનશાહના સૂબેદારોના હાથમાં સોંપી દઇને ધન તથા માનને મેળવી લેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ ગુરુજીના ઉપકારોનું સ્મરણ થઇ આવતાં તેમનો એ વિચાર થોડી વારમાં જ બદલાઈ ગયો અને તેઓ ગુરુજીને સહાયતા આપવાના નિશ્ચયપર આવી ગયા. અચાનક આવી રીતે તેમના વિચારમાં પરિવર્તન થઇ જવાનું કારણ એ હતું કે તે પઠાણો ઘોડાના સૌદાગર હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહે અનેક વાર તેમની પાસેથી તેમનાં મોઢે માગ્યાં મૂલ્ય આપીને સારા સારા અરખી અશ્વો ખરીદ્યા હતા અને તે પઠાણ સૌદાગરો જ્યારે પણ તેમની પાસે આવતા હતા ત્યારે ગુરુજી તેમની સાથે અનુગ્રહયુક્ત તથા ઉદારતાયુક્ત વ્યવહારથી જ વર્તતા હતા. ગુરુજીના એ અનુગ્રહ તથા ઔદાર્યના સ્મરણથી તેમનાં હૃદયમાં અનુકંપા તથા કૃતજ્ઞતાના ભાવનો ઉદય થતાં તેમણે ગુરુજીને પોતાના શરણાગત તરીકે માની લઇને પોતાના ગૃહમાં આશ્રય આપ્યો; પણ તે એવી રીતે કે તેમણે ગુરુજીને એક મુસદ્દમાન ફકીર અથવા શાહ સાહબનો વેશ ધારણ કરાવ્યો અને ત્યાર પછી એવી વાર્તાને પ્રકટ કરી દીધી કે: “ઓં હજરત અમારા પીર સાહબ છે અને ઉત્તત્તયની મશહૂર દર્ગાહમાંથી અમેને મળવામાટે ખાસ અહીં સૂધી આવવાની એમણે નવાજિશ કર્માવી છે.”^૧ આવી રીતે મુસ્તાનના

૧ મુસ્તાન જિલ્લામાંના ઉત્તત્તયના મુસદ્દમાન પીરો લાંબી દાદીઓ તથા માથાપર સિખ્ખો પ્રમાણે લાંબા ચોટલા રાખતા હોવાથી પોતાના કેશહલાપને મુક્ત રાખીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પીરનો વેશ સારી રીતે બજવી રાખ્યા હતા.

પીરના વેશમાં ગુરુજીએ થોડોક સમય ગનીખાં તથા નખીખાંના આશ્રયમાં વીતાવ્યો અને ત્યારપછી તેઓ ત્યાંથી વિદાય થઇને સાલોહ નામક સ્થાનમાં આવી લાગ્યા.

સાલોહ નામક સ્થાનમાં પીર મુહમ્મદ નામક એક કાજી વસતો હતો અને ગુરુજીએ પોતાની બાળ્યાવસ્થામાં એ કાજી સાહબ પાસેથી ફાર્સી બાષા તથા કુરાન શરીફનો અભ્યાસ કર્યો હતો એટલે એ સ્થાનમાં તેઓ એ કાજી સાહબના શરણાગત થયા. કાજી સાહબે, તે પોતે મુસલમાન હોવા છતાં અને ગુરુજી મુસલમાનોના કટ્ટા દુશ્મન હોવા છતાં પણ, ગુરુજીના મુસલમાનો સાથેના વિરોધનાં વાસ્તવિક કારણો તથા મુસલમાનોના હિન્દુઓપર થતા અકારણ અત્યાચારોનો વિચાર કરીને, ગુરુજીને અભયવચનપૂર્વક આશ્રય આપવાની સંપૂર્ણ ઉદારતા દર્શાવી દીધી. ગુરુજી સાલોહમાં હતા એવામાં ગુરુજીથી છૂટા પડી ગયેલા અને ગુરુજીને શોધી રહેલા કેટલાક સિખ્ખો અને પુરુષવેશધારિણી માધુરી તથા તેનો પતિ વીરસિંહ ઇત્યાદિ અચાનક એ સાલોહ નામક સ્થાનમાં આવીલાગ્યાં. એ સિખ્ખોએ પણ મુસલમાનોના અત્યાચારોથી બચવા માટે મુસલમાની વેશને જ ધારણ કરી લીધો હતો. પોતાના ગુરુને જીવિત તથા સુરક્ષિત જોઇને તેમના આનન્દનો અવધિ થઇ ગયો અને ગુરુના જીવનને સુરક્ષિત રાખવામાટે તેઓ અકાલ પુરુષને ક્રોડિશ્ચઃ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતે એ વાર્તાને સારી રીતે જાણતા હતા કે: “આ સ્થાનમાં જો વધારે દિવસ રહીશું, તો અવશ્ય આપત્તિમાં આવી પડીશું;” એટલામાટે પોતાના અનુયાયી સિખ્ખોના આવ્યા પછી એક બે દિવસમાં જ તેમણે ત્યાંથી માલવા પ્રતિ પ્રયાણ કરી જવાનો સંકલ્પ કરી લીધો. એ સંકલ્પ કરી લીધા પછી મુસલમાન પીર તરીકેની પોતાની ધારણ કરેલી ભૂમિકાનો ભેદ પ્રકાશિત ન થઇ જાય એટલામાટે તેમણે એક પાલખી મંજાવી લીધી અને તેમાં પોતે ઉત્તરણના પીર પ્રમાણે વીરાજી તે પાલખીને પોતાના મુસ્લિમવેશધારી સિખ્ખોના રકંઠાપર ઉપડાવીને તેઓ માલવાની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા. તેઓ આવી રીતે પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા એટલામાં સાલોહ નામક સ્થાનથી ત્રણેક માઈ જેટલો

પંથ કાપી ગયા પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પકડવામાટે ભટકતા મુસલમાન સૈનિકોના અનેક સમુદાયોમાંનો એક સમુદાય અચાનક ત્યાંઆવી લાગ્યો અને તેમણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની પાલખીને આગળ વધતી અટકાવી દીધી. ગુરુજી તથા તેમના સિખખ અનુયાયીઓ મુસલમાનોના વેશમાં હોવા છતાં પણ મુસ્લિમ સૈનિકોએ તેમને આવી રીતે માર્ગમાં અટકાવ્યા હતા તેનું કારણ એ હતું કે ગુરુજી મુસ્લિમવેશમાં ફર્યા કરે છે એ અફવા બહાર ફેલાઇ ગયેલી હોવાથી એ મુસ્લિમ સૈનિકોના સાંભળવામાં પણ આવેલી હતી અને તેથી તેમના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થઇ ગયો હતો.

મુસ્લિમ સૈનિકોએ પાલખીને નીચે ઊતરાવીને મુસ્લિમવેશધારી સિખખોને કરડાકીથી પૂછ્યું કે: “તમો કોણ છો અને આ પાલખીમાં બેસાડીને કોને લઇ જાઓ છો ?”

મુસ્લિમ સૈનિકોની સંખ્યા એક સોથી વધારે હોવાથી અને સિખખોની સંખ્યા પંદરથી વધારે ન હોવાથી મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવાનો સંભવ હતો જ નહિ; માત્ર સમયસચ્ચકતા તથા કૌટિલ્યના પ્રયોગથી જ બચવાની સંભાવના હતી એટલે પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તે મુસ્લિમવેશધારી સિખખોએ નિર્ભયતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું કે: “અમો પીરસાહબના નૌકર છીએ અને પીર સાહબ પોતાના મુરીદો સાથે મુલાકાત કરવામાટે સફર કરી રહેલા હોવાથી આ પાલખીમાં બેસાડીને અમો તેમને જ લઈ જઈએ છીએ.”

તે સમયમાં ઉત્તરપ્રદેશના મુસ્તાની પીરોનો એટલો બધો આદર સત્કાર કરવામાં આવતો હતો કે પીરનું નામ સાંભળતાં જ મુસ્લિમ સૈનિકો કાંઇક શાંત થઇ ગયા; છતાં તે સૈન્યના મુસ્લિમ સેનાપતિના મનમાં શંકા આવવાથી તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું કે: “જો પાલખીમાં વિરાજેલા હજરત સલામત ખરેખર ઉછૂના પીર સાહબ પોતે જ હોય, તો તેઓ મારા દસ્તરખાનને સર્ફરાજ કરીને મારી સાથે જમવાની મેહરબાની ક્રમવિ એવી મારી ખાદિશ છે; કારણ કે, પીર સાહબની દાવત કરવાનો આવો મોકો મને વારંવાર મળી શકવાનો નથી.”

જો કે હિન્દુઓની આચાર વિષયક માન્યતા અનુસાર ગુરુજી-
માટે આ એક મહાકઠિન કસોટીનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હતો; પરંતુ
ગુરુજી આવા વિષયોને પ્રથમથી જ વિશેષ મહત્ત્વ આપનારા ન હોવાથી
અને યવનસ્પર્શિત અથવા વિધર્મી મનુષ્યના હસ્તથી રંધાયલા અન્નને
ખાવાથી હિન્દુનો હિન્દુધર્મ રસાતલમાં ચાલ્યો જાય છે એવી તેમની
લેશ્વમાત્ર પણ માન્યતા ન હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપ-
ત્કાલમાં જીવનરક્ષામાટે કદાચિત્ નિષિદ્ધ અન્નને આરોગ્યવું જ પડે
તો પણ દેહશુદ્ધિપ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા એ પાપનું તત્કાલ નિવારણ થઈ
જાય છે એવી ધર્મશાસ્ત્રની સ્પષ્ટ આજ્ઞા હોવાથી આવી પડેલા આપ-
ત્કાલની બચાવકતાનો વિચાર કરીને ગુરુજી પાલખીમાંથી બહાર
નીકળી તે મુસ્લિમ સેનાપતિ સમક્ષ નિર્ભયતાથી ઊભા રહી પ્રભાવ-
દર્શક વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે:-

“ધમાનદાર સિપાહસાહાર, જો તમારા દિલમાં મારી મુસ-
લમાનીમાટે કાંઈ પણ શક પડેલા થયો હોય, તો ખુશીથી દસ્તરખાન
બિછાવો અને મને તથા મારા આ અહલે ઇસ્લામ ખિદમતમારોને
પણ પેટ ભરીને ખવડાવો કે જેથી અમોને અમારી ગિજ્ઞ મળી જાય
અને તમારાથી પીરની દાવત કરવાનો સવાબ હાસિલ કરી શકાય.”

સેનાપતિએ પોતાના સેનિકાને દસ્તરખાન બિછાવવાનો હુકમ
ફર્માની દીધો અને પોતા પાસે જે રાટલાઓ આદિક ખાલ વસ્તુઓ
હતી તે દસ્તરખાનપર મૂકી દીધી. ગુરુજી તથા સિખ્ખોએ પોતાના
મનમાં ગ્રંથ સાહજના અમુક શબ્દોનો જાપ કરીને તે વન્ય ભોજનને
શુદ્ધ કરી લીધું અને ત્યાર પછી તેઓ મુસ્લિમ સેનાપતિ સાથે બેસીને
અર્નદપૂર્વક તે ભોજનને ન્યાય આપવા મંડી ગયા.^૧

૧ કનિંગ્હામે આ વૃત્તાંત આપેલો છે અને કનૈયાલાલે તેને માન્ય
રાખેલો છે; પરંતુ સૈયદ મુહમ્મદ લતીફે પોતાના લખેલા પંતબના ઇતિ-
હાસમાં આ ઘટના વર્ણવેલી નથી અને ‘પંથપ્રકાશ’નો લેખક મુસ્લિમવેશ-
ધારી સિખ્ખોએ મુસલમાનો સાથે ભોજન કરવાની વાર્તાને માન્ય રાખવા
છતાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતે પણ મુસલમાનો સાથે ભોજન કર્યું હતું કે
કેમ એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી કરતો. એક બીજો લેખક M. S. Cor. 187.

ગુરુજીની આ સમયસૂચકતાથી મુસદ્દમાન સેનાપતિએ તેમને ખરેખરા પીર સાહબ માની લીધા અને તેમના ચરણોની ધૂલિકાને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી તેમની ક્ષમા માગીને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની સ્વતંત્રતા આપી દીધી.

આવી રીતે અચાનક આવી પડેલા સંકટને પોતાના શિરપરથી ટાળી દઇને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી માલવાની દિશામાં અગ્રેસર થવા લાગ્યા. તેઓ હેહર કરખામાં મહંત કૃપાલદાસને ત્યાં આવીને ઊતર્યા, પણ તે મહંત હિન્દુ હોવા છતાં અને એક સમયમાં ગુરુજીના પાર્શ્વમાં ઊભો રહીને પર્વતેશ્વરો સાથેના યુદ્ધમાં અદ્ભુત વીરતાથી લડેલો

(લાહોર મ્યુઝિઅમમાંના ૧૮૭ નંબરના હસ્તલિખિત પુસ્તક)ના આધારે એમ જણાવે છે કે: ‘એ પ્રસંગે મુસ્લિમવેશધારી સિખખોએ એવો જવાબ આપ્યો હતો કે: ‘અમારા પીર સાહબ હમેશા રોજ રાખતા હોવાથી પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલ માત્ર જવના એક એક ઢાણા વિના ખીજું કંઈ ખાતા જ નથી.’ અને આ વાત મુસ્લિમ સિપાહસાલારે માની લીધી હતી. કેટલાક લેખકો વળી એમ પણ કહે છે કે: “સિખખોએ પોતાના કૃપાણના સ્પર્શથી તે ભોજનને શુદ્ધ કરી લીધું હતું” અને કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે: “એ ભોજનને સ્વીકાર્યા પૂર્વે સિખખો તથા ગુરુજીએ ગુરુ નાનકહેવના અન્ય સાહબના અમુક શબ્દોનો પાઠ કરી લીધો હતો.” આ વિષયમાં આવા ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો હોવા છતાં ‘પંથપ્રકાશ’ના લેખકના વર્ણન અનુસાર ગુરુજી પોતે પણ સિખખ અથવા ખાલસા ધર્મમાં દીક્ષિત થયેલા હોવાથી સિખખોમાં તેમને પણ સમાવેશ થઇ જાય છે એટલે તેમણે પણ આપદ્ધર્મના નિયમને અનુસરીને મુસદ્દમાનો સાથે ભોજન કરી લીધેલું હોતું તોયે એ સિદ્ધાંતને જ અહીં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ગુરુજીને અન્ય પ્રાણીઓ પ્રમાણે જીવવામાટે જ નહિ, કિંતુ હિન્દુધર્મ, હિન્દુભક્તિ તથા જન્મભૂમિના ઉદ્ધારમાટે પોતાના જીવનને સુરક્ષિત રાખવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવાથી જ તેમણે આપદ્ધર્મના નિયમને પાળ્યો હતો એટલે તેમને એથી લેશમાત્ર પણ દૂષિત માની શકાય તેમ છે જ નહિ.

૧ ‘માલવા’ શબ્દથી અહીં તે પ્રદેશ નથી માનવાનો કે જેને સામાન્યતઃ ‘માલવ કેશ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; આ તે માલવા છે કે જે પંજાબના ફીરોજપુર જિલ્લા તથા પટિયાલા રાજ્યનો એક ભાગ છે.

હોવા છતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની કૃપાથી જ હેહરની જગીર તથા મહંત પદવીનો અધિકારી થયેલો હોવા છતાં શહનશાહ ઔરંગઝેબના હય તથા પોતાની જગીર ચાલી જવાના સંશયથી ગુરુજીને તેણે પોતાની જગીરમાં કે પોતાના નિવાસાલયમાં એક દિવસ અથવા એક રાતને માટે પણ આશ્રય આપવાની યોજ્ઞા યોજ્ઞા ના પાડી દીધી અને તેથી ગુરુજી “ચિન્તા નહિ; તારા નાશનો સમય પણ જિતાવળથી ચાલ્યો આવે છે”^૧ એટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને ત્યાંથી નિરાશાપૂર્વક પ્રયાણ કરી ગયા. ત્યાંથી નીકળીને ગુરુજી રાયકોટ નામક સ્થાનમાં આવીને ત્યાંના જગીરદારના અતિથિ થયા અને ત્યાંના જગીરદારે તેમને નિર્ભયતાથી પોતાના આવાસમાં આશ્રય આપીને તેમનો તથા તેમના અનુયાયી સિખજોનો પોતાથી કરી શકાય તેટલો આદર સત્કાર કરી બતાવ્યો. ગુરુજીને અત્યાર સુધીમાં વેઠવા પડેલા અગાધ શારીરિક તથા માનસિક પરિશ્રમના પરિહારમાટે વિશ્રાંતિની અતિશય આવશ્યકતા હોવાથી તેઓ વિશ્રાંતિના સેવનમાટે ત્યાં જ રહ્યા.

એ સમયમાં એક સિખ વ્યાપારી અચાનક રાયપુરમાં આવી લાગ્યો અને તે ધોડાનો સૌદાગર હોવાથી એક બહુમૂલ્ય અરખી અશ્વ તેણે ગુરુજીને ભેટ તરીકે આપ્યો. રાયકોટના જગીરદારે પણ એક ઉત્તમ અશ્વ, કેટલાંક શસ્ત્રો તથા ધન આદિક ગુરુજીના ચરણોમાં ભેટ તરીકે લાવીને રાખી દીધાં અને એવામાં ગુરુજીને શોધવામાટે નીકળેલા સિખજોનો એક પ્રચંડ સમુદાય પણ ત્યાં આવી લાગતાં ગુરુજીના હૃદયને કાંઈક આશ્વાસન મળવા લાગ્યું. પરંતુ એક મહાશોકવર્ષિની તથા હૃદયવિદારિણી ધોર ધટનાના કાલસમાચાર પણ ગુરુજીને

૧ કહેવામાં આવે છે કે ગુરુજીનો આ શાપ અક્ષરશઃ કૃણીભૂત થયો હતો અને તે એવી રીતે કે થોડા દિવસ પછી તે પ્રાંતમાં એક મોટી ધાડ પડવાથી અને તેમાં એ મહંતનો હાથ હોવાની વાત બહાર આવવાથી એ અપરાધમાટે તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. અર્થાત્ ‘જેવી કરણી તેવી પાર જિતરણી’ એ સિદ્ધાંત તે કૃતમ મહંતના સંબંધમાં સર્વથા સત્ય સિદ્ધ થયો હતો.

એ સ્થાનમાં જ મળ્યા અને તે સમાચારે તેમના વજ્રકઠોર હૃદયને પણ નવનીત સમાન મૃદુ કરી નાખ્યું. એ મર્મવિદારિણી તથા દુઃખ-પર્યવસાયિની ઘટનાના નિરીક્ષણમાં જ હવે આપણે આપણા હૃદયોને વજ્રકઠોર કરીને પ્રવૃત્ત થઈશું.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૫ મું
હુતાત્મા ગુરુપુત્રો

—:૦:—

“સ્વધર્મે નિષ્ઠનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવદ્ઃ” શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

“Bigotry murders religion,

to frighton fools with her ghost.” COLTON.

ગુરુજીએ માર્ગમાંથી પોતાનાં પૂજ્ય માતૃશ્રી ગૃજરીબાઈ, પોતાનાં ધર્મપત્ની જેતોજી તથા પોતાનાં બે પુત્રો જેરાવરસિંહજી તથા કૃત્તહ-સિંહજીને તેમના જીવનની સુરક્ષિતતામાટે પોતાના થોડાક સિખ્ખો સાથે મોકલીદીધાં હતાં અને પોતાના જૂના તથા વિશ્વાસપાત્ર ગંગારામ નામક બ્રાહ્મણ રસોધ્યાને પણ સાથે મોકલ્યો હતો એ ઘટનાનું તો પાઠકો તથા પાઠિકાઓને સ્મરણ હોવું જ જોઈએ. ઘટના એવી ધરી કે તે બ્રાહ્મણ રસોધ્યો ગંગારામ તેમને તે પોતે જે ગ્રામનો નિવાસી હતો તે ગ્રામમાં લઈ ગયો અને તેમને પોતાના ધરમાં અનેક પ્રકારનાં આશ્વાસનો આપીને સંતાડી રાખ્યાં. તેમની સાથે આવેલા સિખ્ખો ગંગારામના ગૃહમાં તેમને સુરક્ષિત માનીને ત્યાંથી ગુરુજીને શોધી તેમની સાથે જઈ મળવામાટે ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા.

ગંગારામના ગૃહમાં ગુરુજીનાં પારિવારિક જનોનો બે ત્રણ દિવસ જેટલો સમય તો નિર્ભયતાથી નિર્વિઘ્ન વીતી ગયો અને ગંગારામે તેમનો એટલી સીમા પર્યન્ત આદર સત્કાર ક્યો કે ગંગારામની સ્વામિનિષ્ઠા તથા વિશ્વસનીયતામાં તેમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો. પરંતુ વસ્તુતઃ ગંગારામ તેમની સાથે વિશ્વાસપાત્રતા કરવાના અને લોભપિશાચના પંજમાં સપડાઈને તેમનો સર્વનાશ કરી નાખવાના

ધાટોને જ પોતાના મનમાં ધડી રહ્યો હતો કે જેની ગુરુજીનાં માતૃશ્રી તથા ધર્મપત્નીના મનમાં કલ્પનામાત્ર પણ ન હોતી. આનંદપુર દુર્ગ-માંથી પલાયન કરતી વેળાએ માતા ગૂજરીબાઈએ પોતાનાં તથા પોતાની પુત્રવધૂનાં મહામૃદ્યવાન્ રત્નાલંકાર તથા અન્ય હીરા માણિક્ય આદિની એક નાની પેટી ભરીને પોતાની સાથે લઈ લીધી હતી અને તે ઝવેરાત લાખો રૂપિયાની કીમતનું હતું એ ગુરુજીના ધરનો ઉદ્ધર ગંગારામ સારી રીતે જાણતો હતો. એ લાખો રૂપિયાના ઝવેરાતને પોતાનું કરી લેવાની રાક્ષસી આકાંક્ષાથી તે પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ થઈને આવા સંકટના સમયમાં વિશ્વાસનાત, કૃતદ્રતા તથા સ્વામિદ્રોહ ઉપરાંત ધર્મદ્રોહ જેવા પાતકને આચરવામાટે તૈયાર થઈ ગયો હતો. આવા ધર્મદ્રોહી તથા દેશદ્રોહીઓના ભારથી જ ભરતભૂમિ રસાતલમાં પહોંચી ગઈ છે, એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

ચોથા દિવસની રાત્રિ હતી. માતા ગૂજરીબાઈ, દેવી જેતોજી, જેરાવરસિંહ તથા કૃતહસિંહ ગંગારામના ગૃહના એક ઓરડામાં નિર્ભયતાથી નિદ્રાવશ થયેલાં હતાં અને ઝવેરાતની નાની પેટી માતા ગૂજરીબાઈના ઓસીકા તળે પડેલી હતી; કારણ કે, તેઓ એ પેટીને રાતે સૂતી વખતે પોતાના ઓસીકા તળે જ રાખતાં હતાં. મધ્ય-રાત્રિના સમયે નીચ ગંગારામ, તેમની ગાઢ નિદ્રાધીનતાની પ્રતીક્ષામાં જાગતો ખેસી રહેલો હોવાથી, તેમને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલાં જોઈને ધીમાં પગલાંથી તે ઓરડામાં આવી લાગ્યો અને માતા ગૂજરીબાઈના ઓસીકાતળેથી ઝવેરાતની પેટીને આસ્તેથી સરકાવી લઈને પોતાના ગૃહના એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં છુપાવી દીધા પછી “ચોર ચોર; આવો, આવો; ચોર અમારા ધરમાંથી ચોરી કરીને ભાગી જાય છે.” એવા પ્રકારનો ખોટો ખોટો તથા બનાવટી પોકાર કરવા મંડી ગયો. માતા ગૂજરીબાઈ તથા દેવી જેતોજી આ પોકારથી જાગી ગયાં અને જોયું તો ઝવેરાતની પેટી ઊપડી ગયેલી જોવામાં આવી. સંકટના સમયમાં કામ લાગશે એમ ધારીને માતા ગૂજરીબાઈએ જે ઝવેરાત સાથે લઈ લીધું હતું તેને આવી રીતે ચોરાઈ અથવા ભૂટાઈ ગયેલું જોઈને તેમની નિરાશાનો અવધિ થઈ ગયો અને તેથી તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે:-

“અહીં ચોર બોર તો ક્યાંય દેખાતા નથી અને ધરની સઘળી સ્તુઓ જેમની તેમ જ પડેલી છે, છતાં અમારી પેટીને કાણુ ઉપાડી ચું? આ ભેદ મારા સમજવામાં તો નથી જ આવી શકતો.”

પાપીને તેનાં પોતાનાં પાપો જ ડંખતાં હોવાથી પાપી ગંગા-મ માતા ગૂજરીબાઈના આ ઉદ્દગારને સાંભળીને આગભલ્લકે પડ ગયો અને તાડૂકીને માતાજીને કહેવા લાગ્યો કે: “અહીં ચોર-બોર નથી દેખાતા એમ કહીને શું તમે એમ કહેવા માગો છો કે તમારી ઝવેરાતની પેટી મેં પોતે જ ચોરી લીધી છે? જો એમ જ હોય તો મો શહનશાહ સલામતના અપરાધી હોવા છતાં મારા જીવના જેખમને વેડીને મેં તમોને મારા પોતાના ધરમાં રાખ્યાં અને તમારા જીવ બચાવવાની ઉદારતા દર્શાવી એનો તમોએ મને ધણો જ સારો બદલો આપેલો કહી શકાય! આજે કાઠની સાથે બલાઈ કરવાનો વખત જ નથી રહ્યો; કારણુ કે, નિમકહરામ લોકો બલાઈનો બદલો કુમેશ્વા ભૂંડાઈથી જ વાળતા રહે છે!”

તેના આ નીચ ઉદ્દગારો જ તેને ચોર તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવનારા હોવાથી ઝવેરાતની પેટીની તેણે જ ચોરી કરી હતી એ વાતમાં મહાબુદ્ધિમતી માતા ગૂજરીબાઈનાં બાણુવામાં આવી જવા છતાં તેમણે પોતાની વિપરીત પરિસ્થિતિના વિચાર કરીને વિશેષ કાંઈ પણ બોલવાનું ઉચિત ન ધાર્યું. તેઓ જો કે મૌનનું અવલંબન કરીને ખેસી રહ્યાં; તથાપિ ધનના લોભથી પોતાના રક્ષકને બક્ષક તથા વિશ્વાસપાત્રને વિશ્વાસઘાતક થયેલો જોઈને તેમના હૃદયમાં તે બ્રાહ્મણની નીચતા તથા કૃતઘ્નતાનો અતિશય શોક થવા લાગ્યો. માતા ગૂજરી-બાઈએ મૌનનું અવલંબન કરવા છતાં પણ તે ચાંડાલોપમ બ્રાહ્મણ પોતાની સાધુતાને સિદ્ધ કરવામાટે ધણીક વાર સ્વધી જેમ દ્રાવે તેમ બળ-ડતો રહ્યો. તે પાપાત્મા માત્ર આટલું કરીને જ ન અટક્યો, કિન્તુ મનમાં એક મહાભયંકર વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે: “ઝવેરાતની ચોરી મેં જ કરી છે એવો માતાજીનો નિશ્ચય થઈ ગયેલો હોવાથી અભ્યારની પોતાની વિપરીત પરિસ્થિતિના વિચાર કરીને એઓ કદાચિત્ કાંઈ નહિ બોલે, પણ જો એઓ આ વિપત્તિમાંથી બગરી જશે અને

ગુરુજીને મળવાનો અવસર એમને પ્રાપ્ત થશે, તો તે વેળાએ મારા અપરાધનો અવશ્ય મારે મહાભયાનક દંડ ભોગવવો પડશે એ નિઃસંશય હોવાથી અભારે જ એવી વ્યવસ્થા કરી નાખવી જોઈએ કે જીવતાં જીવત ગુરુજીને મળવાનો અને આ વાર્તા તેમને સંમળાવવાનો અવસર એમને પ્રાપ્ત જ ન થાય અને મારાથી આ ચોરેલી સંપત્તિનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરી શકાય.” આવા પ્રકારના મહાભયંકર નિશ્ચયપર આવીને પાપા-વતાર ગંગારામ તે ગ્રામના કાજી પાસે પ્રભાતમાં જ જઈ પહોંચ્યો અને હાથ જોડીને પ્રાર્થનાના સ્વરૂપમાં કહેવા લાગ્યો કે: “મહા-પ્રબળ રાજદ્રોહી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં માતૃશ્રી, ધર્મપત્ની તથા એ પુત્રો પોતાના પ્રાણની રક્ષામાટે મારા ગૃહમાં આવીને રહ્યાં છે; કારણ કે, હું ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો જૂનો રસોઈયો હોવાથી મારામાં તેમનો વિશ્વાસ છે. હું તો ધણી દિવસથી ગુરુની નોકરી એટલામાટે જ છોડી આવ્યો છું કે એ રાજદ્રોહીની નોકરીમાં રહેવાથી કાંક વાર મારા જીવ-પર પણ આવી બનશે અને ધર્મ સાથે આ કાંકરો પણ દુર્ભાગી જશે. મેં રાજદ્રોહી ગુરુના પરિવારને મારા ગૃહમાં એટલામાટે જ આશ્રય આપ્યો છે કે તેને શહનશાહ સલામતના અફસરોના હાથમાં સોંપી દેવો અને મારી રાજભક્તિનો પરિચય કરાવી દેવો. હું બ્રાહ્મણ હોવાથી શહનશાહને ધ્વંસરનો અંશ મારું છું એટલે શહનશાહ સલામતના દુશ્મનોને મારાથી મારા ગૃહમાં આશ્રય આપી જ કેમ શકાય અને એ વાર્તાને ગુપ્ત રાખી જ કેમ શકાય?” ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની વિદ્યુત્ સમાન ચમકતી તદ્વારના પ્રહાર સમક્ષ પરાજિત થઈને ભાગી છૂટેલા મુસદ્દાનો તો ગુરુજી તથા તેમના પારિવારિક જનો તેમ જ અનુયાયી જનોના વિનાશના આવા અવસરની વાટ જોતા જ બેઠા હતા એટલે તે શૂંગલો સિંહના શાવકો-અચ્ચાઓ-ને ગિરફતાર કરી લેવામાટે તરત જીઠીને ચાલતા થયા. ગુરુજીનાં માતૃશ્રીએ રોટલા કરીને બને બાળકોને જમવા બેસાડ્યા હતા એટલામાં તો કાજી તથા તેના મુસદ્દામન સિપાહીઓએ આવીને તેમને કબલ કરી લીધા. એ વેળાએ જોરાવરસિંહની અવસ્થા બાર વર્ષની અને કૃતહસિંહની અવસ્થા કેવળ આઠ વર્ષની જ હતી.

પોતાના સૂર્ય સમાન કાંતિમાન તથા કુસુમ સમાન કામળ પૌત્રોને આવી રીતે શત્રુઓના પંજમાં જઈ પડેલા જોઈને પ્રથમ તો માતા ગૂંજરીબાઈના હૃદયમાં શોકનો અતિશય આઘાત થયો; પરંતુ આ સંકટને નિવારવાનો હવે કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી તેમણે પોતાના હૃદયને વજ્રકઠોર કરીને આંસુ લૂછી નાખ્યા અને વીરતાથી કહ્યું કે: “વર્ણસંકર ગંગારામ, તું તારી વર્ણસંકરતાનો પરિચય કરાવી દીધો; પરંતુ ગુરુ તેગબહાદુરની પત્ની, ગુરુ ગોવિન્દસિંહની ધર્મપત્ની તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહના પુત્રો જેવી રીતે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જીવવાના રહસ્યને જાણે છે તેવી જ રીતે ધર્મરક્ષામાટે આનંદપૂર્વક મૃત્યુને સ્વીકારી લેવાના રહસ્યને પણ સારી રીતે જાણે છે; પણ તું મૃત્યુના નામમાત્રથી જ કંપી જતારો. પાપાત્મા હોવાથી જ્યારે તે અમોને પકડાવ્યાં છે, તો જે જવેરાતના લોભથી તે આ પાપ કર્યું છે તે જવેરાતની પેટી પણ હવે આ કાળ સાહજને કાઢી આપ એટલે તારી રાજબક્તિનો મહિમા એમના જાણવામાં પણ આવી જાય.”

કાળએ ધરની તપાસ કરતાં તે જવેરાતની પેટી દાણાની એક કોડીમાં સંતાડેલી મળી આવી એટલે કાળના હુકમથી સિપાહીઓએ ગંગારામને પણ ગિરફતાર કરી લીધો. ત્યાર પછી કાળ માતૃશ્રી ગૂંજરીબાઈ તથા દેવી જેતોળને એક ડોલીમાં બેસાડીને અને ગુરુજીના બન્ને પુત્રોને પહેરામાં રાખીને સરકારી થાણામાં લઈ ગયો. કાળએ તે સર્વને કારાગૃહમાં રાખીને તેમના પકડાઈ જવાનો વૃત્તાંત સરહિન્દના મુગલ સૂબેદાર પર મોકલી દીધો એટલે સૂબેદારનો એવો જવાબ આવ્યો કે: “ગુરુ ગોવિન્દસિંહનાં માતૃશ્રી, પત્ની તથા પુત્રોને બંદોબસ્તથી અહીં અમારી પાસે મોકલી આપો.” સૂબેદારની આજ્ઞા અનુસાર તે સર્વને તેમ જ ગંગારામને પણ સરહિન્દ તરફ બંદોબસ્તથી રવાના કરી દેવામાં આવ્યાં. જવેરાતની પેટી લઈને ત્યાર પછી કાળ પોતે પણ સરહિન્દ તરફ જવાને ચાલતો થયો. માતૃશ્રી ગૂંજરીબાઈ, દેવી જેતોળ તથા બન્ને પુરુષપુત્રો પ્રભાતમાં સરહિન્દમાં પહોંચ્યા હતાં અને તેમને બીજા દિવસના પ્રભાત પર્યન્ત કિલ્લાના બુર્જમાં સૂબેદારના હુકમથી અન્ન તથા જલ કાંઈ પણ આપ્યા વિના કચદ કરી રાખવામાં આવ્યાં.

રાત્રિના સમયમાં ઝવેરાતની પેટી ઊઘાડી તેમાંના બહુમૂલ્ય અલંકારો સૂએદારે પોતે જ રાખી લીધા અને બાકીના અલંકારો કાઢીને આપી દઇને ‘ચોરી ભાગે મોંઘી નહિ’ એ કહેવતને અક્ષરશ્ચઃ સત્ય તથા સાર્થક કરી બતાવી. સરહિન્દના એ સૂએદારનો યુદ્ધમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ અનેક વાર પરાજય કરેલો હોવાથી એ સૂએદાર ગુરુજીનાં પારિવારિક જનોને પોતાના હાથમાં સપડાયલાં જોઇને પોતાના વૈરને વાળવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યો અને તેણે કાજીઓ, મૌલવીઓ તથા અન્યાન્ય મુસ્લિમ અફસરોને બોલાવીને પૂછ્યું કે: “હવે આપણે કાફિરોના સદાર અને બાગી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં આ પારિવારિક જનોની શી વ્યવસ્થા કરવી તે વિચાર કરીને જણાવશો?”

તેમણે મસ્લહત કરીને જણાવ્યું કે: “આ એક અજબ મોકે આપણા હાથમાં આવેલો હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના હૃદયમાં આપણે એવો ફટકો લગાવવો જોઇએ કે જેનો ધા જન્મારા સૂધી પણ ન રુઝાય—કાં તો એમને ઇસ્લામ કુબૂલ કરાવીને મુસલમાન બનાવવાં અને કાં તો એમને જહાદની તલ્વારથી કતલ કરાવી નાખવાં; કારણ કે, કાફિરો સાથે આવી રીતે વર્તવાનું જ શરહનું ફર્માન છે, અને જે શરીયતનો પાબંદ છે તે જ ખરો મુસલમાન છે.”

* * * * *

સરહિન્દના સૂએદારે બીજે દિવસે એક આલીશ્વાન દર્બાર ભરીને તે દર્બારમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના બન્ને પુત્રોને લઇ આવવામાટે સિપાહીને રવાના કર્યો. જ્યારે તે સિપાહી ભુજ પર આવ્યો અને માતામહી તથા માતાને પોતાના પૌત્રો તથા પુત્રોથી વિયુક્ત થવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો ત્યારે પોતાના હૃદયને વજ્રકોર કરીને માતા-મહી ગૂંજરીબાઇ પોતાના પૌત્રોને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા કે:—

“અમો એ વાર્તાને સારી રીતે જાણીએ છીએ કે આજના દર્બારમાં સૂએદાર તમોને ધર્મબ્રષ્ટ અથવા મુસલમાન થવાનો આગ્રહ કરશે અને જો તમો મુસલમાન થવાની ના પાડશો, તો મૃત્યુની આજ્ઞા સંભળાવશે. તમો અસ્પૃશ્યરૂઢ અથવા કિશોર હોવા છતાં પણ ગુરુ તેગબહાદુરના પૌત્ર તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પુત્ર હોવાથી એ

વાતનિ તો સારી રીતે જાણો છો કે પોતાના ધર્મમાં મૃત્યુ પણ ઉત્તમ છે અને પરધર્મ મહાભયાવહ છે એટલે અવશ્યંભાવી મૃત્યુને ટાળવા-માટે અને થોડા દિવસ કે થોડા વર્ષ વધારે જીવવામાટે પોતાના ધર્મને કદાપિ લજ્જા નહિ અને ધર્મબ્રષ્ટ થઇને પોતાનાં તેમજ પોતાના પૂર્વજોનાં નામોને કદાપિ કલંકિત કરશો નહિ. ગુરુના પુત્રો મૃત્યુથી નથી જ ડરવાના એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.”

“પરમપૂજ્યા માતામહી, આ વિષયની ચિંતા આપ રાખશો જ નહિ. આ જોરાવરસિંહ ધર્મના જોરથી જ જોરાવરસિંહ કહેવાય છે એટલે સિંહનો શાવક ધાસ નથી જ ખાવાનો. જીવન તો આજે છે ને કાલે નથી. પણ, માતામહી, ગઇ કાલથી અત્યાર સૂધીમાં અમેને પાણીનો એક છાંટો પણ નથી મળ્યો, તો અમેને પાણી પીવડાવશો?” જોરાવરસિંહે પોતાની ધર્મદૃઢતા દર્શાવીને પાણી પીવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“વંદનીયા માતામહી, આ ફતહસિંહ કિશોરવયસ્ક હોવા છતાં પણ ધર્મની જ ફતહ કરી બતાવશે એ નિશ્ચયપૂર્વક માનશો, અને મને પણ બે ઘૂંટડા પાણી પાવાની કૃપા કરશો તો આપનો મોટો ઉપકાર થશે.” ફતહસિંહે પણ તેવી જ ધર્મદૃઢતા દર્શાવીને જલપાનની ઇચ્છા દર્શાવી.

અત્યાર સૂધી મૌનનું અવલંબન કરીને બેઠેલાં દેવી જેતોજી હવે પોતાના પુત્રોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યાં કે: “અમારાં નેત્રોના પ્રકાશ, આ સિતમગર મુગલોના જિન્દાનમાં હિન્દુઓને અન્ન તથા જલ આપવાની તો મનાઈ છે, પણ તે સાથે આંસુ સારવાની પણ મનાઈ છે એ તમે જાણતા હોવા છતાં અત્યારે પાણી માગી રહ્યા છો એથી મારા મનમાં આશ્ચર્ય થાય છે. હવે જલપાનની આશ્નાને લજ્જા દઇને ધર્મની રક્ષામાટે આ દેવતુલ્ય શરીરોનાં બલિદાન આપી સ્વર્ગીય અમૃતપાનના અધિકારને જ પ્રાપ્ત કરી લ્યો કે જે અમૃત-પાનથી સમસ્ત તૃષાઓનો શાશ્વત અંત થઈ જાય છે અને કાંઈ પણ પ્રકારની તૃષાનો ઉદ્ભવ થતો જ અટકી જાય છે. તમે જે હિમાલય સમાન દૃઢતાને ધારણ કરીને ભૂખ તથા તરસની અસહ્ય યંત્રણાને સહન કરીને જ ધર્મોપ મુસદ્દાઓની તસ્વારથી કપાઈ જશો, તો

તમારી એ યંત્રણાઓ મુસલમાનોની નિર્દયતાના જ્વલંત પ્રમાણ તરીકે સિદ્ધ થઈને ખાલસા ધર્મના અનુયાયીઓને મુસલમાનોના ખૂનના પ્યાસા ખનાવી દેશે, ખાલસા વીરો મુસલમાનોના છક્કા છોડાવી નાખશે અને તે દશ્યના અવલોકનથી સ્વર્ગમાં તમારા અમર આત્માઓ પરમસંતોષને એટલામાટે પ્રાપ્ત કરી શકશે કે તમારાં બલિદાન વ્યર્થ નથી અપાયાં અને નિષ્ફળ નથી થયાં. જાઓ અને અમારા આશીર્વાદથી અસિધારાવ્રતને સ્વીકારી દેવદુર્લભ વીરગતિને પ્રાપ્ત કરો.”

“જાઓ, સિંહના બાળકો, જાઓ અને પોતાના જીવનબલિદાનથી હિન્દુધર્મના શાશ્વત વિજયડંકાને વગડાવી અક્ષય કીર્તિને મેળવી લ્યો.” માતૃશ્રી ગૂજરીબાઈએ ઉત્સાહવર્ધક આશીર્વાદ આપ્યો.

ધર્મવીર બાલકોએ બીજી વાર પાણી પણુ ન માગ્યું અને પોતાનાં માતમહી તથા માતૃશ્રીનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી દ્વિતીય વાર તેમના આશીર્વાદ લઈને તેઓ તેમને લઈ જવામાટે આવેલા મુસલમાન સિપાહીઓ સાથે સરહિન્દના સૂબેદારના દર્બારમાં જવાને રવાના થઈ ગયા. તેઓ જ્યારે દષ્ટિથી દૂર થઈ ગયા ત્યારે પછી તેમને પોતાની પાસેથી સદાને માટે વિદાય થયેલા જાણીને ગુરુમાતા તથા ગુરુપત્ની ઉભયનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં અને તેમનાં નેત્રોમાંથી અરુપલિત અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું.

* * * *

કિશોરવયસ્ક ગુરુપુત્રો જોરાવરસિંહ તથા ફતહસિંહ કુધા તથા પિપાસાથી પીડાયેલા હોવા છતાં પણુ મુગલ સૂબેદાર સમક્ષ મસ્તક નમાવ્યા વિના ફેસરી સમાન નિર્ભયતાથી દર્બારમાં ઊભા રહ્યા અને તેમની મનમોહક સુંદર આકૃતિઓને જોઈને તેમના શત્રુઓનાં હૃદયમાં પણુ એક પ્રકારનો નૈસર્ગિક આત્મીય ભાવ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. કાજી તથા મૌલવીઓના ઉપદેશ અનુસાર સરહિન્દનો સિંહાસનારુઢ સૂબેદાર તે ઉભય ગુરુપુત્રોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“જોરાવરસિંહ તથા ફતહસિંહ, તમે કાફિર હિન્દુ અને ખુદાના દ્રોહી તથા શહનશાહ સલામતના દુસ્મનના નૂરેનજર હોવાથી

શહનશાહના દ્રોહી છો એટલે તમારામાટે મૌતની સજા વગર બીજી સજા છે જ નહિ, તો જલ્લાદની તલ્વારથી કતલ થવામાટે તૈયાર થાઓ”

“અમે જલ્લાદની તલ્વારથી કતલ થવામાટે જ આ જલ્લાદ-ખાનામાં આવ્યા છીએ, તો જલ્લાદને તેનું કામ કરવાનો હુકમ ફર્માવી દો.” મોટા ગુરુપુત્ર જોરાવરસિંહજીએ નિર્ભયતાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

એ પિશાચસભામાં અપવાદરૂપ એકાદ બે દેવસ્વભાવ મુસલમાનો અથવા સાચા ધર્માનુદારો પણ એટલા હોવાથી તેઓ એ બાળકોને સંભળાવવામાં આવેલી આ શિક્ષાથી કંપી ગિજ્યા અને એ બાલકોના વય તથા સૌન્દર્યને જોઈને, પોતાના હૃદયમાંના દયાના વેગને રોકી ન શકવાથી, સૂએદારને કહેવા લાગ્યા કે: “હજરત સલામત, આપણી દુશ્મની ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી સાથે છે; નહિ કે આ કિશોર વયના અથવા માસૂમ બાલકો સાથે. જે પરવરદિગારનો આપણા દિલમાં કાંઈ પણ ડર હોય અને આપણે સાચા મુસલમાન હોઈએ તો તો આ માસૂમ બચ્ચાઓની જિન્દગીની આપણે હિફાજત જ કરવી જોઈએ, તેને બદલે આપ આ બાલકોને મૌતની સજા ફર્માવી રહ્યા છો એ જોઈને અમે અન્યબીના દરિયામાં ડૂબી જઈએ છીએ. અમે આ માસૂમ બચ્ચાઓને આપવામાં આવતી આ સજાથી બિદકુલ ખિલાફ છીએ અને આપની આ ભેરહમીને ધિક્કારી કાઢીએ છીએ.”

સૂએદાર તે નેકદિલ તથા રહમદિલ મુસલમાનોની આ સત્-વાદિતાથી કાંઈક અંખવાણું પડી ગયો અને જાણે હાતમતાઈ જેવી રહમદિલી તથા મેહરબાની દર્શાવી રહ્યો હોયની । તેવા આડંબરથી કહેવા લાગ્યો કે: “મારા દિલમાં પણ આ માસૂમ બચ્ચાઓ પર રહમ કરવાની ખાદિશ ઉભરાઈ આવે છે, પણ શરહની પાબંદી મને લાચાર બનાવે છે. છતાં પણ જે આ બાલકો પાક દીન ઇસ્લામને કુબૂલ ફર્માવીને મુસલમાન થવાને તૈયાર હોય, તો હું એમની જિન્દગીને બચાવવામાટે તૈયાર છું. મુસલમાન થવા વિના એમના બચાવનો બીજો કોઈ પણ રસ્તો છે જ નહિ.” ત્યાર પછી તેણે ગુરુપુત્રોને પૂછ્યું કે: “કેમ, બચ્ચાઓ, તમે દીન ઇસ્લામમાં આવીને મુસલમાન થવાને તૈયાર છો કે પછી તમારી મરવાની જ ઇચ્છા છે ?”

સર્વ મુસલમાનોની એવી જ માન્યતા હતી કે ગુરુપુત્રો અવશ્ય પોતાના જીવનની રક્ષામાટે મુસલમાન થવાના સૂએદારના પ્રસ્તાવને સ્વીકારી લેશે અને દીન ઇસ્લામમાં આવી જશે; પરંતુ તેમની એ માન્યતા સર્વથા ભ્રમમૂલક જ સિદ્ધ થઈ; કારણ કે, ગુરુપુત્ર જોરાવરસિંહે વીરગર્જના કરીને સૂએદારને જણાવી દીધું કે:-

“અમો ગુરુ તેગબહાદુરના પૌત્ર તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પુત્ર છીએ એ વાતને તેમ જ ગુરુ તેગબહાદુરે ધર્મમાટે દિલ્લીમાં બાદશાહ ઔરંગઝેબની આગ્રાથી પોતાનું મસ્તક આનંદથી કપાવ્યું હતું એ ઘટનાને યાદ કરો અને પછી જ પોતાની આ નીચ માગણીને રજૂ કરો. અમો ધર્મને વેચીને જીવનને ખરીદનારા પામર પ્રાણીઓ નથી એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. અમારી જે દુર્દશા કરવી હોય તે કરો; અમો ધર્મબલિદાન અથવા હુતાત્મા થવાને તૈયાર છીએ.”

“અમારા હૃદયમાં મૃત્યુનો લેશમાત્ર પણ ભય કે શોક નથી; શોક માત્ર એનો જ થાય છે કે અત્યારે અમારા હસ્તમાં શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર કંઈ પણ ન હોવાથી અમારાથી તમારામાંના જે ચાર હિન્દુ-ધર્મદ્રોહીઓના પ્રાણ નથી લઈ શકાતા.” ગુરુના અષ્ટવર્ષીય પુત્ર ફતહસિંહજીએ નિર્ભયતાની સીમા કરી બતાવી.

“જો તમારો આવો હઠવાદ છે તો જલ્દીથી તલ્વાર તમોને કતલ કરવાની વાટ જ જોઈ રહી છે.” સૂએદાર કરડાકાથી બોલ્યો અને ત્યારપછી તે પોતાના દર્બારમાં વિરાજેલા જે રાજપૂત સદારિને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “ગુરુ ગોવિન્દસિંહે તમારા પિતાઓને કતલ કર્યા હતા એ ઘટનાને તમો ભૂલી તો નહિ જ ગયા હો. હું આજે તમોને તમારા પિતાઓની હત્યાનો ગુરુના પુત્રો પાસેથી બદલો લેવાનો મોકો આપું છું તો કાઢી લ્યો તમારી તલ્વારોને આનમાંથી બહાર અને કરી નાખો આ હઠવાદી ગુરુપુત્રોના સંહાર. એથી એમને દંડ પણ મળી જશે અને તમારા વૈરનો અગ્નિ પણ શાંત થશે.”

ગમે તેવી અધોગતિમાં આવી પડવા છતાં પણ સર્વ રાજપૂતો અન્યાયી થયેલા ન હોવાથી અને રાજપૂતજાતિમાં સત્ય વીરતાના બહુ અંશે અવિચલ હોવાથી તેઓ અત્યંત ગંભીર તથા તિરસ્કારસ્થિત લાવથી કહેવા લાગ્યા કે: “સૂએદાર સાહબ, ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ અમારા પિતાને યુદ્ધભૂમિમાં વીરતાથી લડીને તથા પરાજિત કરીને મારી નાખ્યા હતા એટલામાટે અમારે જે અમારા પિતાઓની હત્યાનો બદલો લેવો હશે તો જ્યારે પ્રસંગ આવશે ત્યારે ગુરુજી સાથે યુદ્ધભૂમિમાં લડીને જ તેનો બદલો વાળી લઇશું. આ નિર્દોષ બાળકાએ અમારું શું બગાડ્યું છે કે અમે એમના વધથી અમારી તસ્વારો તથા કીર્તિને સદાને માટે કલંકિત કરી નાખીએ અને જગતમાં મોઢું બતાવવાને લાયક પણ ન રહીએ? અમે ગમે તેવા પણ હિન્દુ હોવાથી અમારાથી આ ચાંડાલકર્મ કરી શકાય તેમ નથી.”

“આલા હજરત, હવે આ વાતને ચોળીને ચીકણી કરવાની કશી પણ જુરુરત નથી. સર્પને મારી નાખવો અને સર્પનાં બચ્ચાંને દૂધ પામને બિવિખ્યમાં દંશવાનો અવસર આપવામાટે ઉછેરવાં એ આકિલ માણસોનું કામ નથી અને કુરાન શરીફનો પણ જે કાફિર ઇસ્લામને કુબૂલ ફર્માવીને મુસલમાન ન થાય તેને તસ્વારને ધાટ બિતારી નાખવાનો ખુલ્લો હુકમ છે એટલામાટે આ જિંદી છોકરાઓની જિન્દગીના ચિરાગને ગુલ કરી નાખવો એમાં જ આપણી બલાઇ છે.” મોટા કાજીએ બીજા કાજીઓ તથા મૌલવીઓની સલાહ લઇને સૂએદારને આવા પ્રકારનો પૈશાચક આગ્રહ કર્યો.

સૂએદાર કેટલાક સમય પર્યન્ત વિચારમાં તસ્લીન રહ્યા પછી કહેવા લાગ્યો કે: “હજી પણ મારા મનમાં એવી આશા રહે છે કે જે એમને મૌતની ખાંડનાક સ્વરત બતાવવામાં આવશે, તો એઓ ડરીને પણ મુસલમાન થઇ જશે. આવા બહાદુર છોકરા જે મુસલમાન થાય તો વધારે સારું એટલામાટે છેવટ સૂધી એમને દીન ઇસ્લામમાં લાવવાની કાશિશ તો આપણે કરવી જ નેમએ અને જ્યારે કાઇ પણ કાશિશ કામયાબ ન થાય ત્યારે જ એમની જાન લેવી નેમએ.” આવી રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવીને સૂએદારે પોતાના

સૈનિકાને હુકમ કર્યાવ્યા કે: “આ હઠીલા છોકરાઓને જિન્દાનમાં લઈ જાઓ અને અનાજ કે પાણી કાંઈ પણ ન આપતાં ભૂખ્યા ને તરસ્યા જંજીરોમાં જકડી રાખો. એમને એમની મા તથા દાદી સાથે મળવા દેશો નહિ. આવતી કાલે સવારમાં જોએઓ મુસલમાન નહિ થાય તો એમની જિન્દગીનો ખાતમો કરી નાખવામાં આવશે.”

સૂએદારની આજ્ઞા અનુસાર તે બંને ગુરુપુત્રોને કારાગૃહમાં લઈ જઈને પૂરી દેવામાં આવ્યા.

પંજબની ભૂમિને અત્યારે મુસલમાનોએ પોતાના અત્યાચારોની રંગભૂમિના સ્વરૂપમાં પરિણત કરેલી હોવાથી અને ‘દિલીશ્વરો વા જગ-દીશ્વરો વા’ કહેવાયલા ત્રીજા મુગલ સમ્રાટ અપરાધી અકબરે પોતાના યુવરાજ સલીમની મંજૂર નજર તથા પવિત્રતાની સજીવન પ્રતિમા ધરાની યુવતી અનારકલીને તેણે પરમાત્મા પાસેથી મળેલા સ્વર્ગીય સૌન્દર્યના યોગે શાહજહા સલીમના હૃદયમાં અગ્રસ્થાન મેળવ્યું હતું એટલા જ અપરાધ (?) માટે પંજબની રાજધાની લાહોરમાં રાત્રિના સમયમાં જીવતી ને જીવતી જ દીવાલમાં ચણાવી દીધી હતી અને અકબરના મૃત્યુ પછી શાહજહા સલીમ અથવા શહનશાહ જહાંગીરે તેના સ્મરણને અવિચલ રાખવામાટે તેનો રોજો લાહોરમાં બંધાવ્યો હતો.^૧ એ ઘટનાનું સરહિન્દના સૂએદાર અથવા હાકિમને અચાનક સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તેણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના બંને પુત્રોને મારી નાખવાના કાર્યમાં અપરાધી અકબરનું સંપૂર્ણ અનુકરણ કરવાનો પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લઈને તે જ વેળાએ કડિયા-ઓને બોલાવીને નાદિરી હુકમ કર્યાવી દીધો કે: “આવતી કાલની સવાર પહેલાં આઠ હાથ લાંબી, દોઢ હાથ પહોળી અને પાંચ હાથ

૧ અનાથ તથા અસહાય ધરાની યુવતી અનારકલીને જીવતી ને જીવતી દીવાલમાં અપરાધી અકબરે કેવી નિર્દયતાથી ચણાવી દીધી હતી એનો સવિસ્તર વૃતાંત ભણવામાટે વાંચો મારી લખેલી ‘અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર’ નામક ‘ગુજરાતી’ પત્રની ઇ. સ. ૧૯૨૩ માં પ્રકટ થયેલી ૩૬ મી ભેટ.

ઊંચી પાકી દીવાલ ચણવાની સર્વ સામગ્રી આ દર્બારગઢના દર્વાજા પાસે તૈયાર રાખીને તમે પોતે પણ હાજર થઇ જજો.”

* * * *

‘સરહિન્દનો સૂબેદાર ગુરુપુત્રને જીવતા જ દીવાલમાં ચણાવીને મારી નખાવવાનો છે અને અપરાધી અકબરના ધોર અપરાધની પુનરાવૃત્તિ કરી બતાવવાનો છે’ એ વાર્તા પવનવેગે નગરમાં ફેલાઇ ગયેલી હોવાથી બીજે દિવસે અરુણોદયથી પૂર્વે જ દર્બારગઢના દ્વાર પાસે લોકોનો પ્રચંડ સમુદાય એકત્ર થવા લાગ્યો હતો અને સૂર્યોદય થતાં સુધીમાં તો ત્યાં એવી સ્થિતિ થઇ ગઇ કે એક તિલ નાખવા જેટલું સ્થાન પણ ખાલી ન રહ્યું. સૂબેદાર, કાજીઓ, મૌલવીઓ તથા અન્યાન્ય મુસલમાન અધિકારીઓ યથા સમય ત્યાં આવીને તેમના માટે ગોઠવી રાખેલાં આસનો પર બેસી ગયા અને સૂબેદારના હુકમથી ત્રણ દિવસના બૂખ્યા તરસ્યા ગુરુપુત્રને કારાગૃહમાંથી લઇ આવીને ત્યાં હાજર કરી દેવામાં આવ્યા. સૂબેદારે કહ્યાઓને કહ્યું કે:—

“ગઇ કાલે તમેને જણાવ્યા પ્રમાણે દીવાલને પાયો નાખી દો; કામ બહુ ઊતાવળથી કરો; વિલંબ ન થવો જોઇએ.”

“જેવો હાકિમનો હુકમ.” આવી રીતે હાકિમના હુકમને માથાપર ચઢાવીને કહ્યા પોનાના કામમાં લાગી ગયા.

સૂબેદાર ગુરુપુત્રને સંબોધીને કૂરતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “નાદાન બાળકો, હજી પણ સમજો અને દીન ધરલામને કુબ્બલ ફર્માવી મુસલમાન થઇ જાઓ કે જેથી તમારી જાન પણ બચી જાય અને શહનશાહ સલામતની મેહરબાનીથી તમેને તમારો જાહોજલાલ પણ પાછો મળી જાય; નહિ તો પછી જેવી રીતે શહનશાહ અકબરે અનારકલીને જીવતી જ દીવાલમાં ચણાવી દીધી હતી તેવી જ રીતે તમેને પણ જીવતા જ દીવાલમાં ચણાવી દેવાની જે તૈયારી કરાવી રાખવામાં આવી છે તેને તો તમે જોઇ જ રહ્યા છો. એક તર્ફ ધરલામ તથા જાહોજલાલ છે અને બીજી તર્ફ કુક તથા મૌત છે, એ બેમાંથી જે ચીજ તમેને વધારે સારી લાગતી હોય તેને પસંદ કરી લ્યો.”

“અમોને અમારો ધર્મ પ્રાણોથી પણ વિશેષ પ્રિય હોવાથી પોતાના ધર્મમાં દૃઢ રહીને મૃત્યુને સ્વીકારી લેવો એ જ અમારી પરમ આકાંક્ષા છે.” ગુરુપુત્ર જોરાવરસિંહજીએ મૃત્યુના દર્શનથી લેશમાત્ર પણ ભયભીત ન થતાં શાંતિપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું.

“અને તારી શી ઇચ્છા છે?” સૂએદારે ફતહસિંહને, જે ગુરુને એક પુત્ર પણ મુસદ્દમાન થઈ જાય તો ગુરુના નામને કલંકિત કરનાર તરીકેના માનને મેળવી શકાય એવા નીચ આશયથી, આ જુદો સવાલ પૂછ્યો.

“જે મારા મોટા ભાઈની ઇચ્છા તે જ મારી ઇચ્છા હોવાથી અને અમો બન્ને ભાઈઓ ધર્મમાટે અમારા પ્રાણોની આહુતિ આપી દેવાને કટિબદ્ધ હોવાથી મને હવે પછી આવો સવાલ પૂછવાનો પરિશ્રમ લેશો જ નહિ.” અદ્વૈતચરક ફતહસિંહજીએ પોતાના અંતિમ નિશ્ચયને દૃઢતાપૂર્વક દર્શાવી દીધો.

“આ બન્ને હઠવાદીઓને ચણાતી દીવાલની વચ્ચે લઈ જઈને જીભા રાખો.” સૂએદારે પોતાના સેનિકાને હુકમ કર્યો.

પરંતુ નિર્ભય ગુરુપુત્રો પોતે જ જ્યાં જીભા હતા ત્યાંથી ચાલીને તે ચણાતી દીવાલના મધ્યવર્તી સ્થાનમાં પહોંચી ગયા અને ત્યાં પાપાણુપ્રતિમા સમાન શાંત તથા નિશ્ચલ બાવથી જીભા રજા. એ અદ્વૈતચરક બાલકોના આવા અનુભૂતપૂર્વ ધૈર્યને જોઈને તેમના શત્રુઓ પણ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, તો પછી તેમના શુભેચ્છકો તેમની અગાધ પ્રશંસા કરે એમાં તો પૂછવું જ શું હોય વાર?

કડિયા દીવાલને ચણવાનું કામ જિતાવળથી કરવા લાગ્યા અને જ્યારે ચણાયેલી દીવાલ ગુરુપુત્રોના ગોઠણ સુધી આવી ગઈ તે વેળાએ તેમનાં હૃદયોને ચળાવવાનો પુનઃ પ્રયત્ન કરતો સૂએદાર બોલ્યો કે: “હજી પણ વિચાર કરવાનો સમય છે; વિચાર કરો અને મુસદ્દમાન થવાની હા પાડી જો, તો આ મૌતના પંજમાંથી તમારો છૂટકો થઈ જાય.”

જોરાવરસિંહે સૂએદારને કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં કડિયા-ઓને સંબોધીને કહ્યું કે: “ભાઈઓ, દીવાલને ચણવાના તમારા કામને ચાલુ રાખો અને દીવાલને એવી તો મજબૂત બનાવો કે આ દીવાલ

અનંત કાલ પર્યન્ત આ સ્થાનમાં અવિચલ રહીને ભારતવર્ષના ધર્મ-પ્રાણુ હિન્દુઓ તથા ધર્મોષ મુસલમાનોને હિન્દુઓની અશ્રુતપૂર્વ ધર્મ-નિષ્ઠાનું સ્મરણ કરાવતી રહે અને ભવિષ્યમાં ધર્મશીલ હિન્દુઓને ધર્મરક્ષા તથા હુતાત્મત્વના ચિરશ્રાંતિદાયક માર્ગમાં પ્રેરતી રહે. અમે આ દીવાલને અમારા પ્રાણુ લેનારી દીવાલ નહિ, પણ અમારા યજ્ઞને વિસ્તારનારો કીર્તિસ્તંભ જ માનીએ છીએ. આવા કીર્તિસ્તંભો તો ભાગ્યશાળી પુરુષોના મૃત્યુસ્થાનમાં જ ચણાય છે એટલે અમે મહા-ભાગ્યશાળી છીએ.”

સૂએદાર, તેમને ચળાવવાનો પોતાનો આ પ્રયત્ન પણ વ્યર્થ થતાં મોઢામાં આંગળાં નાખી ગયો અને મનમાં તે બાળકોની અજબ હિમ્મતની તારીફ કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ગુરુ ગોવિન્દના ઉપદેશ તથા અમૃતપાનમાં ફાણુ જાણે કેવો જાદૂ ભરેલો છે કે જે કાંઈ પણ તેના ઉપદેશને સાંભળે છે અને તેના ખડ્ગથી ધોળાયલા અમૃતનું પાન કરે છે તે મૃત્યુને તો બચ્ચાના રમકડા જેવું જ માની લે છે અને હસતો હસતો મૃત્યુને સ્વીકારી લે છે !”

દીવાલ કમર સુધી ચણાઈ ગઈ, સૂએદારે વળી એક વાર ગુરુ-પુત્રોને મુસલમાન થવાનો આગ્રહ કર્યો અને તેનો એ આગ્રહ પણ સર્વથા નિષ્ફળ થયો. સર્વ જનો પાપાણુમૃત્તિસમાન નિશ્ચલ તથા નિશ્ચેષ્ટ થઈને આ હૃદયવિહારક દ્રશ્યને સ્થિર દષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા. ક્ષણે ક્ષણે દીવાલ વધારે અને વધારે ઊંચી થતી જતી હતી અને ગુરુપુત્રોના દેહ તેના આવરણથી વધારે અને વધારે ઢંકાતા જતા હતા. દીવાલ ચણાઈને તેમની છાતી સુધી પહોંચી ગઈ એટલે વળી પાછો સૂએદારે આગ્રહ કર્યો કે: “હજી પણ સમય હોવાથી ઇસ્લામને સ્વીકારો અને પ્રાણુની રક્ષા કરો.”

પરંતુ હવે એનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં ગુરુજીના બન્ને હુતાત્મા પુત્રો પોતાના સુકોમળ કંઠથી પોતાના હુતાત્મા થયેલા પૂજ્ય પિતામહ ગુરુ તેગબહાદુરની પરમશ્રાંતિદાયિની વાણીને આત્માની શાંતિમાટે શાંત બાવથી નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચારવા લાગ્યા:—

હુતાત્મા ગુરુપુત્રા

વળી પાછા સૂનેદારે આગ્રહ કર્યો કે: “હજી પણ સમય હોવાથી ઇસ્લામને સ્વીકારો અને પ્રાણની રક્ષા કરો.”.....પૃષ્ઠ ૨૧૦.

“ચિત્ત ચરણુકમલકા આસરા, ચિત્ત ચરણુકમલ સંગ જોડિયે;
મન હોએ પ્રરાધયાં ગુરુ, શબ્દી થક મન હોડિયે;
બાંહ જિનાંદી પકડિયે, સિર હીજિયે બાંહ ન છોડિયે;
ગુરુ તેગબહાદુર બોલિયા, ધર પધયે ધર્મ ન છોડિયે!”^૧

આ વાણીનો ઉચ્ચાર સમાપ્ત થતાં જોરાવરસિંહજીએ ગંભીર-
તાથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આ શ્લોકોને ઉચ્ચાર્યા:—

“નૈનં છિન્દન્તિ શ્રદ્ધાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેશ્યન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥

અચ્છેષોડયમદાષોઞ્યમક્ષેષોડષોપ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છલોડયં સનાતનઃ ॥

અવ્યક્ષોડયમર્ષિત્યોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં શાશ્વતોચિત્તમર્હસિ ॥

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈનં શોચિત્તમર્હસિ ॥

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુ ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યેડ્યે ન ત્વં શોચિત્તમર્હસિ ॥

અવ્યક્ષાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારુત ।

અવ્યક્તનિષ્વાન્યેવ તત્ર કા પરિવેદના^૨ ?” ॥

૧ આનો હાવાર્થ એવો થાય છે કે: “ચિત્તને કેવળ પરમાત્માનાં ચરણુ-
કમલનો જ સત્ત્વ આશ્રય હોવાથી ચિત્તને પરમાત્માનાં ચરણુકમલો સાથે
જોડી દેવામાં જ શ્રેય છે. મનમાં રહેલી નીચતાઓને ગુરુના ઉપદેશોનર
કાઢી નાખવી ને મનોવિજય મેળવવો એ જ સત્ત્વ વિજય છે. જેના બાહુને
એક વાર પકડી લીધો તેના બાહુને મસ્તક આપવા છતાં પણ કદાપિ છોડવો
નહિ અને ધરાસાથી થઈ જવા છતાં પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો એ ગુરુ
તેગબહાદુરનો ઉપદેશ છે.”

૨ “એ(આત્મા)ને શક્તો છેડી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી
જળ પલાળી શકતું નથી અને વાયુ સૂકવી શકતો નથી. આ (આત્મા)
છેકાય નહિ, બળે નહિ, પક્ષે નહિ તથા સૂકાય નહિ તેવો હોઇને નિલ,
સર્વત્રબ્યાપક, અચલ તથા સનાતન છે. આ (આત્મા) અચિંત્ય તથા
અવિકારી કહેવાતો હોવાથી એને અચિંત્ય તથા અવિકારી બહુને એના

અપ્પવયરક ગુરુ કુમાર કૃતહસિંહના મુખમાંથી અંતે “સ્વર્ગમે
નિષ્વનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ” એ મહાગંભીર ભગવદ્વાક્ય સંભ-
ળાયું અને એ વેળાયે તે ઉભય બંધુઓનાં મસ્તક પર્યન્ત દીવાલ
ચણાઈ ગયેલી હોવાથી તેમનાં મુખ પણ દેખાતાં બંધ થઈ ગયાં.
એ ચારે તરફ ચણાયેલી ચાર ચાર ઈંટોની જાડી દીવાલના ઉપરિ
ભાગમાં કાઢનું આચ્છાદન રાખીને તેની ઉપરનો ભાગ પણ ચણી
લેવામાં આવ્યો અને તે સાથે સરહિન્દના હાકિમના શ્યતાની
કામ અથવા પૈશ્ચાતિક ધોર અભ્યાસારની સમાપ્તિ થઈ ગઈ. ગુરુ-
પુત્રોએ સ્વધર્મરક્ષામાટે પોતાના પિતામહ પ્રમાણે પોતાનાં નશ્વર
શરીરોનું આનંદથી બલિદાન આપીને ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં પોતાનાં
ભદ્રતમ નામોને હીરક અક્ષરોથી અંકિત કરાવીને અમર કરીંદીધાં.^૨
કેવળ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં તો શું, પણ સમસ્ત સંસારના ઇતિ-

માટે આવા પ્રકારનો શોક કરવો એ તને યોગ્ય નથી; માત્ર એટલું જ
નહિ, પણ આ (આત્મા)ને કહાચિત્ નિરંતર જન્મતો તથા મરતો માની
લેવામાં આવે, તો પણ, હે મહાબાહો, એના માટે તારે શોક કરવો નથી
જોઈતો; કારણ કે, જે જન્મે છે તેનું મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે અને જે મરી
જાય છે તેનો પુનર્જન્મ પણ અવશ્યભાવી છે એટલામાટે એ કહાપિ વ્યર્થ
અથવા પરિવર્તિત ન થનારી ઘટનાનો શોક કરવો એ કાંઈ પણ પ્રકારે
યોગ્ય અથવા ઉચિત નથી. હે ભારત, સર્વ ભૂતોનો આરંભ અવ્યક્તમાંથી
થાય છે, મધ્યકાલમાં તેઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને ત્યાર પછી તેમનો અંત
પણ અવ્યક્તમાં જ થઈ જાય છે, તો પછી એમાં પરિતાપ શાનો હોઈ
શકે?” શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા; અ. ૨ ભે; શ્લોક ૨૩ થી ૨૮.

૧ “શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માસ્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વર્ગમે નિષ્વનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ” ભગવદ્ગીતા. અ. ૨. શ્લો. ૨૫.

“સારી રીતે પાળેલા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ ઓછા ગુણવાળો હોય,
તોય તે ઉત્તમ છે; સ્વધર્મમાં મરણ પણ સારું; પરધર્મ લયાવહ અથવા
ભયંકર છે.” ભગવદ્ગીતા: અ. ૩ ભે; શ્લો. ૩૫ મો.

૨ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના આ બંને પુત્રોની હત્યાનો મહાશય બાહન
સાહેબે ‘ઈન્ડિયા ટ્રેક્ટ’ (‘India Tract’)માં હૃદયભેદક તથા વિસ્તૃત
વૃત્તાંત આપેલો છે.

હાસર્મા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના એ અપ્પવયરક ધર્મનિષ્ઠ પુત્રોના જીવન-
અભિદાનની ઘટનાને જોની અંજમાત્ર ઉપમા આપી શકાય તેવી એક
પથુ ઘટના આપણને મળી શકે તેમ નથી એ જ એ અપૂર્વ હુતા-
ત્મત્વનું જ્વલંત પ્રમાણ છે.

જે વેળાયે એ ઉભય ગુરુપુત્રોના આત્મા શરીરને ત્યજી ગયા
તે વેળાયે સૂર્ય ભગવાન્ આકાશના મધ્યમાં વિરાજીને પોતાના તાપ
દ્વારા પરમસનાતન હિન્દુધર્મના મધ્યાક્ષકાલિક પ્રતાપને જ દર્શાવી
રહ્યા હોયની એવો જ ભાસ થયા કરતો હતો. ધર્મપુત્રોને ધર્મબ્રષ્ટ
કરવાના પોતાના નીચ પ્રયત્નોને આવી રીતે સર્વથા નિષ્ફળ થયેલા
જોઈને સરહિન્દનો સૂબેદાર, કાજીઓ, મૌલવીઓ તથા અન્યાન્ય
મુસલમાનો પોતાના કાળા મોઢા લઈને ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા અને
હિન્દુઓ અશ્રુપાત કરતા અને મુસલમાનો પર અભિશાપ વર્ષાવતા
પોતપોતાનાં સ્થાનો પ્રતિ ચાલ્યા ગયા.

* * * *

ગુરુપુત્રોની નિર્ધૃષ્ટ હત્યાની મર્મવિદારિણી ઘટના મધ્યાક્ષકાલે
ઘટી હતી અને તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિની વેળાયે પૂજ્ય માતૃશ્રી
ગૂજરીબાઈ તથા તે વીર બાળકોનાં જન્મદાત્રી દેવી જેતોજીએ
એ ઘટનાના સમાચાર સંભળ્યા. જે વીરદુહિતા વીરપત્ની તથા વીર-
માતા ગૂજરીબાઈએ એક સમયમાં પોતાના પતિદેવ ગુરુ તેમજ હાદુરના
મૃતદેહ સમક્ષ પોતાના પુત્ર ગુરુ ગોવિન્દસિંહ તથા વિશાળ સિખ્ખ-
સમાજને અદ્ભુત વીરત્વવર્ધક બાપણુ કરીને પ્રતિહિંસાના માર્ગમાં
પ્રેર્યા હતા, પોતાના પુત્રને નિરંતર યોગ્ય પરામર્શ આપ્યા હતા અને
અનેક યુદ્ધોમાં પોતાના પુત્રની સાથે જ રહીને નિર્ભયતાથી ખાંડાના
ખેલ જોયા હતા તે પરમપૂજ્ય વૃદ્ધ માતૃશ્રી ગૂજરીબાઈના વીર
હૃદયનું આજે પોતાના સુક્રામળ પૌત્રોની મુસલમાનોના હસ્તથી થયેલી
આવી નિર્દયતાયુક્ત હત્યાના સમાચાર સંભળતાંની સાથે જ વિદા-
રણુ થઈ ગયું; તેમના હૃદયનો ભંગ થયો અને આ અસહ્ય આધા-
તને સહન કરી ન શકવાથી 'હાય મારા બાલુડા' એટલા જ શબ્દોનો
ઉચ્ચાર કરતાં તેઓ જે જુર્જેના પથરના દર્શ પર પછડાયાં તે પાછા

જીઠી જ ન શક્યા; કારણ કે, પછડાતાંની સાથે જ તેમનું મસ્તક ફૂટી ગયું અને તેમને આત્મા તેમના જર્જરિત શરીરમાંથી નીકળીને તેમના પ્રાણપ્રિય પૌત્રોના લાલનપાલનમાટે સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. આ ઘટનાને જોઈને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં પત્ની પણ બુર્જ-પરથી નીચે પડીને આત્મહત્યા કરવાને તૈયાર થઈ ગયા; પણ ત્યાંના પ્રહરીઓએ તેમને અટકાવી લોહશુંખલાથી જકડી લઈને આ સમાચાર સુખેદારને પહોંચાડી દીધા. સરહિન્દના સુખેદારે જેમાં આ ઘટનાઓના સમાચાર લખેલા હતા તેવો એક રુકકો તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહનાં ધર્મપત્ની જેતોજી સાહબને પોતાના પચાસ સૈનિકોના હાથમાં સોંપી દિલ્હીમાં શહનશાહ ઔરંગઝેબ સમક્ષ પહોંચાડવા-માટે સરહિન્દમાંથી રવાના કરી દીધાં અને જે નીચ નમકહરામ બ્રાહ્મણ ગંગારામની નમકહરામીથી તેને ગુરુપુત્રોને મારી નાખવાનો તથા ગુરુપત્નીને દિલ્હી મોકલી દેવાનો ઇષ્ટ અવસર પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત લાખો રૂપિયાના ઝવેરાતની પણ પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે નરપિશ્ચાય ગંગારામને તેણે જીવતો જ છોડી દીધો.

હવે આપણે પુનઃ જોવું જોઈએ કે એ સમયમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતે ક્યાં હતા, કેવી સ્થિતિમાં હતા અને શું કરી રહ્યા હતા.

—:o:—

પ્રકરણ ૧૬ મું

એક અંતિમ યુદ્ધ અને દેશત્યાગ

—:o:—

“In this world's broad field of battle,
In the bivouac of life,
Be not like a dumb driven cattle,
Be a hero in the strife.
Let us then be up and doing,
With a heart for any fate,
Still achieving, still pursuing,
Learn to labour and to wait.”

LONGFELLOW.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને તેમના રાયકોટ નામક સ્થાનમાંના નિવાસના સમયમાં જે મહાશોકકારક તથા હૃદયવિદારક સમાચાર મળ્યા તે તેમના બે પુત્રોની સરહિન્દના મુગલ સૂબેદારની આગાથી કરવામાં આવેલી નિર્ઘૃણ હત્યાના, તેમનાં પોતાનાં પૂજ્ય માતૃશ્રીના તે આધાતના પરિણામે થયેલા અચાનક મૃત્યુના તથા તેમનાં પોતાનાં પત્નીશ્રી જેતોજીને સરહિન્દના સૂબેદારે દિક્ષી મોકલી દીધાના જ સમાચાર હતા. ગુરુજીએ પોતાના બે જ્યેષ્ઠ પુત્રો તથા પોતાનાં દ્વિતીય પત્નીશ્રી સુંદરીજીનાં રજીલ્લમિમાં થયેલાં વીરમૃત્યુઓને તો પોતાનાં નેત્રાથી જ જોયાં હતાં અને પોતાના બે કિશોર પુત્રોના આવી રીતે થયેલા મૃત્યુના સમાચાર તેમણે આ વેળાએ સાંભળ્યા એટલે તેમના હૃદયમાં પ્રથમ તો ક્રોધક આધાત અવશ્ય થયો, પરંતુ બે ચાર ક્ષણમાં જ જ્ઞાનની સહાયતાથી તેમણે પોતાના હૃદયમાંથી શોકને દૂર કરી દીધો અને પોતાના સ્વીકૃત વ્રત તથા કર્તવ્યનું સ્મરણ કરીને અધીર ન થતાં તેઓ પોતાના હુતાત્મા થયેલા પુત્રોને ક્રાંતિશ્વર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તેઓ જ્ઞાત ચિત્ત તથા ગંભીર ભાવથી પોતાના સિખ્ખો તથા મિત્રોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા કે:-

“મારા અહોભાગ્ય કે મારાં પુત્રોએ પોતાના જીવનની રક્ષા તથા સુખોપભોગની લાલસાથી ઇસ્લામને સ્વીકારીને મારા વંશને કલંકિત ન કરતાં પોતાના પ્રાણોનું બલિદાન આપીને તથા પોતાના ધર્મને અવિચળ રાખીને ગુરુના વંશની કીર્તિને સહસ્રગુણ વધારી દીધી છે. એ પુત્રોના જીવિત રહેવાથી જે વંશખ્યાતિનો સંભવ હતો તેના કરતાં આ વંશખ્યાતિ લક્ષ્યાવધિગુણ અધિક ચિરસ્થાયિની છે. અકાલ પુરુષ સ્વ-ધર્મમાંટે પ્રાણોને આનંદથી અર્પી દેનારા આવા સુપુત્રોને અથવા વાસ્તવિક કુલદીપકોને પ્રત્યેક હિન્દુના ગૃહમાં ઉત્પન્ન કરે એ જ મારી અર્પક ભાવના છે. પરંતુ ધિક્કાર છે તે મુસ્લિમ હાકિમને કે જેણે પોતાના દીન ઇસ્લામના નામથી આવા સુકુમાર બાળકોને તથા તથા દિવસ સુધી જૂખ તથા તરણથી ટળવળાવીને આવી અશ્રુતપૂર્વ નિર્દયતાપૂર્વક મારી નખાવ્યા અને મારાં પૂજ્ય માતૃશ્રીનું પણ મૃત્યુ નિપજાવ્યું. જે ઇસ્લામ આવા નિર્દોષ બાળકોને આવી નિર્દયતાથી

મારી નાખવા અથવા મારી નખાવવાની આજ્ઞા આપતો હોય, તો એ ધર્મને કાના ધર્મ તરીકે ઓળખવો ? સરહિન્દના હાકિમ જેવા પોતાને મુસલમાન નામથી ઓળખાવનારા શયતાનો ઇસ્લામને પોતાની આવી શયતાનીયતથી બદનામ કરી રહ્યા છે । કોટિ કોટિ વાર ધિક્કાર છે એવા અસાચારી, બલિમ તથા ખેરહમ શયતાનસીરત કહેવાતા મુસલમાનોને । ચિંતા નહિ; તે દિવસ પણ હવે નિકટમાં ચાલ્યો આવે છે કે જે દિવસે સરહિન્દનો એ શયતાન હાકિમ હિન્દુના હથિયારનો શિકાર થઇને કૂતરાના મોતે મરી જશે, તેના નગરને વાહ શુરુના ખાલસા અમિનારાયણના મુખમાં સમર્પાને બસ્મીભૂત કરી નાખશે અને અત્યાચારિણી મુસ્લિમ શહનશાહત શાશ્વત વિનાશના મુખમાં પડીને સર્વભક્ષક કાળનો આસ થઇ જશે । મુસલમાનોને તેમના પોતાના આ પૈશ્વાચિક અત્યાચારો જ વિનાશની મર્તા પ્રતિ હડસેલી રહ્યા છે એટલે મુસ્લિમ રાજસતાનો વિનાશ હવે અવશ્યંભાવી છે.”

જેમણે શુરુજીને આશ્રય આપ્યો હતો તે રાયકોટનો હાકિમ પણ મુસલમાન હોવાથી અને તે એ વેળાએ લાં બેઠેલો હોવાથી તેણે શુરુજીના આ ઉદ્દગારો સંભળીને વિનીત બાવથી કહ્યું કે: “મહાનુભાવ, આ શાપ આપે સર્વ મુસલમાનોને આપેલો હોવાથી અને મુસલમાનોમાં મારો પણ સમાવેશ થતો હોવાથી, મેં આપનો કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર ન કરેલો હોવા છતાં, મારો તથા મારા પરિવારનો પણ નાશ થઈ જશે, તો શું મારે મારી સેવાઓનું એ જ મૂલ્ય મળ્યું છે એમ માની લેવું ? આ તો અમોને એક પ્રકારનો અન્યાય જ આપવામાં આવે છે.”

“એ શાપ તમારા જેવા દયાલુ, પરાપકારી તથા બદ્ધ મુસલમાનો-માટે નથી; કિંતુ ઔરંગઝેબ તથા સરહિન્દના સૂબેદાર જેવા અસાચારી, નિર્દય તથા કૂરાતમા નરપિશ્ચાચ મુસલમાનોમાટે છે, એટલે તમારે બચબીત થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, છતાં પણ જો તમારા મનમાં સંશય રહેતો હોય, તો હું તમોને આપું છું તે મારી તલ્વારને તમારી પાસે રાખી દ્યો. જ્યાં સુધી તમારા વંશજો આ અશ્મની

પૂજા કરતા રહેશે, આ સૂધી તમારા ખાન્દાનનો વેળવવિલાસ અવિચળ રહેશે.” આવા પ્રકારનાં આશ્વાસક વચનો ઉચ્ચારીને ગુરુજીએ પોતાની તલ્વાર પ્રેમપૂર્વક તેને આપી દીધી.

રાયકોટના હાકિમે તે તલ્વારને આદરપૂર્વક લઇને ગુરુનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને ગુરુજીએ તેના મસ્તક પર પોતાના વરદ કરને સ્થાપીને શુભ આશીર્વાદ આપ્યો.

રાયકોટમાં કેટલાક સમય પર્યન્ત નિવાસ કર્યા પછી ગુરુજી દીના નામક ગ્રામમાં ગયા અને ત્યાં તેમના એક લક્ષ્મીધર નામક પ્રિય શિષ્યે તેમનો અપૂર્વ આદર સત્કાર કરીને તેમને તેમના સિખ્ખ-સમુદાય સહિત ખામગઢ નામક દુર્ગમાં ઊતારો આપ્યો. અહીં સિખ્ખો વિશેષ સંખ્યામાં આવવા લાગ્યા અને તેથી ગુરુજીએ તેમના બળથી પુનઃ મુસદ્દાનો સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી; કારણ કે, જે સિખ્ખો આવતા હતા તેઓ શસ્ત્ર તથા પ્રચુર ધન લઇને જ આવતા હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો રાજસ ઠાઠ પૂર્વ પ્રમાણે જ જામી ગયો હતો અને તેમનામાં ઉત્થાનની શક્તિ આવી ગઇ હતી. તેમણે અત્યાર સૂધી ધારણ કરી રાખેલા મુસ્લિમ વેશને ઊતારીને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમી દીધો અને પોતાના મૂળ વેશને ધારણ કરી લીધો.

જ્યારે સરહિન્દના સુબેદારને પોતાના જસસો દ્વારા એવા સમાચાર મળ્યા કે: ‘માલવામાં જઇને ગુરુજી પુનઃ સૈન્ય એકત્ર કરવા લાગ્યા છે અને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે’ એટલે પૂર્વે ગુરુજીના હસ્તથી થયેલા મુસ્લિમ સેનાના પરાજયો તથા તેને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા વિપરીત અનુભવોનું સ્મરણ થતાં તે અધિક સાવધાન થઇ ગયો અને ‘જો ગુરુ સાહબ થયેછે સૈન્યબળને એકત્ર કરી લેશે, તો પછી તેમને પરાજિત કરવાનું કાર્ય અશક્ય થઇ પડશે’ એવા વિચારથી ત્રણ હજાર સૈનિકોને લઇને એકદમ ગુરુજી પર આક્રમણ કરવામાટે સરહિન્દમાંથી અત્યંત વેગપૂર્વક રવાના થઇ દૂર કરતો આગળ વધવા લાગ્યો.

હજી ગુરુજી પાસે પાંચ સોથી વધારે સિખખ સૈનિકા એકત્ર થયા ન હોતા; છતાં સરહિન્દના સૂબેદારના અચાનક ચઢી આવવાના સમાચાર મળતાં તેઓ પ્રતિહિંસાની પૂર્તિમાટે તેની સાથે લઢવાને તથા પોતાના બાગ્યની પરીક્ષા કરવાને તૈયાર થઇ ગયા. એક મરુ-બૂમિમાં કે જ્યાં માત્ર એક જ સાધારણ જળાશય હોવાથી જો તે જળાશયમાંથી પાણી ન મળે તો ગાઉઓના ગાઉઓ સૂધી ક્યાંય પાણીનો એક છાંટો પણ મળવાનો સંભવ ન હોતો ત્યાં સિખખ તથા મુસલમાન સેનાઓ સામસામી બૂટકી ગઈ. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી એ મરુબૂમિના^૧ જ્ઞાતા હોવાથી એ એક જ જળાશય અને તેની પાસેની જગ્યા ટેકરીપર પ્રથમથી જ અધિકાર જમાવીને બેઠા હતા એટલે સરહિન્દના સૂબેદારની સેનાને જોતાં જ તેમણે પોતાના સિખખ સૈનિકાને 'શત્રુઓપર ટૂટી પડવાની આજ્ઞા આપી દીધી. ઉભયપક્ષના સૈનિકાની તલ્વારો ઉછળવા લાગી અને મુસલમાનોનાં તીર, તલ્વાર, તોપના ગોળા તથા બંદૂકની ગોળાઓની વૃષ્ટિને બેદીને સિખખો આગળ ને આગળ વધતા રહ્યા અને શત્રુઓને જેમ આવે તેમ સંહારવા લાગ્યા. ગુરુજી પોતે પણ ટેકરીપરથી મુસલમાનોપર પોતાના અમોઘ બાણ ચલાવીને મુસલમાનોનો બીપણ સંહાર કરી રહ્યા હતા. અહીં એ વાતોને પણ લક્ષમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે કે મુસલમાનો જળાશયને સર ન કરી લે એટલામાટે ગુરુજી પોતે બસ સિખખો સહિત ટેકરીપર રહીને લડતા હતા અને ત્રણસે સિખખો ટેકરીની નીચે મુસલમાનો સાથે લડી રહ્યા હતા. એમાં ગુરુજીના ખાસ કૃપાપાત્ર ચાળીસ ખાલસા અમ્રભાગમાં રહીને શત્રુઓને સંહારી રહ્યા હતા અને શત્રુઓનાં શસ્ત્રાઓના પ્રહારોને પોતાનાં શરીરોપર વજ્ર સમાન કઠોરતાથી બીલી રહ્યા હતા. ખાલસા સૈનિકા પાંચ પાંચ દશ દશ મુસલમાન સૈનિકાને જહનમનો માર્ગ બતાવીને પોતે પણ વીરગતિને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યા, પરંતુ શત્રુઓની છ ગણી

૧ આ મરુબૂમિ 'બગહાં' નામક સ્થાનના નિકટમાં હોઇને તેમાં જ એક જ જળાશય તે સમયમાં 'બહરા તળાવ' નામથી ઓળખાતો હતો. એની આસપાસ કેટલાક ગાઉના ઘેરાવામાં વૃક્ષ કે જળાશયનું નામનિશાન પણ ન હોઈ.

સંખ્યાને જોઈને લયભીત પણુ ન થયા અને રણુભૂમિમાંથી પલાયન કરી જવાના પાપથી પણુ ન લેપાયા. સરહિન્દના સૂબેદારે અનેક વાર ખાલસા સૈન્યપર બળપૂર્વક આક્રમણો કર્યા, પરંતુ પર્વત સમાન અચલ ઊભા રહેલા એ ચાળીસ વીરશિરોમણિ ખાલસાઓએ પોતાની તલ્વારોને વિદ્યુદ્વેગે ચલાવીને શત્રુઓને તિલમાત્ર પણુ આગળ વધવા ન દીધા. અંતે સંખ્યાકાળ થયો અને વિશ્રાંતિમાટે સંત્રામને બંધ રાખવામાં આવ્યો.

તૃપાતુર મુસ્લિમ સૈનિકો પાણી માગવા લાગ્યા અને જળાશય ગુરુજના અધિકારમાં હોવાથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણુ તેમાં સૂવરનું રક્ત મેળવીને તેમાંના પાણીને મુસલમાનોના પીવા યોગ્ય નથી રાખવામાં આવ્યું એવી અફવા સિખ્ખોએ ફેલાવી દીધેલી હોવાથી પાણી વિના ખીજે દિવસે યુદ્ધમાં સિખ્ખો સામે ટકવાનું કાર્ય અશક્ય તથા અસંભવનીય ધારીને સરહિન્દના સૂબેદારે નિરુપાય થઈને પોતાના બચેલા સૈન્યને ત્યાંથી પાછા ફરવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો. સિખ્ખોએ પાછા ફરતા મુસલમાનોના પીછો પકડીને તેમનામાંના શતાવધિ સિપાહીઓને જહનમવાસિલ કરી નાખ્યા અને તેમનો ધણોડ સામાન પણુ લૂટીને તેઓ પોતાની છાવણીમાં લઈ આવ્યા.

આ યુદ્ધમાં ખાલસા સૈનિકો પણુ જે કે સારી સંખ્યામાં ખલાસ થઈ ગયા હતા, છતાં મુસલમાનોના નાશ સાથે સરખાવતાં તેમનો નાશ નામમાત્રનો જ હતો; કારણ કે, ત્રણ હજાર મુસલમાન સૈનિકોમાંના પંદર સો જ્યારે સિખ્ખોના હાથે હણાઈ ગયા હતા ત્યારે મુસલમાનોના હાથે પાંચ સો સિખ્ખોમાંથી ત્રણ સો સિખ્ખો જ વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા હતા; છતાં જે ચાળીસ ખાલસા વીરોએ આ યુદ્ધમાં અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવીને પ્રથમ દિવસના સમરંગણમાં જ મુસલમાનોના છકકા છોડાવી દીધા હતા તે ચાળીસે ખાલસા વીરો કામ આવી ગયા હતા એ ખાલસાપક્ષની કાંઈ જેવી તેવી હાનિ તો ન જ કહી શકાય. મુસલમાનો પલાયન કરી ગયેલા હોવાથી પ્રભાતમાં જ્યારે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી રણુભૂમિનું નિરીક્ષણ કરવાને નીકળ્યા ત્યારે અમલાગમાં જ તેમણે એ અદ્ભુત ચાળીસ સિખ્ખોના મૃત-

દેહોને પડેલા જોયા. તેમના નિર્જીવ દેહોને જોઇને ગુરુજીનાં નેત્રો જલપૂર્ણ થઇ ગયા અને તેઓ તેમની વારંવાર પ્રશંસા કરીને તેમને આશીર્વાદ આપતા કહેવા લાગ્યા કે:-

“હે વીરાતમાઓ, તમેઓ આજે ધર્મરક્ષા તથા જાતિરક્ષાના યુદ્ધમાં પોતાનાં શોષિતને વહેવડાવીને પોતાનાં અનેક જન્મોનાં બચંકર પાપોને ધોઈ નાખેલાં હોવાથી તમે અનંત સ્વર્ગ તથા મોક્ષપ્રાપ્તિના અધિકારી થઇ ચૂક્યા છો અને જીવનમુક્તની પદવીને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છો. મારો તમેને આશીર્વાદ છે કે જે અઘાપિ તમારા ભાગ્યમાં પુનર્જન્મ લખાયલો હોય તો હિન્દુધર્મના શત્રુઓના સંહાર માટે પુનઃ તમારો ભારતીય હિન્દુઓનાં ગૃહોમાં જ જન્મ થાઓ.”

ગુરુજી પોતે આ આશીર્વાદ આપ્યા પછી ભૂમિપર બેસી તે વીરોનાં મુખમંડળો ઉપરની ધૂળને લૂછવા લાગ્યા. તે મહારથીઓના મૃતદેહોનો ચંદનકાષ્ઠની ચિતાઓમાં પધરાવીને તેમણે અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો અને તેમને ‘મુક્ત વીરો’ના નામથી ઓળખવાની પોતાના અનુયાયીઓને આજ્ઞા સંભળાવી દીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ખદરા તળાવના ધારો બંધાવીને તેને એ મુક્ત વીરોના સ્મારક તરીકે માની ‘મુક્તસર’ નામ આપ્યું.^૧

આ યુદ્ધમાં વિજ્ય તો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને જ મળ્યો હતો;^૨ પરંતુ એ રહસ્યને ગુરુજી સારી રીતે જાણતા હતા કે: “જો જળાશય

૧ આ યુદ્ધ વિક્રમ સંવત્ ૧૭૬૨ ના માધ વદ ૧ ને દિવસે થયું હતું અને એ સ્થાનમાં એ ચાળીસ મુક્ત વીરોના સ્મારક સ્વરૂપ એક મેળો માધ સંક્રાંતિને દિવસે ભરાય છે કે જે મેળો ‘મુક્તસરના મેળો’ના નામથી પ્રખ્યાત છે. અત્યારના ‘મુક્તસર’ નગરનું નામ પણ એ ‘મુક્તસર’ ઉપરથી જ રખાયલું છે એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા નથી.

૨ લતીકે પોતાના રચેલા ‘પંચખના ઇતિહાસ’માં બહુધા મેંદુમેગરનું અનુસરણ કરીને એમ જણાવેલું છે કે આ યુદ્ધમાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહના સિખ સૈનિકોની સંખ્યા ૧૨૦૦૦ ની હતી અને મુગલ સેનાનીઓની સંખ્યા ૭૦૦૦ ની હતી; પરંતુ ‘પંચપ્રકાશ’ તથા સોહનલાલ એમ દર્શાવે છે કે ‘ગુરુજીના પક્ષના કેવળ ચાળીસ સિખો જ હતા હતા’ અને એ જ ઘટના અધિક સત્ય તથા સંભવનીય જણાય છે કે એ યુદ્ધમાં ગુરુજીના

અમારા અધિકારમાં આવે ગયો હોત, અને મુગલ સેનાને પાણી મળવાનાં સાંસાં ન પડી ગયાં હોત, તો આજના આ યુદ્ધમાં સિખખેનો પરાજય તથા વિનાશ અવશ્યંભાવી હતો. ઔરંગઝેબના નીમેલા પંખાના અફસરો તથા સૈનિકો અતિશય સાવધાન, જાગૃત તથા નિરલસ હોવાથી અને તેમની સાથે સરખાવનાં સિખખેની અત્યારની પરિસ્થિતિ વિપરીત હોવાથી અત્યારે જ મારા મહાન ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવાનો અવકાશ મને મળી શકે એ સર્વથા અશક્ય જણાય છે અને તેથી સર્વ પ્રકારની અનુકૂલ પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરવામાટે, યુદ્ધનાં સાધનોને એકત્ર કરવામાટે તેમ જ દીર્ઘ વિશ્રાંતિમાટે અભારે તો નિવૃત્તિ-નિવાસની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.” આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી હાન્સી તથા શીરોજપુર વચ્ચેના એક સ્થાનમાં પોતાના ફેટલાક અનુયાયીઓ સહિત વસવા લાગ્યા અને એ સ્થાનમાં જ તેમને દમ લેવાનો અવકાશ મળેલો હોવાથી એ સ્થાનને તેઓ ‘દમદમા’ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. એ સ્થાનમાં ગુરુજી પોતાના અનુયાયીઓને ઉપદેશ આપવા તથા પોતાના ‘દશમ બાદશાહીના મન્થ’ના સંગ્રહના કાર્યમાં પોતાના સમયનો સફળ્ય કરવા લાગ્યા.

*

*

*

*

જ્યારે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની સિખ સેનાના હસ્તથી થયેલા શાહી ફોજના અથવા કેવળ પાંચ સો સિખખેના હસ્તથી થયેલા ત્રણ હજાર મુસલમાન સૈનિકોના અંતિમ પરાજયના સમાચાર સંહનશાહ

સૈનિકોની સંખ્યા અદ્ય હોવી જોઈએ અને તેમાં મુખ્ય બીરો ચાળીસથી વધારે ન હોવા જોઈએ; કારણ કે, જો એમ ન હોત અને લાંબીકાના કથન અનુસાર ગુરુજીની સેના ૧૨૦૦૦ સિખખેની હોત, તો આવો પ્રચંડ વિજય મેળવ્યા પછી ગુરુજી પોતાના સાંત્તામિક જીવનથી નિવૃત્ત થઈને તટસ્થ થયા હતા તે ન થાત એમ કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે. અર્થાત્ આ યુદ્ધમાં કેવળ લાગ્યની પ્રબળતા તથા સંયોગોની અનુકૂલતાથી જ ગુરુજીને વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ હતી; એ વિજય સૈનિકોના સંખ્યાબળના પરિણામે પ્રાપ્ત થયો ન હોતો અને એ રહસ્યને ચાલુક્યજી ગુરુજી પોતે પણ સારી રીતે જાણતા હોવાથી જ તેમણે નિવૃત્ત જીવનને સ્વીકાર્યું હતું.

ઔરંગઝેબને દક્ષિણમાં મળ્યા ત્યારે તે કદો હિન્દુદ્રોહી બાદશાહ પણ આશ્ચર્યથી મોઢામાં આંગળાં નાખી ગયો અને તેણે ગુરુજીનાં પત્ની દેવી જેતોજીને માનપૂર્વક ગુરુજી પાસે પાછાં મોકલીને ગુરુજીને એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યું. તે પત્રમાં બાદશાહ ઔરંગઝેબે જે કાંઈ લખ્યું હતું તેનો આશ્ચય આ પ્રમાણે હતો:—

“પંજબના બહાદુર સિખગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની સેવામાં, તમો મુગલિયા શહનશાહત સાથે જે કે ભયંકર દુશ્મની ખેડી રહ્યા છો, છતાં તમારી બહાદુરીને જોઈને હું પ્રસન્ન છું અને તમારા દર્શનનો અભિલાષી છું. હું પોતે જ પંજબમાં તમારા દર્શનમાટે આવવાનો હતો, પણ સસ્તનતમાં ચારે તર્ફ બખેડા જાગેલા હોવાથી તેમ જ તખીયત જમ્શીને લીધે હમેશા નાદુરસ્ત રહેતી હોવાથી મારાથી ત્યાં આવી શકાય તેમ નથી, તો કૃપા કરીને જે આ પત્ર મળતાં તમો દિલ્લી આવશો, તો તમારો મારાપર મહજ એહસાન થશે. હવે હું સમજી શક્યો છું કે તમોએ જે ધર્મનું બીજ વાળ્યું છે તે હિન્દુઓ તથા મુસલમાનોના વિરોધને મટાડીને હિન્દુમુસ્લિમ ઐક્યને સ્થાપનારું છે અને એટલામાટે જ તમોને મળવાની અને આપણા વિરોધને હમેશાને માટે મટાડીદેવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે. હું કુરાન પાકના સોગંદ બાંધને કહું છું કે તમારી સાથે હું કોઈ પણ જાતનો વિશ્વાસપાત નહિ જ કરું, એટલામાટે મારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને અહીં આવવામાં જરા પણ સંકાય કરશો નહિ. મેં પંજબમાંના મારા સખળા સખે-દારોને તમારાપર હવે પછી ચઢાઈ ન કરવાની અને હિન્દુઓને કાંઈ પણ જાતની તકલીફ ન પહોંચાડવાની સખ્ત તાકીદ આપી દીધી છે એ જ મારી સચ્ચાઈનો મજબૂત સુબૂત છે. શહનશાહત સાથે મિત્રતાને સ્થાપવાના આ અવસરને તમો હાથમાંથી નીકળી જવા નહિ દો અને અવશ્ય અહીં આવવાની તકલીફ ગવારા ફર્માવશો એવી આશા રાખતો રાકિમ શહનશાહ ઔરંગઝેબ આલમગીર.”

ઔરંગઝેબનું આ પત્ર ગુરુજીના હસ્તમાં આવતાં ઔરંગઝેબની નમ્રતાને જોઈને ચાણક્યબુદ્ધિ ગુરુજી તેણે જ સમજી ગયા કે: “હાજમાં અવશ્ય કાંઈક કાણું છે; નહિ તો હિન્દુદ્રોહી ઔરંગઝેબ આવું નમ્રતા-

યુક્ત પત્ર કદાપિ લખે જ નહિ. દક્ષિણના સિંહ શિવાવતાર શિવાજીને અંબરાધીશ જયસિંહ દ્વારા આત્મા ખોલાવીને એ કૌટિલ્યમૂર્તિ બાદશાહે કારાગૃહમાં પૂરાવી દીધો હતો એ હજી ગપકાલની ધટના હોવાથી અને એ જ બાદશાહે મારા પિતાશ્રીનો શિરચ્છેદ કરાવેલો હોવાથી એના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવો અને પોતાના વિનાશને પોતે જ આમંત્રણ આપવું એ ઉભય કાર્યો સમાન છે. નીતિશાસ્ત્રનો પણ એજ ઉપદેશ છે કે: 'રાજાએના વચનમાં કદાપિ વિશ્વાસ રાખવો જ નહિ,' અને આ તો હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિનો પરમ-શત્રુ વિધર્મી સમ્રાટ હોવા સાથે પોતાની નીચતાએનો સહસ્ર વાર વિશ્વને સાક્ષાત્કાર કરાવી ચૂક્યો છે, એટલે એના વચનમાં તો વિશ્વાસ કેવી જ રીતે રાખી શકાય?' અર્થાત્ ઔરંગઝેબના વચનમાં લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસ ન રાખવાના અને તેની પાસે ન જવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ બાદશાહ ઔરંગઝેબના એ પત્રનું ફાર્સી બાપામાં ઉત્તર લખીને પાઠવી દીધું અને તે આ પ્રમાણે:-

“શહનશાહ ઔરંગઝેબ આલમગીર, તું અધર્મી હોવાથી મારો તારા શપથમાં લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસ નથી. પરમાત્માએ તને સમ્રાટ બનાવ્યો છે તો પ્રજા સાથે ન્યાય તથા ધર્મપૂર્વક વર્તવું એ તારો ધર્મ હોવા છતાં પોતાના એ ધર્મ અથવા કર્તવ્યનું તે અભાર સ્વધીમાં કદાપિ પાલન કર્યું છે ખરું કે? તે મારા પિતાશ્રીને દિલ્હીમાં ખોલાવીને તેમનો કાર્ષ પછી પ્રકારનો અપરાધ ન હોવા છતાં તેમને કારાગૃહમાં પૂરી રાખ્યા હતા, તેમના સહચરોને અત્યંત નિર્દયતાથી મારી નખાવ્યા હતા અને તેમનો શિરચ્છેદ કરાવીને તેમના મૃત શરીરની પણ દુર્દશા કરાવી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ થોડા દિવસની વાતપર જ તારા સૂબેદારે મારા બે નિર્દોષ કિશોરવયસ્ક પુત્રોને જીવતા જ દીવાલમાં ચણાવી દહને મારી નખાવ્યા છે. એ ઉપરાંત મારી મુદમાં વીરગતિને પ્રાપ્ત થયેલી ધર્મપત્ની તથા મારા પુત્રોના મૃત્યુના શોકથી અકાલ મૃત્યુ પામેલાં મારાં પૂજ્ય માતૃશ્રીના મૃત્યુનો ઉત્તરદાતા પણ તું જ છે; પરંતુ એની ચિંતા નથી; કારણ કે, તારા આ અભામા-રોનો તારી પાસેથી બહોલો સેનાર હું તેમની પાછળ જીવતો બેઠો

હું. તું આ સર્વ અત્યાચારોને કદાચિત્ સામાન્ય તથા નહિ જેવા માનતો હોઈશ, પરંતુ પરમાત્મા તથા ધર્મ તારા આ સર્વ કાર્યોને ઘેર પાપ માને છે, એ તારે કદાપિ બૂલી જવાનું નથી. વિશ્વપિતા સમક્ષ બાદશાહ તથા બીખારીનો દરજ્જો એક જ છે. ‘પ્રુદાકે સામને શાહો ગદાકા એક દરજ્જા હય.’ તું જો એમ માનતો હોય કે: ‘હું કુરાન પઢતો હોવાથી મારે પાપનાં ફળો નહિ જ ભોગવવાં પડે,’ તો એ તારી માન્યતા બ્રાતિયુક્ત છે; કારણ કે, કુરાનનો એ પાઠ પોપટના ઉચ્ચારેલા નિરર્થક રામનામ સમાન હોવાથી એથી તને કશો પણ લાભ નથી થવાનો. જે મનુષ્ય સત્કર્મવડે પોતાના હૃદયને પવિત્ર નથી કરતો તે મનુષ્ય ગીતા કે કુરાનના પાઠથી જ નરકમાં પડતો અટકી નથી જતો. કદાચિત્ તારી એવી માન્યતા હોય કે: ‘હું પ્રુદાની ઇબાદત કરું છું એટલે મારામાટે તો જન્મત જ નિર્માયલું છે,’ તો તારે જાણવું જોઈએ કે કુરાનની ચાર આયતો વાંચી જવી એ પ્રુદાની ખરી ઇબાદત નથી; પોતાના ઇન્દ્રિયસમુદાયને પોતાના અધિકારમાં રાખવો એ જ સત્ય ભક્તિ છે; પરંતુ, અફસોસ કે, તું શબ્દનશાહત તથા હુકૂમતના નશ્વામાં ચક્રચૂર થઈને ઇન્દ્રિય-સમુદાયનો ગુલામ-નફસપરસ્ત-થઈ ગયો છે અને તેથી તારામાટે તો દોષજનનો નિવાસ જ નિર્માયલો છે. તારી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે તે જુતપરસ્તી અથવા મૂર્તિપૂજના વિનાશના પ્રયંડ પ્રયત્નો કરેલા હોવાથી જો તું પોતાને સ્વર્ગસુખનો અધિકારી માનતો હોય, તો તું ખાંડ ખાય છે; કારણ કે, મૂર્તિપૂજને ધટ્ટાડવાને બદલે તે તો સામી વધારી દીધી છે અને તે એવી રીતે કે જ્યારે હિન્દુઓનાં દેવમંદિરો કાયમ હતાં ત્યારે તો હિન્દુઓ દેવદર્શન તથા મૂર્તિ-પૂજામાટે તે દેવમંદિરમાં જ જતા હતા અને હવે તે દેવમંદિરોને તોડાવી નાખવાનો તથા મૂર્તિઓને બ્રષ્ટ કરવાનો સ્વપાટો ચલાવેલો હોવાથી હિન્દુઓ પોતપોતાનાં ઘરોમાં મૂર્તિઓ રાખીને મૂર્તિપૂજા કરવા લાગ્યા છે એટલે એથી હિન્દુઓની દેવમૂર્તિઓ હનનગણી વધી ગઈ છે. તારા મુશ્કેલીમાનો તારી તારીફ કરીને-તને ‘ચિરાએ ઇસ્લામ’ ‘સિતૂને ઇસ્લામ’ તથા ‘બાજી આલમખીર’ આદિ

પદ્મીઓ આપતા હોવાથી તું પોતાને ફિરદૌસમકાની માની લેતો હોય, તો તારે જાણવું જોઈએ કે એવા ખુશામદી ટકુઓ તો ખુદા-ધનો દાવો કરનાર શદ્દાદ તથા ફિરઔન જેવા દોજખી પુરુષોની પણ આવી જ ખુશામદ કર્યા કરતા હતા, છતાં શદ્દાદ તથા ફિરઔનને છેવટે દોજખમાં જ જવું પડ્યું હતું. જો તારી શુદ્ધિને એવી બ્રાંતિ થઈ ગઈ હોય કે: ‘પરવરદિગાર રહીમ હોવાથી મારાપર રહમ કરશે અને મારા ગુનાહો બખ્શી દેશે;’ તો એ બ્રાંતિને પણ દૂર કરી દેજે; કારણ કે, આવળનાં ખીજ વાવીને આમ્રફળની આશા રાખવા જેવી જ આ નિષ્ફળ આશા છે અને તારી એ આશા કદાપિ પૂર્ણ નથી જ થવાની; ન્યાયશીલ પરમાત્મા તને તારા શુદ્ધિપૂર્વક કરેલા ધોર અપરાધોની ક્ષમા નથી જ આપવાનો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ખાલસા પણ તને તારા ધોર અત્યાચારોનો દંડ અવશ્ય આપશે અને ત્યારે જ જંપશે. તારા અમિરિમિત અત્યાચારો જ્યારે સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા ત્યારે નિરુપાય થઈને જ અમારે તારા વિરુદ્ધ અને તારી મુગલિયા સહનશાહત વિરુદ્ધ હથિયાર ઊપાડવાં પડ્યાં છે; કારણ કે, જ્યારે અન્ય કોઈ પણ ઉપાય નથી રહેતો ત્યારે પછી હથિયારને હાથમાં ઊપાડ્યા વિના છૂટકો જ નથી થતો.^૧ મારો તારા સપથ, તારા વચન તથા તારી પ્રતિજ્ઞામાં રંચમાત્ર પણ વિશ્વાસ ન હોવાથી અને વાહ ગુરુ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મામાં જ મારો નિરંતર અચલ વિશ્વાસ હોવાથી જ્યાં સુધી મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું તારી મુરિદમ સહનશાહત તથા હુકૂમતને જમીનદોળ કરવાના મારાથી કરી શકાશે તેટલા પ્રયત્નો કરતો રહીશ; કારણ કે, જેટલો તને તારા પાશવિક સૈન્યબળનો મદ છે તેટલો જ મને મારા સત્યના બળનો મદ છે. મમરુર સહનશાહ,

૧ મૂળ ફાર્સી લાપામાં રચાયેલો આ રોર આ પ્રમાણે છે:—

“શુકાર અજ હમાદ્ હાલતે હુજુરત્ ;

હમાલ્ અસ્ત્ પુર્દન વ રામ્શીર હસ્ત.”

શુકર મોવિન્દ હતા ‘જફરનામા’

મારા આ શબ્દોને તું અક્ષરશઃ સ્મરણુમાં રાખી લેજે કે તારા દિવસો હવે પૂરા થવા આવ્યા છે; હું તારી પાસેથી તારા હિન્દુઓપર કરાયેલા સર્વ અત્યાચારોનો બદલો લઇને જ જંપવાનો છું; કારણ કે, તારા મૂળને ઊખેડી નાખવામાટે જ ખાલસાનો અવતાર છે. શકિમ ગુરુ ગોવિન્દસિંહ, મુર્શિદે ખાલસા.”^૧

આ પત્ર મળતાં બાદશાહ ઔરંગઝેબે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી સાથે મિત્રતાને સ્થાપવાની આશા સર્વથા ત્યજી દીધી અને પોતાના સૂએદારોને વળી પાછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પરાજિત અથવા નષ્ટ કરવાની કઠિન આજ્ઞાઓ મોકલી દીધી.

ગુરુજીનું હૃદય જ્યારથી તેમણે પોતાના બે પુત્રોના આત્મ-બલિદાન તથા પોતાનાં માતૃશ્રીના અકાલ અવસાનના સમાચાર સાંભળ્યા હતા ત્યારથી અત્યંત વ્યથિત તથા ઉદાસીન થઇ ગયેલું હોવાથી અને પંજબના તે સમયના બયાનક વાતાવરણને તેમને કંટાળો આવી ગયેલો હોવાથી તેઓ બહુ દિવસથી સ્થાનપરિવર્તનની ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા એટલે હવે તેમણે દક્ષિણ દેશમાં જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને પોતાના એ નિશ્ચય અનુસાર તેઓ એ ‘હમદમા’^૨

૧ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ ઔરંગઝેબને આ પત્ર ફાંસી બાધામાં અને તે પછુ પછ અથવા કાબમાં લખી મોકલ્યું હતું કે જે અત્યારે ‘જફરનામા’ નામથી વિખ્યાત છે. લાહોરનિવાસી મહતા આનંદકિશોરના લખેલા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ચરિત્રમાં એ ‘જફરનામા’નો જે અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે તેના આધારે અહીં તેનો અક્ષરશઃ નહિ, કિંતુ ત્રુટિઓની પૂર્તિ કરીને ભાવવાહી મુક્ત ગુર્જર અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. મૂળ ફાંસી શેરનો એક નમૂનો ઉપરના ટિપ્પણમાં અપાયેલો હોવાથી ગુરુજીની ફાંસી કાબ-સ્થાના વિષયક નિપુણતાની તત્કાળ ચથાર્થ કલ્પના કરી શકાય છે.

૨ આ સ્થાનમાં કેટલાક કાળ પર્યન્ત ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને ‘હમ’ લેવાનો એટલે કે વિશ્રાંતિ લેવાનો સમય મળેલો હોવાથી એ સ્થાન તે સમયથી ‘હમદમા સાહબ’ નામથી વિખ્યાત થયેલું છે અને એ સ્થાનમાં ત્યારપછી નિર્માણ કરાયેલો ગુરુદ્વારો એ ઘટનાનું અત્યારે અખંડ સ્મરણ કરાવી રહ્યો છે.

નામક સ્થાનમાંથી પોતાના પાંચ સો સિખો સહિત દક્ષિણદેશમાં જવામાટે પ્રયાણ કરી ગયો.

માર્ગમાં પોતાની સુધાવાણીથી હિન્દુઓને પોતાના શારીરિક તથા માનસિક બળને વધારવાનો, પોતાની વીરતાને દઢાવવાનો અને હુતાત્મા થઈને પણ હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિને રક્ષવાનો વીરત્વપૂર્ણ ઉપદેશ આપતા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પ્રથમ પંજાબમાંથી નીકળીને રાજસ્થાન અથવા રાજપૂતાનાની દિશામાં પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. માર્ગમાં એક ગ્રામમાં એક એવો બ્રાહ્મણ તેમને મળ્યો કે જે પોતાના હિન્દુધર્મને ત્યજીને ધર્મબદ્ધ અથવા મુસલમાન થઈ ગયો હતો. તે ધર્મબદ્ધ બ્રાહ્મણ, તેણે ગુરુજીની કીર્તિ સાંભળેલી હોવાથી, ગુરુજી પાસે આવીને ગુરુજીના ચરણોમાં પડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે: “ગુરુદેવ, કાર્ષ્ણ્ય કારણવશાત્ મૂર્ખતાના પરિણામે વટલીને મુસલમાન થઈ ગયેલા હિન્દુને તેનો પોતાને મહાપવિત્ર ધર્મ તરીકે ઓળખાવનારો પરમપ્રાચીન તથા પરમસનાતન હિન્દુધર્મ પાછો શુદ્ધ નથી જ કરી શકતો અને તેને પુનરપિ હિન્દુત્વ નથી જ સમર્પી શકતો કે શું? જે એમ જ હોય, તો હિન્દુધર્મને પતિતપાવન ધર્મ તરીકે અને ગંધા તથા યમુનાને પતિતપાવની સરિતાઓ તરીકે હિન્દુઓ સામાટે ઓળખાવી રહ્યા છે તે મારાથી તો નથી જ સમજી શકાતું.”

“તો શું, તું હિન્દુમાંથી વટલીને મુસલમાન થયેલો ધર્મબદ્ધ અથવા પતિત હિન્દુ છે? તારી મૂળ જાતિ શી છે અને તારા ધર્મ-લાગનું કારણ શું છે?” ગુરુજીએ ગંભીરતાથી જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“મારું નામ વિશ્વનાથ છે અને અભારે મારી અવસ્થા ત્રીસ વર્ષની છે. મને સંસ્કૃત ભાષા ઉપરાંત મારા પિતાશ્રીએ અભ્યાસના યુગમાં ફાર્સી ભાષા જાણનારની શીઘ્ર ઉન્નતિ થતી હોવાથી ફાર્સી ભાષાનું પણ ઉત્તમ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું અને વીસ વર્ષની અવસ્થામાં તો હું ફાર્સી ભાષાનો એક સારો પંડિત થઈ ગયેલો હોવાથી અજમેરન એક મુસલમાન રહસે પોતાના પુત્ર તથા પુત્રીઓને ફાર્સી ભાષાનું શિક્ષણ આપવામાટે સારા પચારથી મને પોતાને ત્યાં નોકરીમાં રાખી લીધો હતો. મારું શારીરિક બળ તથા સૌન્દર્ય પણ અત્યંત આકર્ષક

હોવાથી તે રઘસની સોળથી સત્તર વર્ષના વયની નવયુવતી કન્યા મારી પાસેથી ફાર્સી ભાષા બોલતી બોલતી મારા પ્રેમની ઉપાસિકા થઈ ગઈ અને હું પણ યુવક હોવાથી તેના પ્રેમનો ઉપાસક બની ગયો; કારણ કે, તે મુસલમાન હોવા છતાં એક અત્યંત રૂપવતી તથા ગુણવતી કુમારિકા હતી. શ્રીપુરુષનો પ્રેમ કદાપિ ગુમ રહી શકતો જ નથી એવો એક ત્રિકાલાબાધ્ય નિયમ હોવાથી અમારા એ પરસ્પર પ્રેમનો ભેદ મારી તે પ્રેમિકાની માતાના જાણવામાં આવી ગયો અને તેણે એ વાર્તા પોતાના પતિને જણાવી દેતાં તે રઘસે મને પોતાની પાસે ખેલાવીને કહ્યું કે: ‘વિશ્વનાથ, મારી દુષ્પતર સિરાજુનિસા તને ચાહે છે અને તારો પણ તેનામાં પ્રેમ છે એ વાર્તા અમારા જાણવામાં આવી ગઈ છે એ કદાચિત્તું નહિ જાણતો હોય. એક આલીખાન્દાન મુસલમાન રઘસની નૌજવાન દુષ્પતરને આડે રસ્તે દોરનાર હિન્દુ કાદિ-રને તેની એ ગુસ્તાખીની જે સજા મળે છે તે મૌતની જ સજા છે. જો અત્યારે હું તને કાજી સાહબ આગળ પેશ કરું અને તારી આ ગુસ્તાખીને જાહિર કરું, તો તેઓ તને જહાદને હવાલે કરી દે એ નક્કી છે; પણ તારાપર પહેલાંથી જ મારો પ્યાર હોવાથી જો તું મુસલમાન થઈ જાય, તો મારી દુષ્પતરને તારી સાથે જ પરણાવીને તને એક મોટો રઘસ બનાવી દેવાની જ મારી તમન્ના છે. જો તું મુસલમાન નહિ થાય, તો પછી મારે લાચાર થઈને તારા મૌતનો સામાન તૈયાર કરવો પડશે.’ સિરાજુનિસા સાથે પરણવાની અને મૌતના પંજમાંથી છટકવાની આશાથી હું મારા હિન્દુધર્મેને ત્યજીને મુસલમાન થઈ ગયો; પરંતુ તે રઘસે પોતાના વચન પ્રમાણે પોતાની પુત્રીને મારી સાથે પરણાવી પણ નહિ અને મારું બીજું પણ કશું જ કલ્યાણ ન કર્યું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ થોડા દિવસ વીત્યા પછી મારાપર ચોરીનું ખોદું તહોમત મૂકીને મને એ વર્ષને માટે કચકખાનામાં મોકલી દીધો. જ્યારે હું કચકખાનામાંથી ત્યાંના જીવ-લેણ જુદાં વેઠવા છતાં સજા ભોગવીને જીવતો જાગતો બહાર આવ્યો અને કચકખાનામાં મને મરાવી નાખવાની તે રઘસની આજ્ઞા ફળી-બૂત ન થઈ ત્યારે તેણે મને એવી ધમકી આપી કે: ‘તું અહીંથી

ક્યાંક દૂર ચાલ્યો જ, નહિ તો તારી જનની સલામતી નથી; કારણ કે, મારી દુખ્તર તારા વિના ખીજ કાઈ સાથે ન પરણવાનો હઠ લખને બેઠી છે અને મારાથી તારા જેવા બીખારી સાથે મારી દુખ્તરને કાઢ પણ રીતે પરણાવી શકાય તેમ નથી.’ મારી પ્રેમિકાની આ પ્રેમવિષયક એકનિષ્ઠતાની વાર્તા તેના પોતાના પિતાના મુખથી જ સાંભળીને મારા મનમાં કાંઈક સંતોષ થયો અને હું મારા પ્રાણની રક્ષામાટે સાંધી ચાલતો થઈ ગયો. ત્યારથી જ્યાં જ્યાં સ્થાનોમાં ભટકીને હું મારા આયુષ્યના દિવસોને પૂરા કરી રહ્યો છું. મુસલમાનો પોતાના જાતભાઈ તથા હમ્મજુહો સાથે કાંઈ પણ બેદલાવ ન રાખવાનો અને સમાનભાવથી વર્તવાનો દાવો કરતા હોવા છતાં મને મુસલમાન બનાવવા છતાં જેમ તે રમસે મારી સાથે સમાનતાથી વર્તવાની લેશમાત્ર પણ ઉદારતા ન હોતી દર્શાવી તેવી જ રીતે અન્ય કાંઈ મુસલમાને પણ મારા પ્રતિ ઉદારતા નથી દર્શાવી. અભારે મને હિન્દુઓ પણ ધિક્કારી રહ્યા છે અને મુસલમાનો પણ હિકારતની નજરથી જોઈને મારી તોડીન કરી રહ્યા છે એટલે મારી અવસ્થા ‘ધોખીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ધાટનો’ એવી જ થઈ પડી છે. મને આ ગામમાં આવ્યાને દશ કે બાર દિવસ થયા છે અને મારી અજાણી વચ્ચે મારી એક સમયની પ્રેમિકા સિરાજુનિસા પણ પોતાના જુલિમ પિદરના જુલ્મોથી કંટાળીને પોતાના ગૃહને ત્યજી રખડતી રઝળતી આ ગામમાં આવી લાગતાં અમારો અચાનક મેળાપ થઈ ગયો છે. તેના પિતાએ મારી સાથે કરેલા બંધકર વિશ્વાસઘાતને જોઈને તેનો પણ દીન ઇસ્લામ તથા મુસલમાનોમાંથી વિશ્વાસ જોડી ગયો છે અને તે તથા હું પોતે હિન્દુ ધર્મમાં આવવાને અત્યંત આતુર થઈ ગયાં છીએ; પણ અફસોસ કે હિન્દુઓ અમોને હિન્દુધર્મમાં સ્વીકારવાની ઉદારતા દર્શાવે તેમ ન હોવાથી આ અવતારમાં તો હિન્દુ થવાની અમારી આશા ફળીયૂત થાય તેમ નથી.” ધર્મબ્રજ વિશ્વનાથે પોતાના ધર્મત્યાગ તથા તેના કારણની કથા સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવી.

“જે હિન્દુધર્મે પૂર્વકાળમાં અનેક અનાર્થ જાતિઓને શુદ્ધ કરીને પોતામાં સમાવી લીધી છે અથવા આત્મસાત્ કરી લીધી છે અને જે ધર્મ મહાધૈર પાપાત્મા મનુષ્યોને તેમના દારુણ પાતકોથી મુક્ત કરી દેવાનું અમોઘ સામર્થ્ય ધરાવે છે તે હિન્દુધર્મ કોઈ પણ કારણ-વશાત્ ધર્મભ્રષ્ટ થયેલાં અને પોતાની ઇચ્છાથી જ પાછાં હિન્દુધર્મમાં આવવામાટે તલસી રહેલાં પોતાનાં જ સંતાનોને શુદ્ધિદ્વારા અપનાવી લેવાની ઉદારતા ન દર્શાવે એ સર્વથા અસંભવનીય છે. ધર્મ-ભ્રષ્ટોના શુદ્ધીકરણના કાર્યમાં અનુદારતા દર્શાવીને હિન્દુઓ એક પ્રકારનો આત્મધાત તથા ધર્મદ્રોહ જ કરી રહ્યા છે અને પોતાના દ્વાસ તથા વિનાશના માર્ગને જ પ્રશસ્ત કરી રહ્યા છે. હું તમો ઉભયને આજે શુદ્ધ કરીને પાછાં હિન્દુ બનાવીશ અને આ ઉદા-હરણથી હિન્દુઓને ધર્મભ્રષ્ટોના શુદ્ધીકરણનો આત્મરક્ષક તથા ધર્મ-રક્ષક માર્ગ બતાવીશ.” આવી રીતે આશ્વાસન આપીને ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજીએ તેને કહ્યું કે: “ભાઈ વિશ્વનાથ, જા અને તારી તે હિન્દુ-ધર્મને સ્વીકારીને હિન્દુ થવા ઇચ્છનારી મુસ્લિમ પ્રેમિકાને પણ આ સ્થાનમાં લઈ આવ, એટલે એટલામાં હું તમારા શુદ્ધીકરણની વ્યવસ્થા કરાવી રાખું છું.”

વિશ્વનાથ ત્યાંથી ચાલતો થયો અને મુસાફરખાનામાં જઈને પોતાની પ્રેમિકા સિરાજુનિસાને ત્યાં લઈ આવ્યો. તે બાઈનાં વસ્ત્રો ફાટી ગયેલાં હોવાથી અને તેનો અવતાર બીખારણ જેવો થઈ ગયેલો હોવાથી પ્રથમ તો ગુરુજીએ તેને તથા વિશ્વનાથને સિંખખોનાં વસ્ત્રો આપીને આજ્ઞા કરી કે; “તમો જળાશયપર જઈ સ્નાન કરી બૂનાં વસ્ત્રોને નાખ્યા દઈને આ નવીન વસ્ત્રોને ધારણ કરી આવો.” તેઓ બંન્ને સ્નાનશુદ્ધ થઈ નવીન વસ્ત્રોને ધારણ કરીને પાછાં આવ્યાં એટલે ગુરુજીએ અમૃત તૈયાર કરી રખાવેલું હોવાથી પૂર્વે જણાવેલા સિંખખધર્મના વિધિથી શુદ્ધ કરીને તેમને સિંખખ બનાવી લીધાં અને વિશ્વનાથના મુસલમાની નામ ‘વિકારહીન’ને તિલાંજલિ સમર્પીને સિંખખ ધર્મની પદ્ધતિ અનુસાર તેને એટલામાટે અબ્દેરસિંહ નામથી બોલાવ્યો કે તે મૂળ અબ્દેર નગરનો નિવાસી હતો. ગુરુજીએ તેની પ્રેમિકાનો

તેની સાથે લમસંબંધ કરાવી આપ્યો અને તે મુસ્લિમમાંથી હિન્દુ સિખ્ખ થયેલી વચનપાલિકા યુવતીને 'ધર્મન્યોતિ' નામથી સંબોધીને પોતાની ધર્મદુહિતા કરી લીધી. એ શુદ્ધ થયેલાં નવદંપતી વીરસિંહ તથા માધુરી પ્રમાણે ગુરુજની સાથે જ રહીને તેમની સાથે પ્રવાસ કરવા લાગ્યાં.

*

*

*

*

એક વાર ગુરુજ જંગલમાંના એક તળાવના તીરપ્રાંતમાં રાત-વાસો કરવામાટે ડાવણી નાખીને પડ્યા હતા તે વેળાએ તેમના પોતાના તંત્રમાં તેમની ચરણસેવા કરતાં તેમનાં પત્નીશ્રી જેતોજ તેમને સંબોધીને સલજ્જ ભાવથી કહેવા લાગ્યાં કે: “પ્રાણેશ, આપણા ચારે પુત્રો મૃત્યુના ગ્રાસ થઈ ચૂક્યા છે અને ન્યારથી ઔરંગઝેબની શાહી ફૌજ સાથે લડવાના બંધનમાં આપે સ્ત્રીકાર્યો છે ત્યારથી આપે અખંડ બ્રહ્મચારી સમાન સંયમશીલતાને ધારણ કરી લીધેલી હોવાથી આપણી પુત્રપ્રાપ્તિ વિષયક અભિલાષા કેવી રીતે પૂર્ણ થઈ શકશે વારુ? અને આપણી એ અભિલાષા પૂર્ણ નહિ થાય, તો પુત્ર ન હોવાથી આપના ગુરુપદનો ઉત્તરાધિકારી કોણ થશે અને ગુરુ નાનકડેવનો વંશ અવિચળ કેવી રીતે રહી શકશે? નાથ, એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયા પછી આ સંયમને ધારણ કરો તો વધારે સારું; કારણ કે, પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને પુત્રસંતાનની અભિલાષા આંધક હોય છે અને પુત્ર વિના મને બહુ જ ઓછું ઓછું લાગ્યા કરે છે. આપ મહાશુદ્ધિમાન તથા વિચારશીલ મહાપુરુષ હોવાથી આપને મારે આનાથી વધારે શું કહેવાનું હોય?”

“સાહબા દેવાં,^૧ જે આપણા ભાગ્યમાં પુત્રનું સુખ લખાયલું હોત, તો આવા અમૂલ્ય રત્ન સમાન ચાર ચાર પુત્રોનો આવી રીતે કદાપિ અંત થાત જ નહિ એટલામાટે હવે એ પુત્રસુખની આશા રાખવી એ એક પ્રકારની મૂર્ખતા છે અને આ અવસ્થામાં તુચ્છ

૧ ગુરુ શ્રીવિન્દસિંહજી તેમનાં ધર્મપત્નીશ્રી જેતોજ સાહેબને 'સાહબા દેવાં' હોયને બોલાવતા હોવાથી સિખ્ખોના ઇતિહાસમાં તે કેવીનું એ નામ પણ પ્રખ્યાત છે.

પુત્રસુખની પ્રાપ્તિમાટે મોક્ષદાયક સંયમનો લાગ કરવો એ મહા-મુદતા છે. આપણા સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો જ આપણા પુત્રો છે અને અન્ય આપણા પુત્રો નથી એ સંકુચિત ભાવના હોવાથી આજથી આપણા સર્વ સિખ્ખોને તમો પોતાના પુત્રો જ માની લ્યો અને લક્ષાવધિ પુત્રોની માતાના પદને ધારણ કરી લ્યો એટલે તમારી આ પુત્રપ્રાપ્તિ વિષયક અભિલાષા પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જશે. આપણામાટે પોતાના પ્રાણોને પણ સમર્પી દેવામાટે નિરંતર તત્પર રહેનારા આ સિખ્ખો જ આપણા ખરેખરા પુત્ર છે એટલે પોતાને પુત્રહીન માની લેવાનું આપણા માટે કાંઈ પણ કારણ નથી.” આવી રીતે પોતાના પત્નીશ્રીને શાંત કરીને બીજે દિવસે ગુરુજીએ પોતાના સિખ્ખોને એવી આજ્ઞા સંભળાવી દીધી કે: “મારા પ્યારા સિખ્ખો, આજથી કાંઈ પણ મનુષ્યને સિખ્ખધર્મની દીક્ષા આપતી વેળાયે દીક્ષાદાતા સિખ્ખે એ શબ્દો સંભળાવવા કે: ‘આ ક્ષણથી તારી જાતિ સોઢી’^૧ છે તારાં માતાપિતા સાહબા દેવાં તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહ છે’ અને જે સિખ્ખ પોતાને સોઢી જાતિનો માનશે અને સાહબા દેવાંને તથા મને પોતાનાં માતાપિતા તરીકે સ્વીકારશે તે જ ખરેખરા સિખ્ખ થઈ શકશે.”^૨

સિખ્ખોએ ગુરુજીની એ નવીન આજ્ઞાને પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે સ્વીકારી લીધી અને એ આજ્ઞાને પાળવાનું વચન આપી દીધું.

*

*

*

*

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ત્યાંથી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધીને પોતાના ઉપદેશકાર્ય તથા ધર્મપ્રચારકાર્યની પૂર્તિ કરતા કરતા રાજ-

૧ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી પોતે ‘સોઢી’ નામક જાતિના ક્ષત્રિય હોવાથી પોતાના સિખ્ખોને પણ તેઓ ગમે તે જાતિના હોવા છતાં સોઢી જાતિનાં ક્ષત્રિયો તરીકે પોતાને ઓળખવાની આજ્ઞા કરી ગયા છે.

૨ અભાર સૂધી પણ દીક્ષિત થતી વેળાયે નવીન સિખ્ખ એ પ્રતિજ્ઞા પોતાના મુખથી હ્રદયારે છે કે: “અભારના ક્ષણથી મારી જાતિ સોઢી છે અને મારાં માતાપિતા સાહબા દેવાં તથા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી છે.” આ પ્રતિજ્ઞામાં હિન્દુજાતિના અલેક્ષ્ય ઐક્યની સ્થાપનાનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થાય છે.

સ્થાન અથવા રાજપૂતાનાની સીમામાં આવી લાગ્યા અને નરાયન નામક એક કર્યામાં દાદૂપંથી સાધુ મહંત ચેતરામ સાથે તેમનો મેળાપ થતાં મહંત ચેતરામ ગુરુજી સાથેના વાર્તાલાપથી અતિશય પ્રસન્ન થયો અને તેણે ગુરુજીને તેમના અનુયાયીઓ સહિત આમહ કરીને કેટલાક દિવસ પોતાના અતિથિ તરીકે પોતાના આવાસમાં રાખી લીધા. એક દિવસ વાતપરથી વાત નીકળતાં મહંત ચેતરામે ગુરુજીને કહ્યું કે: “દક્ષિણ પ્રાંતના નાદેડ નામક એક ગ્રામમાં માધવ-દાસ નામક એક વૈરાગી સાધુ વસે છે તેને આપ જ્યારે હવે દક્ષિણનો પ્રવાસ કરી રહ્યા છો તો એક વાર અવશ્ય મળજો, એવો આપને મારો ખાસ આમહ છે; કારણ કે, તેના શિષ્યોનો સમુદાય અત્યંત વિશાળ છે, તે પોતે મંત્રજ્ઞાન તથા તંત્રજ્ઞાનનો એક અપૂર્વ જ્ઞાતા છે અને તે અત્યંત ધનાઢ્ય હોવાથી જે કાંઈ પણ સાધુ, અતિથિ કે અભ્યાગત તેના દ્વારમાં આવી લાગે છે તેના તે બહુ જ ઉત્તમ પ્રકારનો આદર સત્કાર કરતો રહે છે. તે આવો યોગ્ય પુરુષ હોવા છતાં તેણે એક માત્રી બનાવરાવીને મંદિરમાં રાખી છે અને જો કાંઈ પ્રભાવશાળી અતિથિ આવી લાગે છે તો તેને તે માત્રીપર બેસાડી પોતાના કાંઈ અદ્ભુત મંત્રના બળથી તે માત્રીને બધી વાળીને તે પ્રભાવશાળી પુરુષના પ્રભાવને તે હથેલી નાખે છે એટલે તેનામાં અવગુણ છે એટલે તે માત્રીપર બેસતી વખતે જરા સાવધાન રહેજો બાકી ત્યાં અન્ય કાંઈ પણ બાબત નથી.”

“આ સૂચના આપવામાટે હું આપનો અતિશય આભાર માનું છું. દક્ષિણમાં પહોંચતાં જ અવશ્ય હું એ અદ્ભુત વૈરાગીને મળીશ અને તેની માત્રી તથા મંત્રવિદ્યાની પરીક્ષા કરીશ.” ગુરુજીએ વિનય-દર્શક ભાવથી આ ક્ષણે ઉચ્ચાર્યા.

મહંત ચેતરામના આવાસમાં કેટલાક દિવસ વીતાયા પછી પુષ્કરરાજના કાર્તિકી પૂર્ણિમાના મેળાનો અવસર આવી લાગતાં ગુરુજી ધર્મોપદેશ તથા ધર્મપ્રચારમાટે પુષ્કરરાજ તરફ જવાને રવાના થયા. અજમેરમાં આવતાં અનેક હિન્દુઓને ખાનખુશનુદીન ચિસ્તીના મંજર (કબ) ની પૂજા અથવા અન્ય ક્ષણેમાં કહેવામાં આવે

તો કષ્ટપરસ્તી કિંવા મુડદાપૂજા કરતાં જોઇને તેમના હૃદયમાં હિન્દુઓના અંધવિશ્વાસ અથવા હિન્દુઓની અંધશ્રદ્ધામાટે અતિશય શોક થવા લાગ્યો. તેમણે એવી રીતે કષ્ટપૂજા કરનારાં હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષોને એ કષ્ટપૂજા ત્યજી દેવાનો અને પોતાના પરમપવિત્ર હિન્દુધર્મમાં દૃઢ રહેવાનો એવો તો પ્રભાવપૂર્ણ તથા બલિષ્ઠ ઉપદેશ આપ્યો કે તે સમયમાં ત્યાં ખાજ સલીમ ચિશ્તીની જિંદગારતમાટે આવેલાં લગભગ પાંચ સો હિન્દુઓએ તે ક્ષણે જ હવે પછી કષ્ટપૂજા ન કરવાની અને પોતાના હિન્દુધર્મમાં જ દૃઢ રહેવાની કઠિન પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ગુરુજીનાં ચરણોમાં પડી સિખધર્મની દીક્ષા લઇને પોતાના જીવનની સાર્થકતાને સાધી લીધી. ગુરુજીના આ કાર્યથી અજમેરના મુસલમાનો ગુરુજીપર બહુ જ ક્રોધાચમાન થઇ ગયા અને ગુરુજીને મારવામાટે ધસી આવ્યા; પરંતુ ગુરુજીના સિખોએ તેમનામાંના ધણકોનાં માર્યા ફાડી નાખ્યાં એટલે તેઓ બચડતા ફફડતા ‘અપનાસા મુંહ લેકે’ પાછા ચાલ્યા ગયા. ત્યાંથી ગુરુજીએ પુષ્કરરાજમાં પધારીને પોતાના ઉદ્દેશને ઉપદેશો દ્વારા સિદ્ધ કરવા માંડ્યો અને અનેક હિન્દુઓ તેમના શિષ્યત્વને સ્વીકારીને તેમનાં ચરણોમાં વિપુલ ધન તથા અન્ય અનેક પ્રકારની ભેટો લાવીને ધરાવવા લાગ્યા. પરંતુ ગુરુજીએ એ દ્રવ્ય આદિકોનો પોતે ઉપયોગ ન કરતાં પોતાના નામથી પુષ્કરરાજમાં એક પાકો તથા મુંદર ઘાટ બંધાવ્યો કે જે અત્યાર સુધી પણ વિદ્યમાન છે અને ‘ગોવિન્દઘાટ’ નામથી જ ઓળખાય છે. ગુરુજીનો એ ઘાટ બંધાવવામાં ધણો સમય વીતી જવાથી તેઓ હજી પુષ્કરરાજમાં જ વિરાજી રહ્યા હતા તેવામાં હિન્દુધર્મઘાતક તથા હિન્દુજાતિદ્રોહી મહાઅત્યાચારી મુગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ આલમગીરના દક્ષિણમાં થયેલા મૃત્યુના સમાચાર તેમને મળ્યા^૧ અને હિન્દુધર્મના એ પ્રબળ તથા પ્રચંડ

૧ કેટલાક ઇતિહાસકારોની એવી માન્યતા છે કે ગુરુ ગોવિન્દસિંહનું જીવન વાંચ્યા પછી ઔરંગઝેબે ગુરુ ગોવિન્દસિંહને દ્વિતીય પત્ર પાઠવીને પોતાની પાસે આવવાનો અતિશય આમંત્રણ કર્યો હતો અને તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત ન કરવાના વારંવાર સપથ લીધા હતા એટલે તેના એ પત્રમાં વિશ્વાસ

શત્રુના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાં જ કેવળ સિખોના સમુદાયમાં જ નહિ, કિંતુ સમસ્ત હિન્દુજનતામાં સર્વત્ર આનંદ અને આનંદ વ્યાપી રહ્યો. સિખો તથા અન્યાન્ય હિન્દુઓ પરસ્પર એવા આશ્ચર્યનો જ વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા કે: “ગુરુજીના શાપથી જ ઔરંગઝેબ પોતાની રાજધાનીથી દૂર દક્ષિણ દેશમાં પોતાના પુત્રોના પિતૃદ્રોહ તથા રાજદ્રોહથી કંટાળીને ભૂટે હાલે મરી ગયો છે. ગુરુજીનો શાપ વ્યર્થ થાય એ સર્વથા અસંભવનીય છે.” માત્ર હિન્દુસ્તાનના સુન્ની, અને તેમાં પણ હનરી સુન્ની મુસલમાનોના શોકનો ઔરંગઝેબના મૃત્યુથી અવધિ થઈ ગયો; તેઓ મૃત ઔરંગઝેબને ‘ખુદ્દમકાની’ નામથી ઓળખવા લાગ્યા અને ઔરંગઝેબની વફાતથી તેમને ભારત-ગમનમાંથી દીન ઇસ્લામના સૂર્યનો સદાને માટે અસ્ત થઈ ગયેલો દેખાવા લાગ્યો; કારણ કે, હનરી સુન્ની મુસલમાનો તેને દીન ઇસ્લામનો સિવન (સ્તંભ), સુન્ની મુસલમાનોનો પાલણુદાર તથા વહી માનતા હતા, અને ઔરંગઝેબના હસ્તથી થયેલી સુન્ની મુસલમાનોની અશ્રુતપૂર્વ ઉન્નતિનો જે વિચાર કરવામાં આવે, તો સુન્ની મુસલમાનોની એ સ્વાર્થપરાયણ માન્યતા સર્વથા વાસ્તવિક તથા સ્વાભાવિક હતી.^૧

રાખીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી તેની પાસે જવાને રવાના થયા હતા; પણ તેઓ દિલ્લીથી બે ત્રણ દિવસના માર્ગ સૂધી આવી પહોંચતાં તેમને રૂબ મુગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના મૃત્યુના સમાચાર મળવાથી તેઓ ત્યાંથી પાછા વળ્યા હતા. પરંતુ આ માન્યતા સર્વથા અસત્ય તથા ભ્રમભૂલક છે; કારણ કે, તે સમયમાં ઔરંગઝેબ દિલ્લીમાં હતો જ નહિ અને ઠહાયિત્ તે દિલ્લીમાં હોત, તો પણ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી એવા ભોળા ન હોતા કે તેના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને પોતે જ કાળના મુખમાં જવાની અકારણ ભોળાઈ કરાવે, અને તેને પોતાના શિરચ્છેદનો પ્રસંગ પોતે જ પ્રાપ્ત કરાવી આપે.

1 “He (Aurangzeb) excluded Hindus from holding office so far as possible, cast down their temples, and harassed them by insulting regulations because he believed that he was bound to do so by the precedent of the early Khalifs. For the same reason he enforced the

માત્ર ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ હિન્દુધર્મના એ પરમશત્રુ મુગલ સહન-
જાહ ઔરંગઝેબના મૃત્યુની ઘટનાને અકાલ પુરુષની ઇચ્છાનું પરિણામ
માનીને હર્ષ પશુ ન દર્શાવ્યો અને શોક પશુ ન દર્શાવ્યો.

દક્ષિણમાં જવામાટે રવાના થયા પછી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી
રાજપૂતાનામાં એટલામાટે દીર્ઘકાળ પર્યન્ત રોકાઈ રહ્યા હતા કે તે
સમયમાં ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં હોવાથી જો ત્યાં તેની સેના તેમના
પર ચઢી આવે, તો તેનો પરાજય કરી સકાય એટલું સૈન્ય તે

levy of the *jizya*, and in his latest years refused to allow
the least relaxation in the collection of the tax, even for
the purpose of securing supplies for his own camp. It
is not to be wondered at that such conduct has won him
the reverence of Muhammadans."

Vincent A. Smith's The Oxford History of India,
(1920) Page 447.

આનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે: "તેણે (ઔરંગઝેબે) જ્યાં સુધી
સક્ય હતું ત્યાં સુધી સરકારી નોકરીઓમાંથી હિન્દુઓનો બહિષ્કાર કરી
દીધો હતો, તેમનાં કેવમંદિરાને તોડાવી નાખ્યાં હતાં અને પોતાના પૂર્વ-
વર્તી બક્ષીશોના હિન્દુઓ સાથેના કુર્બતનના ઉઠાહરણથી હિન્દુઓને
જેમ અને તેમ હેરાન કરવાના કાર્યને પોતાનું કર્તવ્ય માનીને અપમાનકારક
તથા અપ્રતિષ્ઠાકારક રાજનિયમોદ્ધારા હિન્દુઓને હેરાન તથા હજાક કર-
વામાં કશી પણ કચાશ રાખી ન હોતી. એ જ કારણથી તેણે હિન્દુઓનાં
માથાંપર 'જજિયા' નામનો માથાવેશ નાખી દીધો હતો અને તેના
આયુષ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં તો એ કરને ઉધરાવવાના કાર્યમાં તે એટલો
બધો કઠોર થઈ ગયો હતો કે એ કરને ઉધરાવવામાં રંચમાત્ર પશુ છૂટ-
છાટ કે ક્યા ન હોતો કરાવતો અને તે એટલે સુધી કે તેની પોતાની
લરકરી ડાવણીમાં જોડતી વસ્તુઓ લાવવાની હોય, તો ય તેની એ કઠોરતા
તો કાચમજ રહેતી હતી. તેના હિન્દુઓ સાથેના આવા કઠોર વર્તનથી
(અને મુસલમાનો પ્રતિના પક્ષપાતથી) જો તેણે મુસલમાનોના પૂન્યલાવને
છતી (મિળવી) લીધો હોય તો તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ પણ નથી."
વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથજી : *ધિ ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા* (૧૯૨૦)
પૃષ્ઠ ૪૪૭.

વેળાયે તેમની પાસે ન હોતું; પરંતુ ઔરંગઝેબના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને તેમનો એ બચ હવે જતો રહ્યો અને તેથી પુષ્કરરાજથી સીધા દક્ષિણમાં જવામાટે તેઓ પોતાના સિખ્ખ સમુદાય સહિત રવાના થઈ ગયા. અસ્તુ. ગુરુજીને હવે તેમના પ્રવાસમાં આગળ વધવા દઇને આપણે વચ્ચે દિલ્લીની બદલાયલી સ્થિતિના સંકટનું કંઈક અવલોકન કરી લઈશું.

જે વેળાયે દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબનો જીવનદીપ ધુમાડી ગયો તે વેળાયે ઔરંગઝેબનો સર્વથી મોટો શાહજહાં અથવા વલીઅહદ યુવરાજ મુઅજ્જમ બહુ દૂર કાબુલમાં હતો અને તેથી તત્કાળ તેનાથી તખ્ત તથા તાજને કબ્જે કરી શકાય એ સર્વથા અશક્ય હતું; ખીજે શાહજહાં આજમ તથા ત્રીજે શાહજહાં કામબખ્શ દક્ષિણમાં જ હોવાથી તે બન્નેએ પોતાના બાદશાહ તરીકેના અધિકારોને પ્રસિદ્ધ કરી દીધા અને પોતાની તાજપોશી કરીને પોતાના નામના સિક્કા પશુ ચાલતા કરી દીધા. એ ત્રણે શાહજહાંઓનો સર્વથી પ્રથમ આત્રા પહોંચી આત્રાના કિલ્લાને તેમાંના અપરિમિત ધનભંડાર સહિત હસ્તગત કરી લેવો. એ જ એકમાત્ર ઉદ્દેશ હતો; કારણ કે, આત્રાનાં ખજાનામાંના અપરિમિત રોકડાં નાણાં જેના હાથમાં આવી જાય તેનાથી જ પોતાના સમ્રાટપદને અવિચલ રાખી શકાય તેમ હોવાથી પ્રત્યેક શાહજહાંને ખજાનાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા હતી. આ ઉદ્દેશથી યુવરાજ મુઅજ્જમ પોતાના એક મુનિમખાં નામક હોશિયાર અફસરની મદદથી કાબુલમાંથી રવાના થઈને વેગ-પૂર્વક આત્રાની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યો; પરંતુ કામબખ્શ કે જેણે ખીજપુર તથા ગેવળકોડાને પોતાના અધિકારમાં કરી લીધાં હતાં તેનાથી દક્ષિણને છોડીને બહાર નીકળી શકાય તેમ હતું જ નહિ એટલે તે દક્ષિણમાં જ બેસી રહ્યો અને શાહજહાં આજમ પોતાના સૈન્ય સહિત દક્ષિણમાંથી આત્રા તરફ જવાને રવાના થયો. શાહજહાં શાહ આલમે^૧ પ્રથમ આત્રામાં પહોંચીને પોતાનો રાજ્યા-

૧ શાહજહાં અથવા યુવરાજ મુઅજ્જમનું ખીજું નામ શાહ આલમ પશુ હતું.

ભિષેક કરીને બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી જો કે પોતાના નામની આજુ પર્તારી દીધી હતી; છતાં શાહજાદા આજમના ચઢી આવવાના સમાચાર તેને મળી ચૂકેલા હોવાથી અને તેની પાસે સેના બહુ જ થોડી હોવાથી તેણે પોતાના પક્ષપાતી મિત્રો તથા શુભેચ્છકોને એકત્ર કરવાનો તથા તેમની યોગ્ય સહાયતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની વીરતા તથા તેમના સિખજી વીરોની પ્રબળ શક્તિ તથા અદ્ય ઉત્તેજનાને સારી રીતે જાણતો હોવાથી તેણે આ અણીની વેળાએ ગુરુજીને પોતાના પક્ષમાં કરી લેવામાટે તથા તેમની સહાયતા મેળવવામાટે પોતાના બે વિશ્વાસપાત્ર રાજ કર્મચારીઓને ગુરુજી પાસે મોકલ્યા, તે રાજકર્મચારીઓ ગુરુજીને માર્ગમાં જ મળ્યા અને તેમણે બહાદુરશાહની ઇચ્છા તેના પ્રતિનિધિ તરીકે ગુરુજીને કહી સંભળાવીને બહાદુરશાહના પોતાના હસ્તાક્ષરવાળું પ્રાર્થનાપત્ર પણ તેમને આપ્યું; પરંતુ ગુરુજીએ શાંતિપૂર્વક વિચાર કરીને તેમને જણાવ્યું કે: “નવીન શહનશાહ બહાદુરશાહને માનપૂર્વક જણાવજો કે: ‘તમે મારામાં વિશ્વાસ રાખીને મારી સહાયતા માગો છો એમાટે હું તમારો આભારી છું; પરંતુ તમે હિન્દુદ્રોહી તથા સિતમગર શહનશાહ ઔરંગઝેબના શાહજાદા હોવાથી તમારી સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવાની મારી ઇચ્છા નથી. ગુરુ ગોવિન્દસિંહ તથા તેના સિખજો મુસલમાન બાદશાહની દયા તથા કૃપાથી જીવવા નથી ઇચ્છતા; કિંતુ પોતાના બાહુબળથી જ પોતાના ધર્મસ્વાતંત્ર્ય, જાતિસ્વાતંત્ર્ય તથા રાજનૈતિક સ્વાતંત્ર્યને મેળવવાની આકાંક્ષા રાખે છે એટલામાટે અમારાથી વિદ્યર્થ શહનશાહ સાથે સહકાર કરી શકાય તેમ નથી. અમારી ઇષ્ટ વસ્તુને અમે અકાલ પુરુષની કૃપા તથા અમારા બાહુબળથી જ મેળવીશું, અને અત્યારે કાંઈ પણ શાહજાદાના પક્ષને ન સ્વીકારતાં તટસ્થ રહીશું.’”

૧ ઈનિગુંદામ, લતીફ તથા ‘પંથપ્રકાશ’ના લેખક આદિ ઇતિહાસ-લેખકો તથા મુન્શી સોહનલાલનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે બાદશાહ બહાદુરશાહે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીને પોતાની સેનામાં એક અદ્ય પદપદ મિયુક્ત

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ તો બહાદુરશાહને કાષ્ટ પણ પ્રકારની સહાયતા ન જ આપી; પરંતુ તેના ભાગ્યની પ્રબળતા અથવા તેના ભાગ્યમાં વિધાતાએ લખેલા સમ્રાટ થવાના લેખના યોગે તેને અન્ય

કરી લીધો હતો, તેઓ બહાદુરશાહ સાથે જ કશિપુ કેશમાં ગયા હતા અને ત્યાં શાંતિપૂર્વક પોતાનો સમય વીતાડવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પરંતુ બૂટીશાહનો એ અભિપ્રાય છે કે તેઓ કશિપુમાં કેવળ પરિવર્તનની ઇચ્છાથી જ ગયા હતા અને માલકમ સાહબની પણ એ જ માન્યતા છે. માલકમ અર્ધસૂચક વાક્યોમાં જણાવે છે કે: “જ્યારે આપણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના ચિત્તની ઉત્સાહપૂર્ણ વ્યવસ્થા, ઉદ્યોગિતા, વીરતા તેમ જ પ્રતિદ્વિંસા વિષયક અતોષણીય તૃષ્ણા પ્રતિ ધ્યાન આપીએ છીએ કે જેમને તેમણે પોતાના પિતાના ધાતક તથા પોતાની હિન્દુભૂતિના પીડકો વિરુદ્ધ પોતાના હૃદયમાં પોષવાના એક પ્રકારના ધર્મને સ્વીકારી લીધો હતો, ત્યારે જે સમયમાં તેમના પુત્રોની નિર્ધૂણ હત્યા અને તેમના પરમાતુરમ્ના અનુયાયીઓના વધ તથા પીડન દ્વારા તેમના હૃદયનો ઉત્તાપ અવશ્ય અતિશય વધી ગયેલો હોવો જોઈએ તે સમયમાં તેઓ નિષ્ક્રિય થઈને કેમ બેસી રહ્યા હશે અને એથી પણ અધિક જે મુસ્લિમ રાજસત્તા વિરુદ્ધ તેઓ નિરંતર વિદ્રોહ કરતા હતા તે મુસ્લિમ શાહનશાહના ઠાસતપને તેમણે કેવી રીતે સ્વીકારી લીધું હશે એ બેઠે અમારા સમજવામાં તો નથી જ આવી શકતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એક મુસલમાન બાહરાહ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના એક કટ્ટા હિન્દુ નેતામાં આઠલી સીમા પર્વન્ત વિશ્વાસ રાખે એ વાર્તા પણ સર્વથા અવિશ્વસનીય તથા વિસંગત જ કેળાય છે.” અર્થાત્ કનિંગહામ, લટીફ, ‘પંથપ્રકાશ’ના લેખક તથા સોહનલાલે ખફીખાંનું અનુસરણ કરીને આ વિષયના પ્રતિપાદનમાં જે લયંકર પ્રમાણ કર્યો છે, તે પ્રમાણે વેણીપ્રસાદે પોતાના લખેલા ‘ગુરુ ગોવિન્દસિંહ’ નામક હિન્દી પુસ્તકમાં અવિશ્વલ રાખ્યો છે અને એ ગ્રંથના ‘સસ્તું સાહિત્ય-વર્ધક કાર્યાલય’ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ગુર્જર અનુવાદમાં પણ એ પ્રમાણ જેમનો તેમ જ રહેલો છે. અમોને માલકમ સાહબનો અભિપ્રાય વિશેષ સ્વાભાવિક તથા સન્માન્ય જણાતાં અસે. આ સ્થળે માલકમના અભિપ્રાયને જ અનુસર્યા છીએ અને તે એટલામાટે કે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ વીર વૈરાગી બહાદુર બંદાને સિખધર્મની હીક્ષા આપી હિન્દુ નેતા તરીકે પંજાબમાં હિન્દુઓના ઉદ્ધાર તથા મુસલમાનોના પારિપત્તનામપૂર્ણ રહી ગયેલા

સ્થળેથી યોગ્ય સહાયતાઓ મળી જતાં તે પોતાના બાપનો સાથે ભડવાને સમર્થ થઈ ગયો, ઇ. સ. ૧૭૦૭ ના જૂન મહિનાની ૧૦ મી તારીખે આગ્રાની દક્ષિણે આવેલા જળૌ નામક સ્થાનમાં દક્ષિણમુખી સૈન્ય સહિત આવેલા શાહજહાં આજમ સાથે કાબુલથી પોતાના સૈન્ય સહિત આવેલા શાહજહાં મુઅજ્જમનો ભેટો થઈ ગયો, ત્યાં બન્ને પક્ષના સૈન્યોનું એક બયાનક યુદ્ધ થયું અને તે યુદ્ધમાં શાહજહાં આજમનો પોતાનો દેહાંત તથા તેના સૈન્યનો પરિપૂર્ણ પરાજય થઈ ગયો. પોતાના એક ભાઈને આવી રીતે યુદ્ધમાં મારી નાખીને વિજય મેળવ્યા પછી બહાદુરશાહે પોતાનો સઘળો ખર્ચનો બહુ જ ઉદારતાથી પોતાના સેનાપતિઓ, અમીરો તથા સૈનિકોમાં ધનામ તરીકે વહેંચી આપીને બહુધા ખાલી કરી દીધો અને ત્યાર પછી તે રાજસ્થાનના રાજપૂત રાજાઓને શાંત રાખવાના પ્રયત્નો કરીને કામબખ્શના પરાજયમાટે દક્ષિણ તરફ દૂર કરી ગયો. દક્ષિણ હયદરાબાદ પાસે થયેલા યુદ્ધમાં તેણે પોતાના બાપ કામબખ્શને હરાવ્યો અને કામબખ્શ તેને યુદ્ધમાં થયેલા જખ્મોના પરિણામે ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં મરી ગયો એટલે નવીન બાદશાહ બહાદુરશાહનો ગુલનર બિલકુલ ખેંખાર થઈ ગયો.^૧

કાર્યને પૂર્ણ કરવામાટે મોકલ્યો હતો એ ઘટના પણ ઘાણી કરીને અમજ દર્શાવી રહી છે કે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ બહાદુરશાહના કામબખ્શને કહાપિ સ્વીકાર્યું ન હોયું અને તેમણે અંત પર્યંત મુસ્લિમ રાજસત્તાના ઉચ્છેદની ભાવનાને પોતાના હૃદયમાં અખંડ તથા અવિચળ જ રાખી હતી.

૧ ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે એ આજમ તથા કામબખ્શ નામક બન્ને શાહજહાંઓ બાદશાહ યવાની હેરામાત્ર પણ લાચકી ધરાવનારા ન હોવાથી એમના મૃત્યુમાટે શોક દર્શાવવાની કરી પણ આવશ્યકતા છે જ નહિ; કારણ કે; શાહજહાં આજમ એક મહાકોષિષ્ઠ, મહાબલિચારી અને પ્રત્યેક મનુષ્ય સાથે અસહ્યતા તથા કઠોરતાથી વર્તનારો મનુષ્ય હતો અને તેની સાથે કૃપણ અથવા ધનલોભિષ્ઠ પણ પ્રથમ પંક્તિનો હતો, એટલે કે તેનામાં રાજ તરીકેનો એક પણ ગુણ હતો જ નહિ. શાહજહાં કામબખ્શ અડધા ગાંડો તથા પ્રજાપીડક હતો, કરેલ માણસની સાથે દૂર-

અસ્તુ: હવે આપણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીની દક્ષિણમાં પહોંચ્યા પછીની એક પ્રધાન પ્રવૃત્તિ તથા તેમના મહંત માધવદાસ સાથેના સંબંધની ઘટનાનું અવલોકન કરીશું.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૭ મું
વૈરાગીની વીરદીક્ષા

—:૦:—

“Our country's welfare is our first concern,
And who promotes that best—best proves his duty.”

HAVARD. *Regulus.*

દાદુપંથી મહંત ચેતરામે જે દક્ષિણદેશવાસી મહંત માધવદાસની ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી સમક્ષ અનિશ્ચય પ્રશંસા કરી હતી તે મહંત માધવદાસનો કાશ્મીરના પાર્વત પ્રદેશમાંના રાજૈરી નામક એક ગ્રામમાં જન્મ થયો હતો અને તેનું પૂર્વ નામ લક્ષ્મણદેવ હતું. તેના પિતાનું નામ રામદેવ હતું અને તે ડોંગા જાતિનો રાજપૂત હતો. લક્ષ્મણદેવને તેના તારુણ્યના સમયમાં મૃગયા અથવા શિકારનો અનિશ્ચય નાદ હોવાથી જ્યારે પણ અવકાશ મળે ત્યારે તે પોતાના અવકાશનો સમય મૃગયામાં જ વીતાવ્યા કરતો હતો. એક વાર ઘટના એવી ધરી કે જંગલમાં તેણે એક હરિણીનો શિકાર કર્યો, પરંતુ તે હરિણી મર્લવતી હોવાથી જ્યારે તેને કાપવામાં આવી ત્યારે તેના પેટમાંથી બે જીવતાં બચ્ચાં નીકળ્યાં અને તે બચ્ચાં ત્યાર પછી તેના દેખતાં જ જોતજોતાંમાં તડફૂડીને મરી ગયાં. આ દૃશ્યને જોઈને લક્ષ્મણદેવના મનમાં એવો તો વિરાગ ઉત્પન્ન થઈ ગયો કે તે દિવસથી જ તેણે મૃગયાનો તો ત્યાગ કરી જ દીધો, પણ તે સાથે સંસારથી પણ વિરક્ત થઈને વૈરાગ્યને ધારણ કરી લીધું. વૈરાગી તરીકે તેનું નામ માધવદાસ રાખવામાં આવ્યું અને તે સાધુઓના એક સમુદાય

વાળી વર્તનારો હતો અને પોતાના નોકરો, સહચરો તથા વિદ્યાર્થીઓ માણસો સાથે તો એવાં નીચ વર્તન કરતો હતો કે જે કાઠની આંખોએ જોવાં જ નહિ હોય અને કાઠના કાનોએ સાંભળવાં જ નહિ હોય. અર્થાત્ જે બંને કરતાં શાહઆલમ પણો જ લાયક બાદશાહ હતો.

સાથે તીર્થયાત્રા કરવાને ચાલ્યો ગયો. કેટલોક સમય વીતતાં તે પોતાના વિદ્વતા, ધર્મભક્તિ તથા દિવ્યશક્તિ આદિક ગુણોના યોગે અત્યંત વિખ્યાત થઈ ગયો; કારણ કે, તે સમયના લોકો વસ્તુતઃ ભક્તમણુ-દેવ અથવા માધવદાસ જેવા અસાધારણયોગ્યતાસંપન્ન પુરુષોના સંબંધમાં એવી જ માન્યતા ધરાવતા હતા કે તેમનામાં કોઈ એક અલૌકિક અથવા દિવ્ય શક્તિ રહેલી હોવાથી જ તેમને આટલો બધો પ્રભાવ પડી શકે છે. માધવદાસની પ્રતિષ્ઠા તથા પૂજ્યતા આવી રીતે અતિશય વધી જવાથી તે પોતાના ભ્રમણવ્યવસ્થાને ત્યજી દઇને ગોદાવરી નદીના તીરપ્રાંતમાંના નાદિડ અથવા નાદિઠ નામક એક નાનકડા વિશ્રાંત ગ્રામમાં, તેના બકતોએ તેની ઇચ્છાનુસાર એક વિશાળ મંદિર બંધાવી આપવાથી, રાજસ વૈભવપૂર્વક વસવા લાગ્યો હતો, તેની પાસે લોકોના પ્રચંડ સમુદાયો નિભાવ્યા કરતા હતા, તેમનામાંના ધણીક લોકો તેના શિષ્ય થતા હતા અને તેના ચરણોમાં ગુરુદક્ષિણા તરીકે લાખો રૂપિયા રાખી જતા હતા. લોકોની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે મહંત માધવદાસ દૈવીશક્તિ ધરાવનાર મહા-પુરુષ છે અને તેણે પોતાની સિદ્ધિઓના યોગે જૂતો તથા પિશ્તાઓને વશ કરી લીધા છે. આ માન્યતાથી હિન્દુ તથા મુસલમાન સર્વ જનો તેનાથી ભયભીત રહ્યા કરતા હતા. મહંત માધવદાસને બંડારો સવારથી રાતે દશ વાગ્યા સુધી ચાલ્યા કરતો હતો અને હજારો માણસો નિત્ય તેના બંડારામાં આવીને જમી જતા હતા. ગરીબોને દાન આપવામાં પણ મહંત માધવદાસ એક અદ્વિતીય ઉદાર પુરુષ હતો. તેના વૈરાગી સામ્રદાયિક શિષ્યોની સંખ્યા પણ વિશાળ હતી અને તેઓ નિરંતર ગુરુની સેવામાં નિયુક્ત રહેતા હતા.

મહંત ચેતરામે કરેલી મહંત માધવદાસની પ્રશંસા ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના સ્મરણમાં હોવાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી જ્યારે હિન્દુ-સ્તાનની હુકૂમત નવીન બાદશાહ બહાદુરશાહના હાથમાં આવી ગઈ હતી ત્યારે, ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં અનેક સ્થાનોમાં પ્રવાસ કરતા કરતા મહંત માધવદાસજીને મળવામાટે પોતાના શિષ્યો સહિત નાદિડમાં આવી લાગ્યા. જે વેળાએ તેઓ મહંતના મંદિરમાં આવ્યા તે વેળાએ

મહંત માધવદાસ પોતે ક્યાંક બહાર ગયેલો હોવાથી તેના વૈરાગી શિષ્યોએ ગુરુજીનો યોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને માનપૂર્વક પેલી ચમત્કારિક માચીપર બેસાડ્યા. ગુરુજીને એ માચીના ચમત્કારની સૂચના પ્રથમથી જ મળી ગયેલી હોવાથી તેઓ સાવધાન થઇને જ માચીપર બેઠા હતા એટલે મહંતના વૈરાગી શિષ્યોના મંત્રતંત્રના પ્રયોગો વ્યર્થ થઇ ગયા અને માચી જેમ હતી તેમની તેમ સ્થિર રહી મઇ. વૈરાગી માધવદાસના શિષ્યો ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના આ પ્રભાવને જોઇને વિસ્મયચકિત થઇ ગયા અને તેમણે એ સમાચાર પોતાના ગુરુ પાસે જઇને કહી સંભળાવ્યા. મહંત માધવદાસે ગુરુ ગોવિન્દસિંહની કીર્તિ સાંભળેલી હોવાથી તે પોતે હવે ઊતાવળથી પોતાના મંદિરમાં આવી લાગ્યો અને તેને જોતાં જ ગુરુજીનો આત્મા એવા આશ્ચર્યો નાદ કરવા લાગ્યો કે: “આ વૈરાગી જ ભવિષ્યમાં ખાલસા શક્તિનો નેતા થઇને તારા પંજબમાંના અપૂર્ણ રહેલા મહાન્ ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરશે;” કારણ કે, મહંત માધવદાસજી એક ભીમકાય, આજ્ઞાનુબાહુ, મહાતેજસ્વી, મહાબુદ્ધિશાળી તથા અલૌકિક પ્રભાવશાળી હોવા સાથે બલાઘ્ન તથા નિર્ભય પુરુષ હતો. ગુરુ ગોવિન્દસિંહ તથા મહંત માધવદાસનો સત્વર જ પરસ્પર મૈત્રીસંબંધ થઇ ગયો અને મહંત માધવદાસ પણ મુસદ્દામાનોના અત્યાચારથી પીડાતી પંજબભૂમિનો જ આર્ય ક્ષત્રિય વીરપુત્ર હતો એ વાર્તા જ્યારે ગુરુ ગોવિન્દસિંહના જાણવામાં આવી મઇ ત્યારે ગુરુજીએ પોતાનાં સંકટોનો ઈર્થંભૂત વૃત્તાંત પોતાના એ નવીન મિત્રને હૃદયદ્રાવક તથા ઉત્તેજક ભાષામાં કહી સંભળાવ્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું કે: “મારા આ વૃત્તાંતને સાંભળીને પંજબ દેશની, પંજબના હિન્દુઓની અને હિન્દુધર્મની આ વિધર્મી થવનો કેવલી સીમાપર્યંત દુર્દશા કરી રહ્યા છે એની તમારાથી યોગ્ય કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. તો હવે મારી એક આજ્ઞાનું તમે પાલન કરશો?”

“હું મહંત હોવા છતાં આપનો તો એક સાધારણથી પણ સાધારણ શિષ્ય, આપના હુકમનો તાબેદાર બન્યો તથા ગુલામ હોવાથી અણ જો કાંઈ પણ આજ્ઞા કરશો તે આજ્ઞાનું આપનો આ બન્દો બસબર પાલન કરી બતાવશે. મારા વચનમાં આપ વિશ્વાસ રાખો.”

“જે એમ જ હોય, તો પ્રથમ ખાલસા સંપ્રદાયના વિધિ અનુસાર મારા સિખ્ખ થાઓ અને ત્યાર પછી આ રાજસ વૈભવ વિલાસના મોહને ત્યજ દધને જન્મભૂમિના ઉદ્ધાર, હિન્દુધર્મની રક્ષા તથા હિન્દુજાતિની સુરક્ષિતતામાટે હસ્તમાં શસ્ત્રાશ્ત્રને ધારણ કરી લઇને હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિના પીડક તથા ધાતક યવનોના પારિપત્યમાટે દક્ષિણમાંથી પંજાબમાં ગયા જાઓ; કારણ કે, પંજાબના હિન્દુઓને મારી અનુપસ્થિતિમાં તમારા જેવા એક સુયોગ્ય નેતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવાથી જનની પંજાબભૂમિ આતુરતાથી તમારી પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. જે તમારા હૃદયમાં હિન્દુધર્મમાટે લેશમાત્ર પણ પ્રેમ હોય, હિન્દુજાતિ વિષયક રંચમાત્ર પણ અનુકંપા હોય અને જનની જન્મભૂમિ વિષયક અંશમાત્ર પણ મમતા હોય, તો આ વૈભવ વિલાસને અત્યારે અને આ ક્ષણે જ લત્તાપ્રહર કરીને પંજાબમાં જવામાટે તૈયાર થઇ જાઓ અને મારા સ્વીકૃત કાર્યને પૂર્ણ કરવામાટે, મારા પિનાના શિરઁછેદ તથા મારા પુત્રોની હત્યાનો સરહિન્દના મુગલ હાકિમ પાસેથી બદલો લઇને મુગલોના અત્યાચારી શાસનના ઉચ્છેદ તથા હિન્દુજાતિને મુસલમાનોના અત્યાચારથી મુક્ત કરી દેવાના પ્રયંડ પ્રયત્નને આરંભી દો. પરંતુ હા, જે મૃત્યુ થઇ જાય, તોય આ કાર્યને ન ત્યજવા જેટલી દૃઢતા તમારામાં હોય તો જ આ કાર્યભારને મસ્તકપર ધારણ કરજો; કારણ કે, આ કાર્યના માર્ગમાં ડગલે ને પગલે મૃત્યુની બીતરહેલી છે એ તમારે કદાપિ ભૂલિ જવાનું નથી.” ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતાની ઇચ્છા મહંત માધવદાસજીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવીને પંજાબમાં હિન્દુ નેતા તરીકે જવાની આજ્ઞા સંભળાવી દીધી.

“હું આ ક્ષણે પરમાત્માના શપથ લઇને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આજથી હું શસ્ત્રાશ્ત્રને ધારણ કરીને મારી જન્મભૂમિ, મારા હિન્દુધર્મ તથા મારી હિન્દુજાતિને યવનોના અત્યાચારથી મુક્ત કરવાના અને અત્યાચારી યવનોને સંહારવાના કાર્યમાં જ તદ્દશીન રહીશ; સરહિન્દના નરપિશાચ સ્પ્રમેદારને મારીને મારા ગુરુદેવના પુત્રોની હત્યાનો બદલો વાળીશ અને મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાં સુધી તો આ મહા-

પવિત્ર કાર્યથી વિમુખ નહિ જ થાઉં. જો આ પવિત્ર કાર્યની સિદ્ધિના પ્રયત્નમાં જીવનનું બલિદાન અપાઇ જાય, તો ય શું થઇ ગયું? કારણ કે, એક વારના અવશ્યંભાવી મૃત્યુને તો કોઇથી પણ ટાળી શકાય તેમ છે જ નહિ. માત્ર આપ જ્યાં હો ત્યાંથી નિરંતર આશીર્વાદ આપતા રહેજો કે જેથી પંજાબમાં મારો અને આપણી સિખ્ખ સેનાને નિરંતર વિજય થતો રહે.” મહંત માધવદાસે દેશોદ્ધાર, તથા જાત્યુદ્ધારની બીજમપ્રતિજ્ઞા કરી લીધી

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી મહાન્ સ્વાર્થત્યાગ કરી ચૂક્યા હતા અને માધવદાસને તેવો મહાન્ સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો હતો; ગુરુ ગોવિન્દને દિવ્ય જૂતકાલ થઇ ચૂક્યો હતો અને વૈરાગી મહંતને દિવ્ય બલિ-બ્યકાલ આવવાનો હતો. માધવદાસે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં નેત્રોવડે પોતાની જન્મભૂમિ તથા હિન્દુજાતિની દુર્દશાનું પર્યાપ્ત દર્શન કરી દીધું અને હિન્દુજાતિનો સર્વનાશ થઇ ગયેલો જોઇને તેનું હૃદય વિકલ તથા વિદીર્ણ થવા લાગ્યું. આ ઘટનાથી વૈરાગીના જીવનમાં પુનઃ એક વાર વિલક્ષણ પરિવર્તન થઇ ગયું. તેના જીવનના પરિવર્તનનો આ દ્વિતીય પ્રસંગ હતો. મર્લવતી હરિણીના શિકારી વૈરાગીએ તે હરિણી તથા તેનાં સંતાનોને તડફૂડીને મરી જતાં જોયાં હતાં અને તેથી તે સંસારથી વિરક્ત થઇ અરણ્યમાં બેઠકતો વિરાગી થઇ ગયો હતો: અત્યારે એક સત્ય ક્ષત્રિયનો સાક્ષાત્કાર થતાં તે ક્ષત્રિયપુંગવે વૈરાગીના હૃદયમાં, નિશ્ચિન્ત યોગીના ઉદાસીન અંતઃકરણમાં, પુનઃ એક વાર પોતાની ઓજસ્વિની વાણીદ્વારા ક્ષાત્રધર્મનું બીજરોપણ કરી દીધું. ધનુષ્ય તથા બાણને ફેંકી દઇને પોતાના આત્મીય જનોના મોહથી કર્તવ્યમૂઢ થએલા અર્જુનને જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ક્ષાત્રધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેવી જ રીતે વૈરાગી માધવદાસના અંતઃકરણફલકમાં જન્મભૂમિ પંજાબની દુઃખાર્ત દશાના ચિત્રને અંકિત કરી દઇને જનની જન્મભૂમિને અસહ્ય યંત્રણા તથા ભયંકર સંકટોના ભારથી સર્વથા મુક્ત કરવામાટે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ વૈરાગીને વીરરસનું પાન કરાવીને કટિબદ્ધ તથા તત્પર કરી દીધો, અને એ વૈરાગી સાધુને તે જ દિવસે સિખ્ખધર્મની દીક્ષા આપી અમૃતપાન

કરાવી ખીજી વાર શસ્ત્રધર ક્ષત્રિયના સ્વરૂપમાં પરિવર્તિત કરી નાખ્યો. પ્રથમ વાર ક્ષત્રિય લક્ષમણદેવને એક હરિશ્ચીનાં સંતાનોના મૃત્યુની ઘટનાએ તેના અંતઃકરણમાં પરિવર્તન કરીને વૈરાગી બનાવી દીધો હતો અને અત્યારે ખીજી વાર જનની જન્મભૂમિ તથા હિન્દુજાતિની દુર્દશાની ઘટનાએ વૈરાગીના અંતઃકરણમાં જન્મભૂમિ તથા હિન્દુ-ધર્મ તેમ જ હિન્દુજાતિના દુઃખમોચનમાટે ઉદ્ધતાયુધ વીરવર ક્ષત્રિય-ત્વના રક્તવર્ણુ બાવને આકંઠ બરી દીધો.

માધવદાસને સિખધર્મની દીક્ષા આપ્યા પછી ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજીએ એક ખડ્ગ તથા પોતાની તુડીમાંથી પાંચ બાણો કાઢીને માધવદાસને આપ્યા અને તે સાથે આ પ્રમાણે પાંચ આજ્ઞાઓ પણ સંભળાવી: “તમારે કદાપિ કોઇ પણ સ્ત્રીનો સમાગમ ન કરવો, કિન્તુ આજન્મ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું; સદા સત્ય વિચારો કરવા, સત્ય બોલવું અને સત્યના માર્ગમાં જ ચાલવું; સદા પોતાને ખાલ-સાના સેવક તરીકે માનતા રહેજો અને તેની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરતા રહેજો; પોતાના પૃથક્ નવીન સંપ્રદાયને સ્થાપવાની ચેષ્ટા કદાપિ ન કરશો અને પોતાના વિજયોથી કદાપિ ફૂલી ન જશો તેમ જ રાજ્યના અભિમાનથી ઉન્મત પણ ન થશો. જો મારી આ પાંચ આજ્ઞાઓને પાળશો, તો તમારો નિરંતર વિજય થતો રહેશે અને અકાલ પુરુષ તમારો સહાયક રહેશે એ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. મારો તમોને અશીર્વાદ છે કે તમોએ પોતાને ગુરુના બંદા તરીકે ઓળખાવ્યા છે તો તમારું નામ બહાદુર બન્યા તરીકે જ વિખ્યાત તથા અમર થાય!”

“તથાસ્તુ; હું પણ હવે મને પોતાને ‘બંદા’ નામથી જ ઓળખાવીશ.” આમ કહીને બંદાએ ગુરુના ખડ્ગ તથા બાણોનો આદર તથા ભક્તિપૂર્વક સ્વીકાર કરી લીધો અને ગુરુની એ પાંચે આજ્ઞાઓના પાલનની પ્રતિજ્ઞા પણ કરી લીધી.

ગુરુજીએ ત્યારપછી પંજાબના સમસ્ત સિખોને સંબોધીને એવા અશ્વયનું એક આજ્ઞાપત્ર બંદાને લખી આપ્યું કે: “મારા પ્યારા સિખો, આ પત્ર લાવનાર બંદા બહાદુરને તમારા નેતા તરીકે

સ્ત્રીકારીને હવે પછી તમારે હિન્દુત્વરક્ષાના યુદ્ધમાં એની આજ્ઞા પ્રમાણે અને એના ઝંડા તળે રહીને જ લડવાનું છે. મારી આજ્ઞાને તમે અનાદર નહિ કરો અને બન્દા બહાદુરને મારો પ્રતિનિધિ માનશો એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.” ગુરુજીએ બન્દાને પોતાનો એક ઢાલ તથા એક ઝંડો પણ આપ્યા અને પોતાના ચૂંટી કાઢેલા અનુયાયી-ઓમાંના પચીસ સિપ્પોને તેની સાથે પંખબમાં મોકલવાને એટલા-માટે તૈયાર કર્યા કે ગુરુના પંખબમાં અપૂર્ણ રહી ગયેલા કાર્યને પૂર્ણ કરવામાં બન્દાને તેઓ પણ યોગ્ય સહાયતા આપતા રહે અને તેથી બન્દાના વિજયનો માર્ગ સરળ થઇ પડે.

બન્દાએ નાંદિડમાંના પોતાના આવાસનો એક વિશાળ ભાગ ભિન્ન ઠાઠી આપીને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના નિવૃત્તિનિવાસની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપી અને ત્યાર પછી તે ગુરુજીના વિશ્વાસપાત્ર પચીસ સિપ્પોને લઇને પંખબમાં પહોંચવામાટે પ્રયાણ કરી ગયો.^૧

૧ એ બન્દાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં થયેલો હોવાથી અને તેના પંખબગમનની ઘટના ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ઘટેલી હોવાથી એ સમયમાં તેની અવસ્થા ૩૮ વર્ષની જગમગમાં હતી. પંખબમાં જઇને એ વીર વૈરાગી બન્દા બહાદુરે સિપ્પ સેનાના સેનાપતિ તથા હિન્દુ નેતા તરીકે ભાંના પર્વતેશ્વર તથા મુસલમાન સેનાઓ સાથે પ્રયંડ યુદ્ધો કરીને એ અનેક વિજયો મેળવ્યા હતા અને પોતાની અલૌકિક વીરતાનો વિશ્વને પરિચય કરાવ્યો હતો તે વિજયોનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત તથા એ વીર વૈરાગીના જીવન-બલિહાન કિંવા હુતાત્મત્વની કથા અમે પ્રસ્તુત ‘હિન્દુગૌરવગ્રન્થમાલા’ના ‘વીર વૈરાગી અથવા બન્દા બહાદુર’ નામક દ્વિતીય પુષ્પ (ગ્રન્થ)માં આપવાના છીએ અને તે ગ્રન્થને આ ગ્રન્થના પ્રકાશન પછી ત્રણેક માસ જેટલા સમયમાં જ પ્રકાશિત કરવાનો અમારો મનોભાવ છે; કારણ કે, તે ગ્રન્થનો કેટલોક ભાગ તો લખાઇને તૈયાર પણ થઈ ગયો છે. મુદત્તમક કાસિમ તથા ખુદીખાં લખે છે કે: “લોકો બન્દાને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો અવતાર માનતા હતા.” અને એ દ્વિતીય ગ્રન્થના વાચનથી પાઠકો તથા પાઠિકાઓનો પણ એ જ નિશ્ચય થવાનો સંભવ છે કે બન્દા બહાદુર અવરુપ ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો અવતાર જ હતો.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી ગોદાવરીના તીરપ્રાંતમાં શોભી રહેલા એ દિડ નામક રમણીય સ્થાનમાં પોતાનો સમય પોતાના પત્નીશ્રી તથા પોતાના કેટલાક અનુયાયીઓ સહિત અકાલ પુરુષના બળન તથા શાંતિના સેવનમાં વીતાડવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૮ મું
જીવનદીપનિર્વાણ

—:૦:—

“परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुज्जतिम्” ॥ भर्तृहरिः

“There lie thy bones, sweet Mutius, with thy friends,
Till we with trophies do adorn thy tomb.

No man shed tears for noble Mutius;

He lives in fame that died in virtue's cause.”

SHAKESPEARE. *Titus Andronicus*, Act I., Sc. I.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજી અત્યાચારી તથા આતતાયી મુસલમાનોના દ્વામાં કદા વિરોધી હોવા છતાં આત્મદૃષ્ટિથી સર્વ પ્રાણીઓને સમાન માનનારા હોવાથી અને ‘જુનિચેષ શ્વપાકે ચ પંક્તિતાઃ સમદર્શિનઃ’ એ જ તેમનો પરમસિદ્ધાન્ત હોવાથી પોતાના એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર યોગ્ય મુસલમાનો પ્રતિ તેમની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ રહ્યા કરતી હતી, કેટલાક મુસલમાનો તેમના મિત્ર પણ હતા અને કેટલાક મુસલમાનોને તેમણે પોતાના બક્ત તથા સેવકો તરીકે પણ પોતાના એ નિવૃત્તિનિવારણના સમયમાં પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા. તેમના મુસલમાન સેવકોમાં અતાઉલ્લાખી તથા ગુલખી નામક એ પઠાણ યુવકો પણ હતા અને તેઓ મુસલમાન હોવા છતાં ગુરુજીના અનન્ય સેવકો મનાતા હતા. ગુરુજીનો પણ તેમનામાં અનન્ય અનુરાગ તથા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ પઠાણ યુવકોનો ઇતિહાસ એવો હતો કે કેટલાક વર્ષો પૂર્વે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ અડધા હુટારા અને અડધા શ્રોદાગર જેવા એક અફઘાન (પઠાણ)ને પોતાની નોકરીમાં રાખી લીધો હતો અને

તેની માર્ફત મોટી સંખ્યામાં અમ્રવે ખરીદા હતા. તેનાં ધણાં ખર્ચા નાણાં તો ચૂકવી આપવામાં આવ્યાં હતાં, છતાં કેટલીક રકમ બાકી રહેલી હતી અને એક વાર તે બાકી રહેલી રકમની તે અસબ્ય પઠાણુ એવી તો અસબ્ય ભાષામાં ઉત્તરાણી કરવા લાગ્યો કે તેના મુખમાંથી નીકળતા ભયંકર તથા અમ્રવીલ શબ્દો ગુરુજીથી સહન ન કરી શકાયા અને ક્રોધના આવેશમાં ગુરુજીએ તેનો ત્યાં તથા તે ક્ષણે જ શિરચ્છેદ કરી નાખ્યો. આવી રીતે તે નમકહરામ પઠાણુને તો ગુરુજીએ તેના અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા આપી દીધી, પરંતુ તે નમકહરામ પઠાણુના મૃત્યુથી નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડેલાં તેની સ્ત્રી તથા તેના પુત્રોની દયા આવતાં તેમણે તેનાં સ્ત્રી પુત્રોને પોતાની પાસે રાખી લીધાં અને તેમના નિર્વાહ આદિકની જોષ્ટએ તેવી વ્યવસ્થા કરી આપી. ત્યારથી અત્યાર સુધી તેઓ ગુરુજીના અન્નથી પોષાઈને ગુરુજી પાસે જ રહેતાં હતાં. એ બન્ને યુવકો તો ગુરુજીને પોતાના પિતા પ્રમાણે જ માનતા હતા અને ગુરુજીના હસ્તથી પોતાના પિતાના થયેલા શિરચ્છેદની ઘટનાને બિદકુલ ભૂતી ગયા હતા; પરંતુ તેમની માતા જીલ્મિ પઠાણુ એ ઘટનાને ભૂતી ગઈ ન હોતી એટલે તે એક દિવસ પોતાના પુત્રોને સંબોધીને ઉત્તેજક ભાવથી કહેવા લાગી કે:-

“આ કાફિરોના મુર્ચ્છિદે તમારા પિદરને કતલ કરી નાખ્યો હતો અને મને બેવા (વિધવા) કરીને તમોને યતીમ (અનાથ) કરી દીધા હતા છતાં એ દુસ્મનનું નમક ખાઈને તમો જીવી રહ્યા છો અને પોતાના પિદરના કાનિલને કતલ કરી નાખવાને બદલે તેને પોતાનો પિદર માનીને દુનિયાને પોતાનાં કાળાં મોઢાં બતાવી રહ્યા છો એ જોઈને મારા દિલમાં શક પયદા થાય છે કે તમો મુસલમાન છો કે કેમ અને તમારા આ જિસ્મ પઠાણુના નુકાથી પયદા થયેલા છે કે કોઈ બીજાના નુકાથી ? જો તમો ખરેખરા પઠાણુજીદા અને ખરેખરા મુસલમાન હો, તો અત્યારે બરાબર મોકા હોવાથી તમારા પિદરના ખૂનીને મારી નાખો અને નહિ તો હથેળીમાં પાણી લઈને તેમાં ફૂંજી મરો. જો તમારાથી પોતાના પિદરના ખૂનનો બદલો ન લઈ શકાય તો મને તમારા નાપાક તથા કાળાં મોઢાં ન બતાવશો!”

પોતાની માતાનાં આવાં મેણાં સંભળીને તે બન્ને બાપએ ગુરુજીના ખૂનના પ્યાસા બની ગયા અને ફરિસ્તામાંથી શ્વત્તાન બનીને જે ગુરુજીએ તેમને પોતાના પુત્રો પ્રમાણે પાળી પોષીને મોટા કર્યા હતા તે ગુરુજીને મારી નાખવાના અવસરને શોધવા લાગ્યા; પરંતુ ગુરુજી જ્યારે પશુ જન્મત હોય અને મંદિરમાં બેઠેલા હોય ત્યારે નિરંતર તેમની પાસે પાંચ પંદર સ્વઅધારી સિખ્ખો હાજર રહેતા હોવાથી ફેટલાક દિવસ પર્યન્ત તો તેમને ગુરુજીની હત્યા કરીને પોતાની નીચ આકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવાનો ઇચ્છિત અવસર ન મળી શક્યો અને તેમના હસ્તથી ગુરુજીની હત્યામાં જેમ જેમ વિલંબ થવા લાગ્યો તેમ તેમ તેમની પિશ્ચાયિકા માતા તેમને બાયલા, નમાલા, હીજડા તથા પાણીવગરના કહીને વધારે અને વધારે ઉચ્છેરવા લાગી. અંતે એક દિવસ અતાઉલ્લાખાં તથા ગુલખાંને જે અવસર મેળવ્યો હતો તે મળી ગયો. મધ્યરાત્રિના સમયમાં ગુરુજી પોતાના શ્વયનમંદિરમાં એકલા જ પોઢેલા હતા અને આસપાસ કાંઈ સિખ્ખ ન હતો એટલે તે બન્ને નરપિશ્ચાયો ગુરુજીના શ્વયનમંદિરમાં ધુસી આવ્યા અને ગુરુજીને અત્યંત ગાઢ નિદ્રામાં પડેલા જોઈને તેમણે પોતાના અફગાન છરાને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી બે બાજુથી ગુરુજીના ઉભય પાશ્વમાં ખોસી દીધા; પરંતુ ગુરુજી તત્કાળ જાગી જતાં તેઓ છરાનો ખીજો વાર ન કરી શક્યા અને ગુરુજીએ ખૂમ મારતાં બે ચાર સિખ્ખોએ ત્યાં દોડી આવીને તે નમકહરામ ગુમઘાતકોને પકડી લીધા. તે નરપિશ્ચાય પઠાણ યુવકોની આવી બચંકર નમકહરામીને જોઈને કાપાચ-માન થયેલા સિખ્ખો તેમને ત્યાંના ત્યાં જ રેંસી નાખવામાટે તૈયાર થઈ ગયા; પરંતુ ગુરુજીએ તેમને સંબોધીને શાંત બાવથી કહ્યું કે:-

“જિતાવળ ન કરો અને પ્રથમ એમને પૂછી જુઓ કે એમણે મને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન શા કારણથી કર્યો છે ?”

અતાઉલ્લાખાંએ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “અમારા પિદરને આપે કત્લ કરી નાખેલા હોવાથી અમારી માદરના ઉચ્છેરવાથી અમારા પિદરના ખૂનનો બદલો લેવામાટે જ અમે આપને

મારી નાખવાની કૌશલ્ય કરી હતી; પણ આપ અચી મયા છે તો હવે અમોને જે સજા આપો તે ખમી લેવાને અમો તૈયાર છીએ; કારણ કે, અમારી માદરનાં મેણાં સંભળવા કરતાં અમો મોતને જ વધારે પસંદ કરીએ છીએ.”

ગુરુજીએ પોતાના સિષ્યોને કહ્યું કે: “જેવી રીતે મેં મારા પિતાના ધાતક ઔરંગઝેબ પાસેથી મારા પિતાના ખૂનનો બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેવી જ રીતે એમણે મારા હસ્તથી થયેલા એમના પિતાના ધાતનો મારી પાસેથી બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી અને વળી એ પ્રયત્ન એમણે એમની માતાની ઉસ્કેરણીથી જ કરેલો હોવાથી હું એમને એમના અપરાધની ક્ષમા આપીને એમને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા કરું છું, તો એમને કાંઈ પણ શિક્ષા ન કરતાં છોડી મૂકા અને બસે રૂપિયા આપીને એમને તથા એમની માતાને નાદિડમાંથી પ્રભાતમાં જ વિદાય કરી દો કે જેથી એમને જોઈને સિષ્યો ઉસ્કેરાઈ ન જાય અને એમની હત્યા ન કરી નાખે.”

“પરંતુ, ગુરુદેવ, એમના પિતાને તો તેણે આપને ન સંખી શકાય તેવા અપશબ્દો સંભળાવ્યા હતા તેથી નિરૂપાય થઈને આપે મારી નાખ્યો હતો અને આ પિશ્ચાયોએ તો આપના અજથી પોષાઈને પાળેલા સર્પ પ્રમાણે આપને જ હંશવાનો ધોર અપરાધ કરેલો છે એટલે આ સર્પનાં સંતાનોને જીવતાં છોડી દેવાં એ અમોને તો યોગ્ય નથી જ જણાતું. છતાં પણ એમને છોડી દેવાની આપની આજ્ઞા હોય, તો અમો આપની આજ્ઞાને પાળવા માટે અંધાયલા હોવાથી નિરૂપાય છીએ.” સિષ્યોએ વિનયપૂર્વક ગુરુજીની આજ્ઞાનો પ્રતિવાદ કર્યો.

“એમને મેં જ પાળીપોષીને મોટા કરેલા છે એટલામાટે જ એઓ મૃત્યુદંડને પાત્ર હોવા છતાં પણ એમને મૃત્યુદંડ આપવાની મારી ઇચ્છા નથી થતી. મારી ઇચ્છાનો તમો અનાદર નહિ કરો એવો મારો હૃદય વિનય છે.” ગુરુજીએ ક્યા દશાવવાનું ઉચિત કારણ દર્શાવ્યું.

સિખ્ખોએ તે ઘોર અપરાધી પઠાણ યુવકોને ગુરુની આજ્ઞાથી છોડી દીધા.^૧ ગુરુજીના શરીરમાં તેમના છરાના ધા બહુ ઊંડા ઉતરેલા ન હોવાથી તત્કાળ એક કુશળ વૈદ્યરાજને બોલાવવામાં આવ્યો અને તે વૈદ્યરાજે આવીને જખમને સ્વચ્છ કરી સીંચી લઈ મલમ લગાવીને આવશ્યકતા અનુસાર પાટા બાંધી દીધા.^૨

પ્રભાતમાં ગુરુએ જોટલા મુસદ્દાનો તેમની નોકરીમાં હતા તે સર્વ મુસદ્દાનોને બોલાવીને તેમના ચહેલા પગાર આના પાઈ સુદ્ધાં ચૂકવી આપી પોતાની નોકરીમાંથી રુખ્સદ આપી દીધી અને સિખ્ખોને એકત્ર કરીને ઉપદેશ આપ્યો કે: “મારા સિખ્ખોને મારો એ સદાને માટે ઉપદેશ છે કે કોઈ પણ સિખ્ખો અથવા કોઈ પણ હિન્દુએ કોઈ પણ કારણુવશાત્ કોઈ પણ મુસદ્દાને પોતાના ઘરમાં નોકર તરીકે રાખવો નહિ અને મુસદ્દાને ગમે તેવો મિત્ર હોય તોય તેનામાં વિશ્વાસ રાખવાની મૂર્ખતા દર્શાવી નહિ; કારણુ કે, તે મુસદ્દાને અનુચર અથવા મિત્ર કદ વેળાયે ધર્મોપદેશથી તમારો જીવ લેવાને તૈયાર થઈ જશે એની તમારાથી કે કોઈથી પણ કદપના કરી શકાય તેમ નથી. જે કોઈ પણ હિન્દુ મારી આ આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરશે, તેને મારી આ આજ્ઞાના અનાદરનું વિપરીત ફળ અવશ્ય ચાખવું પડશે.”

ગુરુજીના જખમ રુઝાવા લાગ્યા અને થોડા દિવસમાં વૈદ્યના યોગ્ય ઉપચારોના યોગે અડધા તો પૂરાં પણ ગયા એટલે સર્વ

૧ વેણીપ્રસાદ કૃત ‘ગુરુગોવિન્દસિંહ’ નામક હિન્દી ગ્રંથમાં એ પઠાણ યુવકોને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ લ્યાંના લ્યાં જ રૈસી નાખ્યાનું જણાવેલું છે; પરંતુ અન્ય સર્વ ગ્રંથોમાં ગુરુજીએ તેમને ક્ષમા આપીને છોડી મૂક્યાનું જ જણાવાયેલું હોવાથી અમે અહીં બહુમતિને જ અનુસર્યા છીએ. આ ક્ષમા શીલતાથી ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનું જે અશ્રુતપૂર્વ કેવલ સિદ્ધ થાય છે તે કેવલ પ્રતિહિંસાથી સિદ્ધ નથી થતું અને સત્ય ધટના પણ એ જ છે તો પણ ગુરુજીના શિરપર તેમના ધાતનો અકારણુ લાર શામાટે ચઢાવવો જોઈએ ?

૨ આ ધટના વિક્રમ સંવત્ ૧૭૬૪ ના ભાદ્રપદ માસની કૃષ્ણપક્ષીય ચતુર્થીની મધ્યરાત્રિની વેળાએ થઈ હતી, એમ ઇતિહાસો કહે છે.

સિખખોનો એવો નિશ્ચય થઇ ગયો કે ‘હવે ગુરુજીના જીવનમાટે ભય રાખવા જેવું કંઈ પણ નથી.’ પરંતુ અકાલ પુરુષની ઇચ્છા અન્ય પ્રકારની હોવાથી એક દિવસ ગુરુજીના મનમાં પોતાના એક પ્રયત્ન ધનુષ્યની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ આવતાં તેમણે ધનુષ્યને ઉપાડીને બળપૂર્વક તેની પ્રત્યંચાને ચઢાવવાનો યત્ન કર્યો અને એ પ્રયત્નથી તેમના જખમ એકદમ ખુલી જતાં તેમાંથી રક્તાનો ભયંકર પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. પુનઃ વૈદ્યરાજને બોલાવવામાં આવ્યો, પણ વૈદ્યરાજે હવે રૂપદોમાં જણાવી દીધું કે: “જો આ ખુલી ગયેલા જખમને હવે પરમાત્મા પોતે જ રૂઝાવે તો જ આ જખમ રૂઝાય તેમ છે અને ગુરુજીના શરીરમાંથી રક્ત અતિશય નીકળી ગયેલું હોવાથી હવે ગુરુજીના જીવનની આશા રાખી શકાય તેમ નથી.” આવી રીતે પોતાના પરલોકપ્રયાણના સમયને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ આવી જોડેલો જોઇને ગુરુજીએ સ્નાન કરી નવીન વસ્ત્રોને ધારણ કર્યાં સર્વ સિખખોને બોલાવીને પોતા સમક્ષ જોબા રાખ્યા અને પોતાની પ્રથાને અનુસરી પાંચ પૈસા તથા એક નાળીયેર ગ્રંથ સાહજ આગળ ધરાવી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા:—

“આજ્ઞા બાઈ અકાલકી, તબી ચલાયેા પંથ;
સખ સિખખનકેા હુકમ હૈ, ગુરુ માનિયેા ગ્રંથ.”^૧

૧ પોતાના મૃત્યુના સમયે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કોઈ પણ મનુષ્યને નિયુક્ત ન કર્યો તેનું એક કારણ તો એ હતું કે તેમના ચારે પુત્ર તેમના મૃત્યુથી પૂર્વે જ કાળના ગ્રાસ થઇ ગયા હતા અને અન્ય કારણ એ પણ હોતું જોઇએ કે ‘જો આ ગુરુપદવી કોઈ અયોગ્ય પુરુષના હાથમાં જઇ પડશે, તો તે પંભળના સિખખ ગુરુની પ્રતિજ્ઞાને ખૂબમાં મેળવી કેશે’ એવી સંકારણ બીતિ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ ગઇ હોય. અર્થાત્ આ આજ્ઞાથી તેમણે ગુરુપદવીની પરંપરાગત પ્રાપ્તિની પ્રથાનો અંત કરી દીધો અને સિખખોને એ ગ્રંથ સાહજને જ એકમાત્ર ગુરુ માનવાનો આદેશ સંભળાવી દીધો. આ આદેશના થોડે સિખખોમાં કોઈ પણ ધાર્મિક પુરુષ ‘ગુરુ’ નામને ધારણ કરી શકતો નથી અને સિખખધર્મના ધર્મગુરુઓને કેવળ ‘લાઇ’ નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે કે જે સાર્વજનિક બંધુભાવને દર્શાવનારો એક સામાન્ય શબ્દ છે. જે અન્ય સંપ્રદાયોના

અર્થાત્ “આજથી આ ગ્રંથ સાહય વિના અન્ય કાંઈ પણ મનુષ્યને ગુરુ માનશો નહિ અને ગ્રંથ સાહયના ઉપદેશ અનુસાર વર્તતા રહેશો, તો સર્વ પ્રકારે સુખી થશો. આ ગ્રંથ સાહય જ તમેને જીવિત ગુરુ સમાન તમારા ધૃષ્ટ માર્ગોને બતાવતા રહેશે. તમે એક બીજાને પોતાના સહોદર ભાતા જ માનતા રહેજો અને સર્વ કાર્યો ગુરુમત અર્થાત્ સાર્વજનિક સંમતિ અનુસાર કરતા રહેજો. તમે સિખો. અન્યાય તથા પ્રભુપીડનના ઉચ્છેદમાટે જ આ સંસારમાં આવતરેલા છો અને પરમાત્માના પ્રિય પુત્ર છો એ વાતને કદાપિ ભૂલશો નહિ અને પંજબ તથા સમસ્ત આર્યાવર્તના તમે આર્ય પુત્રો જ સત્ય શાસક હોવાથી અત્યાચારિણી મુસ્લિમ સામ્રાજ્યસત્તાને નષ્ટ-બ્રષ્ટ કરીને દેશમાં હિન્દુધર્મને સર્વત્ર પ્રચારવાના, હિન્દુજાતિને સુરક્ષિત રાખવા તથા ઉન્નત કરવાના અને હિન્દુ સામ્રાજ્યને સ્થાપવાના નિરંતર પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરતા રહેજો. જો દેશની સેવા કરવી હોય, તો વિવાહના મોહને ત્યજ દધને અખંડ બ્રહ્મચર્યને જ પાળતા રહેજો; કારણ કે, ગૃહસ્થાશ્રમને બાર શિરપર આવી પડતાં અને તેમાં પણ જો પત્ની પોતાના જેવા જ સ્વભાવ તથા ગુણો ધરાવનારી નથી હોતી, તો તેથી દેશસેવાના કાર્યમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો આવી પડે છે, એના કરતાં દેશસેવક બીખમપિતામહ પ્રમાણે આજન્મ

હત્યાદક પુરુષો પોતપોતાના સંપ્રદાયના ધર્મગુરુપદની વંશપરંપરાગત પ્રાપ્તિની પ્રધાને અવિચળ રાખીને એક પ્રકારની અદીર્ઘદર્શિતા દર્શાવી ગયા છે તેમના સ્થાપેલા અને અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા અનેક હિન્દુસંપ્રદાયોના ધર્મ-ગુરુઓ આજે અનેક પ્રકારનાં કુકર્મો કરીને પોતાના પૂર્વજોનાં નામને કેટલી સીમાપર્યંત કલંકિત કરી રહ્યા છે એ એક જણીવી વાર્તા હોવાથી ગુરુપદ-બીને અટકાવી દેવામાં અને ગુરુના સ્થાનમાં ગ્રંથ સાહયને સ્થાપવામાં ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ જે બુદ્ધિમત્તા તથા દૂરદર્શિતા દર્શાવી હતી તે બુદ્ધિમત્તા તથા દૂરદર્શિતાની આજે સમસ્ત સંસાર એકવાક્યતાથી પ્રસંસા કરી રહ્યો છે, અને તે સર્વથા યોગ્ય છે. આવી જ રીતે જ્યારે અન્ય હિન્દુસંપ્રદાયોમાં પણ વંશપરંપરાગત ગુરુપદપ્રાપ્તિની પ્રથા અટકી જશે, બારે જ હિન્દુ-જાતિનું વાસ્તવિક કલ્યાણ થઈ શકશે.

બ્રહ્મચારી રહે એ જ અધિક શ્રેયસ્કર છે; મારા આ નશ્વર દેહને વિલય થવા છતાં ખાલસામાં મારો શાશ્વત નિવાસ રહ્યા કરશે અને જે સ્થાનમાં પાંચ ખરેખરા શ્રદ્ધાલુ સિખખો એકત્ર થશે ત્યાં હું નિરંતર વિદ્યમાન રહીશ એ તમારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવું. મારા મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી સમાધિ આદિ કંઈ પણ ન ચણાવશો; કારણ કે, સમાધિમંદિરો અમર નથી રહેતાં, અમર તો રહે છે કેવળ સત્કર્મનાં પરિણામો અને સત્કીર્તિના સ્તંભો.”

આ અંતિમ ઉપદેશ આપીને ગુરુજી પોતાનાં પાંચ શ્લેષો મંગાવી વીરવેશને ધારણ કરી તે પાંચે શ્લેષોને યથાસ્થાન પોતાના દેહપર ધારી પૃથ્વીભાગમાં ઢાલ લટકાવી ગંભીરતાથી વીરાસન વાળીને બેસી ગયા અને ‘સત્ય શ્રી અકાલ, સત્ય શ્રી અકાલ, ઓં’ એ મંત્રને ગંભીરતાથી ઉચ્ચારતા ઉચ્ચારતા આ ક્ષણભંગુર સંસારને ત્યજીને પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયા. પોતાના આવા ધુરંધર ધર્મસંપ્રાપ્ત દિવ્ય ગુરુદેવના મૃત્યુની ઘટનાના દર્શનથી તેમનો સિખખસમુદાય તથા નાદિડનિવાસી સામાન્ય હિન્દુસમુદાય શોકના મહાસાગરમાં નિમજ્જિત થઈ ગયો અને સ્ત્રીઓ છાતીફાટ રુદન કરવા લાગી.

ગુરુજીના મૃતદેહને બજન તથા વાલ્મીકિ સહિત અત્યંત માનપૂર્વક સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જઈને ચંદનકાળી ચિતામાં પધરાવી સિખખોએ તેનો યથાવિધ અગ્નિસંસ્કાર કરી દીધો અને ગુરુજીના મૃત્યુના સમાચાર એક સંદેશવાહકદ્વારા બન્દા બહાદુરને પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા પણ કરી દીધી. આ સંસારમાં, પરિવર્તનશીલ સંસારમાં કેણુ નથી જન્મતું અને કેણુ નથી મરતું? અર્થાત્ સર્વ જન્મે છે અને સર્વ મરી જાય છે; પરંતુ જેના જન્મના યોગે વંશની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે તે મનુષ્યો. જન્મ સાર્થક થયેલો મનાય છે અને અન્ય મનુષ્યોના જન્મ નિરર્થક થયેલા કહેવાય છે. ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીએ જન્મ ધારણ કરીને કેવળ પોતાના વંશની જ નહિ, પણ પોતાની સમસ્ત હિન્દુજાતિની અપૂર્વ ઉત્પત્તિ કરેલી હોવાથી તેમના જન્મની અમૂલ્ય સાચકતા જ હિન્દુ જનતાના હૃદયમાં તેમના મૃત્યુની ઘટનાથી એક પ્રકારના પ્રચંડ ક્રોધનો આધાર કરીને વિદીર્ઘતાને ઉત્પન્ન કરી રહી હતી.

ચોથે દિવસે શુરુજીના દેહનો જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં ચિતાની રક્ષાને ટાઢી કરતાં લોઢાની એક કુરદ (એક પ્રકારનું શસ્ત્ર) સિખ્ખોના હાથમાં આવી અને તેને તેમણે પ્રાણ પ્રમાણે જાળવી રાખી. આવી રીતે ગોદાવરીતીરપ્રાંતસ્થ નાદેડ ગ્રામમાં ધુરંધર ધર્મસમ્રાટ્ શુરુ ગોવિન્દસિંહજીના જીવનદીપનું નિર્વાણ થઈ ગયું^૧ અને એ નગરને તેમની સ્મૃતિને અવિચલ રાખનાર તરીકે 'અવિચલ નગર' એવું એક નવીન નામ પ્રાપ્ત થઈ ગયું કે જે નામ અઘાપિ પ્રચલિત છે.

—:૦:—

પ્રકરણ ૧૯ મું
ઉપસંહાર

—:૦:—

"The smallest effort is not lost;
Each wavelet on the ocean toss'd
Aids in the ebb tide or flow;
Each rain-drop makes some flow'ret blow,
Each struggle lessens human woe."

CH. MACKAY *The Old and the New*, 44.

શુરુ ગોવિન્દસિંહજીના સર્વ મહાન્ ઉદ્દેશો તેમના પોતાના જીવન-કાલમાં પૂર્ણ અથવા સિદ્ધ તો ન હોતા જ થયા અને તેમની અનેક આશાઓ સફળતાને પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ તેમના મૃત્યુ સાથે મૃત્યુને પામી ગઈ હતી; છતાં પણ તેમના પરિશ્રમો સર્વથા વ્યર્થ થયા હતા અને તેમના ઉદ્દોગનું કાંઈ પણ ફળ ન હોતું થયું એમ તો કાંઈથી પણ કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, દેશ તથા કાલની પરિસ્થિતિ જેટલા પરિમાણમાં અનુકૂલ હતી, જેટલા પરિમાણમાં

૧ શુરુ ગોવિન્દસિંહજીનો જન્મ સંવત્ ૧૭૧૮ (ષ. સ. ૧૬૬૧ ના અંતમાં) ના પોષ માસમાં થયેલો હોવાથી અને તેમના મૃત્યુની ઘટના સંવત્ ૧૭૬૫ (ષ. સ. ૧૭૦૮)માં ઘટેલી હોવાથી મૃત્યુના સમયમાં તેમની અવસ્થા કેવળ ૪૮ વર્ષની જ હતી એટલે તેઓ દીર્ઘાયુ થઈ શક્યા ન હોતા.

તેમને મિત્રો તથા ધન આદિકની સહાયતા મળી શકી હતી અને જેટલી તેમની શક્તિ હતી તેટલા પરિમાણમાં તેમના પરિશ્રમ તથા ઉદ્યોગની અવશ્ય સફળતા અથવા સિદ્ધિ થઈ હતી અને તે એ કે જે શુંખલાએ તેમની સમસ્ત જાતિને જકડી રાખી હતી તે શુંખલાને તેઓ પોતે જો કે ન હોતા તોડી શક્યા, છતાં તેમણે હિન્દુઓના આત્માઓને સ્વતંત્ર કરી દીધા હતા; હિન્દુઓનાં હૃદયોમાં સ્વતંત્રતા તથા ગૌરવને પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્ચ આકાંક્ષાને ઉત્પન્ન કરી દીધી હતી; દિલ્હીના મુગલ સમ્રાટની દીર્ઘ કાલથી જામી ગયેલી ‘દિલ્લી-શ્વરો વા જગદીશ્વરો વા’ એ પ્રતિષ્ઠા કિંવા પ્રભાવશાલિતાના જાદૂને તોડી નાખ્યો હતો અને નિખુર મુસ્લિમ રાજસત્તાના યોગે ઉત્પન્ન થયેલા ભયનો તથા ત્રાસનો પોતાના શસ્ત્રજળથી સર્વથા લોપ કરીને હિન્દુઓને નિર્ભયતાના અપૂર્વ પાઠ પઢાવી દીધા હતા. હિન્દુજાતિમાં જીવનના કેટલાંક અંશો અવશિષ્ટ હતા એ રહસ્યને જાણી લઇને ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજીએ હિન્દુઓના તે અવશિષ્ટ જીવનાંશને એક મહાન્ અમિ-દ્ધારા મહાપ્રયંડ કરી દીધો હતો; ચક્રવાને પકડીને તેમને બાદશાહી બાજુ પક્ષીઓનો શિકાર કરવાની વિદ્યા બણાવી દીધી હતી અને જો કોઈ પણ હિન્દુ નેતાએ પોતાના અનુયાયીઓને સર્વથી પ્રથમ બંધુભાવના માર્ગમાં પ્રેર્યા હોય તો તે ભારતીય હિન્દુ નેતા ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજી વિના અન્ય કોઈ પણ ન હોતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાના અપૂર્ણ રહી ગયેલા કાર્યને પૂર્ણ કરવામાટે મહંત માધવ-દાસ-વીર વૈરાગી અથવા બન્દા બહાદુર-જેવા એક મહાવીર પુરુષને પોતાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપ હિન્દુ નેતા તરીકે તેઓ પોતાની પાછળ નિયુક્ત કરી ગયા હતા અને સિખખ નામક જે એક રણુવીર હિન્દુયોદ્ધા જાતિને તેમણે નિર્માણ કરી દીધી હતી તેણે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના આદેશ અનુસાર સમસ્ત પંજાબમાં હિન્દુરાજ્યની સ્થાપના કરીને મુસલમાનોની હુકુમતને હાંકી કાઢી હતી અને પોતાની વીરતાનો વિધને એટલી સીમા પર્યન્ત પ્રયંડ પરિચય કરાવી દીધો હતો કે આજે પણ સંસારની અન્ય સર્વ લડાયક જાતિઓ એ સિખખજાતિની અદૌષ્ઠિક વીરતાનાં ચરણોમાં પોતાનાં મસ્તકોને પૂજ્ય ભાવથી નમાવી

રહી છે. અર્થાત્ બદ્ધ ભાવનાથી કરેલો કામ પશુ પ્રયત્ન અથવા પરિશ્રમ કદાપિ વ્યર્થ નથી જ થતો અને તેનું બદ્ધ ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થતું રહે છે એ નિયમની વાસ્તવિકતા આપણને ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના હિન્દુગૌરવપ્રાપ્તિ વિષયક પ્રયત્ન અથવા પરિશ્રમની સફળતામાં પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે અને તેમના હિન્દુગૌરવપ્રાપ્તિ વિષયક પ્રયત્ન અથવા પરિશ્રમની સફળતાનો આ વૃત્તાંત જો અત્યારની વિસ્ફલિત હિન્દુજાતિને હિન્દુસંમૂળ તથા હિન્દુગૌરવપ્રાપ્તિના માર્ગે પ્રેરવામાં અંશમાત્ર પશુ સહાયબૂત થશે તો આ હિન્દુગૌરવ-ગ્રંથમાળાના આશ્રયદાતા તથા આ ગ્રંથના લેખકને પોતાના ધન તથા પરિશ્રમની સંપૂર્ણ સાર્થકતા થયેલી દેખાશે.

*

*

*

*

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીનાં પત્ની શ્રી જેતોજી અથવા સાહબા દેવાં ગુરુજીના મૃત્યુ પછી દીર્ઘકાળ પર્યન્ત જીવિત રહ્યાં હતાં.

નાદેડમાં ગુરુજીની પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં તેમના બાવિક સિખ્ખોએ એક ભવ્ય સમાધિમંદિર ચણાવી દીધું કે જે અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે અને તેમના ભસ્મરાશિમાંથી નીકળેલી કરકને તેમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક રાખી દીધી કે જે અત્યારે પણ લોકોના જોવામાં આવી શકે છે. એ ગુરુદ્વારાનો ખર્ચ તેના નિભાવમાટે અપાયેલી જગીરોમાંથી થતી ઉપજ, સિખ્ખો પાસેથી તેમની પોતાની સ્વેચ્છા અનુસાર મળતી સહાયતા તેમ જ ગુરુ અર્જુનસિંહની સ્થાપેલી પદ્ધતિ અનુસાર સિખ્ખો પાસેથી વસૂલ કરાતા વાર્ષિક કરની આવકથી ચાલ્યા કરે છે. એ ગુરુદ્વારાનો મુખી અથવા મુખ્ય ચાલક ‘ભાઈ’ પ્રતિવર્ષ પોતાની આવશ્યકતાના પ્રમાણને દર્શાવવામાટે એક મનુષ્યને ગુરુના સિખ્ખો પાસે મોકલે છે અને શ્રદ્ધાલુ સિખ્ખો પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર તેને ધન આપતા રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે ભોપાલના લશ્કરના ધોડેસવાર સિખ્ખ સૈનિકો નાદેડના ગુરુદ્વારાને ગુરુદ્વારાની યાત્રાના પ્રસંગે જે કાંઈ આપવાનું હોય તે આપવા ઉપરાંત સવા સવા રૂપિયાનો નિયત વાર્ષિક કર આપતા રહે છે. જ્યારે પંજાબમાં સિખ્ખ મહારાજ રજુનિતસિંહનો રાજમા-

ધિકાર હતો તે સમયમાં મહારાજ રણજિતસિંહ એ ગુરુદ્વારાને મોટી મોટી રકમો સહાયતા તરીકે મોકલતા હતા અને તે રકમોના બળથી લાં જે બળ્ય પ્રાસાદોપમ ગુરુદ્વારો બંધાવવાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો તે ગુરુદ્વારાનું કાર્ય, ત્યાર પછી મહારાજ રણજિતસિંહના મૃત્યુ તથા રાજ્યક્રાંતિની ઘટનાઓ ઘટતાં, અપૂર્ણ રહી ગયું તે અઘણિ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ પડેલું છે. નાદિડ જેવી રીતે 'નાદિડ' ઉપરાંત 'અવિચલનગર' નામથી ઓળખાય છે તેવી જ રીતે એ ગુરુદ્વારાના યોગે એકલા 'ગુરુદ્વારા' નામથી પણ ઓળખાય છે. દક્ષિણ તથા મધ્યપ્રાંતના લોકો તો એ સ્થળને 'ગુરુદ્વારા' નામથી જ ઓળખે છે અને સિખો એ ગુરુદ્વારાની યાત્રાને હરિદ્વાર તથા કાશીની યાત્રા સમાન મોક્ષદાયિની માને છે.

આત્યારે ભારતવર્ષને તથા ભારતીય હિન્દુજાતિને ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહજી તથા વીર વૈરાગી બન્દા બહાદુર જેવા હિન્દુત્વરક્ષક વીર આત્માઓની જ આવશ્યકતા છે.

ધર્મધુરંધર, શ્રમ ધરી તેં કર્યાં પરાજિત ચંડ પુલિન્દ;
તું બીઠ્યો ત્યારે જ હણ્યા હિન્દુજાતિના દુશ્મન રિન્દ;
હિન્દુજાતિના પરમોદ્ધારક, હિન્દુ ધર્મના યજ્ઞ-અરવિન્દ;
અવિચલ તારી વિજય ગર્જના છે સંસારે ગુરુ ગોવિન્દ ।

ૐ શાંતિ:

‘હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા’ના દ્વિતીય ગ્રંથ

વીર વૈરાગી

અથવા

બન્દા બહાદુર

આ ગ્રંથના પ્રકાશન પછી ચારેક માસના કાલાવધિમાં પ્રકટ થશે.

ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના શિષ્યત્વને સ્વીકારીને તથા હિન્દુત્વના ઉદ્ધારની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કરીને જે વીર વૈરાગી બન્દા બહાદુરે ગુરુ ગોવિન્દસિંહજીના પ્રતિનિધિ અથવા ઉત્તરાધિકારી તરીકે પંજાબમાંથી મુસ્લિમ રાજસત્તાને જીએડી નાખવાના પ્રયંત્ર પ્રયત્નો કર્યા હતા, તે સમયના મુસદ્દમાનો પાસેથી તેમણે હિન્દુધર્મ તથા હિન્દુજાતિપર કરેલા ઘેર અભ્યાચારોનો ગણી ગણીને વ્યાજસુદ્ધા હિસાબ ચૂકતે કરી લીધો હતો, મુગલ શહનશાહના મથૂરાસનને ડગમગાવી નાખ્યું હતું, હિન્દુઓની વિજયપતાકાને ઠેઠ દિલ્લીના દ્વાર પર્યન્ત પહોંચાડી દીધી હતી, બાદશાહ બહાદુરશાહ તથા ફરૂખ્સીયરના હોશ ખટ્ટા કરી દીધા હતા અને અંતે પંજાબમાં હિન્દુઓની સ્વતંત્ર રાજ્યસ્થાપનાના ક્ષેત્રને તૈયાર કરીને જે મહાવીરે દેશસેવા, ધર્મસેવા તથા જાતિસેવાના પ્રયંત્ર યત્નમાં આનંદપૂર્વક પોતાના જીવનનું બલિદાન આપીને ‘આદર્શ હુતાત્મા’ની દેવદુર્લભ પદવીને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી તે વીર વૈરાગી બન્દા બહાદુરનું ચરિત્ર હિન્દુધર્મના અભિમાની તથા હિન્દુજાતિના ઉત્કર્ષને ઇચ્છનાર પ્રત્યેક હિન્દુએ અવશ્ય વાંચવું જ જોઈએ.

એ ગ્રંથના આકાર, પૃષ્ઠ સંખ્યા, ચિત્રો તથા પૃઠાં અને મૂલ્ય આદિ બહુધા આ ‘ગુરુ ગોવિન્દસિંહ’ નામક ગ્રંથ પ્રમાણે જ રહેવાનાં છે.

જોતાવળ કરે અને આજે જ આઠ આના ડિપોઝિટ મોકલીને

‘હિન્દુગૌરવગ્રંથમાળા’ના સ્થાયી પ્રાહુક થઈ જાઓ.

એક અપૂર્વ સાહસ સર્વથી સસ્તી અને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ
ઉદારાત્મા શ્રીમાન્ શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલ
શેરદલાલ-આશ્રિત

‘હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા’ના નિયમો

આજે ભારતવર્ષની ગૌરવશાલિની હિન્દુજાતિ બયાનક સમય તથા કઠિન પ્રસંગોમાંથી પસાર થતી હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાયો, અજ્ઞાન તથા કેટલીક પ્રચલિત થઈ ગયેલી અંધ રૂઢિઓએ વિસ્ફલિત કરી નાખેલા હિન્દુસમાજને પોતાના પ્રાચીન ગૌરવને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેવામાટે તેમજ અત્યારના વિશ્વસુત્રમાં પોતાના પવિત્ર આચાર વિચાર, પોતાની જાતીયતા તથા હિન્દુત્વના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવામાટે યુગધર્મ અનુસાર જે ગ્રંથોદ્ધારા ઉત્પત્તિ, ઉત્થાન તથા અબ્યુદયના વાસ્તવિક, સત્ય, સર્વસાધારણ તથા સર્વમાન્ય ઉપાયોનાં સૂચન મળી શકતાં હોય તેવા યોગ્ય લેખકોની લેખિનીથી લખાયેલા તથા સસ્તી કીમતે મળી શકનારા ગ્રંથોની આજના સમયમાં અતિશય આવશ્યકતા હોવાથી મુંબઈના શેરબજારના ઉદારાત્મા તથા હિન્દુહિતેષી રા. રા. શેઠ મનસુખલાલ છગનલાલ શેરદલાલના ઉદાર આશ્રયથી પ્રસ્તુત ‘હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા’ નામક ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને એ ગ્રંથમાળાનો ‘શુરુ ગોવિન્દસિંહ અથવા પુરંધર ધર્મસમ્રાટ’ નામક પ્રસ્તુત ગ્રંથ આ ગ્રંથમાળાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા સસ્તાઈના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ હોવાથી એની ઉત્તમતાના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

આ ગ્રંથમાળાનો પ્રત્યેક ગ્રંથ આ ગ્રંથ પ્રમાણે કાલિન ૧૬ પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી ૨૫૦ પૃષ્ઠનો થશે અને તે ગ્રંથમાળાના સ્થાયી ગ્રાહકોને કેવળ બાર આના જેટલી સાધારણ કીમતથી અને બીજાઓને સવા રૂપિયાની કીમતથી આપવામાં આવશે.^૧

૧ સ્થાયી ગ્રાહકોને બાર આનાની અને બીજા ગ્રાહકોને સવા રૂપિયાની કીમતથી કાચા પૃષ્ઠોનો ગ્રંથ અપાશે અને પાકા પૃષ્ઠોનો ગ્રંથની સ્થાયી ગ્રાહકો પાસેથી તથા બીજા ગ્રાહકો પાસેથી છ આના જેટલી ખર્ચ પૂરવી જ વધારે કીમત લેવાશે.

બહુધા આ ગ્રંથમાળાના ગ્રંથો મારા હસ્તથી જ લખાશે, છતાં જો કોઈ અન્ય લેખકોના યોગ્ય ગ્રંથો મળી જશે, તો તે પણ યોગ્ય પુરસ્કાર આપી ખરીદીને મારી દેખરેખ તળે પ્રકટ કરવામાં આવશે. જે ગ્રંથોના પ્રચારથી હિન્દુજાતિના ગૌરવની વૃદ્ધિ તથા હિન્દુ-જાતિની વિધાયક સુધારણા થવાનો સંભવ છે તેવા ઐતિહાસિક, સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક તથા નવલકથા આદિ સર્વ પ્રકારના ગ્રંથોનો આ ગ્રંથમાળામાં સમાવેશ કરવામાં આવશે અને બહુધા સર્વ ગ્રંથોની ભાષા જેમ અને તેમ સંસ્કારી હોવા છતાં સરળ રાખવામાં આવશે.

‘હિન્દુગૌરવગ્રંથમાળા’ના સ્થાયી ગ્રાહક થવા માટેના નિયમો આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યા છે:-

૧ ધણીક વાર સ્થાયી ગ્રાહકો તેમના પર વી. પી. થી મોકલાતાં પુસ્તકોનો પૈસા ભરીને સ્વીકાર નથી કરતા તેથી પ્રકાશકને બહુ જ હાનિ ખમવી પડે છે એટલામાટે સ્થાયી ગ્રાહક થનાર પાસેથી નામ માત્રની આઠ આનાની નજીવી રકમ ડિપોઝિટ તરીકે લેવામાં આવશે એટલે જો કોઈ ગ્રાહક વી. પી. ન સ્વીકારીને હાનિ પહોંચાડશે તો એ આઠ આના પોસ્ટે જ તથા રજીસ્ટ્રેશન ખર્ચ તરીકે મજરે લઈ તેનું નામ ગ્રાહકોની નામાવલીમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે; છતાં જો તેની ફરીવાર ગ્રાહક થવાની ઇચ્છા હશે, તો બીજી વાર આઠ આના ભરીને તે સ્થાયી ગ્રાહક થઈ શકશે.

૨ આ ગ્રંથમાળાના વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધારેમાં વધારે ત્રણ ગ્રંથો પ્રકટ થશે અને સ્થાયી ગ્રાહકો, જ્યારથી તેઓ ગ્રાહક થાય ત્યાર પછીના, સર્વ ગ્રંથોની અછેક પ્રત ખરીદવાને બંધાયલા રહેશે. નવા થનારા સ્થાયી ગ્રાહકોને પણ જો પ્રથમ પ્રકટ થઈ ગયેલા ગ્રંથો જોઈતા હશે, તો તે ગ્રંથો જ્યાં સુધી અમારી પાસે હશે ત્યાં સુધી બાર આનાની કીમતથી જ આપવામાં આવશે.

૩ ગ્રંથોની કીમત ઉપરાંત ટપાલખર્ચ રજીસ્ટ્રેશન તથા વી. પી. ખર્ચ ગ્રાહકોને શિર રહેશે.

૪ આફ્રિકા આદિ સમુદ્રપારના જે દેશોમાં વી. પી. દ્વારા પુસ્તકો નથી મોકલી શકાતાં તે દેશોના ગ્રાહકોએ વર્ષમાં ત્રણ

ગ્રંથો પ્રકટ થવાના છે એમ માનીને જો તેમને કાચા પૂઠાના ગ્રંથો જોષ્ટતા હોય તો તેમની કીમતના રૂ. ૨-૪-૦ અને પાકા પૂઠાના ગ્રંથો જોષ્ટતા હોય તો તેમની કીમતના રૂ. ૩-૬-૦ અને ત્રણ ગ્રંથોના પોસ્ટે જ રજીસ્ટ્રેશનના રૂ. ૧-૨-૦ અમેને અહીં મળી જાય તેટલી રકમના પોસ્ટલ ઓર્ડર અમારા પર મોકલી આપવા અથવા તો તેટલી રકમ મનીઓર્ડરથી અમારા નામે મોકલી આપવી. જો વર્ષમાં ત્રણને બદલે બે જ ગ્રંથો પ્રકટ થશે, તો એક ગ્રંથની કીમત બીજા વર્ષના પ્રથમ ગ્રંથમાં વાળી આપવામાં આવશે. ધણીક વાર આવા ગ્રંથો અનુરજિસ્ટર્ડ મોકલતાં ગેરવસ્તે જતા હોવાથી સમુદ્રપારના દેશોમાં અમારા ગ્રંથો રજીસ્ટર્ડ બુકપોસ્ટથી જ મોકલવાનો અમેએ નિશ્ચય કર્યો છે કે જેથી ગ્રાહકોને ગ્રંથ ન મળવાનો પોકાર કરવો જ ન પડે.

પ્રકટ થયેલા ગ્રંથમાં સાર પછી પ્રકટ થનારા ગ્રંથના નામ તથા પ્રકાશનના સમયને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

સ્થાયી ગ્રાહકોને એક અન્ય લાભ:- 'હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા' ના સ્થાયી ગ્રાહકોને અમારા પ્રકટ કરેલાં અન્ય પુસ્તકો પણ પોણી કીમતે આપવામાં આવશે. અમારા પોતાનાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોની સૂચી આ સાથે આપવામાં આવી છે.

ડિપોઝિટના આઠ આના મોકલીને સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવવાનું તથા 'હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા' ના સંબંધમાં પત્રવ્યવહાર કરવાનું સ્થળ:-

હકુર નારાયણ વિસનજી,

બવસ્થાપક તથા પ્રકાશક, 'હિન્દુગૌરવ ગ્રંથમાળા'

નં. ૧૦૦, (ચોથે માળે) બાઝરગેટ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧

NARAYAN VISANJI THAKKUR,

Publisher, 'Hindu-Gaurava Granth-mala.'

No. 100, (4th floor) Bazzargate Street,

Fort, Bombay No. 1.

(૫)

“હિન્દુગૌરવગ્રન્થમાળા” કાર્યાલયમાંથી

ઠક્કુર નારાયણ કૃત

નિમ્ન લિખિત ગ્રન્થો પણ મળી શકશે*

- ૧ સંસારપારિણત અથવા આદર્શ આર્યઅખળા નાટક
(સચિત્ર) રૂ. ૨-૪-૦
- ૨ જયન્તી અથવા સંતાલ વિદ્રોહ (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલ-
કથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૩ કાવ્યકુસુમાકર (ઠક્કુર નારાયણનાં કાવ્યોનો સચિત્ર બૃહત્
સંગ્રહ) છપાય છે. રૂ. ૩-૪-૦
- ૪ ધર્મભૂષ્ટોનું શુદ્ધાકરણ અને ધાર્મિક, સામાજિક તથા
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તેની આવશ્યકતાનો વિચાર રૂ. ૧-૮-૦
- ૫ બાંવડા એટલે રઘુવંશી..... રૂ. ૦-૬-૦
- ૬ અદ્ભુત યોગિની (ડિટેક્ટિવ નવલકથા, સચિત્ર) રૂ. સત્યેન્દ્ર
પ્રસાદ સાંકળેશ્વર રહેતાકૃત. રૂ. ૩-૦-૦

પોસ્ટે જ વી. પી. ખર્ચ વધારે

મળવાનું સ્થળ:-

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

“હિન્દુગૌરવ ગ્રન્થમાળા” કાર્યાલય,

નં. ૧૦૦, (ચોથે માળે) બનરગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ, ગુપ્તનં. ૧

* આ ગ્રન્થોમાંના ‘બાંવડા એટલે રઘુવંશી’ એ એક ગ્રન્થ વિના બાકીના બધા ગ્રન્થો, એ ગ્રન્થોની બહુ જ થોડી નકલો બાકી રહેલી હોવાથી, જ્યાં સુધી અમારી પાસે હશે ત્યાં સુધી ‘હિન્દુગૌરવગ્રન્થમાળા’ના સ્થાયી ગ્રાહકોને પોણી કીમતે આપવામાં આવશે. ‘બાંવડા એટલે રઘુવંશી’ નામક ગ્રન્થ ખાસ કરીને મજી હુદાણગોમાટે જ વિશેષ હપથોગી હોવાથી અને તેની પ્રથમથી જ પડતરથી પણ એાછી કીમત રખાયેલી હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ વળતર આપવામાં આવશે નહિ.

“He (Guru Govindsinha) harangued the Hindus to rise against Muslim persecution, and imposed a fine of Rs. 125 on his followers for saluting any Muhammadan saint's tomb.”

J. N. SARKAR'S *History of Aurangzeb*,
Vol. III., Page 359.

“તેમણે (ગુરુ ગોવિન્દસિંહે) પોતાની વાણીના પ્રભાવથી હિન્દુઓને મુસ્લિમ અત્યાચારો વિરુદ્ધ ઊભા કરી દીધા અને કોઈ પણ મુસલમાન પક્ષીની કંઈ આગળ મસ્તક નમાવવાના અપરાધમાટે પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર રૂબરૂ સવાસોનો દંડ સ્થાપી દીધો.”

જે. એન. સરકારકૃત ‘ઓરંગઝેબનો ઇતિહાસ’

તૃતીય ભાગ, પૃષ્ઠ ૩૫૯.

